THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Samhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskrit and copious notes in Marâṭhî.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. No. 1 OCTOBER 1878. MONTHLY PART 31.
पुस्तक ३. अंक १. अक्टोबर सन १८७८. मासिक भाग ३१.

मुंबईंत
"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.
(इं सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.)

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

प्रस्तावना.

वेदार्थयत्नाचे दोन भाग संपून तिसऱ्यास आरंभ होण्याच्या या संधीला ऋग्वेदसंहितेचा जो भाग छापून भाषांतरादींसहित वेदार्थयत्नांत प्रसिद्ध झाला आहे, त्याविषयीं कांहीं विचार सुचतात ते आमच्या वाचकांपुढें सादर करणें अवश्य दिसतें.

दुसऱ्या भागाच्या शेवटापर्यंत एकशें एकवीस सूक्तें संपून पहिला अष्टक संपूर्ण झाला. हीं सूक्तें पंधरा[1] ऋषींनीं केलेलीं आहेत. या ऋषींतून जरी प्रसिद्ध असे कोणी दिसत नाहींत, तरी त्यांत विश्वामित्रकुळांतले दोन, कण्वकुळांतील दोन, आङ्गिरसकुळांतील तीन, गोतमकुळांतील दोन, असे चार प्रसिद्ध ऋषिकुळांतील ऋषि आहेत. हे ऋषि कोणत्या देशांतले, आणि एकमेकांपासून किती किती वर्षांच्या अंतरानें होऊन गेलेले हें जरी सांगवत नाहीं, आणि कदाचित् याच पंधरा ऋषींचीं हीं एकशें एकवीस सूक्तें होत अशाविषयीं परंपरागत कथेपेक्षां दुसरें प्रमाण असतें तर बरें झालें असतें असें जरी आहे, तथापि या पहिल्या अष्टकांत असलेलीं एकशें एकवीस सूक्तें निरनिराळ्या ऋषींचीं आहेत आणि तीं प्रायः वर सांगितलेल्या पंधरा ऋषींचींच आहेत असें ह्मणण्यास विशेष बाधा नाहीं. तर या पहिल्या अष्टकांत जो प्रकार आपल्या पाहण्यांत येतो, तो केवळ एक दोन व्यक्तींचा आहे अथवा एक दोन ठिकाणचा अथवा एक दोन

---

१ मधुच्छन्द वैश्वामित्र, २ जेता माधुच्छन्द, ३ मेधातिथि काण्व, ४ शुनःशेप आजिगर्ती, ५ हिरण्यस्तूप आङ्गिरस, ६ कण्व घौर, ७ प्रस्कण्व काण्व, ८ सव्य आङ्गिरस, ९ नोधा गौतम, १० पराशर शाक्त्य, ११ गौतम राहूगण, १२ कुत्स आङ्गिरस, १३ कश्यप मारीच, १४ ऋज्राश्वादिक वार्षागिर, १५ कक्षीवान् दैर्घतमस औशिज.

विशेष प्रसंगांस अनुलक्षून आहे असें नाहीं; तर वेदाच्या काळीं, म्हणजे वेदसूक्तें ज्या काळीं उत्पन्न झालीं त्या काळीं वेदांत सांगितलेले उपासनांचे प्रचार, रीतिभाती इत्यादि ज्या चालू असत त्यांचा चांगला मासला या पहिल्या अष्टकांत आहे असें म्हणण्यास अडचण नाहीं. यास्तव या पहिल्या अष्टकाविषयीं जें पुढें आम्ही सांगणार आहों, तें बहुतकरून सर्व वेदकालीन आर्यजनांस लागू आहे असें समजावें असें आमचें म्हणणें आहे.

वेदकाळीं ज्या देवांस आर्यजन भजत, त्यांतूनहि बहुतेक देव या पहिल्या अष्टकांत येऊन चुकले आहेत. वेदांत प्रायः तेहतीस देव असल्याविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं उच्चार आलेला आहे. ते तेहतीस देव म्हणजे कोणकोणते समजावयाचे, याविषयीं आणि तेहतिसांपेक्षां दहापांच अधिक देव मानीत असत कीं नाहीं याविषयीं जरी थोडा वाद असला (सू.३४मं. ११ आणि त्याजवरील टीप पहा), तरी पहिल्या अष्टकांत आलेले जे खालीं लिहिलेले तेवीस देव, ते त्या तेहतीस देवांपैकीं मुख्य आहेतः—१अग्नि,२ वायु,३इंद्र,४मित्र,५ वरुण, ६,७दोवे अश्वी देव,८मरुत्(गण),९त्वष्टा,१०ब्रह्मणस्पति,११सोम, १२ऋभुगण, १३सविता,१४-१५द्यावापृथिव्यौ,१६विष्णु, १७पूषा, १८भग, १९ उषा, २० अर्यमा, २१ रुद्र, २२ सूर्य, आणि २३ अदिति. तेव्हां देवांच्या संबंधानें पाहिलें तरी पहिल्या अष्टकांत जें सांगितलें आहे, त्यावरून वेदकालीन देवांविषयीं आणि धर्माविषयीं आणि उपासनेच्या प्रकारांविषयीं अनुमान करण्यास वरींच साधनें आहेत असें आम्हांस वाटतें.

आतां प्रथमदर्शनीं असें सुचतें कीं वेदाचा अर्थ समजण्यासारिखाच नाहीं अशी जी सर्वसाधारण समजूत आपल्या लोकांमध्यें आहे, तिला वस्तुतः आधार नाहीं. जरी कांहीं मंत्रांचा अर्थ स्पष्ट समजत

नाहीं, आणि वेदासारिख्या अतिपुरातन ग्रंथांमध्यें कांहीं मंत्र दुर्बोध असल्यास विशेष नवल नाहीं, तथापि बहुतेक सर्व भाग समजण्यासारिखे आहेत यांत संशय नाहीं; आणि वेदासारिखा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ अत्यंत प्राचीन संस्कृतांत लिहिलेला असतांहि त्याचे बहुतेक भाग जे समजण्यासारिखे आहेत, त्याचें श्रेय आमच्या वेदपाठक ब्राह्मणांला आणि और्णवाभ, यास्क, दुर्ग, सायण इत्यादिक जे आचार्य यांनीं मिळविलेलें आहे.

या ब्राह्मणांचे आणि आचार्यांचे उपकार आपणांवर केवढे आहेत तें आपल्या मनावर नीट रीतीनें ठसण्याकरितां आपण असें लक्ष्यांत ठेवावें कीं, ब्राह्मणांसारिखेच जे प्राचीन पारसी लोक त्यांचा वेदासारिखाच 'आवस्ता' म्हणून झंद भाषेंत ग्रंथ आहे, तो वेदापेक्षां फार अर्वाचीन असतांहि त्याचे बहुतेक सर्व भाग उच्चाराच्या आणि अर्थाच्या संबंधानें वादग्रस्त आहेत. त्याचें कारण असें कीं, वेदाच्या पाठाचा आणि अभ्यासाचा प्रचार जसा ब्राह्मणांनीं अतिप्राचीन काळापासून अव्याहत परंपरेनें ठेविला आहे, तसा पारसी लोकांमध्यें ठेविलेला नाहीं.

आतां वेदाचा अर्थ समजण्यास परिश्रम लागतात; परंतु आम्हांस वाटतें कीं, परिश्रम लागतात याच कारणामुळें त्याचा अभ्यास लोक करीत नाहींत असें नाहीं, तर त्याचीं कारणें दुसरींहि आहेत. आणि त्यांतून, ज्यांनीं वेदाचें रक्षण पाठादिकेंकरून केलें, त्यांनींच आणि त्यांसारिख्याच लोकांनीं त्याच्या अभ्यासाला अडचणी उत्पन्न केल्या हें एक कारण होय.

वेदाच्या काळीं संस्कृत भाषा बऱ्याच परिपक्क दशेला आली होती. कारण ज्या भाषेंत कविता होतात, आणि त्या तरी एक दोन वृत्तांनींच रचिलेल्या नव्हेत, तर अनेक निरनिराळ्या प्रकारच्या वृत्तांनीं रचिल्या जातात, ती भाषा पक्क दशेला आलेली आहे असें

समजावें हा सिद्धांत वेदास लाविला तर, वेदाच्या वेळीं संस्कृत भाषा उंच दशेला आली होती असें उघड होतें. पहिल्या अष्टकांतच पाहूं गेलें तर त्यांत चोवीस वृत्तें आलीं आहेत. आणि सर्व ऋग्वेदसंहितेंत तर शाहत्तर आहेत.* यांतून कितीएक साधीं वृत्तें असून दुसरीं कितीएक मिश्रित वृत्तें आहेत. परंतु ही परिपक्कता म्हणजे माघ, रघुवंश इत्यादिक अर्वाचीन ग्रंथांत दृष्टीस पडणारी कृतक परिपक्कता नव्हे; कारण ऋग्वेद ज्या भाषेंत लिहिला आहे, ती केवळ विद्वान्,पंडित,कवि,शास्त्री आणि आचार्य इत्यादिकांचीच भाषा नसे, तर सामान्य लोक जी भाषा बोलत, आणि सामान्य लोकांबरोबर वर सांगितलेल्या प्रकारचे लोक ज्या भाषेनें व्यवहार चालवीत, तीं-

---

*हीं वृत्तें खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहेत.१अतिधृति. २अतिजगती. ३अतिशक्करी. ४ अत्यष्टिः. ५ अनुष्टुप्. ६ अनुष्टुप् पिपीलिकामध्या. ७ अभिसारिणी. ८ अनुष्टुब्गर्भोष्णिक्. ९ अष्टिः. १० अक्षरैः पङ्क्तिः. ११ आस्तारपङ्क्तिः.१२ उष्णिक्. १३ उपरिष्टाद्बृहती. १४ उष्णिग्गर्भा. १५ उपरिष्टाज्ज्योतिः. १६ उरोबृहती.१७ ऊर्ध्वबृहती. १८ एकपदा. १९ एकपदा जगती. २०एकपदा विराट्.२१ ककुप्. २२ ककुम् न्यङ्कुशिरा. २३ काविराट्. २४ काकुभः प्रगाथः २५ कृतिः २६ गायत्री. २७ गायत्री यवमध्या. २८ चतुष्पदा विराट्. २९ जगती. ३० तनुशिराः. ३१ त्रिष्टुप्. ३२ त्रिष्टुप् (मध्यज्योतिः)३३ न्यङ्कुसारिणी.३४ नष्टरूपी. ३५ द्विपदा. ३६द्विपदा विराट्. ३७द्विपदा त्रिष्टुप्. ३८ द्विपदा गायत्री. ३९ द्वैपदं (वैराजम्). ४० धृति. ४१ पुरउष्णिक्. ४२ पिपीलिकामध्या. ४३ पुरस्ताद्बार्हतम्. ४४ पङ्क्तिः. ४५ पादनिचृत्. ४६ प्रागाथं बार्हतम्. ४७ प्रतिष्ठा. ४८ प्रस्तारपङ्क्तिः. ४९ पदपङ्क्तिः. ५० प्रागाथं काकुभम्. ५१ प्रतिष्ठा गायत्री. ५२ प्रागाथम्. ५३ पङ्क्त्युत्तरा. ५४ बृहती. ५५ महाबृहती यवमध्या. ५६ बृहती पिपीलिकामध्या. ५७ महापङ्क्तिः. ५८ महाबृहती. ५९ महापदपङ्क्तिः. ६० महासतोबृहती. ६१ मध्येज्योतिः. ६२ विराट्. ६३ विराट्स्थाना. ६४. विराड्रूपा. ६५ विष्टारबृहती. ६६ विराट्स्थाना त्रिष्टुप्. ६७ विराड्रूपा सतोबृहती. ६८ विराट्पूर्वा. ६९ वर्धमाना. ७० विपरीता सतोबृहती. ७१ विषमपदा बृहती. ७२ विष्टारपङ्क्तिः. ७३ शक्करी. ७४ सतोबृहती. ७५ स्कन्धोग्रीवी बृहती. ७६ द्वासीयसी.

त हीं ऋग्वेदाचीं सूक्तें साधारण लोकांस समजत अशा रीतीनें उघड शब्दांनीं आणि विशेष अलंकारांविरहित लिहिलीं आहेत. कालिदासानें आपलीं काव्यें आणि नाटकें रचिलीं तीं विद्वान् मंडळी-साठींच रचिलीं. साधारण लोक कालिदासाच्या वेळीं सुद्धा संस्कृत भाषा जाणत नसत. परंतु हिरण्यस्तूप, कुत्स, पराशर, इत्यादिक जे ऋग्वेदसूक्तांचे कर्ते, त्यांणीं आपापलीं सूक्तें लोकव्यवहारांत चालू असलेल्या भाषेंत लिहिलेलीं आहेत. ही गोष्ट वेदांच्या भाषेंत समास बहुतकरून येत नाहींत यावरून, आणि आले तर फार लहान आणि सोपे असतात यावरून; भाषेमध्यें कृतक अलंकार कांहीं नाहींत यावरून; व कवितेंत योजिलेले शब्द प्रायः लोकव्यव-हारांतील साधे आणि सोपे आहेत, इत्यादिक प्रमाणांवरून सिद्ध होते. वेदसूक्तांची कविता जरी रघुवंशासारिखी मधुर नाहीं अथवा नैषधासारिखी श्लेषाढ्य नाहीं, तरी ती साधी, सुंदर, सहजोक्तिसंपन्न आणि निष्कपट अर्थगौरवांनीं भरलेली आहे. तींत जरी कालिदासासा-रिख्या सुंदर उपमा नाहींत, तथापि उषा (प्रातःकाळचें अरुण वर्णाचें तेज), वरुण (रात्रिरूप देव), सविता (सूर्यरूप देव) इत्यादिक सृष्ट पदार्थांचीं आणि तेजांचीं अत्युत्तम वर्णनें त्यांत भरलीं आहेत.

वेदाच्या संबंधानें लोकांची समजूत अशी आहे कीं, वेदसूक्तांचे द्रष्टे अथवा कर्ते जे ऋषि, ते गिरिगह्वरीं राहणारे विरक्त मुनि अ-सत, ते संसार करीत नसत, त्यांस घरादाराची अवश्यकता नसे, त्यांस द्रव्याची इच्छा नसे, त्यांस या जगासंबंधी कशाचीच काळजी नसे, ते सतत शांतीनें, क्षमेनें आणि दयेनें आर्द्र असत, दुसऱ्याचें वाईट इच्छीत नसत, आणि ते नित्य तपश्चर्येमध्यें निमग्न असत, त्यांचे आंगीं तपश्चर्येच्या योगानें विलक्षण दिव्य शक्ति येत असे, ते शाप देऊन भस्म करूं शकत, ते केवळ 'भूदेव' या पृथिवीवर अवतरलेले

असत, ते चिरायु असत, त्यांच्या मनांत जर सूर्यानें अमुक वेळीं उगवावें अथवा अमुक वेळपर्यंत मावळूं नये असें आलें आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं सूर्यास आज्ञा केली, तर सूर्य ती आज्ञा मोडीत नसे; सारांश, सकळ देव आणि सकळ त्रैलोक्य त्यांचे हातीं असे.

पण जो ऋक्संहितेचा भाग प्रसिद्ध झाला आहे, त्यावरून उघड दिसून येतें कीं, ऋषि म्हणजे कवि; आणि ज्यांनीं वेदाचीं सूक्तें पाहिलीं (दृष्ट) अथवा रचिलीं, ते साधारण लोकांपैकींच असत. ते गिरिगह्वरीं राहत नसत, तर गांवें आणि शहरें यांत घरदार करून संसार चालवून राहत असत; ते आपलीं घरेंदारें मोठ्या औत्सुक्यानें आणि प्रेमानें संभाळून राहत असत; त्यांच्या संसारास ज्या वस्तु लागत असत त्यांच्या प्राप्तीसाठीं ते हरतऱ्हेनें झटत असत; आणि खावयास अन्न, आणि धनसंपत्तीचा उपभोग हीं आपणास प्राप्त व्हावीं म्हणून ते देवांची प्रार्थना करीत असत; ते आपणास धन मिळावें म्हणून सदैव प्रयत्न करीत असत आणि प्रार्थना करीत असत; ते या जगासंबंधीं सुखें आपणास प्राप्त व्हावीं आणि दुःखें नाहींशीं व्हावीं म्हणून प्रयत्न करीत, आणि देवांस त्यानिमित्त फार आळवीत; ते सतत शांत आणि दयार्द्र नसत, तर अनार्य शत्रूंशीं नित्य लढत असत आणि त्यांचा नाश होओ, आणि आपलें कल्याण होओ, त्यांचा युद्धांत पराभव होओ आणि आपला जय होऊन आपणास त्यांची संपत्ति लूट मिळो, असें ते प्रार्थीत असत; ते नित्य तपश्चर्येमध्यें निमग्न नसत, तर संसारांतच राहून देवभक्तिपरायण असत, संसारासंबंधी जीं अनेक कार्यें, तीं ते मोठ्या तत्परतेनें आणि आसक्तीनें करीत; तपश्चर्येच्या अथवा यज्ञादिक भक्तिप्रचारांच्या योगानें त्यांस कोणतेंहि अमानुष अथवा दुसरें सामर्थ्य प्राप्त होत नसे; ते शाप देऊन कोणास भस्म करीत नसत, आणि आपण शाप दिला तर दुसऱ्याचें वाईट होईल

आणि आशीर्वाद दिला तर कल्याण होईल असें ते मानीत नसत. ते आपण 'भूदेव' आहों असें मानीत नसत. तर आपण बळहीन, दीन, आणि पापी मर्त्य आहों असें समजत असत. ते आपल्या सत्तेनें सूर्यादिकांस थांबवीत नसत अथवा चालवीतहि नसत. ते आम्हांप्रमाणें अतिशय अल्पायु असत, आणि ते जर शंभर वर्षें जगले तर आपलें मोठें भाग्य असें मानीत असत, आणि आपण शंभर वर्षें जगावें अशी प्रार्थना करीत असत. ते आपल्या आंगीं कांहीं शक्ति अथवा पवित्रता अथवा श्रेष्ठता आहे असें समजत नसत. त्यांस पुत्रपौत्र आवडत असत, आणि ते विशेषेंकरून शूर आणि सामर्थ्यवान् आणि बुद्धिमान् आणि युद्धांत यशस्वी होणारे असे असावे म्हणून ते प्रार्थना करीत असत. त्यांस गुरेंढोरें, रथ, आणि विशेषेंकरून घोडे असावे, आणि त्यांनीं आपणाकरितां शर्यती जिंकाव्या असें ते प्रार्थीत असत. ते मोठ्या पहांटेस उठून अग्नि प्रदीप्त करून इंद्रादि देवांस प्रसन्न करण्याकरितां प्रतिदिनीं हवि अर्पण करीत असत. अर्पण करावयाच्या पदार्थांमध्यें सोम, दुधाचे केलेले पायसादि पदार्थ, आणि जव अथवा सातू या धान्याचा पुरोडाश अथवा कण्या आणि मांस हे चार मुख्य असत असें दिसतें. तांदुळाचें (तण्डुल हें) नांव सगळ्या ऋग्वेदसंहितेंत कोठें आलेलें नाहीं. त्याप्रमाणें गव्हांचेंहि (गोधूम हें) नांव कोठें आलेलें नाहीं. 'तण्डुल' हें नांव अथर्वसंहितेंत मात्र एका ठिकाणीं आलें आहे, आणि 'गोधूम' हें तैत्तिरीय संहितेंत आलें आहे. वेदकाळींचे लोक साधे भोळे होते, आणि आम्हां आधुनिक मर्त्यांप्रमाणेंच पापी आणि दुर्बल होते. पण ते शूर असत आणि आपल्या आसपास राहत असणाऱ्या अनार्य अथवा रानटी लोकांशीं नित्य लढत असत. ते देवांचीं देवळें बांधीत नसत, आणि त्यांच्या मूर्तिहि करीत नसत असें दिसून येतें. त्यांची पूजा करण्याची रीति म्हटली म्हणजे अग्नीला पेटवून त्यांत देवांप्रीत्यर्थ तुपाच्या आहुति आणि

वर सांगितलेल्या चार पदार्थांचें केलेलें हवि टाकणें ही असें त्याला ते 'यज्ञ' असें म्हणत. आधुनिक काळीं ज्याला आपण यज्ञ म्हणतों, तसा लांबलचक आणि फार दिवसपर्यंत करावयाचा असा यज्ञ अतिप्राचीन काळीं नसे. प्रतिदिनीं, प्रातःकाळीं, मध्याह्नीं आणि सायंकाळीं ते सोम काढून देवांस अर्पण करीत आणि त्यांची स्तुति गात. याला ते तीन 'यज्ञ' अथवा तीन 'सवनें' असें म्हणत. केव्हां केव्हां नुस्ती स्तुतिच गाइली तरी त्यालाहि ते 'यज्ञ' असें म्हणत असत.

ऋग्वेदसंहितेंत सर्वत्र असें दृष्टीस पडतें कीं, तींतील ऋषि अथवा सूक्तकर्ते कवि देवापाशीं आपणांस संपत्ति, गाई, घोडे, आणि शूर पुत्रपौत्र आणि युद्धांत यश आणि शत्रूची संपत्ति लूट हीं आपणास मिळावीं असें प्रार्थीत असत. यज्ञ करून देवांस प्रसन्न करणारे जन धार्मिक होत आणि यज्ञ न करणारे अधार्मिक होत असें ते नित्य म्हणत, आणि अधार्मिकाचें धन आपणास प्राप्त होओ अशाहि प्रार्थना थोड्या आहेत असें नाहीं. या ऋक्संहितेंत ब्रह्मज्ञानाविषयींचे भाग थोडे आहेत, बहुतकरून सर्व भाग प्रार्थनाबद्धच आहेत, आणि ती प्रार्थना प्रायः वर सांगितलेल्या प्रकारची असते. यावरून हे आर्य लोक जेथें राहत त्या प्रदेशांत आसपास देवांस न भजणारे असे अनार्य जन बहुत असत, आणि ते त्यांस वारंवार यज्ञादिक धर्मकर्माविषयीं प्रत्यवाय आणीत, आणि त्यांस अनेक प्रकारांनीं त्रास देत असत असें दिसून येतें. तर हे आर्य कोणत्या प्रदेशांत होते? याविषयीं निश्चयानें अजून सांगवत नाहीं; कारण झालेल्या भागांतच नव्हे, पण ऋक्संहितेंत कोठेंच स्थानिक संबंधाचे निर्देश फारसे आले नाहींत. म्हणजे जुन्या राजांचीं, भक्तांचीं, अथवा ऋषींचीं नांवें पुष्कळ आलेलीं आहेत, आणि अमुक देवानें अथवा देवांनीं अमुक भक्तावर अमुक उपकार केला असें पुष्कळ

ठिकाणीं सांगितलें आहे, पण त्या वेळच्या शहरांचीं अथवा देशांचीं अथवा नद्यांचीं, अथवा पर्वतांचीं, अथवा प्रदेशांचीं किंवा लोकांचीं नांवें फारच थोड्या ठिकाणीं आलीं आहेत; त्यामुळें आर्य लोकांविषयीं स्थाननिर्णय करण्यास जितकीं साधनें पाहिजेत तितकीं अजून उपलब्ध नाहींत. मात्र कितीएक नद्यांचीं नांवें कितीएक ठिकाणीं आलीं आहेत, त्यावरून हे आर्य लोक वेदकाळीं पंजाबच्या पलीकडे काबुलाजवळ अथवा फारच झालें तर पंजाबांत असावे असें अनुमान निघतें. पण त्याला अजून जितकीं सुदृढ प्रमाणें पाहिजे आहेत, तितक्यांचा शोध लागावयास वेळ लागेल.

स्थाननिर्णयाप्रमाणेंच वेदकालीन आर्यांच्या कालनिर्णयाविषयींहि म्हटलें पाहिजे. तूर्त इतकेंच म्हणणें योग्य दिसतें कीं, ह्यांतून कितीएक सूक्तें रचिलीं गेलीं त्याला पुष्कळ हजार वर्षें गेलीं असावीं. हा वेदग्रंथ आधुनिक नव्हे, अत्यंत प्राचीन आहे. पण त्याला पांच हजार वर्षें झालीं किंवा अधिक किंवा कमी झालीं, त्याविषयीं चांगली अटकळ सुद्धा करतां येत नाहीं. मात्र ऋग्वेद फार प्राचीन आहे असें म्हणण्यास झालेल्या एक अष्टकांतहि पुष्कळ प्रमाणें मिळतील. त्यांत सांगितलेल्या गोष्टी, लोकांच्या रीतिभाती, चाली, आणि आर्य जनांच्या स्थिति इतक्या प्राचीन दिसतात कीं, वेदासारिखा प्राचीन ग्रंथ आर्य लोकांच्या ग्रंथांत तर नाहींच, पण दुसऱ्या लोकांच्याहि ग्रंथांत असेल कीं नाहीं याविषयीं आम्हांस फारच संशय दिसतो. परंतु वेदाच्या कालाविषयीं निर्णय करण्यापूर्वीं सर्व वेदांच्या सर्व संहिता, सर्व ब्राह्मणें, सर्व आरण्यकें, आणि वेदसंबंधाचे जे दुसरे पुष्कळ अति मोठमोठे ग्रंथ आहेत, त्यांचा अभ्यास आणि विचार झाला पाहिजे एवढेंच नव्हे, पण वेदकाळाच्या आलीकडचे असें ज्या ग्रंथांविषयीं आपण मानितों,

ते असंख्य ग्रंथ शोधून त्यांचें मथन झालें पाहिजे. जसें एकादा पुरातन पुरुष केव्हां होऊन गेला हें दाखविण्याला त्याचे वंशज किती होऊन गेले, आणि ते प्रत्येक किती किती वर्षें जगले, हें जाणणें आवश्य आहे, तसें वेदाआलीकडच्या ग्रंथांविषयीं जर कालनिर्णय होऊं लागेल, तर वेदाविषयीं कालनिर्णय होण्याचे दिवस जवळजवळ येऊं लागतील. या सर्व कामाला तूर्त पाश्चात्त्य पंडितांनीं बरीच कंबर बांधिली आहे; पण त्यांच्यापेक्षां आमच्या विद्वानांला या प्रकरणांत यशस्वी होण्याचीं साधनें विशेष आहेत आणि संभवहि अधिक आहे हें प्रायः कोणीहि कबूल करील. यासाठीं वेदाविषयीं लोकांची जिज्ञासा तूर्त आहे त्यापेक्षां पुष्कळ मोठी वाढली पाहिजे, आणि ती केवळ वेदामध्यें काय आहे इतकें जाणून घेण्यापुर्तीच असून उपयोग नाहीं, तर ती वेदासारिख्या अत्यंत प्राचीन ग्रंथाच्या अभ्यासापासून जे लाभ व्हावयाचे, ते करून घेण्याच्या संबंधानें वाढली पाहिजे.

ऋग्वेदासारिखा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ समजावयास कठिण असला म्हणून नवल नाहीं; परंतु वस्तुतः त्याच्या कालाकडे पाहिलें तर जितका कठिण असावा तितका तो कठिण नाहीं ही एक सुदैवाची गोष्ट समजली पाहिजे. वेदाच्या संबंधानें जे देव येतात ते किती, आणि त्यांतून मुख्य मुख्य देवांचें स्वरूप काय काय आहे, आणि प्रत्येकाचे मुख्य मुख्य पराक्रम कोणकोणते, तें समजलें म्हणजे बहुतकरून पुढचे भाग सोपे जातात. उदाहरणार्थ, इंद्र हा एक प्रमुख देव आहे. त्यानें वृत्रासुराला, म्हणजे जमिनीवर पाऊस न पडूं देणारा आणि सूर्याचा प्रकाश आकाशांतच लपवून ठेवून खालीं न येऊं देणारा जो मेघरूपी शत्रु, अथवा ढग, त्याला आपल्या वज्रानें फोडून, म्हणजे त्याजवर विजेचा प्रहार करून, उदकांच्या धारा खालीं वाहविल्या, आणि सूर्याचें तेज भूमीवर पडे असें केलें; तो

सोम पिण्याविषयीं फार उत्सुक असतो; त्याचे साहाय्यकर्ते 'मरुत्' देव म्हणजे वारा वाहविणारे जे वायुरूपच देव, ते होत; (म्हणजे पाऊस जो जो कोणी पाडील, त्याला ढगांस हाकून आणणारा देव साहाय्य करितो ही कल्पना स्वाभाविक आहे); तो सकळ पृथिवीला आणि द्युलोकाला आणि अंतरिक्षाला उत्पन्न करणारा होय. ह्या गोष्टी एकदा समजल्या म्हणजे इंद्राविषयींचीं सूक्तें सहज समजूं लागतात. त्याप्रमाणेंच अग्नि हा मनुष्यांकडेस येणारा देवांचा दूत होय; म्हणजे त्याच्या ठायीं मनुष्यांनीं अर्पिलेलीं हव्यें तो घेऊन देवांजवळ प्रविष्ट करितो आणि देवांची कृपा मनुष्यांवर करवितो. अग्नि म्हणजे केवळ भूमीवर पेटवितात तोच नव्हे, तर विजेच्या रूपानें आकाशांत उत्पन्न होणारा, सूर्याच्या प्रखरतेजोरूपानें द्युलोकांत जळत असणारा, आणि दावाग्नीच्या रूपानें मोठमोठीं अरण्यें जाळून टाकणारा, प्रातःकाळीं सौम्य उषेच्या सुंदर रूपानें उगवणारा जो प्रकाश आणि ताप, तोहि अग्निच होय; तो प्रत्येक घरीं प्रातःकाळीं पेटविला जातो म्हणून तो घरोघर नित्याचा पाहुणाच जणुं होय; तो देवांला प्रसन्न करितो त्यापेक्षां देवांचा धांवा करणारा तो होताच, म्हणजे कविच होय, असा मानिला जातो. ह्या गोष्टी अग्नीविषयीं एकदा समजल्या म्हणजे अग्नीविषयींचीं सूक्तें समजूं लागतात. तसेंच उषा म्हणजे प्रभात-काळीं सौम्य कांतीच्या रूपानें उगवणारी सूर्याची प्रभा, ती प्रत्यहीं पहांटेस सुंदर तरुण स्त्रीप्रमाणें उंची वस्त्रें आणि अलंकार घालून शोभिवंत होऊन येते, आणि सकळ जगताला जागें करून प्रत्येकास आपआपल्या कामीं पाठविते, आणि ती येतांच पक्षी जागे होऊन गावयास लागतात, भक्तजन स्तोत्रें म्हणून देवभजनीं तत्पर होतात, आणि हव्य देऊं लागतात, आणि रात्रभर जणुं मरून पडलेले सर्व प्राणी पुनः जीवंत होतात, हें उषेचें स्वरूप एकदा समजलें म्हणजे

उषेविषयींचीं सूक्तें समजूं लागतात. आणि सविता म्हणजे सूर्यरूपीच देव, तो सतत चालत असतो आणि प्रतिदिनीं सकाळीं येतो; तो येण्याच्या पूर्वीं सकळ जग अंधारमय असतें, आणि तो येतो तो जणूं अंधारानें व्याप्त अशा प्रदेशांतूनच येतो, आणि जेथें प्रकाश नाहीं तेथें प्रकाश उत्पन्न करितो (' केतुं कृण्वन्नकेतवे'), आणि जेथें नांव रूप कांहीं नाहीं तेथें पदार्थांचीं रूपें दृष्टीस पाडितो ('पेशः कृण्वन्नपेशसे'); इत्यादि स्वरूप सवित्याचें एक वेळ समजलें म्हणजे मग सवित्याविषयींचीं सूक्तें समजावयास लागतात. याप्रमाणेंच इतर देवांविषयीं आहे, आणि याप्रमाणें वेदाच्या दुसऱ्याहि भागांविषयीं आहे. यामुळें आणि वेदाचा अर्थ समजावा म्हणून आपल्या वाडवडिलांनीं करून ठेविलेलीं जीं निरुक्त, नैघंटुक, भाष्य इत्यादिक मोठ्या महत्त्वाचीं साधनें, त्यांच्या योगानें, वेदाचा अर्थ दुर्लभ नाहीं हें मोठें भाग्य समजलें पाहिजे, आणि आर्य लोकांच्या प्राचीन स्थितीचा अभ्यास त्यांच्या ग्रंथांवरून करूं इच्छिणाऱ्या हिंदु लोकांस अभिनंदनीय होय, आणि त्यांस उत्तेजन देण्यासारिखें आणि वेदाभ्यासाच्या व्यासंगाविषयीं त्यांच्या आंगीं उत्साह उत्पन्न करण्यास योग्य होय.

वेदांत एका वस्तूचें मोठें माहात्म्य आहे. ती वस्तु सोम होय. सोम हा देवांस पाजीत आणि वेदकाळचे आर्यजन आपणहि पीत. सोमपानापासून देवांला अत्यंत हर्ष, अत्यंत आनंद, अत्यंत साहस, अत्यंत बळ आणि अत्यंत उत्साह प्राप्त होतो, असें जिकडे तिकडे सांगितलें आहे. सोमाला नववें एक समग्र मंडल अर्पिलें आहे. तें सोमाविषयींच आहे. सोमाचें मोठें माहात्म्य वर्णिलें आहे. यावरून, ग्रीस आणि इटली वगैरे प्राचीन काळीं मद्य पीत, आणि शाक्त लोक अर्वाचीन काळीं जसें मद्य पितात, आणि पराधीन होतात, तसें हें वेदकाळींचें 'सोम' नांवाचें मद्य आर्यजन पिऊन पराधीन होत असत असें

कितीएक मानितात. पण आम्हांस वाटतें कीं, हे प्राचीन आर्य लोक देवांस पाजावयाचा सोम आपण स्वतः पीत होते हें जरी निःसंशय खरें आहे, तरी पिऊन पिऊन पराधीन होईपर्यंत ते पीत नव्हते यांत कांहीं संशय नाहीं. किंबहुना त्यांच्या स्वताहाच्या पिण्याविषयीं फारच थोड्या ठिकाणीं सांगितलें आहे. देवांच्या पिण्याविषयीं मात्र अनेक ठिकाणीं उच्चार येतात. आतां सोम हें एक प्रकारचें मद्य असे, आणि त्यांत गाईचें दूध वगैरे घालून तें मसालेदार करीत, आणि आर्य लोक आपण पिऊन देवांलाहि अर्पण करीत, याविषयीं मात्र कांहीं संशय दिसत नाहीं. सोमाचें महत्त्व शेवटीं येवढें वाढलें कीं, त्याला देव मानून इतर देवांप्रमाणें त्यालाहि भजूं लागले.

पण सोमाच्या, तुपाच्या, आणि पुरोडाशाच्या आणि मांसाच्या आहुति अग्नींत देवांप्रीत्यर्थ टाकणें याशिवाय, आणि स्तोत्रें करून त्यांच्या योगानें देवांची कीर्ति गाणें याशिवाय, आराधनेचे अथवा भजनाचे दुसरे प्रकार वेदाच्या अतिप्राचीन काळीं आधुनिक काळाप्रमाणें चालू होते असें दिसत नाहीं. उदाहरणार्थ, फळें, पुष्पें, नैवेद्य इत्यादिक देवांनिमित्त कशावर तरी टाकणें अथवा कशाच्या तरी पुढें ठेवणें हें त्या वेळचे लोक आचरीत असें दिसत नाहीं.

ऋग्वेदांत सांगितलेले बहुतेक सर्व देव म्हटले म्हणजे कशाचे तरी अभिमानी देव होत. उदाहरणार्थ अग्नि म्हणजे जगतांत जो जो म्हणून ताप अथवा कोणतेंहि तेज, तदभिमानी म्हणजे तद्रूप देव होय. वरुण म्हणजे रात्रीचा अभिमानी देव, म्हणजे रात्रिरूपच देव. इन्द्र म्हणजे आकाशांतून भूमीवर पाऊस पाडणारी जी शक्ति, तदभिमानी देव. सविता म्हणजे सूर्याचा अभिमानी देव, म्हणजे सूर्यरूपच देव. मित्र म्हणजे दिवसाभिमानी देव, म्हणजे दिवस जो तद्रूपच देव. मरुत् म्हणजे वादळें जीं, त्यांचे अभिमानी देव, म्हणजे वादळें जीं, तद्रूपच

देव. द्यु म्हणजे अंतरिक्षावरील प्रकाशानें व्याप्त जो निःसीम प्रदेश, त्याचा अभिमानी देव, म्हणजे द्युरूपच देव. तो नवरा आणि पृथिवीही त्याची स्त्री. द्यू आणि पृथिवी हीं सर्व देवांचीं मातापितरें होत असें सांगितलें आहे. आणि हें रूपक स्पष्टच आहे. कारण सविता, वरुण, उषा इत्यादिक जे देव, ते द्यावापृथिवीच्या उदरांत म्हणजे ह्या दोहोंमधील जी पोकळी, तींत उगवतात म्हणून त्यांचे पुत्र असें त्यांस म्हणतात. याप्रमाणेंच उषेला द्यूची कन्यका असें म्हणतात. द्युलोक, पृथिवी, आणि अंतरिक्ष इत्यादिक जो अवकाश अथवा पोकळी, तिला अदिति अथवा अखंड पोकळी असें म्हणून तिला देवी मानिली आहे. याप्रमाणें वेदांतील बहुतेक सर्व देव रूपकसिद्ध आहेत. पण ज्यांला 'देवता' असें अनुक्रमणिकादिक ग्रंथांत म्हटलें आहे, ते सर्वच 'देव' नव्हत. अमुक ऋचेची 'देवता' अमुक म्हणजे ती ऋचा ज्या वस्तूविषयीं असेल, ती वस्तु. जसें कितीएक ऋचा 'उलूखल'-विषयीं म्हणजे उखळाविषयीं आहेत, त्या ऋचांची 'देवता' उलूखल. यावरून उलूखल 'देव' होय असें झालें नाहीं, तर उलूखलाला कवितासंबंधानें सचेतन मानून त्याविषयीं निर्देश केला आहे. या रीतीनें देवतांचा विचार केला म्हणजे त्यांत 'देव' अथवा 'देवी' थोड्याच राहतात. उरलेल्या देवता कवींच्या आलापांत अचेतन असतांना सचेतन मानिलेले पदार्थ, या नात्यानें विरघळून आपल्या देवत्वाप्रत मुकतात. यांचीं प्रमुख उदाहरणें म्हटलीं म्हणजे वर सांगितलेलें 'उलूखल,' यज्ञशाळेचीं 'द्वारें' (द्वारो देव्यः), 'यूप' अथवा यज्ञस्तंभ (वनस्पतिः), 'बर्हि' म्हणजे दर्भ, उषा, रात्र, 'स्वाहा' म्हणजे आहुति देतांना 'स्वाहा' असा म्हणावयाचा उद्गार, आपो देवी अथवा आकाशांतून पडणारीं मेघोदकें इत्यादि.

बाकी उरलेल्या देवांतून बहुतेक देव वेदोत्तरकालीन, म्हणजे

पुराणादिक ग्रंथांत प्रसिद्ध आहेतच. पण त्यांचें स्वरूप थोडेंबहुत बदललेलें आहे; आणि ज्यांना वेदाच्या ऋषींनीं 'देव' तर नाहींच पण 'देवता' सुद्धा म्हटलें किंवा केलें नाहीं, ते इतर देवांमध्यें येऊन मिसळले आहेत. स्वरूप बदलल्याचीं उदाहरणें:—'मरुत्' हे वादळांचे देव असत. अर्वाचीन ग्रंथांत 'मरुत्' म्हणजे साधारण देव झाले, आणि वेदांत 'मरुत्' हे इंद्राचे सखे अथवा मित्र होत असें सांगितलें आहे, पण आलीकडेस इंद्र सकळ देवांचा राजा आणि सकळ देव त्याची प्रजा असें झालें आहे. वरुण हा वेदांत मोठा देव असें प्रतिपादन केलें आहे, आणि तो मनुष्यांनीं केलेलें पाप पाहतो आणि त्याजबद्दल पारिपत्य करितो. तो इंद्राप्रमाणें जगतावर राज्य करितो इत्यादि. पण वेदोत्तरकालीन ग्रंथांत, म्हणजे पुराणादिकांत, वरुण हा केवळ पाताळचा राजा होऊन बसला आहे. अदिति ही जी महा अवकाशाची देवता, जिच्या उदरीं सविता, वरुण, मित्र, पूषा, अर्यमा हे नित्य जन्म घेतात म्हणून त्यांस 'आदित्य' म्हणतात, ती पुराणादिक ग्रंथांत केवळ सर्व देवांची माता होऊन बसली, आणि शिवाय ती कश्यपाची स्त्री झाली. आणि 'दिति' म्हणून पौराणिकांनीं कश्यपास दुसरी स्त्री करून दिली, तिच्याशीं ती सापत्नभाव करणारी सामान्य स्त्री होऊन बसली.

अश्वी म्हणून जे देव वेदांत प्रसिद्ध आहेत, आणि जे सकळ दुःखितांस साहाय्य करणारे आणि प्रतिदिनीं प्रातःकाळीं उषेमागून येणारे, ते पुराणादिक अर्वाचीन ग्रंथांत 'अश्विनीकुमार' या नांवाचे दोन वैद्य झाले, आणि त्यांस देवांला औषध द्यावें आणि बरें करावें इतकेंच काम नेमून दिलें गेलें. इंद्र देव जो सकळ देवांमध्यें श्रेष्ठ, अत्यंत बळवान्, महाप्रतापी, महातेजस्वी, महाशूर, वृत्रादिक असुरांला आपणच मारून टाकणारा, ज्याच्या योगानें द्युलोक आपल्या

ठिकाणीं राहतो, आणि पृथिवी आपल्या ठिकाणीं अचल राहते, तो पौराणादिक आणि आधुनिक काळीं साधारण एक देव झाला; आणि रावणासारिखा यःकश्चित् राक्षस जर बळावला आणि थोड्याशा हिंदू लोकांस त्रास देऊं लागला, तर त्याचाहि नाश करण्याची शक्ति त्याला राहिली नाहीं, आणि, त्याच्या नाशार्थ वेदांत अगदी अप्रसिद्ध (किंबहुना निजरूपानें अज्ञात) असा जो विष्णु, त्याला त्यानें सर्व देवांस घेऊन शरण जावें, आणि त्याजकडून भूमीवर अवतार घेववावा, इतका तो निर्बळ होऊन बसला! रुद्र जो आपल्या कृपेनें आणि औषधानें मनुष्यांस रोगापासून बरे करणारा आणि जो सकल भुवनांचा प्रभु असें समजत, तो आधुनिक काळीं भयंकररूपी देव झाला आहे. त्याच्या अंगावर आतां रुंडमाळा असतात, तो तपश्चर्या करून करून कृश झालेला आणि नित्य स्मशानामध्यें वास करणारा असा झाला आहे.

याप्रमाणें वेदकालीन देवांची अवस्था आधुनिक ग्रंथांत झाली आहे. आतां जे देव वेदांत ऐकूनहि ठाऊक नाहींत अथवा असलेच तर फारच क्वचित् सांगितलेले असून, ज्यांचें माहात्म्य वेदोत्तरकालीं फार वाढलें, असे तर पुष्कळ आहेत. उदाहरणार्थ, राम, कृष्ण, ब्रह्मा, विष्णु, शिव, विठोबा, जगन्नाथ, डाकोरनाथ, हनूमान्, नारसिंह, रामनाथ, काशीविश्वेश्वर आणि यांसारिखे दुसरे अनेक देव. यांतून 'ब्रह्मा,' 'विष्णु,' आणि 'शिव' हे तर आधुनिक काळीं सर्वव्यापी देव होऊन बसले आहेत, यांतून 'शिव' म्हणून देव तर ऋग्वेदांत ठाऊक सुद्धा नाहीं, 'विष्णु' हें नांव आहे, पण तें एका सूर्यरूप देवाचें होय, म्हणजे सूर्याला अथवा सवित्यालाच विष्णु असें म्हणत. आणि हा विष्णु वेदांत साधारण देवतांपैकीं होय, याचें माहात्म्य वेदांत विशेष नाहीं. ब्रह्मा जो सर्व जगताचा कर्ता, तो

ऋग्वेदांत आलेला नाहीं. दुसरे जे वर सांगितले, त्यांविषयीं तर उच्चार सुद्धां नाहीं, आणि असण्याचा संभव देखील नाहीं यांत नवल नाहीं. पण सांप्रतकाळीं या नवीन देवांचें प्राबल्य मोठें झालें आहे हें प्रसिद्धच आहे.

याप्रमाणें अत्यंत प्राचीन काळीं प्रसिद्ध असलेले देव आतां मागें पडले आणि नवे देव पुढें आले असें झाल्यानें वेदांतील देवांस आपण विसरलों काय ? आणि वेदाचा महिमा जागरूक होता तो आतां नष्ट झाला काय ? आणि वेदाचा आपला आतां कांहीं संबंध राहिला नाहीं असें झालें आहे काय ?

हिंदू लोकांचे संस्कार सर्व वैदिक आहेत. विवाह, श्राद्ध, मेलेल्याची दिनक्रिया, गर्भाधान, उपनयन, श्रावणी, इत्यादिक जीं कर्में, त्यांत वेदांतील देवतांला आह्वान करून अजून आपण हवि अर्पण करितों. त्या त्या वेळीं इंद्र, वरुण, मित्र, सविता, पूषा, अर्यमा, अदिति, मरुत् इत्यादिक जे वेदांतील देव, त्या सर्वांस आपण आहुति देऊन त्यांनीं आम्हांला आशीर्वाद द्यावा म्हणून त्यांची प्रार्थना करीत असतों, आणि ती प्राचीन आर्यांनीं रचून ठेविलेलीं जीं सूक्तें, त्यांच्याच द्वारें करीत असतों; आणि त्यांला हवि, आज्य, पुरोडाश हींहि देत असतों. आणि त्यांला बसावयाला कुशासनहि घालीत असतों, आणि प्रसंगीं (यज्ञ करितों तेव्हां) सोम आणि मांस हींहि अर्पण करीत असतों. पण प्राचीन काळीं जे प्रचार आमच्या आर्य पूर्वजांचे या अर्चनाविषयीं असत, त्यांची नक्कल अथवा टवाळी आपण केल्याप्रमाणें आपल्या हातून आचरण होत असतें. जेथें प्राचीन आर्य लोक प्रत्येक प्रसंगास अनुलक्षून नव्या स्तुति रचून नवीं हव्यें अर्पण करीत, आणि त्यांस जे इष्ट असत ते वर मागून घेत, तेथें आपण जुने मंत्र सांप्रतच्या प्रसंगास अनुसरून नसलेले, आम्हांस

समजत नसलेले, आणि केव्हां केव्हां आमच्या मनांत जें मागावयाचें असतें त्याच्या विरुद्ध कांहीं तरी प्राप्त व्हावें अशा अर्थाचे; असे म्हणून, ते मंत्र केवळ उच्चारण्यांत पुण्य आहे असें समजतों. याचीं उदाहरणें झालेल्या ऋक्संहितेच्या भागांत पुष्कळ आलीं आहेत. एकाद्या देवाची आराधना कर्तव्य असतां ज्या मंत्रांत त्याचा संबंधहि नाहीं तसले मंत्र आराधनेच्या वेळीं म्हणावे, किंवा जेथें आयुष्य वाढावें अशी प्रार्थना करावयाची आपल्या मनांत असते तेथें आयुष्याच्या ह्रासाचा मंत्र ह्मणावा, या प्रकारचीं उदाहरणें सूक्त ९२ मं. १० येथें पहा. तर अशा दृष्टीनें पाहिलें तर वेदकालीन धर्माचा आतां लोप होऊन गेला आहे असें म्हणण्यांत कांहीं अयोग्य नाहीं.

पण वेदोत्तरकालीन जे पुराणें, इतिहास, इत्यादिक ग्रंथ, त्यांतील ज्या कथा आणि आचार, ते वेदांतील प्रचार आणि आचार, वेदांतील देव आणि त्यांचीं माहात्म्यें, वेदांतील समजुती आणि प्रार्थना, यांच्या वास्तविक अथवा प्रमादयुक्त अर्थापासून निर्माण झालेले अथवा त्यांवर अवलंबून राहणारे होत, अशाविषयीं कोणाचीहि खात्री झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. सारांश, आमचे अर्वाचीन आचार, प्रचार, चाली, रीतिभाती आणि उपासनामार्ग, आणि धर्मसंबंधी आणि व्यवहारसंबंधी गोष्टी ह्यांचा अर्थ, वेद जर हल्लीं आपल्या हातीं नसता, तर आम्हांस समजण्यास कांहींच मार्ग नव्हता. उदाहरणार्थः—त्रिविक्रमाचा अथवा वामनाचा जो अवतार, त्याणें बळीकडून तीन पावलें टाकतां येतील इतकी भूमि मागून घेऊन, तीन पावलांनीं सर्व त्रिभुवन आक्रांत केलें, आणि तिसऱ्या पावलास अवकाश उरला नाहीं इत्यादिक जी कथा, तिचा अर्थ असा आहे कीं, 'त्रिविक्रम' म्हणजे सूर्य, तो सकाळीं उगवतो तेव्हां त्याचें एक पाऊल झालें, दोनप्रहरीं मध्याह्नीं येतो तेव्हां त्याचें दुसरें पाऊल, आणि तिसरें पाऊल

पश्चिमेस मावळतो तें टाकण्याच्या पूर्वींच तो नाहींसा होतो म्हणजे तिसरें पाऊल कोठें टाकतो हें समजत नाहीं. तर असें जें वेदांत सांगितलेलें सूर्याविषयींचें रूपक,* तें वेदावरून आम्हांस अवगत झालें नसतें, तर आम्हांस त्या अवताराचें खरें स्वरूप कसें समजलें असतें बरें? इंद्राच्या स्त्रीचें नांव 'शची' आणि इंद्राशीं शचीचें लग्न झालें इत्यादिक ज्या कथा, त्या इंद्राला 'शचीपति' असें वेदांत (शची=पराक्रम, पति=प्रभु=पराक्रमाचा प्रभु; 'पराक्रम करणारा' या अर्थी) विशेषण लाविलें आहे, त्यावरून† उद्भवल्या हें आम्हांस वेदाशिवाय कसें समजलें असतें? कोणी पाहिजे त्याणें नव्याण्णवपर्यंत यज्ञ करावे, पण शंभर केले अथवा शंभराव्या यज्ञाला आरंभ झाला, कीं त्याबरोबर इंद्र त्याचा मत्सर करूं लागतो, आणि त्याला अनेक विघ्नें आणून शंभराव्या यज्ञाची समाप्ति होऊं देत नाहीं, ही कथा अर्वाचीन ग्रंथांत सर्वत्र पसरली आहे, आणि इंद्राच्या हेवेखोर स्वभावाविषयीं अनेक कथा सांगितल्या आहेत, त्यांचा अर्थ काय? इंद्राला 'शतक्रतु' असें जें वेदांत विशेषण लाविलें आहे त्याशिवाय दुसरें बीज कांहीं नाहीं असें आम्हांस वेदाशिवाय समजलें ‡नसतें. पृथिवीवरील इतर लोकांत तशी चाल नसून, हिंदु आणि पारशी याच लोकांत विस्तवाला पूज्य मानण्याची आणि विवाहादिक सांसारिक महाकृत्यें विस्तवाच्या साक्षीनें करण्याची चाल कशी पडली? याचें उत्तर वेदाशिवाय आपणास देतां आलें नसतें. या प्रकारेंकरून अनेक रीतींनीं वेद आमच्या विचारांत, प्रचारांत आणि आचारांत शिरून व्याप्त झालेला आहे; मात्र सूक्ष्मदृष्टीचा त्याचें स्वरूप आणि अस्तित्व त्या विचारादिकांत आहे

---

* सू. २२ मं. १६, पृष्ठें १८० । १८१ यांजवर टीप आहे ती पहा.

† सू. ५३. मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‡ सू. ४ मं. ८ आणि टीप पहा.

तें जाणून घेतलें पाहिजे. या संबंधानें पाहिलें तर वेद आणि वेदकाळींच्या चाली, कथा आणि समजुती आपणांमध्यें अजून लुप्त झाल्या नाहींत, तर त्या अजून जागृत आणि जीवंत अशा आम्हांमध्यें नांदतच आहेत.

परंतु वर सांगितलेल्या प्रकारेंकरून आम्हां हिंदू लोकांतीलच अर्वाचीन समजुतींचा आणि कथांचा खुलासा वेदावरून होतो असें नाहीं, पण आर्य लोकांच्या दुसऱ्या शाखा, म्हणजे पारसी, ग्रीक, रोमन इत्यादि जे लोक मोठमोठे या भूतळावर होऊन गेले, त्यांच्याहि प्राचीन आणि अर्वाचीन कथांचा खुलासा वेदावरून होतो. ग्रिक आणि रोमन लोकांचीं जीं विस्तीर्ण पुराणें, त्यांत 'जौस्पिता' हा सर्व देवांचा बाप आणि पृथिवी त्याची स्त्री इत्यादिक कथा प्रसिद्ध आहे. तर हा 'जौस्पिता' म्हणजे वेदांत सांगितलेला 'द्यौष्पिता', म्हणजे द्युरूप जो पिता, तोच होय, हें वेदाशिवाय आपणास कळलें नसतें. आणि ग्रीक आणि रोमन लोक यांचा जो 'जौस्पिता' (अथवा जूपितर्) याविषयींच्या कितीएक गोष्टी, 'द्यौष्पिता' वेदांत आहे त्याची कथा अवगत नसती तर, खुलासेवार समजल्या नसत्या. वेदासारिखा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ जर आज आमच्या हातीं नसता, तर पारसी, ग्रीक, रोमन आणि त्यांचे आधुनिक वंशज असे जे युरोपस्थ लोक त्यांचा आमचा बांधवसंबंध काय आहे त्याचीं उत्तम प्रमाणें नष्ट झालीं असतीं. जर हा वेद आपल्या हातीं नसता, तर प्रथमच्या मनुष्यांच्या आंगीं ईश्वराचें अद्वितीयत्व, एकत्व आणि सर्वश्रेष्ठत्व इत्यादिक जे गुण, ते आर्य लोकांस हळुहळू कसे अवगत झाले हें कोणासच समजण्यास आधार सांपडला नसता. कारण आर्य लोक जरी प्रथम अनेक देवांस भजत, तथापि ते, ईश्वर एकच आहे आणि अनेक देव हे त्याचे मूर्त भिन्न भिन्न गुण

आहेत असें हळुहळू कसे समजूं लागले, तें वेदसूक्तांवरूनच समजून येतें. इत्यादि अनेक संबंधांनीं पाहिलें तरी वेद हा अजून पूर्वीप्रमाणेंच जागरूक स्थितीमध्यें असून प्राचीन काळाप्रमाणेंच पूज्य आहे असें कबूल करावें लागतें.

मात्र इतकें खरें आहे कीं, वेदमंत्रांनीं पाहिजे ती गोष्ट करण्याची अथवा प्राप्त करून घेण्याची शक्ति येते, आणि त्यांत सांगितलेल्या सर्वच गोष्टी दिव्य आहेत, आणि त्यांचें ज्ञान मनुष्यांस होणें नाहीं; जर झालें तर तो दिव्यप्रसाद त्याला झाला असें समजावें, इत्यादि म्हणणारे जे लोक, त्यांची मात्र निराशा झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. परंतु इतिहासकर्ते, मानवी सुधारणुकेचे आणि स्वभावाचे अभ्यासकर्ते, धर्मतत्त्वांविषयींचे शोधकर्ते आणि सामान्य सर्व विद्वान् यांला ऋग्वेद नित्य प्रिय राहील यांत संशय नाहीं.

वेदांत कांहीं भाग अजून नीट समजत नाहींत असें पाहून जर कोणाला निराशा वाटत असेल, तर त्यांनीं असा विचार करावा कीं, वेदासारिखा अत्यंत पुरातन ग्रंथ दुसरा आर्य लोकांचा तर उपलब्ध नाहींच पण इतक्या मोठ्या काळजीनें जपून ठेविलेला, आणि प्राणापलीकडे मानून सांभाळिलेला, आणि त्यामुळेंच प्रायः प्रमादांपासून मुक्त, आणि क्षेपकांनीं दुष्ट न झालेला, असा धर्माचा अथवा काव्याचा अथवा दुसऱ्या शास्त्रावरचा ग्रंथ कोठेंच नाहीं म्हटल्यास चालेल; निदान एवढा मोठा ग्रंथ तरी इतका शुद्ध प्राचीन काळीं होता तसाच राहिलेला दुसरा नाहीं. तथापि कितीएक प्रसंगीं सायणाचार्यांसारिखे भाष्यकारहि मुळाशीं भिन्न असा स्वरपाठ अथवा अक्षरपाठ घेऊन अर्थ करण्याची अवश्यकता कबूल करितात. असे जे थोडे मंत्र, ते शिवाय करून बाकी भाग प्रायः समजावयास सोपे असतात. तथापि वेदाची भाषा अत्यंत पुरातन असल्यामुळें साधारण संस्कृत व्याकर-

णावरून आणि व्युत्पत्तीवरून जेथें निर्वाह होत नाहीं अशीं अनेक स्थळें आहेत; त्या त्या ठिकाणांच्या संबंधानें पाहिलें तर वेदाच्या भाषेचा आणि व्याकरणाचा निराळा अभ्यास केला पाहिजे असें जरी कबूल करावें लागतें, तरी आम्हां हिंदू लोकांस तसला अभ्यास करण्याला जितकीं साधनें आहेत, तितकीं परकीय लोकांस नाहींत. असें असतां वेदार्थाचा अभ्यास सांप्रतकाळीं पश्चिम खंडांत जितका होत आहे, त्याच्यापेक्षां आमच्या ह्या आर्यदेशांत, या वेदाच्या जन्मभूमींत, या वेदाच्या माहेरघरीं अगदीच थोडा होत आहे, किंबहुना होतच नाहीं असें म्हटल्यास चालेल.

माझा स्वताहाचा तर अनुभव असा आहे कीं, वेदाच्या अभ्यासाला जीं साधनें आम्हां हिंदू लोकांस आहेत, आणि त्याचा खरा अर्थ आम्हांस समजण्याचा एकंदरींत जेवढा संभव आहे, त्यापेक्षां पाश्चात्यांस साधनें थोडीं आणि समजण्याचा संभवहि थोडा. याविषयीं मी हें काम हातीं धरिल्यापासून आजपर्यंत वेदसंबंधाचे पाश्चात्यांचे ग्रंथ जे जे पाहिले, आणि त्यांच्याशीं आमच्या लोकांचे ताडून पाहिले, त्यावरून खात्री होण्यासारखी आहे. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, हिंदू लोक जसे काय वेदाच्या माहेरींच असल्यामुळें बहुतेक ठिकाणीं पाश्चात्यांस अत्यंत अडचणीअंतीं समजण्यास कठिण अशा ऋचा आमच्या लोकांस सहज समजण्यासारिख्या असतात. कारण प्राचीन आर्य हिंदू आणि अर्वाचीन आर्य हिंदू यांजमध्यें मोठेंच अंतर पडलें आहे असें नाहीं. आणि आम्हांमध्यें आणि पाश्चात्त्यांमध्यें तर सर्व गोष्टींनीं मोठेंच अंतर आहे. यास्तव पाश्चात्त्य विद्वान् पश्चिमेंतच राहून आपल्या मोठ्या उद्योगाच्या आणि अभ्यासाच्या योगानें वेदार्थसंपादनाविषयीं जरी शोध लावून मोठे अत्यंत उपयोगी ग्रंथ लिहितात, आणि आम्हांस त्यांचा उपयोग

जरी मोठा होतो; तथापि वेद आमचा आहे या नात्यानेंच नव्हे, पण आम्ही वेदाच्या या आर्यभूमींत त्याजबरोबर राहिलों आहों या सहवासाच्या आणि साहचर्याच्या नात्यानें पाश्चात्यांप्रमाणें आम्हीं श्रम केले तर आम्हांला जशी वेदार्थाची प्राप्ति होण्याचा संभव आहे, तशी आमच्या पाश्चात्य विद्वान् बंधूंला नाहीं असें आम्ही नम्रपणानें म्हणण्याची परवानगी घेतों. आणि आमच्या आर्य बंधूंस अशी विनंति करितों कीं, वेदाभ्यासाविषयीं आणि वेदार्थलाभाविषयीं आमचें जें हें श्रेष्ठ भाग्य, तें आम्हीं झिटकारून टाकूं नये, तर त्याचा आम्हीं लाभ घ्यावा हें आमचें कर्तव्य आहे इतकेंच नव्हे, पण त्यापासून होणाऱ्या आनंदांचा आम्हीं उपभोग न घेतला तर आमच्या उत्तम धनाचा आम्हीं अव्हेर केला असें होईल, याचा त्यांणीं विचार करावा.

Rai Sahib Jagdish Rai C.E.
s/o
Lala Bisheshwar Nath Khanna
Delhi

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

॥ अथ द्वितीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः ॥

सूक्तम् १२२.

अङ्गराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवान् ऋषिः । विश्वे देवा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

प्र वः पान्तं रघुमन्यवोऽन्धो यज्ञं रुद्राय मीळ्हुषे भरध्वम् ।
दिवो अस्तोष्यसुरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः ॥ १ ॥

प्र । वः । पान्तम् । रघुऽमन्यवः । अन्धः । यज्ञम् । रुद्राय । मीळ्हुषे । भरध्वम् ।
दिवः । अस्तोषि । असुरस्य । वीरैः । इषुध्याऽइव । मरुतः । रोदस्योः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे रघुमन्यवः (=शीघ्रमनसः=सोत्कण्ठा) [ऋत्विजः], [यूयं] मीळ्हुषे रुद्राय (=उदाराय रुद्राय) वः (=युष्माकं) पान्तं (=पातव्यम्) अन्धः (=अन्नं =सोमलक्षणमन्नं) यज्ञं [च] प्र भरध्वं (=प्रकर्षेण संपादयत=अर्पयत) । इषुध्येव (=इषुध्ययेव=युष्मत्स्पर्धयेव) [अहमपि] रोदस्योः (=द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानैः) असुरस्य दिवः (=बलवतो द्युदेवस्य) वीरैः (=पुत्रैः=पुत्रभूतैर्वरुणादिदेवैः सह) मरुतः अस्तोषि (=स्तौमि) ॥

१. हें सूक्त 'विश्वे देवां'विषयीं आहे. 'विश्वे देव' याचा अर्थ 'सर्व देव.' परंतु सर्व देव म्हणजे जितके देव वेदांत येतात तितक्यांविषयीं हें सूक्त नव्हे, पण अमुक एकच देवाविषयीं नसतां इंद्र, वरुण इत्यादि जे प्रमुख देव, त्यांविषयीं मुख्यत्वें करून यांत सांगितलेलें आहे. इतर क्षुद्र देवतांविषयीं थोडा उल्लेख मात्र असतो. बहुतकरून विश्वे देवांचीं सूक्तें अशींच असतात.

अष्टक २, अध्याय १.

सूक्त १२२.

ऋषि–अङ्गदेशाच्या राजाच्या राणीची दासी उशिज् इच्या पोटीं दीर्घतमस् याजपासून झालेला कक्षीवान् नांवाचा पुरुष. देवता–विश्वे देव. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. हे उत्सुक [ऋत्विज] हो, उदार रुद्राकारणें तुमचें पेय हवि [आणि] तुमचा यज्ञ अर्पण करा. द्विलोकांतील जे द्युदेवाचे पुत्र त्यांसहित मरुतांस मी ईर्षेनेंच जणुं स्तवीत आहें.

ASHṬAKA II, ADHYÂYA 1.

HYMN 122.

To *Viś've Devas* (i.e. the several Gods collectively). By *Kakshîvân*, the son of *Dîrghatamas* by the slave of the Queen of the *Angas*. Metre—*Trishṭubh*.

1. Offer your liquid oblation, O eager friends, [and] your sacrifice to bounteous Rudra. I am praising as if with rivalry the Maruts together with the sons of god Dyaus, who live in heaven and earth.

या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे मित्र हो, तुम्ही रुद्राला हवि आणि सोम अर्पण करा आणि मी द्युदेवाचे पुत्र जे वरुणादिक देव, आणि रुद्राचे पुत्र जे मरुत्– कीं जे सर्व द्यावापृथिवींत राहणारे होत– त्यांला स्तवितों; तर पाहूं, तुम्ही हवि चांगलें अर्पण करितां, कीं मी स्तोत्र चांगलें रचून म्हणतों.'

'उदार रुद्राकारणें' = 'मीह्लुषे रुद्राय.' मीढ्वान् (कृपाळु किंवा उदार) हें विशेषण रुद्रास पुष्कळ ठिकाणीं लाविलेलें असतें. सू. ११४ मं. ३ पहा. 'रुद्र' या देवाविषयीं सू. ४३ आणि विशेषेंकरून त्याचा मं. १ याजवरील टीप पहा.

'पेय हवि' = 'पान्तम् अन्धः' म्हणजे सोम. 'पान्त' शब्दाचा हा अर्थ दुसऱ्या दोन तीन मंत्रांत आला आहे. ऋ. १०. ८८. १ यांत 'हविः पान्तम् अजरम्' असें आलें आहे, आणि त्याचा हाच अर्थ तेथें सायणांनीं केला आहे तो पहा.

'यज्ञ अर्पण करा' म्हणजे यज्ञामध्यें जे सोमाशिवाय दुसरे पदार्थ हवि इत्यादिक अर्पण करावयाचे ते.

पत्नीव पूर्वहूतिं वावृधध्या उषासानक्ता पुरुधा विदाने ।
स्तरीर्नात्कं व्युतं वसाना सूर्यस्य श्रिया सुदृशी हिरण्यैः ॥ २ ॥
पत्नीऽइव । पूर्वऽहूतिम् । ववृधध्यै । उषसानक्ता । पुरुधा । विदाने इति ।
स्तरीः । न । अत्कम् । विऽउतम् । वसाना । सूर्यस्य । श्रिया । सु-
ऽदृशी । हिरण्यैः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. पत्नीव (=पत्नी इव=पत्न्याविव=पत्न्यौ यथा) पुरुधा (=बहुधा=बहुभिः प्रकारैः=विविधवर्णवस्त्रालंकाररूपैः) विदाने (=विद्यमाने=दृश्यमाने) उषासानक्ता (=रात्र्युषसौ) पूर्वहूतिं (=प्रथमम् आह्वानं) वावृधध्यै (=वर्धयितुं=वयं यथा कुर्मस्तथा कर्तुम्) [आगच्छताम्] । [विशेषतस्तु] व्युतं (=विशेषेण सुन्दरं यथा तथा निर्मितम्) अत्कं (=वस्त्रं) वसाना (=परिदधती) स्तरीर्न (=स्तरीरिव=युवतिः स्त्रीव) सूर्यस्य श्रिया (=सूर्यस्य प्रभया) हिरण्यैः (=सुवर्णविकारभूतैरलंकारैश्च) [च] सुदृशी (=शोभमाना) [उषा] [आगच्छतु] ॥

'द्विलोकांतील' = 'रोदस्योः.' म्हणजे पृथिवी आणि तिच्या बाहेरील जो निःसीम आणि सूर्य, तारे, नक्षत्रें इत्यादिकांनीं भरलेला द्युलोक त्यांजमध्यें राहणारे. 'द्विलोकांतील' याचें आधुनिक समजुतीप्रमाणें 'त्रैलोक्यांतील' असें भाषांतर केलें तर चालेल.

'द्यू देवाचे पुत्र त्यांसहित' = 'असुरस्य दिवः वीरैः.' वरुण, सविता, अर्यमा, पूषा, भग इत्यादिक जे वेदांतील प्रमुख देव, ते द्यूचे पुत्र होत असें वेदांत सांगितलें आहे. आणि म्हणून द्यूला 'पिता' ही संज्ञा आहे. सू. ७१ मं. ५ आणि टीप पहा. शिवाय 'दिवः पुत्रासः असुरस्य वीराः' = 'बळवान् द्यू देवाचे शूर पुत्र' (ऋ.३.५३.७ आणि १०.६७.२), आणि 'महः पुत्रासः असुरस्य वीराः दिवः'='मोठ्या बलवान् द्यूदेवाचे शूर पुत्र' (ऋ. १०. १०. २) असें द्यूदेवाविषयीं आणि त्याच्या पुत्रांविषयीं (म्ह. देवांविषयीं) सांगितलें आहे तें पहा.

'असुरस्य दिवः.' याचा अर्थ सायणांनीं निराळा केला आहे.

'ईर्षेनेंच जणुं' = 'इषुध्येव.' 'इषुध्या' शब्द पुनः आलेला नाहीं. त्यामुळें प्रयोगान्तरांचें प्रमाण अर्थाला मिळत नाहीं.

वृत्तानुरोधेंकरून पहिल्या पादांत '०मन्यवो अश्वो,' तिसऱ्यांत 'अस्तोषि असुरस्य' आणि चवथ्यांत 'रोदसीओः' असें म्हणावें लागतें.

२. पत्न्यांप्रमाणें भिन्नरूपानें आविर्भूत होऊन प्रथमचें आह्वान करविणाऱ्या ज्या उषा आणि रात्र, त्या [येओत]. उंची विणकर वस्त्र नेसणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें सूर्याच्या प्रभेनें [आणि] सुवर्णाच्या अलंकारांनीं शोभणारी [उषा] [येओ].

2. [May] Ushas and Night, manifesting themselves variously, [come] to promote the first invocation like two wives. [May Ushas], shining beautifully with the brightness of the sun, [and] with golden ornaments like a youthful damsel clad in finely woven garment, [be pleased to come].

---

२. विश्वे देवांपैकींच ज्या उषा आणि रात्र, त्यांविषयीं ही ऋचा आहे. या ऋचेंत दोन अर्धांत दोन वाक्यें आहेत, पण क्रियापद एकांतहि नाहीं. तीं सायणास अनुसरून आम्हीं अध्याहृत घेतलीं आहेत, त्याशिवाय निर्वाह नाहीं; आणि तो अध्याहारहि बराच स्वाभाविक आहे.

प्रथमार्धाचा भावार्थ असा आहे कीं, जशा एकाद्या पुरुषाच्या दोन स्त्रिया असाव्या आणि आपणावर नवऱ्याची दृष्टि पडावी म्हणून प्रत्येक स्त्री अनेक वेळां अनेक वस्त्रालंकार घालीत असते, तशा एकमेकांपासून भिन्न, आणि भिन्न भिन्न वेळीं भिन्न असे वस्त्रालंकार घालणाऱ्या म्ह. रूपें घेऊन दृष्टीस पडणाऱ्या ज्या उषा आणि रात्र, त्या येओत आणि आमचें पहांटेस करावयाचें देवभजन आम्हांकडून करवोत. दुसरें अर्ध केवळ उषेविषयींच आहे: एकादी स्त्री जशी बारीक वस्त्र नेसून शोभते, तशी सूर्याची कोमळ प्रभा अंगावर जणुं पांघरून आणि सुवर्णाचे अलंकार (तारे) घालून सुशोभित दिसणारी जो उषा, ती येओ.

'प्रथमचें आह्वान' = 'पूर्वहूतिम्.' म्हणजे पहांटेस जें देवांचें आह्वान करावयाचें तें– पहांटचें भजन.

'पत्न्यांप्रमाणें' = 'पत्नीव.' येथें पत्नीइव (पत्न्याविव) असें झालें नाहीं हें छांदस समजलें पाहिजे. पत्न्यांप्रमाणें, या उपमेचा भावार्थ, पत्नी जशी वेगवेगळीं वस्त्रें घालते असा तर आहेच, पण त्याशिवाय पत्नी जशी पहांटेस उठून नवऱ्याला उठविते आणि देवयजनाची तयारी करिते, असाहि आहे.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत 'व्युतम्'च्या स्थलीं 'विउतम्' असें वाचावें लागतें.

ममत्तु नः परिज्मा वसर्हा ममत्तु वातो अपां वृषण्वान् ।
शिशीतमिन्द्रापर्वता युवं नस्तन्नो विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥ ३ ॥

ममत्तु । नः । परिऽज्मा । वसर्हा । ममत्तु । वातः । अपाम् । वृषण्ऽवान् ।
शिशीतम् । इन्द्रापर्वता । युवम् । नः । तत् । नः । विश्वे । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ ३ ॥

उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै ।
प्र वो नपातमपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः ॥ ४ ॥

उत । त्या । मे । यशसा । श्वेतनायै । व्यन्ता । पान्ता । औशिजः । हुवध्यै ।
प्र । वः । नपातम् । अपाम् । कृणुध्वम् । प्र । मातरा । रास्पिनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. परिज्मा (=परितो गन्ता) वसर्हा (=उषसि काले तमोरूपस्यासुरस्य हन्ता =सविता) नः (=अस्मान्) ममत्तु (=मादयतु=आनन्दयतु)। अपां वृषण्वान् (=मेघोदकानां वर्षिता) वातः (=वायुः) नः (=अस्मान्) ममत्तु (=मादयतु= आनन्दयतु)। हे इन्द्रापर्वता (=इन्द्रापर्वतौ=हे इन्द्र, अपिच हे मेघाभिमानिन् देव), युवं (= युवां) नः (=अस्मान्) शिशीतं (= तीक्ष्णीकुरुतम्=तीक्ष्णबुद्धीन् कुरुतम्)। तत् (=एवं च) विश्वे देवाः (=सर्वेपि देवाः) नः (=अस्मान्) वरिवसन्तु (= अस्मभ्यं दानशीला भवन्तु) ॥

४. उत (=अपि च) औशिजः (=उशिजः पुत्रः कक्षीवान् अहं) श्वेतनायै (=श्वेतयन्त्या उषसः काले) व्यन्ता (=व्यन्तौ=हविर्भक्षयन्तौ) पान्ता (=पान्तौ= सोमं पिबन्तौ) त्या (=त्यौ=तौ प्रसिद्धौ) मे (=मम) यशसा (=यशसौ) [अश्विनौ] हुवध्यै (=आह्वातुं) [प्रवृत्तोस्मि]। [हे ऋत्विजः], [यूयं] वः अपां नपातम् (=वः उदकानां पुत्रं=युष्माकं प्रियम् अग्निं) प्र कृणुध्वं (=स्तुत) [अपि च] रास्पिनस्य आयोः (=प्रज्वलनध्वनियुक्तस्य गन्तुः=अग्नेः) मातरा (=मातरौ=मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ) प्र [कृणुध्वं] (=स्तुत) ॥

३. परिभ्रमण करणारा सविता आम्हांला आनंदित करो, उदकांला वर्षविणारा वायु आम्हांला आनंदित करो. हे इंद्र आणि पर्जन्य हो, तुम्ही आम्हांला बुद्धिमंत करा. विश्वे देव आम्हांला धनदाते होओत.

४. आणि पहांटेला खाणारे [आणि] पिणारे जे माझे तेजस्वी [अश्वी], त्यांला बोलाविण्याला [हा] उशिजेचा पुत्र [प्रवृत्त होत आहे]. [हे मित्र हो], तुम्ही आपल्या [प्रिय] उदकपुत्राला स्तवा, तुम्ही फसफस नाद करणाऱ्या अग्नीच्या आईबापांला [स्तवा].

3. May circumambient Savitâ gladden us. May Vâyu, the showerer of the waters, gladden us. Make us wise, O ye Indra and Parvata. May all the gods become bounteous to us.

4. And the son of Us'ij [is intent] on invoking those my glorious As'vins, who at the dawn of day eat [the offering] [and] drink [the Soma]. And praise ye [my friends], the son of the waters (Agni), your [favourite]; [praise ye] the parents of the rustling traveller.

३. या ऋचेच्या पहिल्या पादांत सवित्याविषयीं सांगितलें आहे, दुसऱ्यांत वायूविषयीं, तिसऱ्यांत इंद्रापर्वतांविषयीं (म्हणजे इंद्र आणि पर्जन्य यांविषयीं) आणि चवथ्यांत विश्वे देवांविषयीं सांगितलें आहे.

'परिभ्रमण करणारा सविता' = 'परिज्मा वसर्हा.' 'वसर्हा' शब्द दुसऱ्या ठिकाणीं कोठें आलेला नाहीं. सायणांस अनुसरून आम्हीं अर्थ केला आहे.

'वायु' = 'वातः.' सू. ८९ मं. ४ पहा. 'वायु' मेघोदक देतो यांत नवल नाहीं.

'पर्जन्य' = 'पर्वत.' 'पर्वत' शब्दाचा अर्थ अक्षरशः डोंगर इतकाच आहे. त्यावरून डोंगरासारिखा दिसणारा जो मेघ तो; मग मेघजल देणारा असा पर्जन्य देव असा अर्थ होऊं लागला. या अर्थीं 'पर्वत' शब्दाचे प्रयोग ऋग्वेदांत पुष्कळ आहेत. हा 'पर्वत' देव बहुतकरून इंद्राबरोबर येतो. म्हणूनच ऋ. १०. १५८. ३ यांत सायणाचार्य 'पर्वत' याला 'इन्द्रसहचरः पर्वताख्यो देवः' (=इन्द्राबरोबर असणारा पर्वत नांवाचा देव) असें म्हणतात. ऋ. ७. ३७. ८ याजवरहि सायण म्हणतात, 'पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा, एन-

आ वो रुवण्युमौशिजो हुवध्यै घोषेव शंसमर्जुनस्य नंशे।
प्र वः पूष्णे दावन आँ अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

आ । वः । रुवण्युम् । औशिजः । हुवध्यै । घोषाऽइव । शंसम् । अर्जुनस्य । नंशे ।
प्र । वः । पूष्णे । दावने । आ । अच्छ । वोचेय । वसुऽतातिम् । अग्नेः ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

५. [हे देवाः], अर्जुनस्य नंशे (=श्वेतकुष्टस्य नाशाय) घोषेव (=घोषानाम्नी स्त्री यथा तथा) वः आ हुवध्यै (=युष्मान् आह्वातुम्) औशिजः (=उशिजः पुत्रः कक्षीवानहं) रुवण्यं (=नादयुक्तं) शंसं (=स्तोत्रं) [प्रवच्मि]। वः (=युष्माकं मध्ये) दावने पूष्णे (=दानशीलाय पूष्णे देवाय) आ (=आभिमुख्येन) प्र [वच्मि]। अग्नेः वसुतातिं (=धनदातृत्वम्) अच्छा वोचेय (=आभिमुख्येन प्रवच्मि=अग्निमत्राहूय तस्य दानशीलत्वं प्रस्तौमि)॥

त्संज्ञो देवः' (=पर्वत म्हणून कोणीएक इन्द्राचा मित्र देवविशेष). ऋ. ४. ५५. ५ यावरहि सायण 'पर्वत' देव म्हणजे 'इन्द्रसखा' एक होय असें म्हणतात. 'पर्जन्य' म्हणजे उदकाचा देव वेदांत प्रसिद्ध आहे तोच प्रस्तुत मंत्रांत 'पर्वत' शब्दानें समजावयाचा असें सायणांस अनुसरून आम्हीं मानिलें आहे.

वृत्तास अनुसरून पहिल्या पादांत 'परिज्जमा' आणि दुसऱ्यांत 'अपआं' असें म्हटलें पाहिजे.

४. भावार्थः—' आणि पहांटेस येऊन हवि भक्षणारे आणि सोम पिणारे जे तेजःपुंज अश्वी, त्यांस उशिजेचा पुत्र मी हाक मारीत आहें. आणि हे मित्र हो, तुम्ही प्रिय अग्नीला स्तवा, आणि अग्नीच्या आईबापांस (द्यावापृथिवींस) हि स्तवा.'

'उशिजेचा पुत्र'=' औशिजः.' म्हणजे स्तोत्रकर्ता कक्षीवान् ऋषि.

'उदकपुत्राला' = 'अपां नपातम्.' म्हणजे मेघोदकांनीं भरलेल्या अंतरिक्षांत विजेच्या रूपानें उत्पन्न होणारा जो अग्नि, त्याला.

वृत्तासाठीं 'विअन्तॉ पान्ता औशिजो' असें दुसऱ्या पादांत, तिसऱ्यांत 'अपआं' आणि चवथ्यांत 'रारिपनसिंअ आयोः' असें वाचावें लागतें.

५. [हे देव हो], कोड जाण्यासाठीं घोषा [मोठ्यानें स्तवन करीत असे] तसा [मी] उशिजेचा पुत्र तुमचें आह्वान करण्यासाठीं मोठ्यानें स्तोत्र [करीत आहें]. तुम्हांतून दानशील जो पूषा, त्याजपाशीं मी प्रार्थितों, मी अग्नीला बोलावून त्याचें औदार्य प्रार्थितों.

5. As Ghoshâ [sang loud praises to you] for the destruction of her leprosy, so is the son of Us'ij [singing] a loud praise for your invocation. I offer praises to Pûshan, bounteous among you. I praise the bounty of Agni.

---

५. यांत ऋषि म्हणतोः–'हे देव हो, आपलें कोड जाण्यासाठीं घोषा जशी तुमची स्तुति मोठ्यानें करीत असे, तसें मी तुमचें स्तोत्र गाऊन तुम्हांला बोलावीत आहें. तुम्हांतून विशेष दाता जो पूषा, त्याला मी प्रार्थितों; आणि अग्नीच्या औदार्याची स्तुति करून मी त्याला बोलावितों.'

'घोषा.' सू. ११७ मं. ७ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'आह्वान करण्यासाठीं...स्तोत्र करीत आहें'='हुवध्यै.' येथें 'प्रवृत्तोस्मि' इतकें अध्याहृत घेतलें पाहिजे. 'हुवध्यै' इतक्याचा अक्षरशः अर्थ 'बोलाविण्यासाठीं' किंवा 'आह्वान करण्यासाठीं' असा आहे.

ही ऋचा पूषा आणि अग्नि यांजविषयीं आहे, त्यांचा निर्देश पर्यायान्तरांनीं केला आहे.

या ऋचेच्या तिसऱ्या पादांत अकरा अक्षरें असावीं त्याच्या ठिकाणीं आठच आहेत. त्यांतून मोठीच ओढाताण केल्याशिवाय अकरा अक्षरें निष्पन्न होत नाहींत. कारण

प्र वः पूषणं दावने आ।

असें करण्यापेक्षां तिसऱ्या पादांत एक 'अच्छ' शब्द अधिक होता, आणि तो कालान्तरीं नष्ट होऊन आतां एकच राहिला आहे, असें समजणें सयुक्तिक दिसतें. तो जर असता तर तिसरा आणि चवथा हे चरण असे म्हणतां आले असतेः–

प्र वः पूषणे दावने आ अच्छ।
अच्छा वोचेय वसुतातिमग्नेः॥

श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमोत श्रुतं सदने विश्वतः सीम् ।
श्रोतु नः श्रोतुरातिः सुश्रोतुः सुक्षेत्रा सिन्धुरद्भिः ॥ ६ ॥

श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा । उत । श्रुतम् । सदने । विऽश्वतः । सीम् ।
श्रोतु । नः । श्रोतुऽरातिः । सुऽश्रोतुः । सुऽक्षेत्रा । सिन्धुः । अत्ऽभिः ॥ ६ ॥

स्तुषे सा वां वरुण मित्र रातिर्गवां शता पृक्षयामेषु पज्रे ।
श्रुतरथे प्रियरथे दधानाः सद्यः पुष्टिं निरुन्धानासो अग्मन् ॥७॥

स्तुषे । सा । वाम् । वरुण । मित्र । रातिः । गवाम् । शता । पृक्षऽयामेषु । पज्रे ।
श्रुतऽरथे । प्रियऽरथे । दधानाः । सद्यः । पुष्टिम् । निऽरुन्धानासः । अग्मन् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), [युवां] मे (=मम) इमा हवा (=इमानि हवानि=एतानि आह्वानानि) श्रुतं (=शृणुतम्) । उत (=अपि च) सदने (=यज्ञगृहे) विश्वतः (=सर्वतः=इतरेषामपि) सीम् (=एतानि=आह्वानानि) श्रुतं (=शृणुतम्) । [तथैव] श्रोतुरातिः (=श्रवणयोग्या धनसंपद्यस्याः सा) सुश्रोतुः (=शोभनश्रवणा=सम्यग्यथा तथा स्तोत्रस्य श्रोत्री) सुक्षेत्रा (=शोभनक्षेत्राणि स्वतीरयोः कुर्वन्ती) [एतादृशी] सिन्धुः (=एतन्नाम्नी नदी=तदभिमानिनी देवता) अद्भिः (=उदकैः सह) नः (=अस्माकम्) [आह्वानं] श्रोतु (=शृणोतु) ॥

७. हे वरुण, हे मित्र, वां (=युवयोः) पृक्षयामेषु (=एतन्नामसु केषुचिदुपासकेषु) [तथा] पज्रे (=आङ्गिरसकुले जाते मयि कक्षीवति) [या] गवां सा (=प्रसिद्धा) शता (=शतसंख्याका) रातिः (=धनं) [सा] स्तुषे (=स्तूयते) । श्रुतरथे (=एतन्नाम्नि उपासके) प्रियरथे (=एतन्नाम्नि उपासके) [च] सद्यः (=क्षिप्रं) पुष्टिं दधानाः निरुन्धानासः (=गवादिसंपदं ददतो दत्तां संपदं स्थिरां कुर्वन्तश्च) [विश्वे देवा] अग्मन् (=अस्मान् प्रति आगच्छन्तु) ॥

६. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही हीं माझीं आह्वानें ऐका; तुम्ही यज्ञगृहांत चोहींकडे केलेलीं हीं [आह्वानें] ऐका; [आणि] प्रख्यातसंपत्तिमान्, उत्तम रीतीनें प्रार्थना ऐकून घेणारा, [आणि] उत्तम शेतांला भिजविणारा जो सिंधु [देव], तो उदकांसहित आमचें [आह्वान] ऐको.

६. Hear these my invocations, O Mitra and Varuṇa, and hear the same from all sides in the sacrificial hall. May Sindhu, of renowned wealth, liberally attentive [to prayer], and watering excellent fields, hear my [invocation] with the waters.

७. हे वरुणा, हे मित्रा, पृक्षयामाच्या कुळांत [आणि] पज्राच्या कुळांत तुम्हीं दिलेली ती शेकडो गाईंची संपत्ति गाइली जात आहे. श्रुतरथाचे घरीं [आणि] प्रियरथाचे घरीं संपत्ति एकाएकीं देऊन अचल करणारे [सर्व देव] [येथें] येओत.

7. That your gift, O Varuṇa, O Mitra, of a hundred cows to the Prikshayâmas [and] to Pajra is praised.—May [the Gods], who easily kept prosperity in the houses of S'rutaratha and Priyaratha, come [to us].

६. यांत ' मित्र ,' ' वरुण ' आणि ' सिन्धु ' यांविषयीं सांगितलें आहे. मित्र आणि वरुण हे तर प्रसिद्धच आहेत, आणि त्यांविषयीं पूर्वी पुष्कळ सूक्तांत सांगितलेलें आहे.पण या ठिकाणीं 'सिन्धु' म्हणजे कोण? सायणाचार्य ' जलाभिमानिनी देवता '=उदकांवर जिचा अधिकार आहे अशी देवता, असें म्हणतात. परंतु कोणतीं जलें तें सांगत नाहींत. कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् ' सिन्धुः ' म्हणजे येथें सिन्धु नदी (सिंधमधील) असें म्हणतात. हा अर्थ 'उत्तम शेतांला भिजविणारा ' (म्हणजे जिच्या कांठीं उत्तम शेतें पिकत असतात) असें विशेषण आहे त्यावरून संभवतो खरा. नदीविशेष विवक्षित असल्याशिवाय ' सुक्षेत्रा ' याचा निर्वाह चांगला लागत नाहीं. आणि ऋ. १०. ७५ या सूक्तावरून तर सिन्धु नदीच विवक्षित असावी असें वाटतें.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' हवा इमा,' आणि चवथ्यांत ' सुक्षेतरा ' असें म्हणावें. पण तिसऱ्यांत सातच अक्षरें आहेत. त्यांतून अकरा अक्षरें काढणें

अस्य स्तुषे महिमघस्य राधः सचा सनेम नहुषः सुवीराः ।
जनो यः पज्रेभ्यो वाजिनीवानश्वावतो रथिनो मह्यं सूरिः ॥८॥

अस्य । स्तुषे । महिऽमघस्य । राधः । सचा । सनेम । नहुषः । सुऽवीराः ।
जनः । यः । पज्रेभ्यः । वाजिनीऽवान् । अश्वऽवतः । रथिनः । मह्यम् । सूरिः ॥ ८ ॥

जनो यो मित्रावरुणावभिध्रुगपो न वां सुनोत्यक्ष्णयाध्रुक् ।
स्वयं स यक्ष्मं हृदये नि धत्त आप यदीं होत्राभिर्ऋतावा ॥ ९ ॥

जनः । यः । मित्रावरुणौ । अभिऽध्रुक् । अपः । न । वाम् । सुनोति । अक्ष्णयाऽध्रुक् ।
स्वयम् । सः । यक्ष्मम् । हृदये । नि । धत्ते । आप । यत् । ईम् । होत्राभिः । ऋतऽवा ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [अहम्] अस्य महिमघस्य (=महाधनस्य=महाभागस्य) [देवसंघस्य] राधः (=धनं) स्तुषे (=स्तुवे) । नहुषः (=मनुष्यभूता) [वयं] सुवीराः (=वीर्यसंपन्नैः शोभनपुत्रपौत्रैः संयुक्ताः सन्तः) सचा (=सहैव) [देवसंघदत्तं धनं] सनेम (=लभेमहि) । [अपि च] यो जनः (=देवसंघः) पज्रेभ्यः (=अङ्गिरोभ्यः) वाजिनीवान् (=अन्नस्य दाता) [अभूत्] [स] मह्यम् अश्वावतः (=अश्वयुक्तस्य) रथिनः (=रथयुक्तस्य) [च] [धनस्य] सूरिः (=प्रेरको=दाता) [भवतु] ॥

९. हे मित्रावरुणौ, अभिध्रुक् (=आभिमुख्येन=ऋजुना मार्गेण युवाभ्यां द्रुह्यन्) अक्ष्णयाध्रुक् (=वक्रेण मार्गेण च युवाभ्यां द्रुह्यन्) यो जनः (=पुरुषः) वां (=युवयोरर्थम्) अपः (=सोमरसरूपमुदकं) न सुनोति (=नाभिषुणोति) स [जनः], ऋतावा (= ऋतेन यज्ञादिना पूजनेन युवां सेवमान उपासको) यद् ईं (=यद्यद्भिमतं) होत्राभिः (=स्तुतिभिः स्तोत्रद्वारा) आप (=प्राप्नोति) [तस्मिन् विषये] स्वयम् [एव] हृदये (=स्वचित्ते) यक्ष्मं (=पीडा=व्याधिं) नि धत्ते (=स्थापयति) ॥

८. मी महासंपन्न [देवसमूहा]चें धन स्तवितों. आम्ही [सर्व] मनुष्यें मिळून पुत्रपौत्रांसहित [देवांच्या प्रसादाला] पात्र असें होओ. जो [देव]जन पज्रांला धन देणारा [झाला आहे, तो] मला अश्वयुक्त [आणि] रथयुक्त धनातें पाठविणारा [होओ].

8. I praise the liberality of this [race of Gods] possessed of great wealth. May we [all] men, accompanied by our sons and grandsons, obtain [wealth] together. May that divine race, that has been the giver of food to the Pajras, be the sender to me of [wealth] rich in horses [and] in chariots.

९. हे मित्रावरुण हो, [तुमचा] द्वेष उघड रीतीनें करणारा,[आणि] वांकड्या मार्गानें [तुमचा] द्वेष करणारा जो जन तुम्हांकरितां सोम काढीत नाहीं तो, धार्मिक मनुष्य आपल्या स्तुतींच्या योगानें जें जें पावतो, तें पाहून स्वत: आपल्या हृदयांत रोग उत्पन्न करून घेतो.

9. That person, O Mitra and Varuṇa, who hates [you] in a straightforward manner [and] hates [you] in a crooked way, and does not extract the Soma for you, puts a disease in his heart of his own accord when he sees what the pious man attains to through [his] prayers.

कठिण आहे. कदाचित् ‘ शुरोतु नेअः शुरूओतु रातिः’ असें म्हणावयाचें काय?

७. या ऋचेचा पूर्वार्ध मित्र आणि वरुण या दोन देवांविषयीं आहे; उत्तरार्ध सर्व देवांविषयीं सामान्य आहे.

‘ पृक्षयाम,’ ‘ श्रुतरथ ’ आणि ‘ प्रियरथ ’ हीं सायणांनीं विशेषनामें घेतलेलीं नाहींत. विशेषणें घेऊन निर्वाह केला आहे.

‘ पज्रकुळांत’=‘ पज्रे.’ ‘पज्र’ म्हणजे ‘ अङ्गिरस.’ सू. ५१ मं. १४ पहा.

---

८. ही ऋचा सर्व देवांच्या समुदायाविषयीं आहे, अमुक एक देवाविषयीं अथवा देवांविषयीं नाहीं.

‘ धन स्तवितों ’=‘ राधः स्तुषे.’ म्हणजे धन देण्याविषयीं जें औदार्य तें.

‘ पज्रांला ’ म्हणजे माझे जे वाडवडील त्यांला; अंगिरसांला.

‘ पाठविणारा होओ ’=‘ सूरिः [भवतु]’. हा ‘सूरि’ शब्दाचा संभाव्य अर्थ सायणांस अनुसरून आम्हीं दिला आहे.

स व्राधतो नहुषो दंसुजूतः शर्धस्तरो नरां गूर्तश्रवाः ।
विसृष्टरातिर्याति बाळ्हसृत्वा विश्वासु पृत्सु सदमिच्छूरः ॥१०॥२॥

सः । व्राधतः । नहुषः । दंऽसुजूतः । शर्धःऽतरः । नराम् । गूर्तऽश्रवाः ।
विसृष्टऽरातिः । याति । बाळ्हऽसृत्वा । विश्वासु । पृत्ऽसु । सदम् । इत् । शूरः ॥ १० ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१०. स (=एतादृशः=पूर्वमन्त्रावसानोक्तो युवयोर्भजकः) दंसुजूतः (=दान्तैरश्वैः प्रेरितः=सुशिक्षिताश्वयुक्तः), शर्धस्तरः (=अतिशयेन प्रबलः), नरां गूर्तश्रवाः (=मनुष्याणामुद्गीर्णकीर्तिः=मनुष्यैर्गीतकीर्तिः) विसृष्टरातिः (=याचकेभ्यो दत्तधनः) बाळ्हसृत्वा (=अशङ्कितगमनः) [अपि च] सदमित् शूरः (=नित्यमेव शौर्योपेतो विजेता) [सन्] विश्वासु पृत्सु (=सर्वेषु संग्रामेषु) व्राधतो नहुषः (=उपद्रवकारिणो मनुष्यान्=शत्रून् प्रति) याति (=अभियाति=तानभिभवति) ॥

वृत्तासाठीं तिसऱ्या चरणांत 'पज्रेभिअः' आणि चवथ्यांत 'महीअं' असें वाचलें पाहिजे.

९. 'हे मित्रावरुण हो, जो कोण मनुष्य तुमचा उघड रीतीनें द्वेष करितो अथवा वांकड्या मार्गानें द्वेष करितो, आणि तुम्हासाठीं सोमरस काढून अर्पीत नाहीं त्याला, धार्मिक मनुष्य स्तोत्रांनीं तुम्हांला स्तवून तुम्हांपासून जें जें भाग्य मिळवितो, तें पाहून अतिशय दुःख होतें; पण तें दुःख दुसऱ्यानें त्याला दिलेलें नसतें. तो आपण होऊनच आपल्या हृदयांत रोग उत्पन्न करून घेतो.' त्याला अतिशय दुःख कां होतें तें पुढच्या मंत्रांत सांगितलें आहे.

'उघड रीतीनें द्वेष करणारा'='अभिध्रुक्.' अक्षरशः 'समोरासमोर द्वेष करणारा.' पर्यायानें किंवा गुप्त रीतीनें नव्हे.

'वांकड्या मार्गानें द्वेष करणारा'= 'अक्षणयाध्रुक्.' म्हणजे उघड रीतीनें नव्हे, तर गुप्तपणें आणि पर्यायानें. हा दुसऱ्या प्रकारचा द्वेषी समजावयाचा आहे. 'अक्षणयाध्रुक्' अथवा 'अक्षणया' किंवा 'अक्षण' हा शब्द ऋक्संहितेंत पुनः आलेला नाहीं. पण येथें सायणांस अनुसरून दिलेला अर्थ ग्राह्य आहे असें वाक्यसंदर्भावरून दिसतें.

वृत्तासाठीं 'सुनोति अक्षणयाध्रुक्' असें दुसऱ्या चरणांत आणि 'होत्राभिः' असें चवथ्यांत म्हटलें पाहिजे.

१०. तो [तुमचा भक्तजन] चांगले शिकलेल्या चपळ घोड्यांवर बसून जाणारा, अतिशयेंकरून प्रबळ, मनुष्यांनीं गीतकीर्ति, दानें देणारा, निःशंक रीतीनें चालणारा, आणि सदैव शूर असा होऊन सकळ युद्धप्रसंगीं नाशक मनुष्यांवर चाल करून जात असतो.

10. Such a worshipper, being carried swiftly by well disciplined horses, being exceedingly powerful, one whose fame is sung by men, liberal in giving largesses, bold in his steps [and] ever brave, attacks harmful men in all battles.

---

१०. मित्रावरुणाच्या भक्ताला जें जें प्राप्त होतें तें सर्व पाहून अधार्मिक जन रोगापासून झुरल्याप्रमाणें झुरतो असें वर सांगितलें. आतां काय काय प्राप्त होतें तें सांगतोः– 'त्याला उत्तम शिकाऊ घोडे प्राप्त होतात; तो अति प्रबळ होतो; त्याची कीर्ति सकळ मनुष्यें गातात; त्याची औदार्याविषयीं प्रख्याति होते; तो निःशंकपणें आणि निर्भयपणें चालतो आणि तो उपद्रविक सर्व मनुष्यांवर पाहिजे त्या संग्रामांत चढून गेला तरी तो सदैव विजयी होतो.'

'चांगले शिकलेल्या चपळ घोड्यांवर बसून जाणारा '=' दंसुजूतः.' हा अर्थ सायणानुसारें केला आहे. इतर विद्वान् (पश्चिमेकडील) इतरथा व्याख्या करितात. पण जरी हा शब्द कठिण आहे हें कबूल केलें पाहिजे, तरी एकंदरीनें सायणांचाच अर्थ विशेष ग्रहणीय दिसतो.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'नरआम्' आणि चवथ्यांत 'शुऊरः' असें वाचलें पाहिजे.

अध॑ ग्मन्ता॒ नहु॑षो॒ हवं॑ सू॒रेः श्रोता॑ राजानो अ॒मृत॑स्य मन्द्राः ।
न॒भो॒जुवो॒ यन्नि॑र॒वस्य॒ राधः॒ प्रश॑स्तये महि॒ना रथ॑वते ॥ ११ ॥

अध॑ । ग्मन्त॑ । नहु॑षः । हव॑म् । सू॒रेः । श्रोत॑ । रा॒जा॒नः॒ । अ॒मृत॑स्य । म॒न्द्राः॒ ।
न॒भः॒ऽजुवः॑ । यत् । नि॒र॒वस्य॑ । राधः॑ । प्रऽश॑स्तये । म॒हि॒ना । रथ॑ऽवते ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. अध (=अध=अतः कारणात्) हे अमृतस्य (=अमृतत्वस्य) मन्द्रा राजानः (=प्रियाः प्रभव) [आदित्याः], [अस्य] सूरेः (=भजकस्य) नहुषः (=मनुष्यस्य) हवम् (=आह्वानं प्रति) ग्मन्त (=आगच्छत) श्रोत (=तच्च शृणुत)। निरवस्य रथवते (=निरवस्य रथवतः=रक्षणरहितस्य रथिनः=अनाथस्य योद्धुः) यद्राधः (=यद्धविः) [तत्] नभोजुवः (=नभसि जवेन गच्छन्तो) [यूयं] महिना प्रशस्तये (=महिम्ना प्रशंसितुं=सादरं स्तोतुम्) [अर्हथ]॥

इमां सायण एवं व्याख्यातवान्। हे राजानो राजमानाः सर्वस्येश्वरा वा हे मन्द्रा मादयितारो यूयममृतस्यामरणस्य सूरेः स्तोत्रादिप्रेरकस्य नहुषो मनुष्यस्य मम हवमाह्वानं श्रोत। शृणुत। ......अध अथ श्रवणानन्तरं ग्मन्त। आगच्छत। ......किमर्थमागमनम्। उच्यते। नभोजुवो नभसि व्याप्ता यूयं यद्यस्मान्निरवस्य निर्गतरक्षकस्य युष्मद्व्यतिरेकेण रक्षकान्तररहितस्य। अथवा निर्गतो मुखादुच्चारितो रवः शब्दः स्तोत्ररूपो यस्य तादृशस्य रथवते रथवतो यजमानस्य। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। महिना महिम्ना माहात्म्येन। ......तेन युक्तं राधः समृद्धिसाधनं हविर्लक्षणं संराधकं स्तोत्रं वा प्रशस्तये प्रशंसितुं कामयध्वे। तस्मादाह्वानं शृणुत आगच्छत चेति। इति॥

११. तर हे अमरत्वाचे प्रिय राजे हो, तुम्ही उपासना करणाऱ्या [या] मनुष्याच्या आह्वानाप्रत या, आणि तें ऐका. आणि अनाथ योद्ध्याचें जें हवि तें अंतरिक्षव्यापकीं तुम्हीं मोठ्यानें वाखाणण्यास [योग्य होय].

11. Come, therefore, ye beloved kings of immortality, to the invocation of [this] worshipping man, and hear the same. [That] which is the offering of the forlorn soldier, you, hastening through the sky, [ought] loudly to applaud.

---

११. 'असें आहे त्यापेक्षा अमृत्यूचे राजे असे जे तुम्ही प्रिय आदित्य, ते तुम्ही या, आणि या यजमानाचें आह्वान ऐका. कारण कीं अनाथ असा योद्धा जें हवि तुम्हांला अर्पितो तें तुम्ही मोठ्यानें वाखाणण्यास योग्य होय, आणि वाखाणीतहि असतां.'

ही ऋचा कठिण आहे. उत्तरार्धांत क्रियापद नाहीं आणि 'नभोजुवः' आणि 'रथवते' यांचा अन्वय वाक्यांत लावणें कठिण आहे. सायणांनीं सगळ्या ऋचेचें भाष्य कसें केलें आहे तें भाष्येखालीं पहा.

'अमरत्वाचे प्रिय राजे हो'='अमृतस्य मन्द्रा राजानः.' ऋ. १०. ९३. ४ यांत 'ते घा राजानो अमृतस्य मन्द्राः'='ते अमृतत्वाचे प्रिय राजे होत' असें आदित्यांविषयींच म्हटलें आहे तें पहा.

'अनाथ योद्ध्याचें जें हवि'='निरवस्य रथवते यद् राधः.' 'रथवते' ह्या चतुर्थीऐवजीं, षष्ठी असावयाची, पण 'प्रशस्तये' या चतुर्थीच्या साहचर्याकर्षणामुळें तीहि चतुर्थी झाली आहे असें दिसतें.

'[योग्य होय]'='[अर्हथ].' हें येथें अध्याहृत घेतलें पाहिजे.

एतं शर्धं धाम यस्य सूरेरित्यवोचन्दशतयस्य नंशे ।
द्युम्नानि येषु वसुताती रारन्विश्वे सन्वन्तु प्रभृथेषु वाजम् ॥१२॥

एतम् । शर्धम् । धाम । यस्य । सूरेः इति । अवोचन् । दशऽतयस्य । नंशे ।
द्युम्नानि । येषु । वसुऽतातिः । ररन् । विश्वे । सन्वन्तु । प्रऽभृथेषु । वाजम् ॥ १२ ॥

मन्दामहे दशतयस्य धासेर्द्विर्यत्पञ्च बिभ्रतो यन्त्यन्ना ।
किमिष्टाश्व इष्टरश्मिरेत ईशानासस्तरुष ऋञ्जते नॄन् ॥ १३ ॥

मन्दामहे । दशऽतयस्य । धासेः । द्विः । यत् । पञ्च । बिभ्रतः । यन्ति । अन्ना ।
किम् । इष्टऽअश्वः । इष्टऽरश्मिः । एते । ईशानासः । तरुषः । ऋञ्जते । नॄन् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. यस्य सूरेः (=यजमानस्य) दशतयस्य (=दशविधस्य) [धासेः=हविषो] नंशे (=प्राप्तये) [वयमागताः स्मस्] [तम्] एतम् (=एनं सूरिं) शर्धं धाम (=बलवन्तं विदधाम) इति [देवा] अवोचन् (=ब्रुवन्तु) । [अपि च] येषु [विश्वेषु देवेषु] द्युम्नानि (=वैभवानि) वसुतातिः (=धनसंपच्च) रारन् (=रमन्ते =तिष्ठन्ति) [ते] विश्वे [देवाः] प्रभृथेषु (=यज्ञेषु) वाजम् (=अन्नं) सन्वन्तु (=संभजन्तां=सेवन्ताम्) ॥

दशतयस्येत्यत्र दशेन्द्रियसंवर्धकत्वेन दशावयवस्यान्नस्येति सायणः ॥

१३. [अपि च देवा एवं ब्रुवन्तु] । यद् (=यस्मात् कारणात्) द्विः पञ्च (=दश) अन्ना (=अन्नानि) बिभ्रतः (=धारयन्तो भक्ता इमे) यन्ति (=उपायान्ति=अस्मान् उपासते) [तस्मात्] [तस्य] दशतयस्य धासेः (=दशविधस्य=दशचमसगृहीतत्वाद्दशप्रकारस्यान्नस्य) [सेवनेन] मन्दामहे (=मोदामहे=हृष्टा भवेम) । इष्टाश्वः (=एतन्नामा) इष्टरश्मिः (=एतन्नामा च राजा) [इत्येतादृशाः] किं (=किं कुर्युः ?) एते [भक्ता एव] ईशानासः (=ईशानाः=प्रभवस्) तरुषः (=शत्रूणां तारकाः=विजयिनः सन्तो) नॄन् (=मनुष्यान्) ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति=स्ववशमानयन्ति=स्ववशगतान् करिष्यन्ति) ॥

१२. 'ज्या उपासकाचें दशविध [अन्न] भक्षावयाला [आम्ही] आलों आहों, त्या ह्या [उपासका]ला आपण प्रबळ करूं,' असें [देव] बोलोत. ज्यांजवळ सर्व भाग्यें [आणि] द्रव्यसंपत्ति राहतात, ते सकळ [देव] [आमच्या] यज्ञांत हविरन्न सेवन करोत.

१३. [आणखी देव असें म्हणोत,] दोन वेळ पांचपट अन्नें घेऊन ज्यापेक्षां [उपासक लोक] येताहेत, [त्यापेक्षां] [या] दशविध अन्नाच्या [भक्षणा]नें [आपण] आनंदित होऊं. इष्टाश्व काय [करणार आहे]? इष्टरश्मि काय [करणार आहे]? हे[च] विजयशाली प्रभु मनुष्यांला आपल्या अधिकाराखालीं आणतील.

12. May [the Gods] say, 'Let us make this worshipper powerful, to enjoy whose tenfold [offerings we have come].' May all [the Gods], on whom riches and affluence attend, enjoy the offering in [our] sacrifices.

13. [And may they say]: Let us be delighted with the tenfold offering when [the worshippers] approach, bringing the twice five oblations. What [can] Ishtâs'va [do]? What [can Ishtaras'mi [do]? These overpowering rulers will subjugate the people.

---

१२. भावार्थः– 'सकल देव येओत, आणि म्हणोत कीं, 'ज्या यजमानाचें दशविध अन्न भक्षण्यासाठीं आम्ही आलों आहों, त्या या यजमानाला आपण प्रबळ करूं,' असें म्हणोत, आणि या आमच्या यज्ञांत ते हविरन्न सेवन करोत. कारण कीं त्यांच्या पदरीं सकळ वैभवें आणि धनें राहत असतात.'

'दशविध [अन्न]'=' दशतयस्य [धासेः].' दहा प्रकारचें अन्न पुढच्या मंत्रांत देखील सांगितलें आहे; पण तें कोणतें तें समजण्यास साधन नाहीं. सायणाप्रमाणें दशविध अन्न म्हणजे काय, तें भाषेखालीं उतरून घेतलें आहे तें पहा. मात्र दहा चमसांत अन्न भरून अर्पण करावयाचें म्हणून दशविध अन्न असें जें ते म्हणतात, त्याजकडेस लक्ष्य देण्यासारिखें आहे.

हिर॑ण्यकर्णं मणिग्रीवमर्ण॒स्तन्नो॒ विश्वे॑ वरिवस्यन्तु दे॒वाः ।
अ॒र्यो गिरः॑ स॒द्य आ ज॒ग्मुषी॒रोस्राश्चा॑कन्तूभये॒ष्व॒स्मे ॥ १४ ॥

हिर॑ण्यऽकर्णम् । म॒णि॒ऽग्री॒व॒म् । अर्णः॑ । तत् । नः॒ । विश्वे॑ । व॒रि॒व॒स्य॒न्तु॒ । दे॒वाः ।
अ॒र्यः । गिरः॑ । स॒द्यः । आ । ज॒ग्मुषीः॑ । आ । उ॒स्राः । चा॒क॒न्तु॒ । उ॒भये॑षु । अ॒स्मे इति॑ ॥ १४ ॥

सायणस्त्वेवं व्याख्यातवान् । मन्दामहे । स्तुमो वयं देवान् । मदि स्तुतौ ।……किमर्थम् । दशतयस्य धासेर्दशेन्द्रियतृप्तिसाधनत्वेन दशावयवस्यान्नस्य यद्यस्मात् द्विः पञ्च दशविधान्यन्नानि । दशचमसगृहीतत्वादन्नस्य दशविधत्वम् । एवंविधमन्नं धारयन्तो दश चमसाध्वर्यवो यन्ति । होमाय गच्छन्त्याहवनीयं प्रति । यद्वाश्वमेधिकानि दशान्नानि जुहोतीत्याम्नातान्याज्यमध्वादीनि दशविधान्यन्नानि विश्वेभ्यो होतुं धारयन्तो यन्ति यदा तदा मन्दामह इति । न चेष्टाश्वप्रभृतीन्यष्टॄन्विहाय कस्मादस्मान्प्रत्यागमिष्यन्तीति वाच्यम् । तरुषः शत्रूणां तारकान् । …… नॄन् नेतॄन्कर्मणाम् । एवं महानुभावान्वरुणादीनिष्टाश्च एतन्नामको राजा किमृञ्जते । किं प्रसाधयति । तथेष्टरश्मिश्च किमृञ्जते । एत इदानीं वर्तमाना ईशानासः पृथिव्या ईश्वरा राजानश्च न प्रसाधयन्ति । यद्वा येषां स्तोतृणामस्माकमेते स्तुता देवा ईशानासः स्वामिनः किल तादृशांस्तरुषः शत्रूणां तारकान् नॄन् कर्मनिर्वाहकानस्मानिष्टाश्वादयः किं साधयन्ति किमुपद्रवन्ति । न प्रभवन्तीत्यर्थः । इति ॥

भाषायाम्.

१४. तत् (=तस्मात् कारणात्) विश्वे देवाः (=सर्वेपि देवाः) नः (=अस्मभ्यं) हिरण्यकर्णं (=सुवर्णालंकारयुक्तकर्णं) मणिग्रीवं (=मणिहारयुक्तग्रीवम्) अर्णः (?=रूपं) वरिवस्यन्तु (=परिचरन्तु=ददतु) । [अपि च] उस्राः (=दीप्तिमन्तो) [देवाः] सद्यः (=झटिति) आ जग्मुषीः (=मुखान्निर्गच्छन्तीः) अर्यः (=अरीः=देवान्प्रति गन्तीः=भाविका) गिरः (=स्तुतीः) अस्मे उभयेषु (=मयि स्तोतरि विषये यजमानविषये च) चाकन्तु (=कामयन्ताम्=प्रेम्णा सेवन्ताम्) ॥

अर्यः अरणीयो विश्वेषां देवानां संबो जग्मुषीः स्तोतुर्मुखान्निर्गच्छन्तीर्गिरः स्तुतीरुस्राः । विकारे प्रकृतिशब्दः क्षीराज्यादीनि हवींषि च सद्योऽस्मदागमनानन्तरमेव चाकन्तु । कामयन्ताम् । इति सायणः ॥

१४. तर सकळ देव सुवर्णालंकार कानांत असलेलें [आणि] गळ्यांत मणि असलेलें रूप आम्हांला देओत. देदीप्यमान [देव] आमच्या झटिति आलेल्या भाविक स्तुति आम्हां उभयतांवर कृपा करून मान्य करोत.

14. May All the Gods then grant us a person with gold ornaments in the ear and precious stones round the neck. May the brilliant [Gods], out of regard for us both, love our pious praises that come readily.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'धाम'च्या ठिकाणीं 'धाअम' असें म्हणावें लागतें.

१३. हा मंत्र कठीण आहे. आम्हीं केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे कीं, 'देवांनीं असें म्हणावें कीं, हे उपासक दहा चमसांतून हवि घेऊन आम्हांस अर्पण करावयास येत आहेत, त्यापेक्षां हें दहा पेल्यांतील हवि आपण भक्षण करून आनंदित होऊं. इष्टाश्व आणि इष्टरश्मि हे राजे या आमच्या उपासकांपुढें काय करणार आहेत? हे आमचे उपासकच विजयी होऊन मनुष्यांवर अंमल करितील.'

'दोन वेळ पांचपट अन्नें'='द्विः पञ्च अन्ना.' म्हणजे दशविध अन्न=हवि. दहा चमसांत किंवा पेल्यांत घालून अर्पिलेलें.

'इष्टाश्व' आणि 'इष्टरश्मि' हे कोणी मोठे राजे असतील, आणि ते या ऋचेंत सांगितलेल्या उपासकांस उपद्रव करणारे, आणि सर्व जगताला आपल्या अमलांत आणूं इच्छिणारे असे असतीलसें दिसून येतें. पण हीं दोनी नांवें पुनः ऋक्संहितेंत आलेलीं नाहींत; आणि सायणांनीं तीं जरी विशेषनामें मानिलीं आहेत, तरी त्यांविषयीं इतिहास कांहींच सांगितलेला नाहीं.

'हेच'='एते.' म्हणजे हे जे उपासक सांप्रत हवि देत आहेत ते.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या पादांत 'यन्तिअन्ना' असें म्हणावें लागतें.

---

१४. हीहि ऋचा बरीच कठिण आहे. दिलेल्या भाषांतराचा भावार्थः —' सर्व देव आम्हांला कानांत सुवर्णालंकार असलेलें आणि गळ्यांत हिऱ्याचे हार घातलेलें असें रूप (? मूल) देओत. आणि देदीप्यमान (उस्राः) जे सर्व देव, ते मज स्तोत्यावर आणि माझ्या यजमानावर कृपा करून आमच्या भाविक आणि तोंडांतून झटकन येणाऱ्या स्तुति ऐकून घेओत.'

'रूप'='अर्णः.' म्हणजे लेकरूं असें सायण म्हणतात. 'अर्णः' याचा त्यांनीं केलेला अक्षरार्थ आम्हीं भाषांतरांत दिला आहे. परंतु 'अर्णः' म्हणजे रूप अशा-

चत्वारो॑ मा मश॒शार॑स्य॒ शिश्व॒स्त्रयो॑ रा॒ज्ञ आय॑वसस्य जि॒ष्णोः ।
रथो॑ वां मित्रावरुणा दी॒र्घाप्साः॒ स्यूम॑गभस्तिः॒ सूरो॒ नाद्यौ॑त् ॥
॥ १५ ॥ ३ ॥

च॒त्वार॑ः । मा॒ । म॒श॒शार॑स्य । शिश्व॑ः । त्रय॑ः । रा॒ज्ञः । आय॑वसस्य । जि॒ष्णोः ।
रथ॑ः । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । दी॒र्घऽअ॑प्साः । स्यूम॑ऽगभस्तिः । सूर॑ः । न । अ॒द्यौ॒त् ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१५. मशर्शारस्य (=मशर्शारनाम्नो राज्ञश्) चत्वारः, जिष्णोः (=जयशीलस्य) आयवसस्य राज्ञः (=आयवसनाम्नो राज्ञश्च) त्रयः शिश्वः (=शिशवः=पुत्राः) मा (=मां) [पीडयन्ति] । [अतः कारणात्] हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), वां (=युवयोः) दीर्घाप्साः (=दीर्घरूपः=विस्तृताकृतिः) स्यूमगभस्तिः (=सुखकरदीप्तिश्च) रथः, सूरो [रथो] न (=सूर्यस्य रथो न=सूर्यस्य रथ इव), अद्यौत् (=प्रकाशताम्=तमास्थाय तेषां शासनाय युवामागच्छतम्) ॥

विषयीं प्रयोगान्तरांची अपेक्षा आहे.

'भाविक '=' अर्यः. ' सायण अर्थ निराळा करितात. भाषा पहा.

' आम्हां उभयतांवर '=' उभयेषु अस्मे. ' म्हणजे स्तोते जे आम्ही आणि आम्हांबरोबर यज्ञ करणारे जे यजमान, त्यांजवर.

वृत्तसुखासाठीं चवथा चरण ' उक्षाक्षाकन्तु उभयेषु अस्मे ' असा म्हणावा लागतो.

१५. [हे मित्रावरुण हो], मशर्शाराचे चार, [आणि] जयशाली आयवस राजाचे तिघे पोर मला [उपद्रव करितात]. [तर] हे मित्रावरुण हो, तुमचा विशाळ आकाराचा [आणि] सुखकारक प्रभावान् रथ सूर्याच्या [रथा]प्रमाणें प्रकाशत येओ.

15. The four boys of Mas'ars'âra [and] the three [boys] of the victorious King Âyavasa [harass] me. May [therefore], O Mitra and Varuṇa, your chariot of vast magnitude [and] of delightful rays, come shining, like [that] of the sun.

---

१५. हें सूक्त येथें संपलें. ऋषीच्या मनांत प्रसंगास अनुलक्षून जें मागावयाचें आहे तें आतां यांत मागितलें आहे. तें हें: ‘मशर्शार नांवाच्या राजाचे चार पोरगे, आणि सर्वांस जिंकणारा जो आयवस राजा त्याचे तिघे पोर, असे सात जण मला उपद्रव देत आहेत. तर हे मित्रावरुण हो, तुम्ही आपल्या विशाळ आणि शांत प्रभेच्या रथांत बसून त्यांच्या शासनासाठीं इकडे या.’

मशर्शार आणि आयवस यांविषयीं कांहीं इतिहास ठाऊक नाहीं. हीं नांवें सुद्धां पुनः ऋक्संहितेंत आलेलीं नाहींत.

वृत्तासाठीं चवथा चरण ‘स्यूमगभस्तिः सूअरो न अद्यौत्’ असा म्हटला पाहिजे.

सूक्तम् १२३.

दीर्घतमसः पुत्रः कक्षीवान् ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।
कृष्णादुदस्थादर्या३विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयाय ॥ १ ॥

पृथुः । रथः । दक्षिणायाः । अयोजि । आ । एनम् । देवासः । अमृतासः । अस्थुः ।

कृष्णात् । उत् । अस्थात् । अर्या । विऽहायाः । चिकित्सन्ती । मानुषाय । क्षयाय ॥ १ ॥

पूर्वा विश्वस्माद्भुवनादबोधि जयन्ती वाजं बृहती सनुत्री ।
उच्चा व्यख्यद्युवतिः पुनर्भूरोषा अगन्प्रथमा पूर्वहूतौ ॥ २ ॥

पूर्वा । विश्वस्मात् । भुवनात् । अबोधि । जयन्ती । वाजम् । बृहती । सनुत्री ।

उच्चा । वि । अख्यत् । युवतिः । पुनःऽभूः । आ । उषाः । अगन् । प्रथमा । पूर्वऽहूतौ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. दक्षिणायाः (=दक्षिणाया गोरिव दात्र्याः=उषसः) पृथू रथः (=विस्तीर्णो रथः) अयोजि (=अश्वयुक्तोभूत्) । एनं [रथम्] अमृतासः देवासः (=अमृता देवाः=मरणरहिता देवा) आ अस्थुः (=आरूढवन्तः) । अर्या (=पूजनीया) विहायाः (=महती) [उषा] मानुषाय क्षयाय चिकित्सन्ती (=मनुष्याणां वसतये प्रकाशितुम् इच्छन्ती सती) कृष्णाद् उद् अस्थात् (=नैशात् तमस उदितवती) [पश्य पश्य] ॥

२. वाजं जयन्ती (=संग्रामेषु धनं जयन्ती) बृहती (=महती) सनुत्री (=दात्री) [एतादृश्युषा] विश्वस्माद् भुवनात् (=सर्वस्माद् भूतजातात्) पूर्वा (=प्रथमा) अबोधि (=जागृताभूत्) । पुनर्भूः (=पुनःपुनः=प्रतिदिनं जायमाना) युवतिः (=तरुणी) [सा] उच्चा व्यख्यत् (=उच्चैः प्रकाशितवती=उच्चैः स्वकिरणान् प्रक्षिप्तवती) । उषाः पूर्वहूतौ (=प्रभातकाले कृत आह्वाने=प्रभातकाले कृतायां देवोपासनायां) प्रथमा (=सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वा) आ अगन् (=आगतवती) [पश्य पश्य] ॥

सूक्त १२३.

ऋषि—कक्षीवान् (पूर्वसूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—उषा. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. [हा पहा] उषेचा विशाळ रथ जोडिला आहे. अमर देव त्याजवर बसले आहेत; [आणि] पूजनीय [आणि] महा [उषा] मनुष्यांच्या वसतीकरितां प्रकाशावें म्हणून काळोखांतून उगवत आहे.

२. धनांतें जिंकणारी, मोठी, [आणि] उदार [उषा] सकळ भुवनाच्या पूर्वीं जागृत झाली आहे [पहा]. पुन: पुन: जन्मणारी, नित्यतरुण [उषा] उंच प्रकाशत आहे, [आणि] उषा पहांटेच्या उपासनेच्या वेळीं पहिलीच आली आहे [पहा].

HYMN 123.

To *Ushas* (the dawn). By *Kakshîvân* (author of the previous hymn). Metre—*Trishtubh.*

1. The vast chariot of Ushas is yoked. The immortal Gods are seated in it. Venerable great Ushas, desiring to shine for the abodes of men, has risen from darkness.

2. She has awoke, the first of all creation—the winner of spoil, the great, the bounteous [Ushas]; the young damsel, born every day, has shot her rays high: Ushas has come first in the morning invocation.

---

१. हेंहि सूक्त कक्षीवान् ऋषीचेंच आहे. देवता मात्र उषा आहे.

ऋषि सुप्रभातीं उठून पूर्वेकडेस पाहून बोलत आहे असें समजलें पाहिजे: 'ही पहा उषा आपला रथ जोडून त्यांत सविता, पूषा इत्यादि देवांस बसवून, आम्हां मनुष्यांच्या, वसतींत प्रकाश पडावा म्हणून, अंधारांतून निघून प्रकाशत प्रकाशत येत आहे.'

'अमर'=' अमृतास:.' हें केवळ सहजोक्तिदर्शक विशेषण आहे. मरणारे असे कांहीं देव आहेत असें विवक्षित नाहीं.

वृत्तासाठी पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणांच्या मध्यें 'अयोजि एनं' असें आणि तिसऱ्यांत 'अर्या'च्या ठिकाणीं 'अरिआ' असें वाचावें लागतें.

२. 'युद्धांत उपासकांला धन जिंकून देणारी, आणि महोदार जी मोठी उषा, ती अजून सकळ जग निजलेंच आहे

यदद्य भागं विभजासि नृभ्य उषो देवि मर्त्यत्रा सुजाते ।
देवो नो अत्र सविता दमूना अनागसो वोचति सूर्याय ॥ ३ ॥

यत् । अद्य । भागम् । विऽभजासि । नृऽभ्यः । उषः । देवि । मर्त्यऽत्रा । सुऽजाते ।
देवः । नः । अत्र । सविता । दमूनाः । अनागसः । वोचति । सूर्याय ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे सुजाते (=सुष्टुजाते=उत्तमकुलवति) देवि उषः, यद् (=यस्मात् कारणात्) [त्वम्] अद्य (=अस्मिन् दिने) मर्त्यत्रा (=मर्त्येषु जनेषु) नृभ्यः (=अस्मभ्यं मनुष्येभ्यो) भागं विभजासि (=सौभाग्यं विभज्य ददासि) अत्र (=तस्मात् कारणात्) दमूनाः (=गृहमित्रभूतः) सविता देवः (=दीप्तिमान् सविता देवः) नः (=अस्मान्) सूर्याय [देवाय] अनागसः वोचति (=पापरहितान् ब्रवीतु=अस्मान् पापरहितान् सूर्यसमीपे यथा ब्रूयात् त्वं तथा कुरु) ॥

सायणस्तु यद् यं भागं भजनीयं स्वकीयप्रकाशस्यांशं विभजासि । विभज्य ददासि । यद्वा मर्त्यत्रा मर्त्येषु मध्ये नृभ्यो यजमानेभ्यो देवानां भागं विभज्य ददासि । उषसि प्रवृत्तायां हविषो दीयमानत्वादुषसो दातृत्वमुपचर्यते । अत्रास्मिन् भागविषये दमूना......तादृशः सविता प्रेरको देवो नोऽस्मान् अनागसो वोचतु । अपापान् यागयोग्यान् ब्रवीतु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । किमर्थम् । सूर्याय । अस्मद्यागदेशं प्रति सूर्यस्यागमनार्थम् । इति ॥

इतक्यांत जागृत झाली आहे पहा. दरदिवस जन्माला येते तरी नित्य तरुण अशी उषा उगवून आपली प्रभा उंच आकाशांत फेकून देत आहे पहा. आणि मोठ्या पहांटेला उठून आम्ही ज्या निरनिराळ्या देवांची उपासना करीत आहों, त्यांतून एकटी उषाच सर्वां अगोदर म्हणजे सविता, अश्वी इत्यादिक देव पहांटेस येणारे आहेत तरी, त्यांच्या अगोदर आली आहे पहा.'

'उंच प्रकाशत आहे'='उच्चा व्यख्यत्.' म्हणजे क्षितिजाच्या खालीं असून तेथून आकाशांत उंच प्रदेशीं पोंहचत अशा रीतीनें आपले किरण वर फेकून देत आहे. उषेचा अथवा अरुणाचा उदय ज्यांनीं लक्ष लावून पाहिला असेल, त्यांना हें वर्णन फार साहजिक दिसेल.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत 'विअख्यत्' असें व्यस्त म्हणावें लागतें.

३. हे देदीप्यमान सुजात उषे, ज्यापेक्षां तूं आज मर्त्यजनांत [आम्हां] मनुष्यांला सौभाग्य वांटून देत आहेस, त्यापेक्षां गृहमित्र सविता देव, आम्ही पापरहित आहों असें सूर्याला सांगे असें तूं कर.

3. Inasmuch as thou, O brilliant [and] high-born Ushas, art giving away good luck to [us] men among mortals today, so may brilliant Savitâ, the household friend, [through thee] recommend us to Sûrya as being sinless.

३. भावार्थः–' हे उषे, तूं आज उगवून सर्वां आम्हांस आपला प्रकाश दाखवून सुखी करीत आहेस. तर इतका तुझा अनुग्रह आहे, त्यापेक्षां तूं सवित्या देवाला सांग कीं, आम्हीं अपाप आहों, आणि तसें सांगून त्याजकडून सूर्याला इकडे आणीव; तसें तूं न करशील तर कदाचित् सूर्य तूं नित्य आणितेस तो आज येणार नाहीं.'

' ज्यापेक्षां—त्यापेक्षां'='यद्—अत्र.' म्हणजे ' ज्यापेक्षां तूं आम्हां अनाथ मर्त्यांवर इतकी कृपा करितेस, आणि उगवून सुखी करितेस, त्यापेक्षां तूं सूर्याला घेऊन येण्याचा अनुग्रह करशील अशी आमची प्रार्थना आहे,' असें तात्पर्य.

' सुजात '=' सुजाते.' म्हणजे मोठ्या कुळांत जन्मल्याप्रमाणें उदार आणि थोर मनाची आणि दीनांवर उपकार करणारी, असा भावार्थ.

' सौभाग्य '=' भागम्.' म्हणजे प्रकाशरूपी, आणि प्रकाशापासून जो आनंद आणि भयरहितता हीं प्राप्त होतात तद्रूपी सौभाग्य.

या ऋचेंत केलेल्या प्रार्थनेच्या शब्दांवरून सविता आणि सूर्य हे निराळे असे दिसतात. सविता म्हणजे सूर्यावरची अधिकारिणी देवता, आणि सूर्य म्हणजे जो प्रकाशमान गोल तो, असा भेद बहुतकरून विवक्षित असतो.

वृत्तानुरोधेंकरून दुसऱ्या पादांत 'मर्तिअत्रा ' आणि चवथ्यांत ' सूरिआय' असें म्हटलें पाहिजे.

गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधि नामा दधाना।
सिषासन्ती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद्भजते वसूनाम् ॥ ४ ॥

गृहम्ऽगृहम् । अहना । याति । अच्छ । दिवेऽदिवे । अधि । नाम । दधाना ।
सिसासन्ती । द्योतना । शश्वत् । आ । अगात् । अग्रम्ऽअग्रम् । इत् । भजते । वसूनाम् ॥ ४ ॥

भगस्य स्वसा वरुणस्य जामिरुषः सूनृते प्रथमा जरस्व।
पश्चा स दध्या यो अघस्य धाता जयेम तं दक्षिणया रथेन ५॥४

भगस्य । स्वसा । वरुणस्य । जामिः । उषः । सूनृते । प्रथमा । जरस्व ।
पश्चा । सः । दध्याः । यः । अघस्य । धाता । जयेम । तम् । दक्षिणया । रथेन ॥ ५ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अहना (=सुन्दरी उषा) दिवेदिवे (=प्रतिदिनं) नामा (=नामानि रूपाणि) अधि दधाना (=धारयन्ती) गृहंगृहम् अच्छ (=प्रतिगृहं) याति (=गच्छति)। द्योतना (=द्योतनशीला दीप्तिमती) [उषाः] सिषासन्ती (=दातुमिच्छन्ती =दात्री) [सती] शश्वत् (=नित्यम्) आ अगात् (=आगच्छति) [अपि च] वसूनां (=हवीरूपाणां धनानाम्) अग्रमग्रम् इत् (=तत्तच्छ्रेष्ठभागं) भजते (=सेवते=स्वीकरोति) ॥

५. हे सूनृते उषः (=प्रियमधुरवचने उषो देवि), भगस्य स्वसा (=भगदेवस्य स्वसृभूता), वरुणस्य जामिः (=वरुणदेवस्य च स्वसा) [त्वं] प्रथमा जरस्व (=सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं स्तुता भव)। यः [कोपि] अघस्य धाता (=पापस्य कर्ता =रात्रौ तवोषसोऽभावे निशायास्तमसि वर्तमानः अस्माकं हिंसको) [भवति] स पश्चा दध्याः (=स पश्चाद्दध्याः=पराङ्मुखः सन् गच्छतु=त्वां दृष्ट्वापगच्छतु)। तं दक्षिणया (=उषसा सहायभूतया त्वया) रथेन (=तव रथेन=तव रथाविर्भवनेन) जयेम (=अपगमयेम) ॥

४. प्रतिदिनीं [निरनिराळीं] रूपें धारण करणारी सुंदर [उषा] प्रत्येक घरीं जाते. उदार देदीप्यमान उषा नित्य येत असते, [आणि] हविरन्नांचा पहिला पहिला भाग सेवन करीत असते.

4. Fair [Ushas] goes to every house, each day assuming new forms. Bounteous and fair Ushas comes daily [and] enjoys the first of every offering.

५. हे मधुरवचने उषे, भगाची स्वसा [आणि] वरुणाची बहीण [अशी जी] तूं, [ती] सर्वांच्या अगोदर स्तविली जा. जो [कोण] उपद्रव करणारा [होय], तो मागें हटो, त्याला [आम्ही] [तुज] उषेचें साहाय्य घेऊन [तुझ्या] रथाच्या योगानें जिंकूं [असें कर].

5. Sister of Bhaga [and] sister of Varuṇa, O sweet-voiced Ushas, be thou praised first. May he, who is the doer of evil, remain behind; may we conquer him with [thy] chariot through thee the liberal [Ushas].

---

४. 'उषा नित्य ताजीं रूपें घेऊन प्रत्येक घरीं येते, आणि ती नित्य येते, आणि देवांला अर्पण करावयाचीं जीं हव्यें, त्यांचे उत्तम उत्तम भाग सेवन करिते, कारण ती सर्वांच्या अगोदर येत असते.'

'उदार'='सिषासन्ती.' अथवा हविरन्न भक्षण्याची इच्छा करणारी, भक्षूं इच्छिणारी, असाहि अर्थ चांगला संभवतो.

'पहिला पहिला भाग'='अग्रम् अग्रम्.' कारण कीं उषा सर्वांच्या अगोदर मोठ्या पहांटेला येत असते.

वृत्तासाठीं 'याति अच्छ' असें पहिल्या पादांत वाचावें.

५. 'हे मधुर गाणारे उषे, भग देवाची आणि वरुण देवाची बहीण अशी जी तूं, ती सर्व देवांच्या अगोदर आमचीं स्तवनें स्वीकारून घे. आमचें वाईट करणारा जो कोण असेल, तो मागें पडो, आणि उषेच्या साहाय्यानें आम्ही त्याला जिंकूं असें होओ,' असा भावार्थ.

भग आणि वरुण यांची बहीण असें उषेला म्हणण्याचें कारण उघड आहे. भग आणि वरुण हे दोघेहि सूर्याच्या पोटीं जन्मलेले होत आणि उषा सुद्धा सूर्याची कन्यकाच होय. सू. ४८ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा. भग म्हणजे सूर्यरूपीच देव. वरुण म्हणजे रात्रिरूप देव. भग याविषयीं सू. १४ मं. ३, सू. ४४

उदीरतां सूनृता उत्पुरंधीरुदग्नयः शुशुचानासो अस्थुः ।
स्पार्हा वसूनि तमसापगूळ्हाविष्कृण्वन्त्युषसो विभातीः ॥ ६ ॥

उत् । ईरताम् । सूनृताः । उत् । पुरम्ऽधीः । उत् । अग्नयः । शुशुचानासः । अस्थुः ।
स्पार्हा । वसूनि । तमसा । अपऽगूळ्हा । आविः । कृण्वन्ति । उषसः । विऽभातीः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. सूनृताः (=मधुरस्तोत्राणि) उदीरताम् (=उद्गच्छन्तु=उच्चार्यन्ताम्) । पुरंधीः (=पुरंधयः=हविर्दानरूपाणि कर्माणि) उद् [ईरताम्] (=उद्गच्छन्तु=समारब्धानि भवन्तु) । [अपि च] शुशुचानासः (=शुशुचानाः=अत्यन्तं दीप्यमाना) अग्नयः (=आहवनीयादयः) उद् अस्थुः (=उत्तिष्ठन्तु=प्रज्वलन्तु) । विभातीः उषसः (=विभात्य उषसः=दीप्तिमत्य उषसः=नानादेशेषु समानेहनि उद्गच्छन्त्य उषसः) तमसा अपगूळ्हा (=अन्धकारेण अपगोपितानि) स्पार्हा (=स्पार्हाणि =स्पृहणीयानि=श्रेष्ठानि) वसूनि (=वस्तूनि) आविष्कृण्वन्ति (=प्रकटीकुर्वन्ति) [हिं] ॥

मं. ८ इत्यादि स्थळें पहा.

‘ सर्वांच्या अगोदर स्तविली जा ’= ‘ प्रथमा जरस्व.’ म्हणजे सविता इत्यादिक जे इतर देव, ते तुझ्या नंतर येणारे, तूंच प्रथम येणारी, म्हणून तुझेंच स्तोत्र आम्ही प्रथम करीत असतों.

‘ उपद्रव करणारा मागें हटो ’=‘ अघस्य धाता पश्चा दध्याः.’ म्हणजे रात्रीच्या अंधकारांत फिरून आमचें अकल्याण करूं इच्छिणारा जो असेल तो. सू. ४८ मं. ८ पहा. (अप द्वेषो...अप स्त्रिधः मघोनी उच्छत् इ०). उषा आपल्या तेजःपुंज रथांत बसून उगवतांच पिशाच, निशाचर आणि चोरटे पळून जातात ह्या गोष्टीस उद्देशून ऋषीनें म्हणणें आहे.

६. मधुर स्तोत्रें उच्चारिलीं जाओत. हविर्दानें सिद्ध होओत. तेजःपुंज अग्नि प्रज्वलित होओत. [कारण कीं] अंधकारानें झांकलेल्या उत्तम उत्तम पदार्थांस देदीप्यमान उषा प्रगट करीत आहेत.

6. Let sweet hymns be sung; let oblations be poured out; let the brilliant fires be kindled. [For] the bright Ushases are manifesting the excellent creation, that was shrouded by darkness.

६. 'हे मित्र हो, ही पहा उषा उगवून, ज्या अंधकारानें सर्व भुवनाला रात्रीं झांकून ठेविलें होतें, त्यास आपल्या प्रकाशानें प्रगट करीत आहे. तर तुम्ही उठा आणि मधुर गायनें गा, हव्यें अर्पण करा, तेजःपुंज अग्नि पेटवा' असें ऋषि आपल्या जवळच्यांस म्हणत आहे. उषेचा उदय होत आहे असें पाहून ऋषि बोलत आहे, असें समजलें पाहिजे.

'उषा प्रगट करीत आहेत'=' उषसः आविष्कृण्वन्ति.' 'उषसः' हें बहुवचन जेव्हां येतें, तेव्हां बहुतकरून दररोजची एक एक उषा मिळून ज्या अनेक उषा त्या, किंवा दररोज येणारी जी उषा ती, असा अर्थ होत असतो. पण येथें एकवचन असावें असें असतां, अनेकवचन योजिलें आहे, तें वेगवेगळ्या प्रदेशांत एकाच दिवसीं उगवणाऱ्या ज्या उषा त्या, अशा संबंधानें योजिलें आहे असें वाटतें.

वृत्तासाठीं 'आविष्कृण्वन्ति उषसो' असें चवथ्या चरणांत म्हटलें पाहिजे.

अपान्यदेत्यभ्य१न्यदेति विषुरूपे अहनी सं चरेते।
परिक्षितोस्तमो अन्या गुहाकरद्यौदुषाः शोशुचता रथेन ॥ ७ ॥

अप। अन्यत्। एति। अभि। अन्यत्। एति। विषुरूपे इति विषुऽरूपे। अहनी इति। सम्। चरेते इति।

परिऽक्षितोः। तमः। अन्या। गुहा। अकः। अद्यौत्। उषाः। शोशुचता। रथेन ॥ ७ ॥

सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम।
अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परि यन्ति सद्यः ॥ ८ ॥

सऽदृशीः। अद्य। सऽदृशीः। इत्। ऊम् इति। श्वः। दीर्घम्। सचन्ते। वरुणस्य। धाम।

अनवद्याः। त्रिंशतम्। योजनानि। एकाऽएका। क्रतुम्। परि। यन्ति। सद्यः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [अह्नोः =अहोरात्रयोः=रात्र्युषसोर्मध्ये] अन्यत् (=एकं=रात्रिरूपम्) अप एति (=अपगच्छति) अन्यत् (=अपरम्=उषोरूपम्) अभि एति (=आभिमुख्येन गच्छति=आगच्छति)। [एवं सत्यपि] विषुरूपे (=भिन्नरूपे=कृष्णशुक्लवर्णयुक्तत्वेन नानाविधस्वरूपे) अहनी (=रात्र्युषसौ) सं चरेते (=सहैव चरतः=एकत्रैव तिष्ठतः)। परिक्षितोः (=पर्यायेण वसतो रात्र्युषसोर्मध्ये) अन्या (=रात्रिः) तमः (=अन्धकारं) गुहा (=गुहायां=गुहासदृशेषु सर्वेषु स्थलेषु) अकः (=करोति=स्थापयति) [अन्या] उषाः शोशुचता (=अत्यन्तं दीप्तिमता) रथेन अद्यौत् (=प्रकाशते=सर्वान् भावान् प्रकाशयति)॥

८. [नानाप्रदेशेषु प्रकाशमानाः सर्वा अपि उषसः] अद्य सदृशीः (=सदृश्यः=परस्परमेकरूपा एव) [भवन्ति] उ (=उत=अपि च) श्वः (=अपरस्मिन्=आगामिनि दिनेपि) सदृशीः इत् (=सदृश्य एव) [भविष्यन्ति]। [उषसः] वरुणस्य (=रात्र्यभिमानिनो देवस्य) दीर्घं धाम (=विषयं पन्थानं) सचन्ते (=सरन्ति=अनुगच्छन्ति)। अनवद्याः (=दोषरहिताः) [उषसः] एकैका त्रिंशतं योजनानि [इति वेगेन] सद्यः (=एकस्मिन्नेव दिने) क्रतुं (=प्रबलं वरुणं=प्रबलस्य वरुणस्य प्रदेशं) परि यन्ति (=परितो गच्छन्ति=प्रादक्षिण्येन गच्छन्ति)॥

७. [रात्र आणि उषा यांतून] एक निघून जाते [आणि] दुसरी येते; भिन्नरूपी [असतांहि] रात्र आणि उषा ह्या एकत्र संचार करितात. पर्यायानें वर्तणाऱ्या ज्या रात्र आणि उषा, त्यांतून एकजण खांचकोपऱ्यांत अंधकार भरून ठेविते, [आणि] उषा [ही] देदीप्यमान रथांत बसून प्रकाशते.

७. One of the two recedes, the other comes forward: different in form both night and Ushas move together. Of the two who live by turns, one fills all hollows with darkness, [the other], Ushas, shines with [her] brilliant car.

८. आज [सर्व उषा] एकसारिख्या [आहेत] [आणि] उद्यांहि एकसारिख्याच [असतील]. [त्या उषा] वरुणाच्या लांब मार्गानें जातात. निर्दोषी [अशा ज्या उषा, त्यांतून] एकेक तीस तीस योजनें, याप्रमाणें प्रबळ [वरुणा]च्या सभोंतालीं एक दिवसांत प्रदक्षिणा करितात.

8. [All Ushases are] alike today and [they will be] alike even tomorrow. They follow the long course of Varuṇa. Pure [Ushases] go round [the province of] mighty [Varuṇa] in a single day at thirty leagues each.

७. ' रात्र आणि उषा ह्यांतून एक, (म्हणजे रात्र), मागें जाते; आणि दुसरी, म्हणजे उषा, ही रात्र जातांच पुढें येते. आणि उषा व रात्र ह्या दोघी भिन्नरूपाच्या आहेत. तथापि त्या एकमेकींजवळच राहतात–एकत्रच जणुं राहतात.. एकामागून एक अशा क्रमानें चालणाऱ्या ज्या रात्र आणि उषा, त्यांतून एक (म्हणजे रात्र) आली म्हणजे, ती सर्व खांच खळगे अंधारमय करून टाकिते; आणि रात्र जाऊन उषा आली, म्हणजे आपल्या तेजस्वी रथाच्या योगानें तों सर्व अंधार नाहींसा करून टाकिते.'

' एकत्र संचार करितात '=' सं चरेते.' म्हणजे रात्रीला लागून उषा, आणि उषेला लागून रात्र असते; दोघींमध्यें व्यवधान नाहीं; म्हणून दोघी एकत्र संचार करितात असें म्हटलें आहे.

' पर्यायानें वर्तणाऱ्या '=' परिक्षितोः.' म्हणजे एक गेल्यावर दुसरी येते, ती गेल्यावर पुनः पहिली येते अशा क्रमानें वर्तणाऱ्या.

जानत्यह्नः प्रथमस्य नाम शुक्रा कृष्णादजनिष्ट श्वितीची ।
ऋतस्य योषा न मिनाति धामाहरहर्निष्कृतमाचरन्ती ॥ ९ ॥

जानती । अह्नः । प्रथमस्य । नाम । शुक्रा । कृष्णात् । अजनिष्ट । श्वितीची ।
ऋतस्य । योषा । न । मिनाति । धाम । अहःऽअहः । निःऽकृतम् । आऽचरन्ती ॥ ९ ॥

एकैवोषा नानादेशेषु यतः कारणाद् उदेति अतः कारणात् तस्या बहुत्वम् । एवं बहुत्वमाप्ताः सर्वा उषसः परस्परं यथाद्य सदृश्यो भवन्ति तथैव श्वोपि परस्परं सदृश्य एव भविष्यन्ति । ता अन्धकारस्याधिदेवस्य वरुणस्य विषये प्रदक्षिणं कुर्बन्ति । एकैका त्रिंशद्योजनानि प्रकाशते । एवं सर्वा अपि बलवतो वरुणस्य आन्धतमसपथमनु एकस्मिन् दिने प्रदक्षिणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

सायणस्त्वेवं व्याख्यातवान् । अद्यास्मिन्नहनि सदृशीरित् परस्परं सदृश्य एव । तथा श्व इत् परस्मिन्नप्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य एव । उशब्दोऽपिशब्दार्थः । इच्छब्द एवार्थः । अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्चाद्यतनीभिः । एवमहरन्तरेण सादृश्यम् । कथं सादृश्यमिति तदुपपाद्यते । यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यश्च नोदेति उषसः स कालः । स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः । सूर्यो हि प्रतिदिनमेकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानि मेरुप्रादक्षिण्येन परिभ्रमति । तथा सति यत्र यत्र लङ्कादिभूप्रदेशे सूर्यो गच्छति । तस्य तस्य पुरस्तात्त्रिंशद्योजनमुषा अपि गच्छति । सूर्यो यस्मिन् देशे गच्छति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते । एवं सर्वप्रदेशेष्वपि । तथोषा अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात्त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते । एवं लङ्कादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषस उदयोऽवगन्तव्यः । एवं च सत्येकस्मिन्भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति तथा भूभागान्तरेऽपि तावन्तं कालं प्रकाशयति । एवमुक्तरीत्यैकस्मिन्नेवाहनि सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः। प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्योषसां बहुत्वाद्बहुवचनम् । एवमेकरूपा उषसोऽनवद्याः शुद्धाः । तासामुदयात्सर्वे भावा अनवद्या भविष्यन्ति किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे । दीर्घमुक्तरीत्यात्यन्तमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य सूर्यस्य धाम स्थानं मेरुवलयं सचन्ते । प्रतिदिनं सेवन्ते । कियद्दूरमिति तदुच्यते । त्रिंशतं योजनानि । त्रिंशद्योजनानि पुरतः । सूर्यो यत्र यत्रोदेति ततस्ततस्त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्तीत्यर्थः । किंच । आसां मध्य एकैकोषा लङ्काद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिरूपं कर्म

९. दिवसाचें प्रथमचें दर्शन जाणणारी अशी जी प्रकाशणारी गौरवर्ण उषा, ती काळया [अंधकारां]तून जन्मते आहे पहा. तरुण [उषा], उपासनेच्या कामाला बाध आणीत नाहीं; तर प्रतिदिवसीं [आमच्या] घरीं येत असते.

9. Knowing the first appearance of day, fair Ushas is born shiningly out of darkness. She fails not the law of the truthful rite, coming to the house from day to day.

वृत्तासाठीं पहिला चरण 'अपान्यदेति अभि अन्यदेति' असा म्हणावा लागतो.

८. ' निरनिराळ्या देशांत उगवणाऱ्या ज्या उषा त्या जशा आज एकमेकींसारिख्याच आहेत, तशाच उद्यांहि एकमेकींसारिख्याच असणार. आकाशाच्या पोकळीमधून पसरलेला जो वरुणाचा (अंधाराच्या देवतेचा) मार्ग, त्या मार्गानें ह्या उषा प्रदक्षिणा करितात. कोणत्या तरी एका ठिकाणीं उषा उगवली म्हणजे, तिचा प्रकाश तीस योजनेंपर्यंत पडतो. तेथून दुसरीं तीस योजनेंपर्यंत दुसरी उषा उगवते; तेथून पुनः तिसरीं तीस योजनेंपर्यंत तिसरी उषा. तर प्रत्येक उषा तीस योजनें याप्रमाणें ह्या सर्व उषा मिळून महाबल वरुणाच्या मार्गानें प्रदक्षिणा करितात ' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

' वरुणाच्या लांब मार्गानें '=' दीर्घं वरुणस्य धाम.' जसा सूर्य आकाशांत आम्हांसभोंताली पूर्वेकडून पश्चिमेकडेस प्रदक्षिणा करितो, तसा वरुण म्हणजे रात्रिरूप जो देव, तोहि प्रदक्षिणा करितो अशी समजूत आहे. तर ज्या मार्गानें वरुण प्रदक्षिणा करितो त्याच मार्गानें उषाहि प्रदक्षिणा करितात असें ऋषि म्हणतो. सूर्याच्या मार्गानें असें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें, पण सूर्याच्या मागून उषा जाते असें दिसत नाहीं, वरुणाच्या (रात्रीच्या) मागून जाते असें दिसतें, म्हणून वरुणाच्या मार्गानें असें म्हटलें आहे.

' एकेक तीस तीस योजनें याप्रमाणें '=' त्रिंशतं योजनानि एकैका.' 'योजन ' म्हणजे किती अंतर घ्यावयाचें तें समजत नाहीं. अंतरवाचक ' योजन ' शब्द ज्यांत आला आहे, तीं स्थळें सर्व वाचून पहातां, योजन म्हणजे किती अंतर वेदाच्या वेळीं समजत त्याचा निर्णय होत नाहीं.

' निर्दोषी '= 'अनवद्याः.' म्हणजे शुद्ध कांतीच्या. ज्यांच्या अंगाला कशाचाच डाग नाहीं त्या. ' सुंदर ' इतकाच पर्यवसानीं अर्थ आहे.

' प्रबळ [वरुणा]च्या सभोंताली '= ' क्रतुं परि.' ' क्रतु ' हें विशेषण 'प्रबळ,' ' समर्थ ' या अर्थी निरनिराळ्या देवांस ऋक्संहितेंत लाविलेलें आढळतें.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या आणि चवथ्या चरणांच्या मध्यें ' योजनानि एकैका ' असें निरनिराळें वाचलें पाहिजे.

९. ' दिवसाचा अगदीं प्रथमचा आविर्भाव केव्हां होतो हें जसें एकाद्या गृ-

कन्येव तन्वा३ शाशदानाँ एषि देवि देवमियक्षमाणम् ।
संस्मयमाना युवतिः पुरस्तादाविर्वक्षांसि कृणुषे विभाती १०॥५॥
कन्याऽइव । तन्वा । शाशदाना । एषि । देवि । देवम् । इयक्षमाणम् ।
सम्ऽस्मयमाना । युवतिः । पुरस्तात् । आविः । वक्षांसि । कृणुषे ।
विऽभाती ॥ १० ॥ ९ ॥

तद्विषयां प्रज्ञां वा । तथा च निरुक्तम् । क्रतुं दधिक्राः कर्म वा प्रज्ञां वा । नि० २.२८ । इति । सद्यस्तदानीमेव स्वोदयकाल एव परियन्ति । परितो गच्छन्ति । निर्वहन्तीत्यर्थः । तत्तद्भूभागविशेषेण सूर्यस्योदयो ज्योतिःशास्त्रे प्रदर्शितः । उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्नो यमकोट्यां रोमकविषयेऽर्द्धरात्रः स्यादिति ॥

९. प्रथमस्य (=उद्यतः) अह्नः (=दिवसस्य) नाम (=रूपं=प्रभातकाले प्रकटीभवतो दिवसस्य प्रथमं किंचिदेव प्रकाशमानं दर्शनं) जानती (=अवगच्छन्ती=दिवसो यदोदेतुमारभते तं कालं बोधन्ती) श्वितीची (=प्रकाशवती) शुक्रा (=स्वयं दीप्ता) [उषाः] कृष्णात् (=कृष्णवर्णाद्) [अन्धकाराद्] अजनिष्ट (=उज्जातास्ति) [पश्य पश्य] । [एषा] योषा (=तरुणी उषा) ऋतस्य धाम (=सत्यभूताया यज्ञाद्युपासनायाः कर्म अमुकस्मिन्कालेमुकः कर्मभाग आचरितव्य इति यो नियमस्तं) न मिनाति (=न हिनस्ति) [तर्हि परिपालयति] । [सा हि] अहरहः (=प्रतिदिनं) निष्कृतं (=स्थानम्=अस्माकं गृहं प्रति) आचरन्ती (=आगच्छन्ती) [भवति] (=यज्ञादीनि प्रभाते कर्तव्यान्युपासनाकर्माणि कारयितुं स्वकाले नित्यमागच्छति) ॥

भाषायाम्.

१०. कन्येव (=कमनीया प्रगल्भा स्त्रीव) तन्वा शाशदाना (=शरीरेण शाशद्यमाना=स्पष्टतां प्राप्नुवती) [त्वं] हे देवि, देवं (=देवजनं=देवान्) इयक्षमाणं (=सेवितुमिच्छन्तं पुरुषं प्रति) एषि (=गच्छसि) । युवतिः [इव] (=यौवनोपेता स्त्रीव) संस्मयमाना (=सम्यक् स्मयमाना=ईषद्धसन्ती) विभाती (=भास्वती) [त्वं] पुरस्तात् (=जनानां पुरतो) वक्षांसि (=स्तनाद्यवयवान्) आविष्कृणुषे (=आविष्कुरुषे=प्रकटीकरोषि) ॥

१०. हे देवी, तूं देवांला भजणाऱ्या [जना]प्रत [एकाद्या] तरुणीप्रमाणें [आपले] अवयव स्पष्टपणें प्रगट करीत करीत येत असतेस. तेजस्वी [अशी जी तूं, ती] सुंदर रीतीनें हास्य करून [आपले] स्तनावयव [एकाद्या] तरुणी[प्रमाणें] उघडे करून दाखवीत असतेस.

10. Proudly manifesting thy person like a young damsel thou comest, O goddess, to the man who worships the gods. Smiling beautifully like a young woman thou, bright Ushas, dost exhibit [thy] breasts.

हकामांत दक्ष असलेल्या तरुणीला ठाऊक असतें, तसें हिला ठाऊक असतें. आणि ही गौरवर्ण उषा काळ्या अंधारांतून प्रकाशत प्रकाशत येते. आणि जशी एकादी तरुण स्त्री उपासनकर्माला व्यत्यय येऊं नये म्हणून मोठ्या पहांटेस उठून सर्व सिद्धता करिते, तशी उषा सर्व सिद्धता करण्यासाठीं पहांटेस सर्वांचे घरीं येते; त्यामुळें उपासनेचें कर्म वेळच्या वेळेवर होत असतें, त्याला प्रत्यवाय येत नाहीं.

‘दिवसाचें प्रथम दर्शन’=‘अह्नः प्रथमस्य नाम.’ अक्षरार्थ ‘प्रथम दिवसाचें दर्शन’ असा आहे. कोमळ प्रकाश जो मोठ्या पहांटेला फांकूं लागतो, तो विवक्षित आहे.

‘बाध आणीत नाहीं’=‘न मिनाति.’ ऋ. ७. ७६. ५ याजवरील भाष्यांत ‘मिनन्ति’ शब्दाचा अर्थ काय केला आहे पहा.

‘घरीं येत असते’=‘निष्कृतम् आचरन्ती.’ ‘निष्कृत’ शब्दाविषयीं ऋ. ९. १५. १; ९. ६१. २५; ९. ६४. १५; ९. ६९. ४ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. आणि ‘येत असते’ असा जो ‘आचरन्ती’ याचा अर्थ केला आहे, त्याविषयीं ऋ. १०. ३५. ६ (उषसः आ चरन्तु=आगच्छन्तु) याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तानुरोधेंकरून प्रथम चरणांत ‘जानती अह्नः’ असें संधिव्यस्त वाचावें लागतें.

---

१०. ‘देवभजक जे लोक असतील, त्यांजपुढें तूं एकाद्या सुंदरांगी स्त्रीप्रमाणें येऊन उभी राहतेस; त्यांजपुढें तूं तरुण स्त्रीप्रमाणें आपले अवयव हांसत हांसत थोडथोडे प्रगट करीत असतेस.’

‘देवांला भजणाऱ्या [जना]प्रत’=‘देवम् इयक्षमाणम्.’ अथवा दीप्तिमान् (देवम्) उपासक जनाप्रत असाहि अर्थ होऊं शकेल.

सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषाविस्तन्वं कृणुषे दृशे कम् ।
भद्रा त्वमुषो वितरं व्युच्छ न तत्ते अन्या उषसो नशन्त ॥ ११ ॥
सुऽसंकाशा । मातृमृष्टाऽइव । योषा । आविः । तन्वम् । कृणुषे । दृशे । कम् ।
भद्रा । त्वम् । उषः । विऽतरम् । वि । उच्छ । न । तत् । ते । अन्याः । उषसः । नशन्त ॥ ११ ॥

सायणस्तु तन्वा । ...... । शाशदानः शाशाद्यमानः । नि० ६ · १६ । इति यास्कः । कन्येव कमनीया कन्यकेव । कन्या कमनीया भवति ...... इति यास्कः । सा यथा जनान्तिके विवसना संचरति तथा हे उषस्त्वं कन्या कमनीया प्रगल्भा सती तन्वा शरीरेण शाशदाना स्पष्टतां गच्छन्ती दृश्यसे । पश्चात्प्रगल्भा सती हे देवि देवनशील इयक्षमाणं यष्टुमिच्छन्तमभिमतं दातुमिच्छन्तं वा देवं द्योतनस्वभावं सूर्यरूपं प्रियमेषि । गच्छसि । ततः पश्चात् युवतिर्यौवनोपेता सती पुरस्तात्पत्युः सूर्यस्य पुरतः संस्मयमाना समीषद्धसन्ती हास्यं कुर्वती विभात्यत्यन्तं भासमाना वक्षांसि वक्षसोपलक्षितानवयवानाविष्कृणुषे । प्रकटीकरोषि । यद्वा युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रगल्भा योषित् पुरस्तात्प्रियतमस्य पुरतः संस्मयमाना दन्तप्रदर्शनायेषद्धसनं कुर्वती...... । यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि संस्मयमाना स्मितोपमप्रकाशं कुर्वती युवतिः सर्वेषु भावेषु मिश्रणशीला वक्षांसि । वक्ष इति रूपनाम । दन्तस्थानीयानि नीलपीतादीनि रूपाण्याविष्करोषि । इति ॥

भाषायाम्.

११. मातृमृष्टा (=मात्रा शुद्धीकृता=स्नापिता) [अत एव] सुसंकाशा (=सुष्ठु शोभमाना) योषेव (=तुरुणी स्त्रीव) दृशे कं (=दर्शनाय=यथा त्वां जनाः पश्येयुस्तथा) तन्वम् आविष्कृणुषे (=शरीरं=शरीरावयवान् आविष्कुरुषे=प्रकटीकरोषि) । [तस्मात्] हे उषः, भद्रा (=कल्याणी) त्वं वितरं (=विप्रकृष्टं यथा भवति तथा) वि उच्छ (=अन्धकारं विवासय)। तत् ते (=तव तत् व्युच्छनं=तमोविवासनम्) अन्या उषसः (=अतीता आगामिन्यश्चोषसः) न नशन्त (=न प्राप्नुयुः=

११. [एकाद्या] आईनें न्हाऊं घातलेल्या, [आणि] [तेणें-करून] सुशोभित दिसणाऱ्या तरुणीप्रमाणें [तूं आपली] अंग[शोभा] [जनांस] दिसावी म्हणून प्रगट करितेस. [तर] हे उषे, सौभाग्यवती [जी] तूं, [ती] दूरवर प्रकाश, [अशी] कीं दुसऱ्या उषा [तुझी] बरोबरी करूं शकणार नाहींत.

11. Like a young damsel, bathed by her mother and decorated [with ornaments], thou dost exhibit [thy] person that it may shine. Shine thou auspicious one, O Ushas, far and wide, so that other Ushases may never equal thee.

'आपले अवयव स्पष्टपणें प्रगट करीत करीत '=' तन्वा शाशदाना.' अक्षरशः अर्थ, 'शरीरानें अतिस्पष्टता पावलेली' अशी तूं. म्हणजे जिचे अवयव तटतटून जणूं बाहेर फुटले आहेत अशी जी तूं, ती.

वृत्तासाठीं पहिला चरण 'कन्या इव तनुआ शाशदाना' असा म्हटला पाहिजे.

११. एकादी तरुण कन्या आईनें न्हाऊं घातली, आणि अलंकारांनीं शोभविली, म्हणजे जशी शोभते, तशी तूं शोभतेस, आणि लोकांनीं तुझें सुंदर स्वरूप पहावें म्हणून तूं तें प्रगट करितेस. तर हे उषे, तूं दूरवर प्रकाशून अंधकाराला हाकून लाव, कीं जेणेंकरून आजपर्यंत होऊन गेलेल्या आणि पुढें येणाऱ्या उषा तुझी बरोबरी करूं शकणार नाहींत.'

'दिसावी म्हणून '=' दृशे.' अक्षरार्थ दिसण्यासाठीं इतका आहे.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'आविस्तनुअं' आणि तिसऱ्यांत 'वि उच्छ' असें वाचलें पाहिजे.

अश्वावतीर्गोमतीर्विश्ववारा यतमाना रश्मिभिः सूर्यस्य ।
परा च यन्ति पुनरा च यन्ति भद्रा नाम वहमाना उषासः ॥१२

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽवाराः । यतमानाः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।
परा । च । यन्ति । पुनः । आ । च । यन्ति । भद्रा । नाम । वहमानाः । उषसः ॥ १२ ॥

यथा न प्राप्नुवन्ति त्वं तथा व्युच्छ) ॥

मातृमृष्टेत्यत्र मातृभिर्जननीभिः शुद्धीकृता...... । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतात्यन्तं शोभना सती स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति तद्वत्त्वमपीत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१२. अश्वावतीः (=अश्ववत्यः=अनेकैरश्वैरुपेता) गोमतीः (=गोभिः संपन्ना) विश्ववाराः (=विश्वैर्वरणीयाः=सकलप्रियाः) सूर्यस्य रश्मिभिः (=किरणैर्) यतमानाः (=संगच्छमानाश्च) [इत्येतादृश्य] उषसः भद्रा नाम वहमानाः (=भद्राणि कल्याणानि नाम नामानि रूपाणि धारयन्त्यः) [सत्यः] परा च यन्ति पुनरा च यन्ति (=परागच्छन्ति पुनरागच्छन्ति च) ॥

सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमाना इत्यत्र सूर्यरश्मिभिः सार्कं तमोनिवारणाय प्रयत्नं कुर्वाणाः । यद्यपि सूर्यरश्मय एव जगत्प्रकाशनाय प्रभवन्ति तथापि सूर्योदयात्पूर्वं तमोनिवारणस्यापेक्षितत्वात्तासामपि प्रयतनमविरुद्धम् । रश्मिदेवता अपि प्रकाशिका इत्यर्थः । इति सायणः ॥

१२. अश्वसंपन्न, गोसंपन्न, जगत्प्रिय, [आणि] सूर्याच्या किरणांशीं मिळून जाणाऱ्या [अशा ज्या] उषा, [त्या] कल्याणकारक रूपें धारण करीत निघून जातात, आणि पुनः परत येतात.

12. Rich in horses, rich in cows, dear to the world, [and] uniting with the rays of the sun, the Ushases depart and come back again, assuming auspicious forms.

---

१२. ' ज्यांच्या पदरीं अश्वांची आणि गाईची संपत्ति भरली आहे, ज्या सकळांस प्रिय होत, आणि ज्या शेवटीं सूर्यकिरणांला मिळून जातात, त्या उषा नित्य सौभाग्यपूर्ण रूपें धारण करीत करीत जातात, आणि पुनः येत असतात,' असा भावार्थ.

' सूर्याच्या किरणांशीं मिळून जाणाऱ्या '=' सूर्यस्य रश्मिभिर्यतमानाः.' म्हणजे, सूर्यकिरणांत ज्या शेवटीं पर्यवसान पावतात त्या. सायणांनीं अर्थ निराळा केला आहे, पण ' सूर्यस्य रश्मिभिः यतमानः ' असें अग्नीला एक दोन मंत्रांत म्हटलें आहे त्यावरून (ऋ. १०. ६२. ११ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्यहि पहा) आम्हीं, कितीएक पाश्चात्त्यांस अनुसरून, दिलेला अर्थ आधारबद्ध दिसतो.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या पादांत ' सूरिअस्य ' असें म्हणावें लागतें.

ऋतस्य॑ र॒श्मिम॑नु॒यच्छ॑माना भ॒द्रंभ॑द्रं॒ क्रतु॑म॒स्मासु॑ धेहि ।
उषो॑ नो अ॒द्य सु॒हवा॑ व्यु॑च्छा॒स्मासु॒ रायो॑ म॒घव॑त्सु च स्युः १३॥६

ऋ॒तस्य॑ । र॒श्मिम् । अ॒नु॒ऽयच्छ॑माना । भ॒द्रम्ऽभ॑द्रम् । क्रतु॑म् । अ॒स्मासु॑ । धे॒हि ।
उष॑: । न॒: । अ॒द्य । सु॒ऽहवा॑ । वि । उ॒च्छ॒ । अ॒स्मासु॑ । राय॑: । म॒घव॑त्ऽसु । च॒ । स्यु॒रिति॑ स्युः ॥ १३ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१३. ऋतस्य (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य=यज्ञादिरूपाया उपासनाया) रश्मिम् अनुयच्छमाना (=प्रग्रहं धारयन्ती=फलजनकमार्गेण यज्ञादिरूपामुपासनामस्माभिः कारयन्ती) [त्वम्] अस्मासु भद्रंभद्रं (=तत्तत्कल्याणं=सर्वं कल्याणं) क्रतुं (=प्रज्ञां=कर्मविषयां बुद्धिं) धेहि (=स्थापय)। हे उषः, सुहवा (=शोभनाह्वाना=सुखेनाहूयमाना=आह्वानसुलभा) [त्वम्] अद्य (=अस्मिन् दिने) नः (=अस्मदर्थं) वि उच्छ (=विविधं=विस्तीर्णं यथा भवति तथा विवासय=तमो निवारय=प्रकाशस्व) [अपि च] अस्मासु [स्तोतृषु] मघवत्सु (=हविर्लक्षणधनयुक्तेषु=यजमानेषु) च रायः (=संपदः) स्युः (=यथा भवेयुस्त्वं तथा कुरु)॥

ऋतस्य रश्मिम् अनुयच्छमानेत्यत्र ऋतस्य सत्यभूतस्य रश्मिं रश्मीन् अनुयच्छमानानुकूल्येन प्रवर्तमाना त्वम्......। हविर्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मासु यजमानेषु रायश्च स्युः। बहुविधानि धनानि संभवन्त्विति पूर्वोक्तेन क्रतुना सह समुच्चयार्थश्चशब्दः। इति सायणः॥

१३. उपासनेचा लगाम धारण करणारी अशी जी तूं, ती चांगल्या चांगल्या बुद्धि आमच्या आंगीं घाल. हे उषे, आह्वानसुलभ अशी जी तूं, ती आम्हांसाठीं आज प्रकाश, आणि आमचे घरीं आणि यजमानांचे घरीं संपत्ति राहतील असें कर.

13. Holding the rein of the rite, inspire thou into us every auspicious desire. Shine thou easily invoked one, O Ushas, for us to-day. May there be riches in our house as well as in [that of the] sacrificers.

---

१३. हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार झाला. यांत ऋषीनें अभीष्ट वर मागितला आहे. तो म्हणतो:–' पहांटेस येऊन उपासनाकर्मरूप घोड्याचा लगाम धरून जणुं त्याला चालविणारी जी तूं, ती आमचे आंगीं सर्व कल्याण बुद्धि प्रवेशतील असें कर. तूं भक्तांची हाक सहज ऐकून घेतेस, आणि त्यांला पावतेस. तर आम्हीं तुझें आतां केलेलें आह्वान ऐकून तूं आज ये, आम्हांकरितां दूरवर प्रकाश, आणि आम्ही जे स्तोत्रें रचणारे कवि, त्यांच्या घरीं, आणि तुला हवि अर्पण करणारे आमचे हे यजमान यांच्याहि घरीं, सर्व समृद्धि जेणेंकरून होईल तसें कर.'

' उपासनेचा लगाम धारण करणारी '=' ऋतस्य रश्मिम् अनुयच्छमाना.' ' ऋतस्य रश्मिः' या शब्दांचा अर्थ असा करणें इष्ट आहे असें ऋ. ५. ७. ३ (ऋतस्य रश्मिमाददे) या मंत्रावरून वाटतें.

' आह्वानसुलभ '= ' सुहवा.' म्हणजे भक्तांनीं हाक मारितांच त्यांला पावणारी.

' आमच्या घरीं '=' अस्मासु. ' म्हणजे मी जो स्तोता आहें, त्या मज कक्षीवंताच्या घरीं. अथवा हवि अर्पण करणारा जो मी, त्या मज कक्षीवंताच्या येथें असा अर्थ करावा. मग यजमान वेगळे राहिले नाहींत.

वृत्तसुखासाठीं तिसऱ्या चरणांत 'वि उच्छ ' असें वाचावें, आणि तिसरा आणि चवथा या चरणांमध्यें संधि करूं नये.

सूक्तम् १२४.

दैर्घतमसः कक्षीवान् ऋषिः । उषा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

उषा उच्छन्ती समिधाने अग्ना उद्यन्त्सूर्य उर्विया ज्योतिरश्रेत् ।
देवो नो अत्र सविता न्वर्थं प्रासावीद्द्विपत्प्र चतुष्पदित्यै ॥ १ ॥

उषाः । उच्छन्ती । सम्ऽइधाने । अग्नौ । उत्ऽयन् । सूर्यः । उर्विया । ज्योतिः । अश्रेत् ।
देवः । नः । अत्र । सविता । नु । अर्थम् । प्र । असावीत् । द्विऽपत् । प्र । चतुःऽपत् । इत्यै ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. उषा उच्छन्ती (=तमो निवारयन्ती सती) [आगच्छति] । अग्नौ समिधाने (=समिद्धे सति) उद्यन् (=उदयं प्राप्नुवन्) सूर्यो ज्योतिः उर्विया अश्रेत् (=स्वप्रकाशं विस्तीर्णं यथा तथाश्रयति) । अत्र (=अस्मिन् कालेपि) अर्थं (=गमनीयं=कर्म प्रति) नु (=क्षिप्रम्) इत्यै (=गन्तुं=यथा वयं सर्वे स्वस्वकार्याणि प्रति क्षिप्रं गच्छामस्तथा) नः (=अस्मान्) द्विपत् (=पादद्वययुक्तं प्राणिजातं) चतुष्पद् (=पादचतुष्टययुक्तं प्राणिजातं च) सविता प्रासावीत् (=तमसः सकाशात् प्रेरितवान् =मोचितवान् भवति) ॥

सायणस्तु । एषोषाः समिधानेऽग्नौ । अग्नित्वसामान्येनैकवचनम् । अग्निषु समिध्यमानेषु सत्सु । कर्मार्थे कर्तृप्रयोगः । उषःकाले ह्याहवनीयादयः प्रज्वाल्यन्ते । उच्छन्ती तमो विवासयन्त्युर्वियोरु बहुलं ज्योतिः प्रकाशमश्रेत् । सेवते । प्रकाशते प्रकाशयति वा सर्वम् । किमिव । उद्यन् सूर्यः । उपमाप्रधाननिर्देशः । उदितः सूर्य इव । सूर्यो यथा प्रकाशयति तथेत्यर्थः । अत्र त्वदुदयानन्तरमस्मिन्कर्मणि वा सविता देवः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यो नोऽस्मदर्थं नु क्षिप्रमर्थम् । अर्थशब्दोऽत्र विशेषणवाची नपुंसकलिङ्गः । अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसीत्यादौ । ऋ. ७. ४. ८ । तथा दृष्टत्वात् । अरणीयं द्विपत् पादद्वयोपेतं मनुष्यादिरूपं धनं प्रासावीत् । अनुजानातु । ददात्वित्यर्थः । तथा चतुष्पत् पादचतुष्टयोपेतं गवादिरूपं धनं प्रासावीत् । किमर्थम् । इत्यै । द्विपदां चतुष्पदां च गमनाय । यद्वा न इत्या इति संबन्धः । अस्मद्गमनागमनादिव्यापारायेत्यर्थः ॥

सूक्त १२४.

ऋषि–दीर्घतमा याचा पुत्र कक्षीवान् (पूर्वसूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता–उषा. वृत्त–त्रिष्टुभ्.

१. उषा उजेडत [येत आहे]. अग्नि प्रज्वलित केला आहे; आणि नुक्ताच उगवणारा सूर्य आपलें तेज विस्तीर्ण प्रदेशीं उंच फेकीत आहे. आणि या प्रसंगीं देदीप्यमान सवित्यानें आम्हांला, द्विपदांला, आणि चतुष्पदांला लवकर आपापल्या कामीं जाण्यासाठीं अंधकारांतून मुक्त केलें आहे.

Hymn 124.

To *Ushas.* By *Kakshîvân,* the son of *Dîrghatamas* (author of the previous hymn). Metre—*Trishṭubh.*

1. Ushas [is come] dawning. Agni being kindled, the sun has sent forth its light on high. Now divine Savitâ has brought us forth [from darkness]—us, the bipeds and the quadrupeds, that we may quickly go to our work.

---

१. हेंहि सूक्त कक्षीवान् ऋषीचेंच असून उषेविषयींच आहे. परंतु या पहिल्या मंत्रांत केवळ उषःकाळाचें वर्णन नसतां, प्रातःकाळाचें वर्णन आहे. ऋषि प्रातःकाळाला अनुलक्षून म्हणतोः–‘उषा प्रकाशत प्रकाशत उगवली आहे. आम्हीं आपले अग्नि पेटविले आहेत. सूर्य आपले बालकिरण क्षितिजाच्या खालूनच अंतरिक्षाच्या अत्युच्च प्रदेशीं फेकीत आहे. आणि आम्हीं आणि सर्व द्विपद सृष्टीनें आणि चतुष्पाद सृष्टीनें लवकर उठून आपआपल्या कामीं जावें म्हणून, सवित्यानें आम्हां सर्वांला अंधकारांतून मुक्त करून पुनर्जन्म जणुं दिलें आहे.’

‘ विस्तीर्ण प्रदेशीं उंच फेकीत आहे ’ =‘ उर्विया अश्रेत्.’ म्हणजे संकुचित करून पूर्वी धरीत होता, तसें आतां करीत नाहीं, तर दूर पसरून धरीत आहे.

सायणांनीं वेगळा अर्थ केला आहे तो भाषेखालीं उतरून घेतला आहे.

‘ अंधकारांतून मुक्त केलें आहे ’= ‘ प्रासावीत्.’ अक्षरशः ‘[पुनः] उत्पन्न केले आहेत, ’ रात्रीं जणुं नाहींसे झालों होतों त्या आम्हांला पुनः जन्मास आणिलें आहे.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत ‘ नु अर्थम् ’ असें वेगळें वाचलें पाहिजे.

अमिनती दैव्यानि व्रतानि प्रमिनती मनुष्या युगानि ।
ईयुषीणामुपमा शश्वतीनामायतीनां प्रथमोषा व्यद्यौत् ॥ २ ॥

अमिनती । दैव्यानि । व्रतानि । प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि ।
ईयुषीणाम् । उपऽमा । शश्वतीनाम् । आऽयतीनाम् । प्रथमा । उषाः ।
वि । अद्यौत् ॥ २ ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि ज्योतिर्वसाना समना पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ३ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । ज्योतिः । वसाना । सम-
ना । पुरस्तात् ।
ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः ।
मिनाति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. दैव्यानि व्रतानि (=देवसंबन्धीनि कर्माणि) अमिनती (=अहिंसन्ती=परि-पालयन्ती) मनुष्या युगानि (=मनुष्याणि=मनुष्याणाम् आयूंषि) प्रमिनती (=हिंसन्ती=क्षपयन्ती) [अपि च] ईयुषीणां (=गतवतीनां) शश्वतीनाम् (=असंख्यातानाम्) उपमा (=समीपतमा) आयतीनाम् (=आगामिनीनां) प्रथमा [एषा] उषाः वि अद्यौत् (=विशेषेण प्रकाशितवती पश्य पश्य) ॥

३. ज्योतिर्वसाना (=ज्योतीरूपं वस्त्रं परिदधाना) दिवो दुहिता (=द्युरूपस्य देवस्य दुहितृभूता) एषा [उषाः] समना (=समानकाले=द्यो यस्मिन्कालेदर्शि तस्मिन्नेव काले) पुरस्तात् (=पूर्वस्यां दिशि) प्रत्यदर्शि (=पुनरपि दृश्यते पश्य पश्य) । [सा] प्रजानतीव (=काचिद् गन्तव्यान् प्रदेशान् प्रकर्षेण जानती यथा तथा) [इयम्] ऋतस्य पन्थां (=सत्यभूतस्य आदित्यस्य सवितुर्वरुणस्य वा मार्गम्) अनु[लक्ष्य] साधु (=सुष्ठु) एति (=गच्छति) । दिशो न मिनाति (=दिशो न बाधते=पूर्वदिगन्यदिशि दर्शनाद्दिशां वैपरीत्यं यथा स्यात्तथा न करोति अपि तु दिशां परस्परसंबन्धो यथा यथायथं शिष्येत तथैव चरति) ॥

समनेत्यत्र समना सम्यग्मनयित्री चेष्टयित्री । ...... । यद्वा सह युगपदेव मन्यतेऽवबुध्यते प्राणिभिरिति समना । व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । सा तादृशी ऋत-

२. देवांचे नियम पाळणारी, मनुष्यांचीं आयुष्यें हरण करणारी, येऊन गेलेल्या असंख्य [उषां]तून शेवटची, [आणि] येणाऱ्या [उषां]तून पहिली, [अशी ही] उषा प्रकाशली आहे [पहा].

३. प्रभा[रूप वस्त्र] नेसलेली ही द्यूची कन्यका नेहमीच्याच वेळीं पूर्वेस पुन: प्रकाशली आहे [पहा]. ही आदित्याच्या मार्गानें मार्ग ठाऊक असलेल्या एकाद्या स्त्रीसारिखी नीट चालते, दिशांला बाध आणीत नाहीं.

2. Not violating the ordinances of the gods, stealing away the life of men, this Ushas, the last of those numberless [Ushases] that have gone by, [and] the first of those of the future, has shone forth.

3. Clad in effulgence, this daughter of Heaven has appeared in the east at the same time [as before]. Like one well-acquainted with the regions, she goes along the path of the Âditya, faithfully observing [the relations of] the quarters of the globe.

---

२. 'सवित्याच्या पूर्वीं उषेनें उगवावें; आणि उगवतांच देवभजकांस प्रकाश द्यावा, की जेणेंकरून ते देवोपासनेंत एकदम तत्पर होतील; उषेनें उगवल्यानंतर फार वेळ राहूं नये, लवकर निघून जावें; प्रकाशावें तें कोमळ प्रकाशानें प्रकाशावें; इत्यादि जे नियम, ते उषा मोडीत नाहीं, तर ती ते पाळिते. पण ती जसजशी दरदिवस येऊन जाते तसतशी ती मनुष्यांचीं आयुष्यें हरण करिते. अशी जी ही आजची उषा, कीं जी होऊन गेलेल्या अनंत उषांपैकीं शेवटची, आणि पुढें येणाऱ्यांपैकीं पहिली, ती प्रकाशली आहे पहा.'

वृत्तसुखार्थ पहिल्या, दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत अनुक्रमें 'दैविआनि,' 'मनुषिआ' आणि 'वि अग्रौत्' असें वाचावें.

३. 'कान्तिरूप वस्त्र नेसलेली ही द्यूची कन्यका कालच्या वेळींच पहा पुन: पूर्व दिशेकडे दृष्टीस पडत आहे. ही आदित्याच्या मार्गानें समोर पहा कशी रस्ता चांगला जाणणाऱ्या स्त्रियेप्रमाणें जात आहे. ही भलत्याच दिशेला उगवून, भलत्याच दिशेला जर जाईल, तर पूर्व कशाला म्हणावें, पश्चिम कशाला म्हणावें, दक्षिण कशाला म्हणावें आणि उत्तर कोणती समजावी याविषयीं फार घोटाळा होईल; पण ही तसें होऊं देत नाहीं. पूर्वेसच उगवते आणि पश्चिमेकडेसच जाते, त्यामुळें दिशांचा परस्पर संबंध पूर्ववत् राहतो.'

'द्यूची कन्यका '=' दिवो दुहिता. ' सू. ४८ मं. १ आणि त्याजवरील टीप पहा.

उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षो नोधा इवाविरकृत प्रियाणि ।
अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती शश्वत्तमागात्पुनरेयुषीणाम् ॥ ४ ॥

उपो इति । अदर्शि । शुन्ध्युवः । न । वक्षः । नोधाःऽइव । आविः । अकृत । प्रियाणि ।
अद्मऽसत् । न । ससतः । बोधयन्ती । शश्वत्ऽतमा । आ । अगात् । पुनः । आऽईयुषीणाम् ॥ ४ ॥

स्यादित्यस्य पन्थां पन्थानं मेरोः प्रान्तप्रदेशमनुक्रमेण साधु सम्यगेति गच्छति । सूर्यो यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र पुरस्तादुषा अपि गच्छतीत्यर्थः । सैव विशेष्यते । प्रजानतीव ।....। यथा लोके प्रियतमेऽनुरागयुक्ता काचिद्भर्तारं सर्वास्ववस्थासु न विमुञ्चति तथेयमपीत्यर्थः । किंच दिशः प्रागादिका न मिनाति । न हिनस्ति । किंतूषा यत्र गच्छति सा प्राचीत्येवं प्रागादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः । इति सायणः ॥

ऋतस्य पन्था इति पदद्वयं सायणेन (ऋ. ५. ८०. ४) एषा व्येनीत्यादौ अत्रवदेव विवृतमस्ति । प्रायस्तु स यज्ञस्य मार्ग इति ऋक्संहितायां व्याचष्टे । पूर्वोक्तमन्त्रे एषा दिवो दुहितेत्यादौ च आदित्यस्य मार्गमनुगच्छतीति व्याख्यानम् अपरिहरणीयम् । तत्र चेदमनुसंधेयम् । यद्यपि ऋतस्य पन्था इत्येतस्य यज्ञस्य मार्ग इत्यक्षरार्थो भवति तथापि ऋतार्थं यज्ञार्थम् आदित्यादयो येनान्तरिक्षमार्गेण पूर्वस्या दिशः सकाशात्पश्चिमदिक्पर्यन्तं विततेन आगच्छन्ति स ऋतस्य पन्था आदित्यस्य पन्था इति संभाव्यम् इति ॥

भाषायाम्.

४. शुन्ध्युवो न वक्षः (= आदित्यस्य वक्षःस्थलमिव) [एषोषा] उपो अदर्शि (= समीप एव दृश्यते पश्य पश्य) । नोधा इव (= नोधाः कविरिव ?) प्रिया (= प्रियाणि=स्वतेजांसि) आविरकृत (= प्रकटीकरोति पश्य पश्य) । पुनरेयुषीणां (= पुनः पुनः आगतवतीनाम् =आगच्छन्तीनां) शश्वत्तमा (= नियतमागच्छन्ती) [एषोषा] अद्मसत् न (= पाचिकेव) ससतो बोधयन्ती (= स्वपतो जनान् जागरयन्ती) [सती] आ अगात् (= आगतास्ति पश्य पश्य) ॥

अस्याः पूर्वार्धो दुर्बोधः सायणेनापि कथंकथमपि व्याख्यातः । एषोषाः । उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मक एको निपातः । सर्वैः समीप एवादर्शि । दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शुन्ध्युवो न वक्षः .... । शुन्ध्युरादित्यः । सर्वेषां शोधकत्वात् ।

४. [ही पहा उषा] आदित्याच्या वक्ष:स्थळाप्रमाणें जवळ दिसत आहे. हिणें नोध्याप्रमाणें [आपलीं] प्रिय [तेजें] प्रगट केलीं आहेत. निजलेल्यांस स्वयंपाकिणीप्रमाणें जागे करणारी, [आणि] पुन:पुन: येणाऱ्यांमध्यें अतिनियमितपणें येणारी [ही उषा] आली आहे [पहा].

4. She has exhibited herself near like the breast of the sun. She has manifested [her] beloved [splendors] like Nodhas. Waking those that are asleep even as a cook, [Ushas], the most unfailing of those that have come, has appeared.

'दिशांला बाध आणीत नाहीं '= 'न दिशो मिनाति.' उषा आणि सूर्य अथवा त्यांजसारिखे जे प्रकाशमान तारे इत्यादि, ते जर भलत्याच दिशेला उगवतील आणि भलत्याच दिशेनें जातील तर सर्व दिशांचा भंग होईल यांत संशय नाहीं.

'आदित्याच्या मार्गानें '=' ऋतस्य पन्थाम्. ' हा अर्थ सायणांस अनुसरून दिला आहे. अक्षरश: अर्थ ' सत्याच्या मार्गानें ' इतकाच होतो, आणि हे शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत; त्यांचा सायणाचार्य प्राय: 'सत्यभूत जो यज्ञ त्याच्या मार्गानें' असा अर्थ करीत असतात. पण प्रस्तुत मंत्रांत आणि ऋ.५. ८०. ४ यांतहि हाच उत्तरार्ध आला आहे त्या ठिकाणीं ते 'ऋतस्य पन्थाम्' म्हणजे आदित्याच्या (सूर्याच्या) मार्गानें असें भाष्य करितात; आणि वाक्यसंदर्भाकडे पाहतां तसें करणें इष्ट आहे इतकेंच नाहीं, पण केल्याशिवाय योग्य निर्वाह दिसत नाहीं. आणि सविता, वरुण, अर्यमा, सूर्य हे ज्या मार्गानें यज्ञाप्रत (=ऋतं प्रति) येतात, तो 'ऋतस्य पन्था:' अशी व्युत्पत्ति चांगली संभवते. शिवाय सू. १२३ मं. ८ यांत ' दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम ' असें म्हटलें आहे त्याचेंहि तात्पर्य ' ऋतस्य पन्थाम् अनु एति साधु ' याच्या सारिखेंच आहे.

वृत्तासाठीं ' ऋतस्य पन्थामनु एति साधु ' असा तिसरा चरण वाचला पाहिजे.

---

४. या मंत्राचा पूर्वार्ध दुर्बोध आहे. अक्षरार्थ तर उघड आहे; पण पहिल्या आणि दुसऱ्या चरणांत ज्या उपमा दिल्या आहेत, त्या उघड नाहींत. आदित्याच्या वक्ष:स्थलाप्रमाणें उषा प्रगट होत आहे हें नीट जुळत नाहीं; आणि नोधा कवि याजप्रमाणें आपली तेजें उषेनें प्रगट केलीं, हें तर अगदीच जुळत

पूर्वे अर्धे रजसो अप्त्यस्य गवां जनित्र्यकृत प्र केतुम् ।
व्यु प्रथते वितरं वरीय ओभा पृणन्ती पित्रोरुपस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

पूर्वे । अर्धे । रजसः । अप्त्यस्य । गवाम् । जनित्री । अकृत । प्र ।
केतुम् ।
वि । ऊम् इति । प्रथते । विऽतरम् । वरीयः । आ । उभा । पृणन्ती ।
पित्रोः । उपऽस्था ॥ ५ ॥ ७ ॥

तस्य वक्षो वक्षःस्थानीयो रश्मिसमूहः । स यथा प्रकाशमानो दृश्यते तथेत्यर्थः । यद्वा शुन्ध्युरिति जलचरः श्वेतवर्णः पक्षिविशेषः । स यथा स्वकीयं वक्षः प्रकाशयन्दृश्यते तद्वदित्यर्थः । किं च । नोधा इव प्रियाण्याविरकृत । नवनं स्तोत्रं धारयतीति नोधाः । एतन्नामा महर्षिर्देवतास्तुतिव्याजेन नानाविधैर्मन्त्रैः प्रियाणि स्वमनीषितान्याविष्कृतवान् । तथैषापि स्वकीयानि सर्वलोकप्रियाणि तेजांस्याविरकरोत् । इति ॥

भाषायाम्.

५. गवां जनित्री (=किरणानां माता) [एषोषा] अप्त्यस्य रजसः (=उदकसंबन्धिनो लोकस्य=अन्तरिक्षस्य) पूर्वे (=प्रथमे) अर्धे (=भागे) केतुं (=प्रकाशं) प्र अकृत (=प्रकटीकृतवती पश्य पश्य) । पित्रोः (=द्यावापृथिव्योः स्वभूतयोर्मातापित्रोर्) उपस्था (=उपस्थे=उदरे=अन्तरालप्रदेशे) उभा (=उभौ तौ मातापितरौ) आ पृणन्ती (=सर्वतः स्वतेजसा पूरयन्ती) [एषा] वि उ (=विविधमेव =विशेषेणैव)·वितरं वरीयः (=विशिष्टतरम् उरुतरं विस्तीर्णं यथा भवति तथा) प्रथते (=विस्तृता भवति·पश्य पश्य) ॥

नाहीं. सायणांनींहि कसा तरी निर्वाह केला आहे· (भाषा पहा). नोधा हें एका प्रसिद्ध ऋषीचें नांव आहे. तो सूक्तें ५८–६४ यांचा कर्ता होय. शिवाय ८. ८८; ९. ९३ यांचाहि तोच कर्ता होय.

५. उदकमय प्रदेशाच्या पूर्वार्धांत [ही] कोमळ किरणांची जननी प्रकाश प्रगट करीत आहे. [ही] फारच दूरवर सर्व बाजूंनीं पसरत आहे, आणि आपल्या आईबापांच्या पोकळींत [राहून] [त्या] दोघांलाहि भरून टाकीत आहे.

5. The mother of the early rays has put forth light in the eastern half of the watery region. She is spreading far and wide in all directions, filling both her parents with her light in their womb.

५. 'प्रभातकाळीं जे बालकिरण थोडथोडे फांकूं लागतात, त्यांची आईच अशी ही उषा पहा अंतरिक्षाच्या पूर्वभागीं अंधार होता तेथें प्रकाश पाडीत आहे. तिचे आईबाप जे भूलोक आणि द्युलोक, यांच्या मोठ्या पोकळींत उजेड फेकून त्या दोघांलाहि पहा ही कशी भरून टाकीत आहे, आणि सर्व बाजूंनीं पहा कशी ही दूरवर आपला प्रकाश पसरीत आहे!'

'उदकमय प्रदेशाच्या पूर्वार्धांत'= 'पूर्वे अर्धे रजसो अप्यस्य.' 'रजः अप्यम्' म्हणजे ज्यामध्यें मेघोदकें बाष्परूपानें राहतात असा प्रदेश, म्हणजे अंतरिक्ष. त्याच्या पूर्वेकडील भागांत; म्हणजे पूर्व दिशेकडेस.

'आईबापांच्या पोकळींत'=' पित्रोः उपस्था.' अक्षरार्थ आईबापांच्या उदरांत. भू आणि द्यू हे उषेचे आईबाप असें पूर्वी सांगितलेंच आहे. सू. ४८ मं. ८ इत्यादि पहा. 'उपस्था' ही आम्ही 'उपस्थे' याऐवजीं सप्तमी सायणांस अनुसरून घेत आहों. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'उभा उपस्था'=' दोनहि उदरें' असा अन्वय करितात; पण तो चिन्त्य दिसतो. 'पोकळी' म्हणजे पृथिवीपासून अगदी द्यूच्या माथ्यापर्यंत जो अवकाश, तो विवक्षित आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'अप्तिअस्य,' दुसऱ्यांत 'जनित्री अकृत,' तिसऱ्यांत 'वि उ' आणि चवथ्यांत 'पितरो०' असें वाचावें लागतें.

एवेदेषा पुरुतमा दृशे कं नाजामिं न परि वृणक्ति जामिम् ।
अरेपसा तन्वा३ शाशदाना नार्भादीषते न महो विभाती ॥ ६ ॥

एव । इत् । एषा । पुरुऽतमा । दृशे । कम् । न । अजामिम् । न ।
परि । वृणक्ति । जामिम् ।
अरेपसा । तन्वा । शाशदाना । न । अर्भात् । ईषते । न । महः ।
विऽभाती ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. एवेत् (=एवमेव=इदानीं भासमानप्रकारेणैव) पुरुतमा (=बहुलतमा=अत्यन्तं सर्वेषां गमनीया) एषा [उषा] दृशे कं (=द्रष्टुं=सर्वे यथा पश्यन्ति तथा) [विभाति] । अजामिं (=विजातीयं कंचिदपि) न [परि वृणक्ति] जामिं (=सजातीयमपि) न परि वृणक्ति (=न वर्जयति) । अरेपसा (=निर्मलया) तन्वा (=शरीरेण) शाशदाना (=" शाशद्यमाना=स्पष्टतां गच्छन्ती "=सुन्दरैः शरीरावयवैः शोभमाना) विभाती (=तेजस्विनी) [उषा] न अर्भात् ईषते (=नाल्पात्पदार्थात् परमाण्वादेरपि गच्छति=परमाणुमपि न वर्जयति) न महः [ईषते] (=महतोपि पदार्थात्=पर्वतादेरपि न गच्छति=महतोपि पदार्थान् न वर्जयति) ॥

पूर्वं लोकद्वयं प्रकाशत इत्युक्तम् । इदानीमस्मिंल्लोके परमाण्वादि पर्वतपर्यन्तं कृत्स्नं प्रकाशयतीत्यर्थः । इति सायणः ॥

६. या प्रकारेंकरूनच ही सर्वत्र जाणारी उषा सर्वांस दिसावें म्हणून प्रकाशते, अनाप्तांला वगळीत नाहीं आणि आप्तांलाहि वगळीत नाहीं. निर्मळ शरीरानें प्रगट होणारी तेजस्वी उषा लहानालाहि सोडीत नाहीं, आणि मोठ्यालाहि सोडीत नाहीं.

6. In this very manner most bounteous Ushas shines [for all] to see: she [omits] not the stranger, omits not [her] kindred. Proudly manifested in [her] stainless person, bright [Ushas] passes by neither the small nor the great.

६. 'उषा दूरवर आपलें तेज पसरिते इतकेंच नव्हे, तर ती सर्वांवर सारिखी प्रकाशते. आपल्या आप्तांवर जशी तशीच परक्यांवर प्रकाशते, आणि मोठ्यावर तशीच लहानावरहि प्रकाशते. कोणाचाच पक्षपात करीत नाहीं.'

'सर्वत्र जाणारी'='पुरुतमा.' अक्षरशः 'अतिशयेंकरून विपुल' असा अर्थ आहे. म्हणजे, एकाला पुरून दुसऱ्याला न उरणारी अशी नव्हे, सर्वांस पुरून उरणारी, सर्वाला लाभणारी.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत 'तन्वा'-च्या ठिकाणीं 'तनुआ' असा पाठ म्हणावा लागतो.

अभ्रातेव॑ पुंस ए॑ति प्रती॒ची ग॑र्ता॒रुगि॑व स॒नये॒ धना॑नाम् ।
जा॒येव॒ पत्य॑ उश॒ती सु॒वासा॑ उ॒षा ह॒स्रेव॒ नि रि॑णीते॒ अप्स॑: ॥ ७॥

अ॒भ्रा॒ताऽइ॑व । पुं॒सः । ए॒ति । प्र॒ती॒ची । ग॒र्त॒ऽआ॒रुगि॑व । स॒नये॑ । धना॑नाम् ।
जा॒याऽइ॑व । पत्ये॑ । उ॒श॒ती । सु॒ऽवासा॑: । उ॒षाः । ह॒स्राऽइ॑व । नि । रि॒णी॒ते॒ । अप्स॑: ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. अभ्रातेव गर्तारुगिव (=अभ्राता=भ्रातृहीना न्यायाधिष्ठितस्थानमारूढा राज्ञी-च) धनानां सनये (=द्रव्याणां दानाय=द्रव्यं दातुं) प्रतीची पुंसः एति (=स्वस्थानान्निवृत्ता परपुरुषाभिमुखा सत्यायाति) । सुवासाः (=शोभनवसना) उशती (=कामयमाना) जाया पत्ये इव (=भार्या यथा पत्युः समक्षं तथा) हस्रा इव (=हसन्ती सती) अप्सः नि रिणीते (=रूपं नितरां गमयति=स्वावयवान् प्रकाशयति) ॥

सायणस्तु पूर्वार्धमस्या अन्यथा व्याख्यातवान् । तदेवम् । अभ्रातेव भ्रातृरहितेव पुंसः पित्रादीन्प्रतीची स्वकीयस्थानात्प्रतिनिवृत्तमुखी सत्येति । गच्छति । यथा लोके भ्रातृरहिता योषित्स्वोचितवासोऽलंकारादिलाभाय पितृनेति । सति भ्रातरि स एवोचितप्रदानादिना सम्यक् तोषयति । तदभावात्पितरमेव प्राप्नोति । यद्वा । सति स्वभ्रातरि स एव पितुः पिण्डदानादिकं संतानकृत्यं करोति । तस्याभावात्स्वयमेव तत्कर्तुं पित्रादीन्गच्छति । तद्वदियमुषा अपि स्वोचितप्रकाशादिलाभाय स्वप्रकाशदानाय वा पितृभूतं सूर्यमाभिमुख्येन गच्छति । अयमेको दृष्टान्तः । तथा धनानां सनये गर्तारुगिवेत्यपरो दृष्टान्तः । गर्त इति गृहनाम । कृदरो गर्त इति तन्नामसु पाठात् । अत्रौचित्येन राजपुरुषैर्न्यायनिर्णेतृभिश्चाधिष्ठितं स्थानमुच्यते । तदारोहतीति गर्तारुक् । यथा लोके काचिद्गतभर्तृका योषिद्धनानां स्वकीयरिक्थानां सनये लाभाय गर्तमागच्छति । तां तु सभ्या विचार्य यदीयं रिक्थं लभते चेदक्षैः संताड्य तदीयं धनं वितरन्ति । तथेयमपि धनानां प्रीणनसाधनानां प्रकाशानां सनये लाभाय गर्तमाकाशं सूर्यनिवासस्थानमारोहति । देशविशेषाचारमपेक्ष्यैवं दृष्टान्तितम् ।......अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । अभ्रातृकेव पुंसः पितृनेत्यभिमुखी संतानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी । गर्तः सभस्थाणुर्गृणातेः सत्यसंगरो भवति तं तत्र याऽपुत्रा यापतिका सारोहति तां तत्राक्षैराघ्नन्ति सा रिक्थं लभत इति । जायेव पत्ये कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषूषा हसनेव दन्तान्विवृणुते । नि० ३. ५ । इति च ॥

७. [एकाद्या] भ्रातृहीन [राणी]प्रमाणें [ही उषा] द्रव्यें देण्यासाठीं सिंहासनारूढ [होऊन] [पर] पुरुषांसमोर येत आहे. सुंदर वस्त्रें नेसलेली कामातुर जाया [आपल्या] नवऱ्यापुढें [आपले अवयव उघडे करिते, तशी] [ही] उषा हांसत हांसत [आपलें] रूप उघडें करीत आहे पहा.

7. Like a brotherless [queen] [Ushas] is coming into the presence of strangers mounted on the throne,to distribute wealth. Ushas is smilingly exhibiting [her] beauty as a welldressed loving wife before [her] husband.

---

७. 'जशी एकादी भाऊबंद नसलेली राणी सिंहासनावर बसून लोकांचे न्याय तोडून, ज्याला माल देणें योग्य असेल त्याला देण्याकरितां सभेंत येते, त्याप्रमाणें जनांला धन देण्याकरितां ही उषा येत आहे. अथवा जशी एकादी उत्तम वस्त्रालंकार घातलेली स्त्री आपले अवयव आपल्या पतीच्या पुढें थोडथोडे उघडे करीत येते, तशी ही उषा हांसत हांसत आपलें रूप उघडें करून येत आहे पहा.'

या ऋचेचा पूर्वार्ध जरा दुर्बोध आहे. फार जुन्या काळांच्या रीतिभातींला अनुलक्षून उपमा दिली आहे, आणि त्या रीतिभाती आतां बदलल्या आहेत त्यामुळें दुर्बोधत्व आलें आहे. सायणांनीं यास्कास अनुसरून निराळाच अर्थ केला आहे, तो भाषेखालीं पहा.

'सिंहासनारूढ'=' गर्तारुक्.' 'गर्त' शब्दाचा अर्थ सायणांनीं बहुतकरून सर्वत्र 'रथ' असा केला आहे. तेव्हां रथारूढ होऊन धन मिळविण्याकरितां परपुरुषांसमोर लढाईत जाणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें ही येत आहे, असा कदाचित् एक अर्थ संभवतो.

स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैगपैत्यस्याः प्रतिचक्ष्येव ।
व्युच्छन्ती रश्मिभिः सूर्यस्याञ्ज्यङ्क्ते समनगा इव व्राः ॥ ८ ॥

स्वसा । स्वस्रे । ज्यायस्यै । योनिम् । अरैक् । अप । एति । अस्याः । प्रतिचक्ष्यऽइव ।

विऽउच्छन्ती । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य । अञ्जि । अङ्क्ते । समनगाःऽइव । व्राः ॥ ८ ॥

आसां पूर्वासामहसु स्वसॄणामपरा पूर्वामभ्येति पश्चात् ।
ताः प्रत्नवन्नव्यसीर्नूनमस्मे रेवदुच्छन्तु सुदिना उषासः ॥ ९ ॥

आसाम् । पूर्वासाम् । अहऽसु । स्वसॄणाम् । अपरा । पूर्वाम् । अभि । एति । पश्चात् ।

ताः । प्रत्नऽवत् । नव्यसीः । नूनम् । अस्मे इति । रेवत् । उच्छन्तु । सुऽदिनाः । उषसः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [कनीयसी] स्वसा (=रात्रिरूपा) ज्यायस्यै (=ज्येष्ठायै) स्वस्रे (=भगिन्यै=उषसे) योनिम् अरैक् (=स्थानं प्रेरेचितवती) [अपि च] अस्याः प्रतिचक्ष्येव (=इमाम् उषसं दृष्ट्वेव) अप एति (=अप गच्छति) । सूर्यस्य रश्मिभिः (=सूर्यस्य किरणैः सह) व्युच्छन्ती (=तमो निवारयन्ती=प्रकाशमाना) व्राः (=उषाः) समनगाः इव (=समनमवधारितं स्थानं तत्प्रति गन्त्रीव=अभिसारिकेव) अञ्जि अङ्क्ते (=तेजः प्रकाशयति) ॥

एकस्मादेवान्तरिक्षादुत्पन्नत्वात्परस्परं स्वसृभावः । तथाप्यह्नः प्राथम्यात्तेजस्वित्वाच्च ज्यायस्त्वम् । ...... । स्थानम्......प्रादात् । ......दत्त्वा चास्या उत्पन्नाया उषसः प्रतिचक्ष्येव ज्ञापयित्वेव स्वयमपसृत्यैव गच्छति । ज्यायस्यामागतायां तस्यै स्वस्थानं दत्त्वा स्वयं तत्संनिधौ स्थातुमनुचितमिति विज्ञायैवापगच्छतीति भावः । इति सायणः ॥

९. आसां पूर्वासाम् (=अतीतानां) स्वसॄणां (=स्वसृभूतानाम् उषसां मध्ये) अपरा (=उत्तरा=अद्यतनी उषा) अहसु (=अहःसु=प्रतिदिनं) पूर्वाम् (=अतीतदिवससंबन्धिनीमुषसं) पश्चात् अभि एति (=तस्याः पश्चादागच्छति) । नूनम्

पोंच ता. १ पासून ता. ३१ अक्टोबर.

	रु. आ. पै.
रा. सा. प्रागजी वल्लभदास डे० येज्युके. इन्स्पे.	६— ६—०
रा. रा. कृष्णराव हरी क्लार्क आफ् धी कोर्ट.	०—१२—०
,, ,, सी कन्हीकानन....	७— ०—६
,, ,, श्रीपाद बाबाजी ठाकूर....	१२—१२—०
रेव्हरेंड जे. हॉल अमेरिकन मिशन	१— ६—०
कलेक्टर मुंबई....	३८—१२—०
मि. वसंतराम पांड्या अकौन्टन्ट	१९— २—०

Registered No. 110 of 1878.

NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

सूचना.

	रु.	आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६	०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षाचे	०	६
फुटकळ दर प्रतीस	०	१०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdev Nârâyan Paṇdit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Rigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 2 NOVEMBER 1878. MONTHLY PART 32.

पुस्तक ३. अंक २. नवंबर सन १८७८. मासिक भाग ३२.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

८. [धाकटी] वहीण थोरल्या [वहिणी]करितां जागा मोकळी करीत आहे, आणि तिला पाहिल्याबरोबर जणुं आपण निघून जात आहे. सूर्याच्या किरणांबरोबर प्रकाशणारी उषा, संकेतस्थळीं जाणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें, आपलें तेज प्रगट करीत आहे.

8. The [younger] sister has vacated the abode for her elder sister, and, as if seeing her, departs. Dawning with the rays of the sun, Ushas, like one going to a rendezvous, is decorating herself.

९. या येऊन गेलेल्या भगिनींतून प्रतिदिनीं पुढची [वहीण] पूर्वील [वहिणी]च्या मागून येत असते. आतां ज्या नव्या उषा, त्या निरभ्रमुख [होऊन] पुराण [उषां]-प्रमाणें आम्हांकरितां संपत्ति आणून प्रकाशोत.

9. Of those past sisters each succeeding one has daily come after an elder one. Now may these future Ushases shine brightly for us with wealth like the old ones.

---

८. ' रात्र आणि उषा या दोघी बहिणी; त्यांतून रात्र धाकटी, उषा मोठी. मोठ्या वहिणीकरितां धाकटी जणुं अंतरिक्षस्थान सोडून जात आहे, आणि मोठी वहीण येतांच आपण तिला पाहिल्याबरोबर जणुं निघून जात आहे. आणि ही उषा सूर्याच्या किरणांबरोबर प्रकाशणारी, एकाद्या अभिसारिकेप्रमाणें, आपलें शरीर सुशोभित करून प्रगट करीत आहे. '

' जागा मोकळी करीत आहे '= ' योनिम् अरैक्. ' सू. ११३ मं. १ आणि टीप पहा.

' संकेतस्थळीं जाणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें'= ' समनगा इव. ' या शब्दांचा अर्थ संदिग्ध आहे, आणि सायणांनीं तरी निश्चयानें केलेला नाहीं.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ' अपैति अस्याः प्रतिचक्ष्यइव ' असें, आणि तिसऱ्यांत ' वि उच्छन्ती रश्मिभिः सूरिअस्य ' आणि चवथ्यांत ' अग्नि अक्ले ' असें वाचावें लागतें.

९. ' आजपर्यंत ज्या उषा होऊन गेल्या, त्यांतून प्रत्येक नवी उषा एका जुन्या उषेच्या मागून येऊन प्रतिदिनीं गेली. आतां यापुढें ज्या येणार आहेत, त्या सर्व उषा निर्मळ अंतरिक्षांत आम्हांकरितां जुन्या उषांप्रमाणेंच प्रकाशून आ-

प्र बो॑धयोषः पृण॒तो म॑घो॒न्यबु॑ध्यमानाः प॒णयः॑ ससन्तु ।
रे॒वदु॑च्छ म॒घव॑द्भ्यो मघोनि रे॒वत्स्तो॒त्रे सू॑नृते ज॒रय॑न्ती ॥१०॥८॥

प्र । बो॒ध॒य॒ । उ॒षः॒ । पृ॒ण॒तः । म॒घो॒नि॒ । अबु॑ध्यमानाः । प॒णयः॑ ।
स॒स॒न्तु॒ ।
रे॒वत् । उ॒च्छ॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । म॒घो॒नि॒ । रे॒वत् । स्तो॒त्रे । सू॒नृ॒ते॒ । ज॒-
रय॑न्ती ॥ १० ॥ ८ ॥

(=अधुना) ता नव्यसीः उषसः (=ता नवीयस्य उषसः=या आगामिन्य उषसस्ताः) सुदिनाः (=शोभनदिनमुखाः सत्यः) प्रत्नवत् (=पुराणोषोवत्) अस्मे (=अस्मभ्यम्=अस्मदर्थं) रेवत् (=धनवद्यथा भवति तथा=धनैः सहितम्) उच्छन्तु (=उच्छन्तु)॥

अपरा पूर्वाम् अभि एति पश्चात् इत्यत्र अव्यवधानेन गच्छतीत्यर्थः। इति सायणः॥

भाषायाम्.

१०. हे मघोनि उषः (=धनवति उषः), पृणतः प्रबोधय (=हविर्भिस्त्वां पूरयतः=हविर्दत्तवतो जनान् प्रतिबुद्धान् कुरु=प्रतिजागरय)। पणयः (=अदानशीलाः=लुब्धकाः=अनुपासका जना) अबुध्यमानाः ससन्तु (=त्वया अप्रतिबुध्यमाना एव स्वपन्तु="दीर्घनिद्रा भवन्तु")। हे मघोनि (=धनवति), मघवद्भ्यः (=हविर्दत्तवद्भ्यो=यजमानेभ्यो) रेवत् (=धनैः सहितं यथा तथा) उच्छ (=प्रकाशस्व) [तथैव] हे सूनृते (=मधुरवाचां प्रेरयित्रि), जरयन्ती (=सर्वेषां प्राणिनाम् आयुः क्षपयन्ती) [त्वं] स्तोत्रे (=मत्सदृशाय कवयेपि) रेवत् (=धनैः सहितं यथा भवति तथा) [व्युच्छ=विभाहि]॥

पणयो व्ययासहिष्णवो वणिजः। पणिर्वणिग्भवतीति यास्कः। पणय इति लुब्धका अबुध्यमाना यागादीन् अकुर्वाणा अदानशीला अस्मच्छत्रवः ससन्तु। स्वपन्तु। दीर्घनिद्रा भवन्तु। म्रियन्तामित्यर्थः। तथा च मन्त्रान्तरं 'ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः'। ऋ० १. २९. ४। इति। इति सायणाचार्याः॥

म्हांला धनसंपन्न घेऊन येओत.'

'भगिनींतून'='स्वसॄणाम्.' दररोज येणाऱ्या उषा एकसारिख्याच असतात, आणि त्या एकमेकींशीं प्रीतीनें जणुं वागल्याप्रमाणें निमूटपणें येऊन जातात म्हणून त्यांला 'भगिनी' म्हणणें यांत पुष्कळ स्वारस्य आहे.

'नव्या'='नव्यसीः.' म्हणजे ज्या

१०. हे उदार उषे, तूं दात्यांला जागे कर. कृपण जन जागे न होतां तसेच निजोत. हे उदार [उषे], हविर्दात्या जनांसाठीं तूं धनसंपत्ति घेऊन ये आणि प्रकाश. हे मधुरवचने उषे, म्हातारपण आणणारी तूं स्तोत्यासाठींहि धनसंपत्तीनिशीं प्रकाश.

10. Awaken the liberal sacrificers, O bounteous Ushas. Let the unsacrificing misers sleep unawakened. Shine thou, O bounteous one, with riches for the liberal givers of oblations, shine thou the cause of old age, with riches for the poet, O thou inspirer of sweet voices!

पुढें येणाऱ्या उषा त्या.

'संपत्ति आणून प्रकाशोत'=' रेवत् उच्छन्तु.' म्हणजे प्रकाशोत आणि आम्हांला संपत्ति आणोत. जेणेंकरून आमचें कल्याण होईल असें त्यांचें दर्शन आम्हांला होओ असें तात्पर्य.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'अभि एति' असें वाचावें लागतें.

१०. 'हे धनवती उषे, तुला जे उदारपणें हवि देऊन तृप्त करितात, त्यांस तूं जागे कर; जे हवि देत नाहींत आणि कृपण राहतात, ते तसेच निजूं दे, त्यांस तूं उठवूं नको. तूं यजमानांला आणि मजसारिख्या स्तोत्यांला धन घेऊन ये आणि प्रकाश' असा भावार्थ.

'निजोत'=' ससन्तु.' म्हणजे 'निजलेले तसेच मरोत' असा भावार्थ आहे असें सायण म्हणतात तें संभवतें.

'म्हातारपण आणणारी'=' जरयन्ती.' हें येथें केवळ सहजोक्तिदर्शक विशेषण आहे; हेतुदर्शक नाहीं.

'स्तोत्यासाठींहि'=' स्तोत्रे.' येथें हवि देणारे यजमान, आणि स्तोत्रें रचून यजमानासाठीं म्हणणारे कवि अथवा ऋषि, हे वेगळे जाणविले आहेत. हे जे ऋषि, त्यांचीच संतति मागाहून ब्राह्मणाची जात होऊन बसली.

वृत्तासाठीं 'मघोनि । अबुध्यमानाः' असें व्यस्त म्हणावें लागतें.

अवेयमश्वैद्युवतिः पुरस्ताद्युङ्क्ते गवामरुणानामनीकम् ।
वि नूनमुच्छादसति प्र केतुर्गृहंगृहमुप तिष्ठाते अग्निः ॥ ११ ॥

अवं । इयम् । अश्वैत् । युवतिः । पुरस्तात् । युङ्क्ते । गवाम् । अरुणानाम् । अनीकम् ।
वि । नूनम् । उच्छात् । असति । प्र । केतुः । गृहम्ऽगृहम् । उप । तिष्ठाते । अग्निः ॥ ११ ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ १२ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।
अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. इयं युवतिः (=तरुणी=नित्ययौवनोषाः) पुरस्तात् (=पूर्वस्यां दिशि) अवाश्वैत् (=अत्यर्थमागच्छति) । [सा] अरुणानाम् (=आरक्तवर्णानां) गवाम् अनीकं (=समूहं) युङ्क्ते (=स्वरथे योजयति) । नूनम् (=अधुना) [सा] वि (=विशिष्टं=सर्वत्र) उच्छात् (=प्रकाशताम्) । केतुः (=तस्यास्तेजः) प्र असति (=प्रास्तु=प्रकर्षेण भवतु) । अग्निर्गृहंगृहं (=प्रतिगृहं=सर्वेषु गृहेषु) उप तिष्ठाते (=उपतिष्ठताम्=आगच्छतु) ॥

१२. हे देवि उषः (=द्योतमाने उषः), ते व्युष्टौ (=तव व्युच्छने सति=त्वयि प्रकाशेन सह उदितायां सत्यां) वयश्चित् (=पक्षिणश्च) पितुभाजः (=अन्नार्थिनो) ये नरः (=मनुष्यास्) [ते] च वसतेः (=स्वस्वनिवासस्थानात्) उद् अपप्तन् (=उत्पतन्ति उत्थाय स्वस्वव्यापारं गच्छन्ति च) । अमा सते (=गृहे वर्तमानाय=गृह एव तिष्ठते) मर्त्याय दाशुषे (=मर्त्याय यजमानाय) [तु] [त्वं] भूरि वामं (=विपुलं धनं) वहसि (=आनयसि) ॥

पितुभाज इत्यत्र पितुभाजोऽन्नवन्तोऽन्नार्थिनः कृषिवाणिज्यादिकर्तारः स्वस्वव्यापारार्थम् उत् उन्मुखा अपप्तन् गच्छन्तीति सायणः ॥

११. ही तरुणी पूर्वदिशेकडे प्रकाशत आहे. ती आरक्त गाईंचा समुदाय आपल्या रथाला जोडीत आहे. ती आतां सर्वत्र प्रकाशो. हिचें तेज सर्वत्र पसरो. प्रत्येक घरीं अग्नि प्रवेश करो.

11. This young damsel has beamed forth in the east; she is yoking [to her chariot] her team of ruddy cows. Let her now shine far and wide. Let her effulgence come forth. Let the fire be kindled in every house.

१२. तूं प्रकाशूं लागतांच पक्षीहि [आपल्या] घरट्यांतून उडून जातात, आणि अन्नार्थी जे जन, [ते]हि [उठून जातात]; आणि हे देवी उषे, घरीं राहणाऱ्या मर्त्य उपासकाला [तर] तूं विपुळ धन घेऊन येतेस.

12. Away fly both birds and men who are food-questant from their abodes at thy dawn. To the sacrificing mortal who stays at home thou, O bright Ushas, bringest plentiful wealth.

---

११. 'आरक्त गाईंचा समूह '='अरुणानां गवाम् अनीकम्.' म्हणजे आपल्या 'अनेक आरक्त वर्णाच्या गाई.' उषा आपल्या रथाला आरक्त वर्णाच्या गाई अथवा घोडे जोडिते असें वेदांत सांगितलें आहे. सू. ४९ मं. १, सू. ९२ मं. १५, सू. ९२ मं. २ आणि त्यांजवरील टिपा पहा. ऋ. ५. ८०. ४ यांत 'तांबडे बैल (अथवा गाई) रथाला जोडणारी उषा '= 'एषा गोभिररुणेभिर्युजाना ' असें म्हटलें आहे.

'हिचें तेज सर्वत्र प्रकाशो '=' असति प्र केतुः.' अक्षरशः अर्थ 'प्रभा पुढें [उभी] राहो ' असा आहे. 'असति ' हें 'अस्ति ' याचें आज्ञार्थी (लेट्चें) रूप आहे. प्रत्ययापूर्वी 'अ ' जोडिला म्हणजे 'लेट् ' काळ सिद्ध होण्याचा एक प्रकार आहे.

'प्रवेश करो '=' उप तिष्ठाते.' म्हणजे 'प्रज्वलित केला जाओ.' उषा आली म्हणजे अग्नि पेटवून देवांला हवि देण्याची चाल असे, म्हणून आतां उषा उगवली, अग्नि प्रत्येक घरीं प्रदीप्त होओ, असें ऋषि म्हणतो.

१२. 'हे देवी उषे, तूं आपली प्रभा घेऊन उगवतांच सर्व पक्षी आपली घरटीं सोडून जातात, आणि मनुष्यें आपलीं घरें सोडून आपआपल्या कामाच्या पाठीमागें जातात. आणि तुला आणि इतर देवांला हवि देऊन तुमची

अस्तोढ्वं स्तोम्या ब्रह्मणा मेऽवीवृधध्वमुशतीरुषासः ।
युष्माकं देवीरवसा सनेम सहस्रिणं च शतिनं च वाजम् १३॥९

अस्तोढ्वम् । स्तोम्याः । ब्रह्मणा । मे । अवीवृधध्वम् । उशतीः । उषसः । युष्माकम् । देवीः । अवसा । सनेम । सहस्रिणम् । च । शतिनम् । च । वाजम् ॥ १३ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१३. हे स्तोम्याः (=स्तोत्रार्हा) उषसः, [एवं प्रकारेण] मे ब्रह्मणा (=मम स्तोत्रेण) [यूयम्] अस्तोढ्वम् (=अस्तूयध्वम्=स्तुता अभवत) [अपि च] उशतीः (=उशत्यः=कामयमाना यूयम्) अवीवृधध्वम् (=अवर्धध्वं=वर्धिता अभवत=सप्रीति यथा तथा तुष्टा अभवत)। [एवं सति] हे देवीः (=देव्यः), युष्माकम् अवसा (=रक्षणेन=प्रसादेन) [वयं] सहस्रिणं च शतिनं च वाजं (=शतसंख्याकं सहस्रसंख्याकं च धनं) सनेम (=लभेमहि) ॥

सेवा करण्यासाठीं जो मर्त्य उपासक घरींच राहतो, त्याला तर तूंच पुष्कळ धन घेऊन येतेस–म्हणजे तसल्या प्रकारच्या मनुष्यांचा निर्वाह तूं उत्तम रीतीनें चालवितेस.'

'पक्षीहि' इ०. सू. ४८ मं. ५ आणि त्याजवरील टिपा पहा.

या ऋचेंत देवोपासक मर्त्यांचा निर्वाह कसा चालतो याविषयीं जी विश्वासाची उक्ति उत्तरार्धांत आहे, तिजवरून प्राचीन आर्यांची श्रद्धा दिसून येते. आणि असेंहि वाटतें कीं, यजनपूजन करण्यांत गुंतलेले जे लोक असत, ते कितीएक तरी व्यवहारांत न जाणारे असे असावेत; तसे असल्यामुळें कृषिकर्मादि उद्यम करणारे लोक त्यांचा निर्वाह चालवीत असतील.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'विउष्टौ' आणि चवथ्यांत 'मर्तिआय' असें म्हणावें लागतें.

१३. [या प्रकारेंकरून], हे स्तवनीय उषांनो, माझ्या स्तोत्रानें तुम्ही स्तविल्या आहां [आणि] सप्रीति संतुष्ट झालां आहां. [तर] हे देवी हो, तुमच्या प्रसादेंकरून आम्हांला हजारो आणि शेकडो धन प्राप्त होओ.

13. [Thus], O praiseworthy Ushases, you have been praised by my hymn [and] refreshed with pleasure. May we, [then], through your favour obtain, O goddesses, a thousandfold and a hundredfold wealth.

---

१३. हें सूक्त येथें संपलें; आणि आतां ऋषीच्या मनांत मागावयाचा वर त्याणें या ऋचेंत मागितला आहे. ' हे उषांनो, या प्रकारेंकरून तुमचें मी स्तोत्र केलें आहे, आणि हवीनें तुम्हांला तृप्त केलें आहे, आणि तें हविहि तुम्ही प्रीतीनें (उशतीः) भक्षिलें आहे. तर आतां तुमच्या प्रसादेंकरून आम्हांला शतपट आणि सहस्रपट धन मिळो.'

'सप्रीति'='उशतीः.' अक्षरशः 'प्रीति करणाऱ्या ज्या तुम्ही त्या.' म्हणजे तुम्ही मोठ्या प्रीतीनें हवि सेवन करून संतुष्ट झाल्या आहां.

वृत्तसुखासाठीं पहिल्या चरणांत ' अस्तोढ्वं स्तोमिआ ' असें म्हणावें, आणि ' मे अवीवृधध्वम् ' यांचा संधि पादांतीं करूं नये, म्हणजे ऋचा श्लोकाप्रमाणें म्हणतां येईल.

सूक्तम् १२५.

इदं सूक्तं दानदेवताकम् । कक्षीवान् दैर्घतमस ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । चतुर्थीपञ्चम्यौ तु जगत्यौ ॥

प्राता रत्नं प्रातरित्वा दधाति तं चिकित्वान्प्रतिगृह्या नि धत्ते । तेन प्रजां वर्धयमान आयू रायस्पोषेण सचते सुवीरः ॥ १ ॥

प्रातरिति । रत्नम् । प्रातःऽइत्वा । दधाति । तम् । चिकित्वान् । प्रतिऽगृह्य । नि । धत्ते ।
तेन । प्रऽजाम् । वर्धयमानः । आयुः । रायः । पोषेण । सचते । सुऽवीरः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रातरित्वा (=अतिथिः) प्रातः (=प्रातःकाले) रत्नम् (=उत्तमं धनं) दधाति (=ददाति)। तं [रत्नं) चिकित्वान् (=ज्ञातवान्) [अपरः] प्रतिगृह्य (=गृहीत्वा) नि धत्ते (=नि दधाति=स्वीकरोति)। तेन (=रत्नेन) प्रजां (=स्वकीयं संततिम्) आयुः (=आयुश्च=स्वकीयं शरीरं च) वर्धयमानः (=वर्धयन् सन्) सुवीरः (=शोभनपुत्रपौत्रादिभिर्युक्तः सन्) रायस्पोषेण (=धनस्य पुष्ट्या =वृद्ध्या) सचते (=संगच्छते=तेन सह युक्तो भवति)॥

अत्र सायणः। अत्रेतिहासमाचक्षते । दैर्घतमसः कक्षीवान्नाम ऋषिर्ब्रह्मचर्यं चरिष्यन्वेदाभ्यासाय गुरुकुले चिरकालमुषित्वा वेदान्सम्यगधीत्य व्रतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति प्रयास्यन् मध्ये मार्गे रात्रौ विश्रान्तः। प्रभाते भावयव्यस्य पुत्रः स्वनयो नाम राजानुचरैः संक्रीडमानोऽकस्मात्कक्षीवतोऽन्तिकमाससाद। स च रभसा प्रतिबुद्धः सहसोत्तस्थौ। तं च राजा पाणिं गृहीत्वा स्वकीये चासन उपवेश्यास्य सौन्दर्यमवगत्य स्वकन्याप्रदानमनाः पप्रच्छ भगवन् कस्य पुत्रः किंनामा त्वमिति। स च पृष्टो मातरं पितरं च स्ववृत्तान्तं चाचचक्षे। स च राजा संभाव्य इत्यवगत्य मुदितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचय्य वस्त्रमाल्यादिभिः पूजयित्वा सरथा दश कन्याः शतं निष्कानश्वशतं पुंगवानां शतं गवां षष्ट्युत्तरसहस्रं पुनरेकादश रथांश्च प्रादात्। स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीर्घतमसोऽन्तिकमागत्य तस्मै प्रादर्शयत् ॥ ......स्वनयो नाम राजा प्रातरित्वा प्रातरेवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्नं रमणीयं निष्कादिकं प्रातः प्रभातकाले दधाति। अस्मत्संनिधौ स्थापयति।

सूक्त १२५.

ऋषि–**कक्षीवान्** (पूर्वसूक्ताचाच कर्ता). देवता–**दान**. वृत्त–**त्रिष्टुभ्**; मात्र चवथी आणि पांचवी ह्या **जगती** होत.

१. अतिथि पहांटेस उत्तम संपत्ति देतो; ती पाहून [हा] स्वीकारून घेऊन ठेवितो. आणि तिच्या योगानें आपली प्रजा आणि आपलें आयुष्य वाढवितो, आणि उत्तम शौर्यवान् अशा पुत्रपौत्रांसह धनाच्या उत्कर्षाप्रत पावतो.

Hymn 125.

To *Largesses*. By *Kakshîvân*, son of *Dîrghatamas*. Metre—*Trishtubh*, except verses 4, 5 where it is *Jagatî*.

1. In the morning the morning-guest bestows excellent wealth, which the other sees and accepts and keeps. With it he nourishes [his] progeny and [his own] life; and blessed with good and brave progeny, he obtains the prosperity of wealth.

---

१. हें सूक्त दानाविषयीं आहे; म्हणजे यांत दानप्रशंसा केली आहे. सायणाचार्य म्हणतात कीं, कक्षीवान् ऋषि आपली विद्या संपादन करून गुरूच्या घरून आपल्या घरीं जात असतां मार्गांत निजला. तेथें ‘भावयव्य’ नांवाच्या राजाचा ‘स्वनय’ म्हणून पुत्र खेळत होता तो अकस्मात् त्याजवळ आला, आणि त्याचा वृत्तांत आणि कुळ गोत्र इत्यादि ऐकून घेऊन, त्याला आपल्या घरीं घेऊन जाऊन दहा कन्या आणि शंभर रथ, बैल, गाई, घोडे आणि शंभर निष्क (एक नाणें) हीं दिलीं. तें सर्व घेऊन कक्षीवान् आपल्या बापाजवळ निघून गेला, आणि त्याणें तें सर्व त्याला दाखविलें. आणि या आणि पुढच्या अशा दोन सूक्तांत ‘स्वनय’ राजपुत्राचें जें औदार्य त्याची प्रशंसा केली आहे.

या कथेला उद्देशूनच पहिल्या मंत्राचा अर्थ केला, तर ‘स्वनय’ पहांटेस आला, आणि त्याणें कक्षीवान् ऋषीला उत्तम संपत्ति दिली, ती कक्षीवान् याणें घेतली आणि बापाच्या पुढें नेऊन ठेविली. नंतर तिच्या योगानें तो उत्कर्षाप्रत पावला, आणि आपल्या पुत्रपौत्रांसहित सुखी झाला, असा भावार्थ समजावयाचा.

परंतु निदान ही पहिली ऋचा तरी तशा कथेला अनुलक्षून नसावी असें वाटतें. हें आणि पुढचें हीं दोन सूक्तें चमत्कारिक आहेत. प्रत्येकांत एकमे-

सुगुरसत्सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति ।
यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति ॥ २ ॥

सुऽगुः । असत् । सुऽहिरण्यः । सुऽअश्वः । बृहत् । अस्मै । वयः । इन्द्रः । दधाति ।
यः । त्वा । आऽयन्तम् । वसुना । प्रातःऽइत्वः । मुक्षीजयाऽइव । पदिम् । उत्ऽसिनाति ॥ २ ॥

ददाति । तं स्थापितं सर्वं चिकित्वान् चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्थापयति । अनन्तरं तेन दत्तेन निष्कादिना प्रजां पुत्रभृत्यादिरूपां वर्धयमानः पोषयन् आयुर्जीवितं च वर्धयन् सुवीरः शोभनैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्पोषेण धनानां पुनःपुनर्वर्धनेन सचते । असौ राजा संगच्छतामिति तव दातुराशिषं प्रार्थयते ॥

भाषायाम्.

२. हे प्रातरित्वः (=प्रातःकाल आगामिन्नतिथे), यो [राजा] आयन्तं त्वा (=गृहमागच्छन्तं त्वां) मुक्षीजया पदिमिव (=रज्जुना पक्षिणमिव) वसुना (=धनेन) उत्सिनाति (=प्रतिबध्नाति) [स] सुगुः (=शोभनगोभिस्तद्वान्) सुहिरण्यः (=शोभनसुवर्णेन युक्तः) स्वश्वः (=शोभनाश्वः=उत्कृष्टैरश्वैर्युक्तश्च) असत् (=भवतु) [अपि च] अस्मै (=तस्मै) इन्द्रो बृहत् (=प्रभूतं) वयः (=अन्नं) दधाति (=ददातु) ॥

" अत्र कक्षीवतः पितानीतेन धनेन संतुष्टो राजानं बहुप्रकारेणाशास्ते । असौ स्वनयो राजा सुगुरसत् । शोभनैर्बहुभिर्गोभिस्तद्वान् भवतु " इत्यादि सायणः ॥

काला असंबद्ध आणि अनन्वित असे मंत्र आहेत. १२५ व्या सूक्ताचे पहिले तीन मंत्र आणि शेवटचे चार यांचा संबंध वस्तुतः आहे असें म्हणण्यास कठिण पडतें. ४–७ हे मंत्र दक्षिणाप्रशंसापर आहेत खरे. पण १–३ हे तसे खरोखर दिसत नाहींत. हे तीन मंत्र प्रथम या सूक्ताचे नसतील, दुसरीकडचे असून संहिताकारांकडून येथें घातले गेले असावे. आणि दानप्रशंसेच्या सूक्तांत घातल्यामुळें त्यांचा ओढून ताणून अर्थ करावा लागत आहे. (१२६ व्या सूक्ताच्या शेवटच्या मंत्रावरील टीप पहा).

'आपली प्रजा आणि आपलें आयुष्य वाढवितो'='प्रजां वर्धयमानः'. 'आयुः

२. हे पहांटेला येणाऱ्या, तूं येत असतां तुला, दोरीनें शिकार बांधिल्याप्रमाणें, द्रव्यानें ज्याणें बांधिलें, तो उत्तम गाईंनीं, उत्तम सुवर्णानें, [आणि] उत्तम घोड्यांनीं संपन्न होओ; त्याला इंद्र मोठें अन्न देओ.

2. May he be blessed with excellent cows, blessed with excellent gold, blessed with excellent horses, and may Indra bestow plentiful food on him, who tied thee, O thou who arrivest in the morning, to wealth, even as a bird to a string.

प्रवर्धयमानः.' म्हणजे आपला आणि आपल्या संततीचा सुखानें निर्वाह चालवितो.

'अतिथि'='प्रातरित्वा.' म्हणजे सायणाचार्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें स्वनय राजा, जो पहांटेस कक्षीवानाजवळ आला म्हणून त्याला 'प्रातरित्वा' असें म्हटलें आहे. पण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, या सूक्ताचा संबंध स्वनयाशीं अथवा भावयव्याशीं कांहींच नसेल. दोघांतून एकाचेंहि नांव या पहिल्या तीन ऋचांत आलेलें नाहीं. तेव्हां खरोखर ह्या तीन ऋचा कोणाला कोण बोलतो आहे हें समजण्यास मार्ग नाहीं.

२. सायणाचार्य म्हणतात, कक्षीवान् ऋषि याणें स्वनय राजानें दिलेली संपत्ति घेऊन बापाला (दीर्घतमसाला) दाखविली तेव्हां दीर्घतमसानें स्वनयाची केलेली प्रशंसा या मंत्रांत सांगितली आहे. त्याप्रमाणें या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे पहांटेला येऊन घरीं पोंहचणाऱ्या कक्षीवंता, तूं घरीं येत असतां, दोरीनें शिकार बांधिल्याप्रमाणें, तुला संपत्तीनें जणुं ज्या स्वनयानें बांधून टाकिलें तो स्वनय उत्तम गाई, घोडे इत्यादिकांनीं समृद्ध होओ आणि इंद्र त्याला उत्तम आणि पुष्कळ अन्नसंपत्ति देओ.'

परंतु 'पहांटेला येणारा' या विशेषणाचें स्वारस्य काय? आणि शिकारीची उपमा दिली आहे तिचें तात्पर्य काय? याखेरीज बाकी मंत्र उघडच आहे.

ऋग्वेदासारिख्या अतिपुराण ग्रंथांत एकाद्या सूक्तांत कितीएक मंत्र अथवा मंत्रांचे भाग दृष्टांताच्या दुर्बोधतेमुळें वगैरे समजण्यास कठिण अथवा अशक्यहि असले तरी नवल नाहीं. अशा अत्यंत प्राचीन ग्रंथाचे बहुतेक भाग समजण्यासारिखे आहेत इतक्याविषयींच आपण प्राचीनविद्यारक्षक ब्राह्मणांचे आभार मानिले पाहिजेत.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'सुअश्वो' असें वाचावें लागतें.

आयमद्य सुकृतं प्रातरिच्छन्निष्टेः पुत्रं वसुमता रथेन ।
अंशोः सुतं पायय मत्सरस्य क्षयद्वीरं वर्धय सूनृताभिः ॥ ३ ॥

आयम् । अद्य । सुऽकृतम् । प्रातः । इच्छन् । इष्टेः । पुत्रम् । वसुऽमता । रथेन ।

अंशोः । सुतम् । पायय । मत्सरस्य । क्षयत्ऽवीरम् । वर्धय । सूनृताभिः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. अद्य प्रातः (=अस्मिन् दिने प्रातःकाले) [अहम्] इष्टेः पुत्रम् (=" इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं......कर्तारम् ") इच्छन् (=वाञ्छन्) [अहं] वसुमता रथेन (=धनयुक्तेन रथेन साधनेन) सुकृतं (=शोभनस्य कर्तारं प्रति) [त्वाम् ?] आयम् (=आगच्छम्) । [अतः कारणात्] मत्सरस्य (=मदकरस्य) अंशोः (=सोमवल्ल्याः) सुतम् (=अभिषुतं सोमरसं) [मां ?] पायय [अपि च] सूनृताभिः (=प्रियमधुराभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः) क्षयद्वीरं (=शौर्योपेतपुत्रपौत्रादीनां पितृभूतं) वर्धय (=तोषय) ॥ इत्यक्षरार्थः ॥

सायणस्तु दुर्बोधाभिप्रायामिमामेवं व्याख्यातवान् । प्रातः पूर्वेद्युः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव काले सुकृतं शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्तुमिच्छन् कदा द्रक्ष्यामीति कामयमानोऽहमद्यास्मिन्दिन इदानीमायम् । प्राप्तोस्मि । अत्र यद्यपि केवलं प्रातरित्येव श्रुतं न पूर्वेद्युरिति तथाप्यद्यायमित्युक्तत्वादर्थात्पूर्वेद्युः प्रातरिति गम्यते । कीदृशम् । इष्टेरिष्टस्येष्टसाधनस्य यागस्य वा पुत्रं पुरु त्रातारम् । पुत्रः पुरु त्रायत इति यास्कः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेनेति तदुच्यते । वसुमता रथेन । समृद्धधनवता रथेन साधनेन । यद्वा तेन सहित इति सहार्थे तृतीया । किंच तदानीं तेन समृद्धेन धनेनांशोरंशुमतो वल्लीरूपस्य मत्सरस्य मादनसाधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति निरुक्तम् । तस्य सुतमभिषुतं रसं पायय । आत्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । कृत्वा च क्षयद्वीरं क्षियन्तो निवसन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं त्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिर्वर्धय । समृद्धं कुरु । पुत्रभृत्यादिवीरैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेत्यर्थः ॥

३. मी आज प्रातःकाळीं [तुज] इष्टिपुत्राची वांछा करून [तुज] पुण्यवंताप्रत धनानें भरलेल्या रथांत बसून आलों आहें. तर मादकारक वल्लीचा रस पाज, [आणि] शूर पुत्रांच्या पित्याला मधुर सूक्तांनीं संतुष्ट कर.

3. I have come today in the morning in a chariot filled with riches to the righteous man longing for the son of worship. Offer the juice of the exhilarating plant to drink, and delight the father of the brave sons with sweet hymns.

---

३. हाहि मंत्र वरच्या प्रमाणेंच कठिण आहे. यांत अवघड इतकें आहे कीं, कोण कोणाला बोलत आहे तें समजत नाहीं. शब्दांचा अर्थ सरळ अन्वयानें केला आहे त्याचा भावार्थ कोण कोणाला बोलत आहे तें समजल्याशिवाय कळणार नाहीं. रुद्र देव येऊन एकाद्या पुण्य आचरणाऱ्या उपासकाला बोलत आहे असें समजून ह्या मंत्राची व्याख्या केली, तर भावार्थ असा होईलः—‘ आज प्रातःकाळीं तुझी पुण्यवंताची इच्छा करून मी तुज सत्कर्माच्या पुत्राजवळ धनानें भरलेल्या रथांत बसून आलों आहें. तर मला मदकारक सोमरस पाज आणि मज शूर मरुतांच्या बापाला मधुर स्तोत्रें म्हणून संतुष्ट कर.’ असा हा मंत्र दुसऱ्या संदर्भाचा असतां संहिताकारांनीं या सूक्तांत घातला असें समजावयाचें कीं काय ?

सायणाप्रमाणें पहातां कक्षीवान् आपल्या पित्याप्रत बोलतो आहे, आणि म्हणतो कीं, हें मी धन आणिलें आहे त्याच्या योगानें सोम काढून इंद्राला (अथवा रुद्राला ?=क्षयद्वीरम्) अर्पण कर आणि मधुर स्तोत्रांनीं स्तव.

‘ इष्टिपुत्र ’=‘ इष्टेः पुत्रम्. ’ म्हणजे पुत्राप्रमाणें सत्कर्माला पाळणारा असें समजावयाचें काय ?

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः ।
पृणन्तं च पपुरिं च श्रवस्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति विश्वतः ४

उप । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयःऽभुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् ।
च । धेनवः ।
पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च । श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उप ।
यन्ति । विश्वतः ॥ ४ ॥

नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितो यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति ।
तस्मा आपो घृतमर्षन्ति सिन्धवस्तस्मा इयं दक्षिणा पिन्वते सदा ५

नाकस्य । पृष्ठे । अधि । तिष्ठति । श्रितः । यः । पृणाति । सः । ह ।
देवेषु । गच्छति ।
तस्मै । आपः । घृतम् । अर्षन्ति । सिन्धवः । तस्मै । इयम् । दक्षिणा ।
पिन्वते । सदा ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. ईजानं (=सोमयागमनुतिष्ठन्तं) च यक्ष्यमाणं च (=यक्ष्य इति निश्चयं कुर्वन्तं च) मयोभुवः (=सुखोत्पादकाः) सिन्धवः (=नद्यः) धेनवः (=गावश्च) उप क्षरन्ति (=आगत्य स्रवन्ति=सोमयागमनुतिष्ठते यक्ष्य इति निश्चयं कुर्वते च पयो ददति)। [अपि च] पृणन्तं च पपुरिं च (=हविर्दत्तवन्तं च दानशीलं च) घृतस्य (=आज्यस्य) श्रवस्यवः (=अन्नसमृद्धिहेतवो) धाराः (=कुल्या) विश्वतः (=सर्वत) उप यन्ति (=आगम्य वहन्ति)॥

५. यः पृणाति (=दानेन जनान् पूरयति=दक्षिणां यो ददाति) [स] नाकस्य (=स्वर्गस्य) पृष्ठे श्रितः (=आश्रितः=आरूढः सन्) अधि तिष्ठति (=स्वामितया आस्ते)। स ह (=स खलु) देवेषु गच्छति (=स्वयमेव देवो भवति)। तस्मै आपः (=उदकानि मेघादेरुत्पन्नानि) [तथा] सिन्धवः (=नद्यो) घृतं (=घृतवद्रसम्) अर्षन्ति (=वाहयन्ति) [अपि च] तस्मै इयं दक्षिणा (=गोरूपं धनं) सदा (=नित्यं) पिन्वते (=पयसा पूरिता भवति=फलरूपेण दुग्धेन परिपूर्णा भवति)॥

इयं दक्षिणेत्यत्र किंचेयं भूमिरपि दक्षिणा सस्यादिफलसंपादनदक्षा सती सदा सर्वकालं पिन्वते। सेचयति। तोषयतीत्यर्थः। इति सायणः॥

४. जो यजन करितो, आणि जो यजन करीन असें मनांत आणितो, त्या दोघांहि जवळ सुखकारक नद्या [आणि] गाई दुभतात. हवि देणाऱ्याकडे आणि दान देणाऱ्याकडे घृताच्या समृद्धिकारक धारा चोहींकडून लोटतात.

4. To him who sacrifices, and to him who intends to sacrifice, blissful rivers [and] milch-cows send forth streams of milk. To him who sacrifices and to him who bestows largesses, plenteous streams of clarified butter flow from all sides.

५. जो [कोणी] दक्षिणा देतो, तो स्वर्गशिखराच्या पाठीवर चढून बसतो; [आणि] तो देवांमध्यें जाऊन मिळतो; त्यासाठीं उदकें [आणि] नद्या घृत वाहतात. त्यासाठीं ती दक्षिणा सदोदित रसभरित होत असते.

5. He who gives largesses stands on the top of heaven, ascended. He goes among the gods. To him the waters [and] the rivers flow in streams of fat. To him, the largess [given by him] is filled with milky reward.

---

४. ' जो कोणी यज्ञ करितो अथवा करावयाचा बेत करितो, त्याजकरितां मधुर नद्या वाहतात, आणि गाई पुष्कळ दूध देतात. जो कोणी हविर्दान करितो, आणि जो दान देतो, त्याजकडे पुष्टिकारक तुपाच्या धारा चारीहि बाजूंनीं वाहत येत असतात.' याप्रमाणें हविर्दानाची आणि दक्षिणेची प्रशंसा यांत आहे.

' सुखकारक नद्या '=' मयोभुवः सिन्धवः.' म्हणजे ज्यांपासून अन्नसमृद्धि होणार अशा नद्या. अथवा मेघोदकें असाहि अर्थ संभवतो. कारण मेघोदकांलाहि ' सिन्धवः ' असें नांव आहे.

या ऋचेचें वृत्त जगती आहे हें वर आरंभीं सांगितलेंच आहे.

५. यांत दानाची प्रशंसा आहे. 'जो दक्षिणा देतो, तो स्वर्गाच्या पाठीवर चढून तेथें मालक होऊन जणुं बसतो, आणि तो स्वतः देव होतो. त्याकारणें मेघोदकें आणि नद्या तुपाचे जणुं प्रवाह वाहवितात. त्यानें दिलेली जी दक्षिणा, म्हणजे दुभती गाय, ती नित्य दुधानें भरून राहते— म्हणजे तिजपासून त्याला नित्य विपुळ दुधाचा लाभ होत असतो.'

' स्वर्गशिखराच्या '=' नाकस्य. ' सू. ३४ मं. ८ याजवरील टीप पहा.

' ही दक्षिणा '=' इयं दक्षिणा.' म्ह-

दक्षिणावतामिदिमानि चित्रा दक्षिणावतां दिवि सूर्यासः ।
दक्षिणावन्तो अमृतं भजन्ते दक्षिणावन्तः प्र तिरन्त आयुः ॥६॥

दक्षिणाऽवताम् । इत् । इमानि । चित्रा । दक्षिणाऽवताम् । दिवि । सूर्यासः ।
दक्षिणाऽवन्तः । अमृतम् । भजन्ते । दक्षिणाऽवन्तः । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. दक्षिणावताम् इत् (=दत्तदक्षिणानामेव) इमानि चित्रा (=इमानि दृश्यमानानि चित्राणि उत्तमानि "स्रक्चन्दनमणिमुक्तादिरूपाणि द्रव्याणि") [भवन्ति] । दक्षिणावतां (=दत्तदक्षिणानाम्) [एव] दिवि (=द्युलोके) सूर्यासः (=सूर्याः="सूर्यसंबन्धिनो लोका") [भवन्ति] । दक्षिणावन्तः (=दत्तदक्षिणा एव जना) अमृतं भजन्ते (=मरणरहितं स्थानं प्राप्नुवन्ति) । दक्षिणावन्तः (=दत्तदक्षिणा) [एव] आयुः (=स्वायुष्यकालं) प्रतिरन्ते (=वर्धयन्ति=दीर्घायुषो भवन्ति) ॥

णजे दात्यानें दिलेली जी 'दक्षिणा' म्हणजे दान दिलेली गाय ती. त्या दानामुळें दात्याला अनेक गाईंचा लाभ होतो आणि त्यांजपासून तो नित्य समृद्ध होतो.

हीहि ऋचा जगतीच आहे.

६. दक्षिणा देणाऱ्यांचींच हीं सुंदर [द्रव्यें] [होत], दक्षिणा देणाऱ्यांचेच द्युलोकांतील सूर्य [होत]. दक्षिणा देणारेच अमरत्व पावतात. दक्षिणा देणारेच दीर्घायु होतात.

6. To those who bestow largesses belongs this excellent creation. To those who bestow largesses belong the suns in heaven. Those who bestow largesses obtain immortality, those who bestow largesses prolong their lives.

---

६. यातहि दानाची प्रशंसा आहे. 'या जगतांत चंदन, पुष्पें, फळें इत्यादि जीं सुंदर द्रव्यें आहेत, तीं दक्षिणा देणाऱ्यांसाठींच निर्माण केलेलीं आहेत. द्युलोकांत जे अनेक सूर्य आणि तारे इत्यादि तेजःपुञ्ज गोल प्रकाशतात, ते दक्षिणा देणाऱ्यांसाठींच निर्माण केलेले आहेत. दक्षिणा देणारे लोकच अमर होतात—तेच चिरंजीव होत असतात.'

'दक्षिणा' शब्दाचा मूळ अर्थ 'अनुकूळ.' त्यावरून अनुकूळ होऊन दूध देणारी जी गाय, ती 'दुभती गाय.' नंतर यज्ञ करणारे यजमान लोक ऋत्विजांला अथवा सूक्तें रचणाऱ्या कवींला जी 'गाय' देत ती. ऋग्वेदांत 'दक्षिणा' शब्दाचा हाच अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. ऋत्विजांस दान द्यावयाचें तें बहुतकरून दुभती गाय हेंच देण्यांत येत असे, म्हणून त्याचें नांव 'दक्षिणा' असें पडलें. नंतर यज्ञ केल्यावर ऋत्विजांला कोणत्याहि प्रकारचें दिलेलें धन त्यास 'दक्षिणा' म्हणूं लागले. पण या अर्थी 'दक्षिणा' शब्द क्वचित्च योजिलेला आढळतो. वेदोत्तरकाळीं या अर्थाची चांगली प्रसिद्धि झाली. मात्र इंद्रादिक देवांनीं भजकांस द्यावयाचें जें धन (तें बहुतकरून गोरूपच असे) त्याला 'दक्षिणा' असें म्हणत.

आतां तरी ब्राह्मणांला याज्ञिक कर्माच्या संबंधानें जें धन द्यावयाचें, त्यालाच 'दक्षिणा' असें म्हणतात. शूद्रादिक जनाला दिलेल्या दानाला दक्षिणा म्हणत नाहींत.

ह्या ऋचेचा पाठ विवाहांत 'दीर्घायुसूक्त' म्हणून म्हणतात त्या वेळीं करितात. परंतु आयुष्य वाढो अशा आशीर्वादाचे शब्द यांत नाहींत; केवळ 'प्र तिरन्ते आयुः' हे जे शब्द आहेत, त्यांजवरून पाठ म्हणण्याचा प्रघात भिक्षुकांनीं घातला आहे. सू. ९२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'सूरिआसः' असें म्हणावें लागतें.

मा पृणन्तो दुरितमेन आरन्मा जारिषुः सूरयः सुव्रतासः ।
अन्यस्तेषां परिधिरस्तु कश्चिदपृणन्तमभि सं यन्तु शोकाः ७॥१०

मा । पृणन्तः । दुःऽइतम् । एनः । आ । अरन् । मा । जारिषुः ।
सूरयः । सुऽव्रतासः ।
अन्यः । तेषाम् । परिऽधिः । अस्तु । कः । चित् । अपृणन्तम् । अभि ।
सम् । यन्तु । शोकाः ॥ ७ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. पृणन्तः (=हविर्दानेन देवान् दक्षिणया चेतरान् पूरयन्तो जना) दुरितं (=दुःखम्) एनः (=पापं च) मा आ अरन् (=मागच्छन्तु=मा प्राप्नुवन्तु) । सुव्रतासः (=सुव्रताः शोभनकर्माणः) सूरयः (=यजमाना) मा जारिषुः (=मा जीर्णा भवन्तु=मा वृद्धा भवन्तु) । अन्यः कश्चित् (=तेभ्योन्यः कोपि) तेषां परिधिरस्तु (=पापादेः परितो धारको निवारको भवतु) । शोकाः अपृणन्तम् (=अदातारम्=अभक्तम्) अभि सं यन्तु (=सम्यक् प्राप्नुवन्तु) [न तु दातारम्] ॥

अन्य इत्यादौ तर्ह्येषामन्यो जनः क इति स उच्यते । तेषां दातॄणां स्तोतॄणां वान्यस्तेभ्योऽन्यो यः कोपि पुरुषः परिधिः पापस्य परितो धारकोस्तु । यद्वा । अन्यो यः कश्चन पापदेवस्तेषां परिधिस्थानीयो व्यवधायकोस्तु । यथाग्नेः परिधिः स्वयं रक्षःप्रभृतिभिर्बाध्यमानः स्वान्तर्हितमग्निं रक्षति तद्वत् । अथवा । अन्यो धर्मविशेषस्तेषां परिधिः परिधानमस्तु । कवचस्थानीयोस्तु । इति सायणः ॥

७. उदार [जन] दुःखाप्रत [आणि] पापाप्रत न पावोत. सुकर्मकारी यजमान वृद्ध न होओत. दुसरा कोणी तरी त्यांचा रक्षक होओ. शोकप्रसंग [सर्व] अदात्यावर जाऊन पडोत.

7. May the givers [of largesses] never fall into sin [or] sorrow. May the righteous sacrificers never grow old. May some one else become their guard. May all griefs fall upon the miser.

७. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार आहे. यांत ऋषीनें आपल्या मनांतील वर प्रार्थिला आहे. भावार्थ उघडच आहे.

' उदार [जन] '=' पृणन्तः.' अक्षरशः ' देणारे. ' म्हणजे देवांस हवि देणारे, आणि सूक्तें रचणाऱ्या कवींला दक्षिणा देणारे, असा उभयविध अर्थ विवक्षित आहे.

' वृद्ध न होओत '=' मा जारिषुः.' ही प्रार्थना चमत्कारिक आहे यांत संशय नाहीं. तारुण्याचा उपभोग पुष्कळ दिवस घेओत असा अभिप्राय. वैदिक युगांतील जन जशा प्रकारचे विरक्त आणि अव्यभिचारिभक्तिपरायण होते, असें पुराणादिकांपासून आपण ऐकितों, तसे जर खरोखर ते असते, तर ही वृद्धत्वपरिहाराविषयींची प्रार्थना या वेदांत आली नसती. मानवी स्वभाव सर्व देशांत आणि सर्व युगांत एकसारिखा असतो हेंच खरें आहे.

सूक्तम् १२६.

आदितः पञ्चानां कक्षीवान् ऋषिः। षष्ठ्या भावयव्यः। सप्तम्या रोमशा नाम ब्रह्मवादिनी॥ आदितः पञ्चानां भावयव्यस्य स्तुतिरूपत्वात् स एव देवता। अन्त्ययोः षष्ठीसप्तम्योस्तु भावयव्यरोमशयोः संवादः। षष्ठ्या भावयव्यः सप्तम्या रोमशा। आदितः पञ्च त्रिष्टुभः। अन्त्ये अनुष्टुभौ॥

अमन्दान्स्तोमान्प्र भरे मनीषा सिन्धावधि क्षियतो भाव्यस्य।
यो मे सहस्रममिमीत सवानतूर्तो राजा श्रव इच्छमानः॥ १॥

अमन्दान्। स्तोमान्। प्र। भरे। मनीषा। सिन्धौ। अधि। क्षियतः। भाव्यस्य।
यः। मे। सहस्रम्। अमिमीत। सवान्। अतूर्तः। राजा। श्रवः। इच्छमानः॥ १॥

भाषायाम्.

१. [अहं] सिन्धौ अधि क्षियतः (=सिन्धुनाम्न्या नद्यास्तीरे वसतो) भाव्यस्य (=भावयव्यस्य नाम राज्ञो विषये) अमन्दान् (=अनल्पान्) स्तोमान् (=स्तोत्राणि) मनीषा (=मनीषया=प्रियातिशयबुद्ध्या) प्र भरे (=प्रकर्षेण संपादयामि=सम्यग् रचयामि)। यः अतूर्तः (=केनाप्यहिंसितः=अजितो) राजा श्रवः इच्छमानः (=कीर्तिम् आत्मने कामयमानो) मे (=मदर्थं) सहस्रं सवान् (=सहस्रसंख्याकान् सोमयज्ञान्) अमिमीत (=निर्मितवान्=अहं यथा सहस्रसंख्याकेषु सोमयागेषु लब्धव्यानि धनानि प्राप्नुयां तथा तान् अकरोत्)॥

सहस्रं तत्संख्याकान् सवान् सूयन्ते सोमा एष्विति सवाः सोमयागाः। तानमिमीत। संपूर्णधनप्रदानेन निर्मितवान्। इति सायणः॥

सूक्त १२६.

ऋषि–पहिल्या पांच ऋचांचा, **कक्षीवान्**; सहावीचा **भावयव्य** नांवाचा राजा; आणि सातवीची कर्त्री **रोमशा** नांवाची त्याची ब्रह्मवादिनी (म्हणजे ब्रह्मज्ञान सांगणारी) स्त्री. देवता–पहिल्या पांच ऋचा **भावयव्या**विषयीं आहेत; सहावींत **भावयव्या**चें भाषण आहे, आणि सातवींत **रोमशा** इचें भाषण आहे. वृत्त–पहिल्या पांचांचें **त्रिष्टुभ्**, आणि शेवटच्या दोहोंचें **अनुष्टुभ्**.

HYMN 126.

To king *Bhâvayavya*, living on the banks of the Indus; except that the last two verses form a discourse between *Bhâvayavya* and *Romas'â*, his wife and a poetess. By *Kakshîvân* (the sixth, however, is said to be by *Bhâvayavya* and the seventh by *Romas'â*). Metre—*Trishṭubh*, except the last two verses, where it is *Anushṭubh*.

१. मी सिंधुतीरीं राहणाऱ्या भाव्याविषयीं मोठीं स्तोत्रें प्रीतीनें रचितों; जो अजिंक्य राजा कीर्तीची वांछा करून मजकरितां सहस्र यज्ञ करिता झाला.

1. I compose with delight no mean hymns to *Bhâvya*, who lives on the Indus; which indomitable king, desiring renown, performed a thousand soma-sacrifices for my benefit.

---

१. ह्या सूक्ताचे पहिले पांच मंत्र भावयव्याच्या औदार्याविषयीं आहेत. सहावी आणि सातवी ह्या ऋचांत भावयव्य आणि रोमशा म्हणून त्याची ब्रह्मवादिनी स्त्री असे त्यांचा संवाद आहे.

'भावयव्य' अथवा 'भाव्य' हा राजा सिंधू नदीच्या तीरावर राज्य करीत असे असें या ऋचेवरून दिसून येतें तितकेंच. या सूक्तांत पुढें भावयव्याविषयीं कांहीं सांगितलेलें नाहीं, आणि ऋक्संहितेंत दुसऱ्या ठिकाणीं तर हें नांव सुद्धा आलेलें नाहीं. भावयव्य हा स्वनयाचा बाप असें कथापरंपरेला अनुसरून सायणाचार्य म्हणतात तें आम्हीं पूर्वील सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावरील टिपेंत सांगितलें आहे. परंतु या दोनहि सूक्तांत भावयव्य आणि स्वनय यांमध्यें कांहीं संबंध अथवा नातें असलेलें कोठें जाणविलेलें नाहीं. वस्तुतः भाव्य आणि स्वनय यांचा संबंधच नसेल, आणि ही

शतं राज्ञो नाधमानस्य निष्कान् शतमश्वान्प्रयतान्त्सद्य आदम् ।
शतं कक्षीवाँ असुरस्य गोनां दिवि श्रवोऽजरमा ततान ॥ २ ॥

शतम् । राज्ञः । नाधमानस्य । निष्कान् । शतम् । अश्वान् । प्रऽयतान् । सद्यः । आदम् ।

शतम् । कक्षीवान् । असुरस्य । गोनाम् । दिवि । श्रवः । अजरम् । आ । ततान ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. नाधमानस्य (=नाथमानस्य=स्वीकर्तव्यमिति प्रार्थयमानस्य) राज्ञः (="स्वनयस्य") शतं निष्कान् (=सुवर्णद्रव्याणि) शतं प्रयतान् (=दत्तान्) अश्वान् सद्यः (=एकस्मिन् दिने) आदम् (=अहं स्वीकृतवान्)। असुरस्य (=बलवतस्तस्य राज्ञो) गोनां शतं (=शतसंख्याकान् गा बलीवर्दान्) [अहं] कक्षीवान् [आदम्] । [गृहीत्वा च] [तस्य] अजरं श्रवः (=शाश्वतीं कीर्तिं) दिवि (=द्युलोके) आ ततान (=आसमन्तात्=सर्वत्र विस्तारितवानस्मि) ॥

पहिली ऋचा प्रथम या सूक्तांतील नसेल, आणि संहिताकारांकडून यांत मिसळली गेली असेल.

'मजकरितां सहस्र यज्ञ करिता झाला'=' मे सहस्रं सवान् अमिमीत.' म्हणजे मला सहस्र यज्ञसंबंधी जो लाभ व्हावयाचा, तो त्याणें तितके यज्ञ करून होऊं दिला. सहस्रसंख्य द्रव्य देता झाला असा पर्यवसानीं अर्थ आहे.

वृत्तसुखासाठीं 'भाविअस्य' असें पहिल्या चरणांत म्हणावें लागतें.

२. आग्रह करणाऱ्या राजानें दिलेले शंभर निष्क [आणि] शंभर घोडे एका दिवसांत मीं घेतले; कक्षीवान् मी बळवान् [राजा]नें दिलेले शंभर बैल घेता झालों [आणि] त्याची अखंड कीर्ति द्युलोकीं पसरिता झालों.

2. I accepted in one day one hundred gold coins [and] one hundred horses that were bestowed by the pressing king. [I] Kakshîvân accepted one hundred bulls of the great king. I spread his undecaying renown in heaven.

---

२. 'राजानें आग्रह करून शंभर निष्क आणि शंभर घोडे आणि शंभर बैल दिले, ते मीं स्वीकारिले, आणि त्याची शाश्वत कीर्ति माझ्या सूक्तांच्या द्वारें मीं स्वर्गी पसरिली.'

वरच्या मंत्रावरून पहातां या मंत्रांतील राजा म्हणजे भाव्य (अथवा भावयव्य) राजा असावा. पण सायणाचार्य पूर्वसूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावर दिलेल्या कथेला अनुलक्षून भावयव्याचा पुत्र 'स्वनय' राजा विवक्षित आहे, असें म्हणतात.

'निष्क'='निष्कान्.' निष्क म्हणून एक सोन्याचें नाणें आहे. सायणाचार्य येथें 'निष्कान्' म्हणजे अलंकार असा अर्थ करितात. पण शंभर घोडे आणि शंभर बैल जसे पदार्थविशेष आहेत, तसे येथें शंभर निष्क म्हणजे शंभर 'निष्क' नांवाचीं सुवर्णाचीं नाणीं (मोहरांसारिखीं) असावीं, असें अनुमान साहजिक दिसतें. आणखी दोन मंत्रांत (ऋ. ८. ४७. १५ आणि २. ३३. १० यांत) 'निष्क'शब्द आला आहे तो गळ्यांतील हार या अर्थी आहे खरा, आणि त्याशिवाय 'निष्क' शब्द ऋक्संहितेंत व्यस्त आला नाहीं, हेंहि खरें; तथापि 'निष्क' याचा वेदोत्तर संस्कृतांत सोन्याचें एक नाणें या अर्थी प्रयोग प्रसिद्ध आहे. शिवाय, पुतळ्यांचे अथवा मोहरांचे व रुपयांचे हार घालण्याची चाल जशी आतां आहे, तशी पुरातन काळीं 'निष्क'नामक सोन्याच्या नाण्याचे हार घालण्याची चाल असेल; त्यामुळेंच 'निष्क' म्हणजे सोन्याचें नाणें हा एक, आणि गळ्यांत घालावयाचा हार हा एक, असे दोन अर्थ होत असतील.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत 'श्रवोअजरम्' असें वाचावें लागतें.

उप॑ मा श्या॒वाः स्व॒नये॑न द॒त्ता व॒धूम॑न्तो द॒श रथा॑सो अस्थुः ।
ष॒ष्टिः स॒हस्र॒मनु॒ गव्य॒मागा॒त्सन॑त्क॒क्षीवाँ॑ अभिपि॒त्वे अह्ना॑म् ॥ ३ ॥
उप॑ । मा॒ । श्या॒वाः । स्व॒नये॑न । द॒त्ताः । व॒धूऽम॑न्तः । द॒श॑ । रथा॑सः ।
अ॒स्थुः॒ ।
ष॒ष्टिः । स॒हस्र॑म् । अनु॑ । गव्य॑म् । आ । अ॒गा॒त् । सन॑त् । क॒क्षीवा॑न् ।
अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अह्ना॑म् ॥ ३ ॥
च॒त्वा॒रिं॒शद्द॒श॑रथस्य॒ शोणाः॑ स॒हस्र॒स्याग्रे॒ श्रेणिं॑ नयन्ति ।
म॒द॒च्युतः॑ कृश॒नाव॑तो॒ अत्या॑न्क॒क्षीव॑न्त॒ उद॑मृक्षन्त प॒ज्राः ॥ ४ ॥
च॒त्वा॒रिं॒श॒त् । दश॑ऽरथस्य । शोणाः॑ । स॒हस्र॑स्य । अग्रे॑ । श्रेणि॑म् ।
न॒य॒न्ति॒ ।
म॒द॒ऽच्युतः॑ । कृ॒श॒न॒ऽव॑तः । अत्या॑न् । क॒क्षीव॑न्तः । उत् । अ॒मृ॒क्ष॒न्त॒ ।
प॒ज्राः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. स्वनयेन [राज्ञा] दत्ता वधूमन्तः श्यावा दश रथासः (=वडवायुक्ताः श्यावर्णा दश रथाः=श्याववर्णाभिर्वडवाभिर्युक्ता दश रथाः) उप मा अस्थुः (=मत्समीपे तस्थुः) । षष्टिः सहस्रं गव्यं (=षष्ट्यधिकसहस्रसंख्याकं गवां वृन्दम्) अनु आ अगात् (=रथेभ्यः पश्चाद् आगच्छत्) । [तत् सर्वं] कक्षीवान् अह्नाम् अभिपित्वे (=अह्नाम् अभिपतने=सायंकाले) सनत् (=असनत्=अलभत=स्वीकृतवान्) ॥

वधूमन्तः इत्यत्र षळश्वाँ आतिथिग्वे (ऋ. ८. ६८. १७.) इति मन्त्रव्याख्याने सायणेन वधूमतः वधूभिर्वडवाभिस्तद्वतः इति यदुक्तं तद्दृश्यताम् । तथैव अभिपित्वे अह्नामित्यत्र विषये आ वाजा यातोप (ऋ. ४. ३४. ५) इति मन्त्रस्य भाष्ये सायणेन अह्नाम् अभिपित्वे अभिपतने समाप्तौ । तृतीयसवन इत्यर्थः । इति विवृतं तदनुसंधेयम् ॥

४. चत्वारिंशत् शोणाः (=शोणवर्णा आरक्तवर्णा अश्वा) दशरथस्य (=दशसंख्याकरथयुक्तस्य) सहस्रस्य (=सहस्रसंख्याकस्य) [दत्तधनस्य] श्रेणिं (=मालिकाम्) अग्रे नयन्ति (=पुरतो वहन्ति) । [इदानीं] पज्राः कक्षीवन्तः (=पज्र-

३. स्वनयानें दिलेले कुमेत घोड्या जोडिलेले दहा रथ येऊन मजजवळ उभे राहिले. नंतर एक हजार साठ गाईंचें खिल्लार आलें. हें सर्व कक्षीवान् सायंकाळीं स्वीकारिता झाला.

३. Ten bay chariots drawn by mares, given by Svanaya stood near me. Then came a herd of one thousand and sixty cows. Kakshîvân accepted [them] towards the close of the day.

४. दहा रथांची [आणि] सहस्र देणग्यांची माळ चाळीस तांबड्या घोड्यांनीं पुढें ओढून आणिली आहे. [तर] अत्यंत चलाख [आणि] मोत्यां[चे हार] घातलेल्या वारूंला पज्रकुलोत्पन्न कक्षीवंताचे चाकर धुऊन पुसून स्वच्छ करोत.

4. Forty tawny horses carry in front the line of the wealth consisting of ten chariots [and] a thousand presents. Let the followers of Kakshîvân, born in the family of Pajra, clean the coursers that are fiery [and] decorated with pearls.

---

३. 'स्वनय' राजानें दिलेले दहा रथ, कीं ज्यांला कुमेत रंगाच्या घोड्या जोडिल्या होत्या, ते येऊन मजसमोर उभे राहिले; आणि एक हजार साठ गाई त्यानंतर आल्या त्या मी संध्याकाळीं घेतल्या.

'स्वनयानें.' स्वनय हा भावयव्य राजाचा पुत्र असें पूर्व सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावर सांगितलेंच आहे. त्याविषयीं या दोन सूक्तांत जें कांहीं सांगितलें अथवा सुचविलें आहे, त्याशिवाय दुसरा इतिहास कांहीं ठाऊक नाहीं.

'कुमेत घोड्या जोडिलेले रथ'='श्यावा वधूमन्तो रथासः.' अक्षरशः अर्थ 'घोड्या जोडिलेले कुमेत रथ' असा आहे, पण कुमेत (श्याव) हा रंग वस्तुतः रथांचा नव्हे, त्यांला जोडिलेल्या ज्या घोड्या, त्यांचा होय.

४. 'स्वनयानें दिलेली जी दहा रथांची आणि सहस्र दुसऱ्या वस्तूंची भेट, ती चाळीस आरक्त रंगाच्या घोड्यांनीं वाहून आणिली आहे. त्यामुळें ते अत्यंत चलाख आणि मोत्यांचे हार घातलेले घोडे थकून गेले आहेत. तर कक्षीवंताचे (माझे) अनुचर त्यांला धुऊन पुसून स्वच्छ करोत.'

'मोत्यांचे हार घातलेले'='कृशनवतः.' सू. ३५ मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा. प्रस्तुत ऋचेंत सायणांनीं 'कृशन' म्हणजे 'सुवर्णाचे अलंकार' असा अर्थ केला आहे.

पूर्वामनु प्रयतिमाददे वस्त्रीन्युक्ताँ अष्टावरिधायसो गाः ।
सुबन्धवो ये विश्या इव व्रा अनस्वन्तः श्रव ऐषन्त पज्राः ॥ ५॥

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । आ । ददे । वः । त्रीन् । युक्तान् । अष्टौ । अरिऽधायसः । गाः ।
सुऽबन्धवः । ये । विश्याःऽइव । व्राः । अनस्वन्तः । श्रवः । ऐषन्त । पज्राः ॥ ५ ॥

कुलोत्पन्नाः कक्षीवतो बन्धवो) मदच्युतः (=मदस्राविणः=उद्धत्तान्) कृशनवतः (=मुक्ताहारवतः) अत्यान् (=शीघ्रान् अश्वान्) उद् अमृक्षन्त (=" अध्वश्रमजनितस्वेदापनयनायोत्कृष्टं " मार्जयन्तु) ॥

भाषायाम्.

५. पूर्वां प्रयतिम् अनु (=पूर्वोक्तं दानम् अनु=पूर्वोक्तादानात्पश्चात्) [हे बन्धवः], [अहं] वः (=युष्मदर्थं) युक्तान् (=अनःसु युक्तान्) त्रीन् अष्टौ (=एकादश) अरिधायसः (=उपासकजनानां धारयितॄन्=उपासकजनानां पोषयितॄन्) गाः (=बलीवर्दान्) आ ददे (=स्वीकृतवान् अस्मि) । सुबन्धवः (=बन्धुवच्छोभनेन प्रेम्णा युक्ता) ये [गावो] विश्या व्रा इव (=विक्षु गृहेषु भवा व्राताः संघा इव=गृहे भवा जना इव) अनस्वन्तः (=अनःसु युक्ताः सन्तः), हे पज्राः (=हे पज्रकुलोत्पन्ना मम बन्धवः), श्रवः ऐषन्त (=अन्नं प्रेरितवन्तः=आनीतवन्तः) ॥

अत्र स्वार्थलाभाय ऐषन्त पज्राः इति सर्वानुदात्तपज्रपदपाठः स्वीकर्तव्यः । सायणस्तु दुर्बोधम् उत्तरार्धमेवं व्याख्यातवान् । इदानीं परोक्षेणाह । सुबन्धवः शोभना विद्यायोनिसंबन्धिनो येषां ते तथोक्ताः । यद्वा शोभनबान्धवोपेताः परस्परमनुरागयुक्ता इत्यर्थः । विशः प्रजाः । तत्र भवा विश्याः । व्रियन्त इति व्रा व्राताः । तकारलोपश्छान्दसः । विशां व्राता यथा परस्परमनुरागवन्तस्तथैवैतेऽपीत्यर्थः । पज्रान्नवन्तोऽङ्गिरसः संतानप्रभवा ये सन्ति ते सर्वे सुबन्धवोऽनस्वन्तः शकटवन्तो हविर्धानशकटोपलक्षितसोमयागवन्तः सन्तः श्रवः सर्वत्र श्रूयमाणां कीर्तिमैषन्त । इच्छन्ति । इच्छन्तु वा । तदर्थमाददइति शेषः । इति ॥

अस्मिन्पक्षे पुनरैषन्त इत्यत्रानिघाताभावे कारणं नाह ॥

५. पूर्वींच्या दानानंतर, [हे बंधुजन हो], उपासक [जनां]चें पोषण करणारे [असे] तीन [आणि] आठ जोडिलेले बैल मी तुम्हांकरितां घेतले; जे [बैल], हे पज्रकुलोत्पन्न बंधू हो, घरच्या मायाळू माणसांप्रमाणें धान्य गाडींत घालून घेऊन आले आहेत.

5. After the gifts already spoken of I received for you, [O my brethren], three [and] eight yoked bulls that will give food to the pious; which [bulls], like an affectionate party of family members, have brought, O Pajras, food in carts.

'कक्षीवन्ताचे चाकर'='कक्षीवन्तः.' अक्षरशः 'कक्षीवन्त जे ते' असा अर्थ आहे. पज्रकुळ म्हणजे कक्षीवंताचेंच कुळ. तेव्हां आपल्याच कुळांतील अनुचर कक्षीवंतानें ठेविले होते, कीं पज्रकुलोत्पन्न असे कक्षीवंताचे मित्र अथवा बांधव, असा अर्थ करावयाचा आहे कीं काय?

वृत्तसुखार्थ दुसऱ्या चरणांत 'श्रोणि' याचे जागीं 'शरोणि' असें वाचावें.

---

५. कक्षीवान् ऋषि आपल्या घरच्या माणसांस म्हणतो, 'हे बन्धुजन हो, पूर्वीं जीं दानें सांगितलीं, त्यांशिवाय आणखीहि मीं दान घेतलें; तें हें कीं, अकरा बैल गाड्यांला जोडिलेले स्वीकारिले. त्यांनीं गाड्यांत तुम्हां उपासकांकरितां पुष्टिकारक धान्य भरून आणिलें आहे.'

ही ऋचा कठिण आहे. इचा पूर्वार्ध बहुतकरून सोपा आहे. परंतु उत्तरार्धांत अडचण आहे. 'ऐषन्त' या क्रियापदाचा संबंध 'ये' शब्दाशीं घेतला तर 'पज्राः' आणि 'सुबन्धवः' याचा अन्वय आणि अर्थ जुळत नाहीं. 'ये' चा अन्वय 'ऐषन्त'शीं न घेतला, तर मग 'ऐषन्त' असा सर्वानुदात्त पाठ असावा. याकरितां अर्थलाभासाठीं आम्हीं 'पज्राः' असा सर्वानुदात्त संबोधनार्थी पाठ समजून भाषान्तर केलें आहे. सायणांचा अर्थ आम्हीं भाषेखालीं दिला आहे.

वृत्तानुरोधानें तिसऱ्या चरणांत 'विशिआ इव' असें वाचावें लागतें.

आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे ।
ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता ॥ ६ ॥

आऽगधिता । परिऽगधिता । या । कशीकाऽइव । जङ्गहे ।
ददाति । मह्यम् । यादुरी । याशूनाम् । भोज्या । शता ॥ ६ ॥

उपोप मे परा मृश मा मे दभ्राणि मन्यथाः ।
सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारीणामिवाविका ॥ ७ ॥ ११ ॥ १८ ॥

उपऽउप । मे । परा । मृश । मा । मे । दभ्राणि । मन्यथाः ।
सर्वा । अहम् । अस्मि । रोमशा । गन्धारीणाम्ऽइव । अविका ॥
॥ ७ ॥ ११ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

६. इमामवाच्यां सायण एवं व्याख्यातवान् । संभोगाय प्रार्थितो भावयव्यः स्वभार्यां रोमशामप्रौढेति बुद्ध्या परिहसन्नाह । भोज्या भोगयोग्यैषागधिता आ समन्ताद्गृहीता स्वीकृता । तथा परिगधिता परितो गृहीता...... । यद्वा आगधिता आ समन्तान्मिश्रयन्ती आन्तरं प्रजननेन बाह्यं भुजादिभिरित्यर्थः । ...... । पूर्वस्मिन् पक्षे पुरुषस्य प्राधान्यम् । उत्तरस्मिंस्तु योषित इति भेदः । कीदृशी सा । या जङ्गहे । अत्यर्थं गृह्णाति कदाचिदपि न मुञ्चति । अत्यागे दृष्टान्तः । कशीकेव । कशीका नाम सूतवत्सा नकुली । सा यथा पत्या सह चिरकालं क्रीडति न कदाचिदपि विमुञ्चति तथैषापि । किं च भोज्यैषा यादुरी । यादुरित्युदकनाम । रेतोलक्षणमुदकं प्रभूतं ददातीति यादुरी । बहुरेतोयुक्तेत्यर्थः । तादृशी सती याशूनां संभोगानाम् । यश इति प्रजननाम । तत्संबन्धीनि कर्माणि याशूनि भोगाः । तेषां शता शतान्यसंख्यातानि मह्यं ददाति । इति ॥

७. इमामप्यश्लीलतरां सायण एवं व्याख्यातवान् । भो पते मे माम् । द्वितीयार्थे चतुर्थी । उपोप । द्वितीय उपशब्दः पादपूरणः । उपेत्य परामृश । सम्यक् स्पृश । भोगयोग्यामवगच्छेत्यर्थः । यद्वा मे मम गोपनीयमङ्गमुपोप परामृश । अत्यन्तमान्तरं स्पृश । परामर्शाभावशङ्कां निवारयति । मे मदङ्गानि रोमाणि दभ्राणि मा मन्यथाः । अल्पानि मा बुध्यस्व । ...... । अदभ्रत्वमेव विशदयति । अहं रोमशा बहुरोमयुक्तास्मि । यतोहमीदृशी अतः सर्वा संपूर्णावयवास्मि । रोमशत्वे दृष्टान्तः । गन्धारीणामविकेव । गन्धारा देशाः । तेषां संबन्धिन्यविजातिरिव । तद्देशस्था अवयो मेषा यथा रोमशाः । तथाहमस्मि । ....यतोहमीदृशी अतो मामप्रौढां मावबुध्यस्वेत्यर्थः । इति ॥

६. जिला धरिलें असतां [आणि] आलिंगन दिलें असतां जी मुंगुशीप्रमाणें गच्च धरून राहते, [ती] रेतानें बरबटलेली [ही] भोग्य स्त्री मला शंभर संभोग देत आहे !

६. This woman to be enjoyed ! who, clasped [and] embraced, holds fast like a she-mungoose, [and is] soiled with the semen, gives me a hundred embraces !

७. माझे अवयव गच्च धर; माझे अवयव लहान आहेत असें समजूं नको. मी गंधारी लोकांच्या मेंढीप्रमाणें केसांनीं सर्व भरली आहें.

7. Press my limbs close, Oh ! press them close; do not think my limbs are undeveloped. I am all hairy like a ewe of the Gandhâris.

---

६ या आणि पुढच्या ऋचांचा अर्थ सायणांस अनुसरूनच आम्हीं केला आहे. ते म्हणतात कीं, भावयव्याला त्याची स्त्री ब्रह्मवादिनी ' रोमशा ' इणें संभोगासाठीं प्रार्थना केली, तेव्हां ती लहान आहे असें समजून तो तिचा उपहास या ऋचेंत करीत आहे. भाष्य पहा.

ही ऋचा जशी बीभत्स आहे तशीच ती कठीण आहे. म्हणजे तींत सहा मुख्य शब्द (आगधिता, परिगधिता, कशीका, जंगहे, यादुरी, याशूनाम्)हे आहेत. आणि ते सहाहि कठिण आणि अप्रसिद्ध आहेत. पण अर्थ सायणांनीं केल्याप्रमाणेंच असावा असें दिसतें खरें.

वृत्तासाठीं ' भोजिआ ' असा पाठ म्हणावा लागतो.

७. तूं लहान आहेस असा परिहास केला तेव्हां, मी लहान नाहीं, मोठी झालेली आहें, माझे सर्व अवयव पूर्णपणें परिपक्व दशेला आलेले आहेत, असें स्त्री म्हणते तें यांत सांगितलें आहे म्हणून सायण म्हणतात. त्यांच्या भाष्यालाच अनुसरून याहि बीभत्स ऋचेचा आम्हीं अर्थ केला आहे.

सहावी ऋचा पुरुषाची आणि सातवी स्त्रीची वाणी आहे यांत संशय नाहीं; मग हा पुरुष आणि ही स्त्री कोणीहि असोत.

' रोमशा ' हें या ऋचेंत पद आहे इतक्यावरूनच इची कर्त्री रोमशा नांवाची ब्रह्मवादिनी होय असें म्हणण्याचा प्रघात पडून गेला आहे. पण ' रोमशा ' हें येथें विशेषनाम नव्हे, विशेषण आहे. आणि रोमशा नांव दुसऱ्या ठिकाणीं आलेलें नाहीं त्यापेक्षां रोमशा म्हणून भावयव्याची स्त्री इत्यादिक कथा निराधार दिसते.

दुसरी गोष्ट ध्यानांत ठेवण्याजोगी ही कीं, सहावी आणि सातवी ह्या ऋचा पहिल्या पांच ऋचांशीं ताडून पाहिल्या तर त्यांचा यांचा कांहीं संबंध दिसत नाहीं इतकेंच नव्हे, पण त्यांचा विषय आणि यांचा विषय भिन्न असल्यामुळें, व वृत्त भिन्न असल्यामुळें ह्या शेवटच्या दोन ऋचा प्रथम या सूक्ताच्या नसाव्यात,

सूक्तम् १२७.

दिवोदासपुत्रः परुच्छेप ऋषिः । अग्निर्देवता । स हि शर्ध इति षष्ठी षट्सप्तत्यक्षरा अतिधृतिः । शिष्टा अत्यष्टयः ॥

उत्कृत्यभिकृतिसंकृतिविकृत्याकृतिप्रकृतिकृत्यतिधृतिधृत्यत्यष्ट्यष्टिषु चतुरुत्तरशताक्षरमारभ्य चतुर्णां परित्यागेनैकैकमुक्तं छन्दो जायते ॥

प्रायः प्रथमौ द्वौ पादौ जागतौ तत एक आनुष्टुभः ततोपि द्वावानुष्टुभौ तत एकः पुनरपि जागतः ततोप्येक आनुष्टुभः इति सप्त पादा यत्र भवन्ति तत्रात्यष्टिर्जायते ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।
य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।
घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातऽवेदसम् । विप्रम् । न । जातऽवेदसम् ।
यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा ।
घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. दास्वन्तम् (=अतिशयेन दानवन्तं) वसुं (=वासयितारं=दयालुं) सहसः सूनुं (=बलस्य पुत्रं) जातवेदसं (=जातप्रज्ञं)—विप्रं न जातवेदसं (=कविमिव जातप्रज्ञं=जन्मत एव विशिष्टप्रज्ञम्)—अग्निं होतारं मन्ये (=देवानाम् आह्वातारं बहुमन्ये) । देवः (=दीप्तिमान्) स्वध्वरः (=शोभनयज्ञः=शोभनं यज्ञं निर्वहन्) यः [अग्निः] ऊर्ध्वया देवाच्या कृपा (=उत्कृष्टया दैव्या दीप्त्या) शोचिषा (=तेजसा) [च] आजुह्वानस्य सर्पिषः घृतस्य (=आ समन्ताद्धूयमानस्य सरणं प्राप्नुवतः आज्यस्य) वि भ्राष्टिं (=विशिष्टां कान्तिं=दर्शनम्) अनु वष्टि (=कामयते) ॥

आणि संहिताकरणाच्या वेळीं ह्या सूक्तांत त्या मिसळून गेल्या असतील असें वाटतें. भावयव्य जर कोणी राजा होऊन गेलाच असेल, तर त्याचा आणि त्याच्या बायकोचा संबंध या दोन ऋचांविषयीं वस्तुतः कांहीं नाहीं इतकें उघड होतें.

आणि कक्षीवानाच्या नांवानें मोडणारीं सर्व सूक्तें येथें संपतात (९ व्या

सूक्त १२७.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—अग्नि. वृत्त—अत्यष्टि, मात्र ६ वीचें अतिधृति. 'अत्यष्टि'यांत सात चरण, किंवा तीन चरण आणि चार पोटचरण असतात. पहिले दोन जगती छंदाचे, अक्षरें २४; तिसरा अनुष्टुभाचा, अक्षरें ८; चवथा आणि पांचवा अनुष्टुभाचे, अक्षरें १६; सहावा जगतीचा, अक्षरें १२; आणि सातवा अनुष्टुभाचा, अक्षरें ८: एकूण सर्व अक्षरें ६८.

१. महोदार, कृपाळु, बळाचा पुत्र, उपजत प्रज्ञावान्—कवीप्रमाणें उपजत प्रज्ञावान्—असा जो अग्नि, त्याला मी होता मानून पूजितों; जो सुयज्ञ देव [आपल्या] अत्युच्च दिव्य प्रभेनें [आणि] तेजानें, वितुळणाऱ्या तुपाच्या कांतीची इच्छा करितो.

HYMN 127.

To *Agni*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashti*, except in verse 6 where it is *Atidhriti*.

1. I honour as invoker Agni the great giver, the benevolent, the son of might, born to wisdom—born to wisdom like a poet; who, the brilliant performer of a successful sacrifice, loves with his high [and] divine splendor [and] brightness the bright appearance of the melting clarified butter as it is offered.

मंडलांत मात्र ७४ वें सूक्त तेवढें त्याचें आहे). पुढें दुसऱ्याचीं सूक्तें लागलीं. तेव्हां स्फुट ऋचा संहिताकारांच्या हातीं असतील आणि त्यांचा संबंध कोणत्या दुसऱ्या सूक्तांशीं चांगला जुळत नसेल म्हणून या शेवटच्या दोन सूक्तांत एकांत तीन (सू. १२५ मं. १–३) आणि एकांत (सू. १२६ मं. ६,७) दोन अशा लावून दिल्या असतील. त्यामुळें या ऋचांचा पूर्वापर संबंध बरोबर न जुळल्यामुळें त्या दुर्बोध होतात यांत नवल नाहीं.

---

१. हें सूक्त दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप या ऋषीचें आहे. या ऋषीचीं या-

यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गिरसां विप्र मन्मभिर्विप्रेभिः
शुक्र मन्मभिः ।
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ २ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । यजमानाः । हुवेम । ज्येष्ठम् । अङ्गिरसाम् । विप्र ।
मन्मऽभिः । विप्रेभिः । शुक्र । मन्मऽभिः ।
परिज्मानम्ऽइव । द्याम् । होतारम् । चर्षणीनाम् ।
शोचिःऽकेशम् । वृषणम् । यम् । इमाः । विशः । प्र । अवन्तु । जूतये ।
विशः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे विप्र (=मेधाविन्), अङ्गिरसां ज्येष्ठं (=पितरं) यजिष्ठम् (=अतिशयेन यष्टव्यं) त्वा (=त्वां) यजमानाः (=यष्टारो) [वयं] मन्मभिः (=स्तोत्रैः) हुवेम (=आह्वयामः)—हे शुक्र (=दीप्तिमन्), विप्रेभिः (=विप्रैः=स्तोतृभिः) मन्मभिः (=स्तोत्रैश्च) [हुवेम=आह्वयामः] । शोचिष्केशं (=ज्वालारूपकेशं) वृषणं (=बलयुक्तं) परिज्मानमिव द्यां (=परिगन्तारं सूर्यमिव=परिगन्तृसूर्यवत्परिगन्तारं) चर्षणीनां होतारं (=मनुष्याणां हिताय देवानाम् आह्वातारं) [त्वां हुवेम] । यं [त्वाम्] इमा विशः [इमा अस्मद्रूपा] विशः (=जना) जूतये (=त्वरायै=सत्वरागमनाय) प्रावन्तु (=प्रीणयन्तु=तोषयन्तु) ॥

यजिष्ठं त्वा यजमाना वयं हुवेमेत्यत्र यतो वयं यजमाना यतश्च त्वं यजिष्टः अतो हुवेमेत्यभिप्रायः । ......शोचिष्केशं केशवदत्यन्तायतज्वालोपेतम् । इति सायणः ॥

पासून १३९ पर्यंत तेरा सूक्तें आहेत. दुसरीं सूक्तें ऋग्वेदांत या ऋषीचीं नाहींत.

हें पहिलें सूक्त अग्नीविषयीं आहे. पहिल्या मंत्राचा भावार्थः—‘ तुपाची आहुति टाकिली म्हणजे ती पाहून ज्याला आनंद होतो, आणि जो आपल्या दिव्य कांतीनें आणि तेजानें प्रकाशून तो आनंद प्रदर्शित करितो, तो महाउदार, दयाळु आणि कवीप्रमाणें उपजतच बुद्धिमान् बळाच्या योगानें मंथून उत्पन्न केलेला अग्नि, त्याला मी होता (देवांला बोलावून आणणारा) असें समजून त्याची पूजा करितों. ’

‘ सुयज्ञ ’=‘ स्वध्वरः.’ म्हणजे चांगल्या रीतीनें यज्ञ सिद्धीस नेणारा, जेणेंकरून देव येऊन अर्पिलेलें हवि घेऊन भक्षितील असा यज्ञ करणारा. हें विशेषण होता म्हणून जो ऋत्विज असतो,

२. अत्यंत यज्ञयोग्य असा जो अंगिरसांचा आदिपुरुष त्या तुला, हे प्रज्ञावान् अग्नी, आम्ही यज्ञ करणारे जन स्तोत्रांच्या योगानें हाक मारीत आहों—हे तेजस्वी अग्नी, स्तोत्यांच्या आणि स्तोत्रांच्या योगानें [हाक मारीत आहों]; जो सूर्याप्रमाणें प्रदक्षिणा करणारा आणि मनुष्यांचा ज्वालाशिख [आणि] प्रबळ होता [होय]. आणि तुला हे जन, [हे] जन तुला त्वरा करण्याविषयीं वळवोत.

2. Thee, the ancestor of the Angirases, most deserving to be honoured with sacrifices, we the sacrificers are invoking, O wise [Agni], with hymns,—through, O brilliant one, hymns [and] sages—thee the priest of men, like the revolving sun, bedecked with shaggy flames, endowed with strength: whom may these persons— [these] persons—induce to hasten hither.

त्याला खरोखर लावावयाचें; पण अग्नीला येथें ‘होता’ मानिला असल्यामुळें त्याला लाविलें आहे.

‘प्रभेनें’=‘क्ष्मा.’ सायणांनीं अर्थ ‘सामर्थ्यानें’ असा केला आहे. पण ऋ. ६. १५. ५; ७. ३.- ९; आणि ६. २३. ५ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य ह्यांचें प्रमाण आमच्या अर्थाला आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ‘मनिए दासुअन्तं’, चवथ्यांत ‘सुअध्वरो’ आणि पांचव्यांत ‘देवाचिआ’ असें वाचावें. सहावा चरण ‘शोचिषा’ या शब्दांतील ‘चि’ अक्षरावर संपतो आणि त्या शब्दाचा ‘षा’ इतका भाग पुढच्या पादांत घेऊन ‘आजुह्वानस्य’ याच्या ‘आ’ अक्षरांत नाहींसा करावा लागतो त्यापेक्षां सहाव्या चरणांत एक अक्षर कमी असतें तर बरें होतें.

---

२. ‘हे अग्नी, अंगिरसांचा आदिपुरुष, मेधावी, सूर्याप्रमाणें जगताला प्रदक्षिणा करणारा, ज्वाला ह्याच ज्याच्या शिखा, जो बलवान्, असा मनुष्यांचा होता जो तूं, त्या अतिशयेंकरून पूजनीया तुला यज्ञेंकरून पूजा करणारे जे आम्ही, ते स्तोत्रें रचणाऱ्या कवींच्या द्वारा आणि स्तोत्रांच्या द्वारा बोलावीत आहों. तर ह्या आम्हां जनांची हाक ऐकून तूं लवकर आम्हांप्रत ये.’

‘अंगिरसांचा आदिपुरुष’=‘अङ्गिरसां ज्येष्ठम्.’ सू. ३१ मं. १ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘सूर्याप्रमाणें प्रदक्षिणा करणारा’=‘परिज्मानमिव द्याम्.’ म्हणजे जसा सूर्य जगतासभोंतालीं नित्य फिरतो तसा फिरणारा.

‘हे जन’=‘इमा विशः.’ म्हणजे

स हि पुरू चिदोजसा विरुक्मता दीद्यानो भवति द्रुहंतरः परशुर्न द्रुहंतरः ।
वीळु चिद्यस्य समृतौ श्रुवद्वनेव यत्स्थिरम् ।
निष्षहमाणो यमते नायते धन्वासहा नायते ॥ ३ ॥

सः । हि । पुरु । चित् । ओजसा । विरुक्मता । दीद्यानः । भवति । द्रुहम्ऽतरः । परशुः । न । द्रुहम्ऽतरः ।
वीळु । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । श्रुवत् । वनाऽइव । यत् । स्थिरम् ।
निःऽसहमानः । यमते । न । अयते । धन्वऽसहा । न । अयते ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हि (=यस्मात् कारणात्) सः (=अग्निः) विरुक्मता (=तेजस्विना) ओजसा (=सामर्थ्येन) पुरु चित् (=अत्यन्तमेव) दीद्यानः (=दीप्यमानः) द्रुहंतरः (=द्रोग्धृणां हिंसको) भवति—परशुर्न द्रुहंतरः (=परशुरिव शत्रुहिंसको) [भवति]। यस्य समृतौ (=संगमने सति) वीळु चित् [पदार्थजातं] (=यद्यद् दृढं लोहादिकं तदपि) यत् [च] स्थिरम् (=अचलं पर्वतादिकं) [तत्सर्वं] वनेव (=उदकानीव उदकानि यथा तथा) श्रुवत् (=स्रवेत्=द्रवति)। निःसहमानः (=निःशेषेण शत्रून् अभिभवन्) यमते (=तिष्ठति) न [तु] अयते (=शत्रुसकाशात् पलायते)—धन्वसहा (=धनुषा शत्रूणाम् अभिभविता) [स] न अयते (=न पलायते)॥

'आम्ही' जे स्तोत्रें म्हणत आहों, ते दिवोदासाचे पुत्र. 'हा जन' याचा उपयोग मराठी कवितेंतहि अशा प्रकारचा पुष्कळ येत असतो.

३. कारण कीं आपल्या तेजस्वी सामर्थ्यानें अत्यंत प्रकाशणारा असा तो दुष्टांला मारणारा होतो—तो तरवारीप्रमाणें दुष्टांला मारणारा [होतो]; ज्याची भेट होतांच दृढ आणि स्थिर जे पदार्थ असतात, ते सुद्धा पाण्यांसारिखे वितळूं लागतात. तो शत्रूंला संहारून उभा राहतो, पळत नाहीं—धनुर्जयी [अग्नि] पळत नाहीं.

3. For shining splendidly with his brilliant power he becomes the destroyer of the haters— destroyer of the enemies, like a sword; at whose meeting even things, [which are] solid [and those] which [are] firm, melt like waters. Vanquishing the enemies he stands, and does not fly—the victorious archer does not fly.

३. ' अग्नि आपल्या तेजःपुंज बळानें तरवारीप्रमाणें शत्रूंला मारून टाकण्याविषयीं समर्थ आहे. अग्नि शत्रूला मारून टाकितो यांत नवल नाहीं; पण पाषाण आणि मोठमोठे पर्वत यांसारिखे जे प्रचंड आणि अति कठिण पदार्थ, ते सुद्धा अग्नीची गांठ पडतांच पाण्याप्रमाणें वितळून जातात. अग्नि हा जणुं काय मोठा धनुर्धर आहे, आणि मोठ्या शूराप्रमाणें शत्रूंला मारून समरांगणांत उभा राहतो, पळून जात नाहीं.'

' धनुर्जयी '=' धन्वसहा.' म्हणजे धनुष्याच्या योगानें शत्रूंला जिंकणारा, शत्रूंचा पराभव करणारा. या विशेषणावरून आणि परशुशब्दावरून उघड होतें कीं, वेदकाळीं जीं शस्त्रें आणि अस्त्रें ठाऊक होतीं, त्यांत तरवार (परशु), आणि धनुष्यबाण हीं असत, आणि धनुष्याच्या योगानें शत्रूंला जिंकणें हें वीरांला मोठें भूषण मानिलेलें असे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांतील दुसऱ्या पोटचरणांत 'दीद्यानो'च्या स्थळीं 'दीदीइआनो' असें म्हणावें; आणि तिसऱ्या चरणांत दोनी ठिकाणीं 'नायते'च्या जागीं 'न अयते' असें म्हणावें.

दृह्ला चिदस्मा अनु दुर्यथा विदे तेजिष्ठाभिररणिभिर्दाष्ट्यवसेऽग्नये दाष्ट्यवसे ।
प्र यः पुरूणि गाहते तक्षद्वनेव शोचिषा ।
स्थिरा चिदन्ना नि रिणात्योजसा नि स्थिराणि चिदोजसा ॥४॥
दृह्ला । चित् । अस्मै । अनु । दुः । यथा । विदे । तेजिष्ठाभिः । अरणिऽभिः । दाष्टि । अवसे । अग्नये । दाष्टि । अवसे ।
प्र । यः । पुरूणि । गाहते । तक्षत् । वनाऽइव । शोचिषा ।
स्थिरा । चित् । अन्ना । नि । रिणाति । ओजसा । नि । स्थिराणि । चित् । ओजसा ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अस्मै (=अग्नये) दृह्ला चित् (=दृढा चित्=दृढान्यपि) [वस्तूनि], यथा विदे [तथा] (=यथा विद्यते ज्ञायते तथा), [यजमाना] अनु दुः (=अनु ददुः =एकैकमिति क्रमेण ददति)। [उपासकजनस्] तेजिष्ठाभिः (=अत्यन्तं तेजस्विनीभिः) अरणिभिः (=अरणिनामकैः काष्ठैः) अवसे (=प्रसादाय=यथा स प्रसन्नो भवेत्तथा) दाष्टि (=पूजयति)—अग्नये [तुभ्यम्] अवसे (=प्रसादाय) दाष्टि (=पूजयति)। यः [अग्निः] पुरूणि (=बहूनि) [वस्तूनि] शोचिषा (=स्वकीयया ज्वालया) वनेव तक्षन् (=वनवृक्षसमूहानिव तक्षन्=काष्ठानीव च्छिन्दन्) [तानि] प्र गाहते (=प्रविशति) [अपि च] स्थिरा चित् अन्ना (=स्थिराण्यपि अन्नानि=काष्ठादीनि) ओजसा (=स्वतेजसा) नि रिणाति (=अवगमयति=स्वोदरे गमयति=भक्षयित्वा पचति)—स्थिराणि चिद् ओजसा नि [रिणाति] (=स्वतेजसा स्थिराण्यपि अन्नानि=दृढानि काष्ठादीनि अन्नान्यपि भक्षयित्वा पचति)॥

यथा विदे इत्यत्र यथा विदे विदुषे परमार्थदर्शिने यथोत्कृष्टानि धनानि वितरन्ति दानशीलाः। यद्वा अयमग्निर्यथा विदे। विन्दते। स्वातिरिक्तं हविर्देवेभ्यो दातुं लभते स्वीकरोति तथा दुरिति। इति सायणः॥

४. कठिण सुद्धा [हव्यें] याला देत असतात हें प्रसिद्धच आहे; याची कृपा व्हावी म्हणून अत्यंत तेजस्वी अरणींच्या योगानें याला [जन] भजतो—अग्नीला कृपेसाठीं [जन] भजतो; जो [अग्नि] [आपल्या] तेजानें अनेक [वस्तूंला] लांकडांप्रमाणें तोडीत त्यांच्या मधून चालतो, [आणि आपल्या] सामर्थ्यानें कठिण कठिण सुद्धा अन्नें खाऊन टाकितो—[आपल्या] सामर्थ्यानें कठिण कठिण सुद्धा [अन्नें] खाऊन टाकितो.

4. As is known, they give him even hard [offerings]; to propitiate him [the worshipper] honours [him] with the most brilliant pieces of wood—honours Agni to propitiate him; who penetrates many things, cutting them down like trees with [his] flame. He consumes even hard things as food with [his] flame—consumes even hard things with his flame.

४. 'अग्नीला अति कठिण अशीं अन्नें घालितात, आणि त्याला तेणेंकरून प्रसन्न करूं पाहतात. आणि तीं कठिण अन्नेंहि (लांकडें) खाऊन तो प्रसन्न होतो. अग्नि अरण्यांत शिरतो, आणि त्यांला तोडल्याप्रमाणें तोडून जणूं टाकितो. तो आपल्या सामर्थ्यानें अति कठिण असे पदार्थ खाऊन पचवून खाक करितो.'

'हें प्रसिद्धच आहे'='यथा विदे.' 'यथा विदे' हे शब्द दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत, आणि तेथें सुद्धा आम्हीं येथें केलेला अर्थ जुळतो इतकेंच नव्हे, पण त्यांतून कितीएक ठिकाणीं सायणांनींहि याच्या जवळ जवळ अर्थ केला आहे.

'अत्यंत तेजस्वी अरणींच्या योगानें'='तेजिष्ठाभिः अरणीभिः.' 'अरणि' म्हणजे ज्या लांकडांला एकमेकांवर घांसून अग्नि उत्पन्न करीत, तीं लांकडें. परंतु येथें जळणारीं लांकडें इतकेंच विवक्षित दिसतें. 'तेजिष्ठाभिः अरणिभिः' हे शब्द पुनः १२९ व्या सूक्ताच्या ५ व्या मंत्रांत आले आहेत.

तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि नक्तं यः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषे दिवातरात् ।
आदस्यायुर्ग्रभणवद्वीळु शर्म न सूनवे ।
भक्तमभक्तमवो व्यन्तो अजरा अग्नयो व्यन्तो अजराः ॥५॥ १२॥

तम् । अस्य । पृक्षम् । उपरासु । धीमहि । नक्तम् । यः । सुदर्शऽतरः । दिवाऽतरात् । अप्रऽआयुषे । दिवाऽतरात् ।
आत् । अस्य । आयुः । ग्रभणऽवत् । वीळु । शर्म । न । सूनवे ।
भक्तम् । अभक्तम् । अवः । व्यन्तः । अजराः । अग्नयः । व्यन्तः । अजराः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

५. अस्य (=एतस्याग्नेस्) तम् (=एतं) पृक्षम् (=अन्नं हविर्लक्षणम्) उपरासु (=वेद्याः समीपभूतासु भूमिषु) धीमहि (=नि दधीमहि) यः [अग्निः] दिवातरात् (=अह्नः=यावद्दिने ततः सकाशात्) नक्तं (=रात्रौ) सुदर्शतरः (=विशेषेणाधिकं दर्शनीयो) [भवति]—दिवातरात् (=अह्नः सकाशाद्) [रात्रौ] अप्रायुषे (=अधिकतरं जीवते=अधिकतरं प्रकाशमानाय) [तस्मै] [पृक्षं धीमहि=अन्नं निदधीमहि]। आत् (=अतः कारणादेव=यतो रात्रावधिकं प्रकाशतेऽतः कारणाद्) अस्य [अग्नेः] आयुः (=आयुष्कालः=आयुःस्थितिः) वीळु शर्म सूनवे न (=दृढं पितुर्गृहं यथा पुत्राय ग्रभणवत्=अनुग्रहवत्=अनुग्राहकं=रक्षकं तथा), ग्रभणवत् (=ग्रहणवत्=अनुग्रहवत्=रक्षकं) [भवति]। भक्तम् अभक्तम् अवः (=इतरैः प्राप्तं यत् यच्चेतरैर्न प्राप्तं तादृशमपि रक्षणं) व्यन्तः (=आगमयन्तः=कुर्वन्तः) [अग्नयः] अजराः (=जरारहिता) [भवन्ति]—[अथो] व्यन्तः (=रक्षणं कुर्वन्तः) अग्नयः (=आहवनीयादयोऽग्नयः) अजराः (=जरारहिता) [भवन्ति]॥

५. तर ह्या [अग्नी]कारणें हें अन्न वेदीजवळ आपण ठेवूं; जो [अग्नि] दिवसापेक्षां रात्रीं अधिक सुंदर दिसतो—दिवसापेक्षां [रात्रीं] अधिक जीवंत असणाऱ्या [अग्नी]कारणें [अन्न ठेवूं]. कारण कीं त्याचें आयुष्य, पुत्राला [पित्याचें] मजबूत घर [रक्षणकारक] [असतें] तसें, [उपासकाला] रक्षणकारक [आहे]. [इतरांला] प्राप्त झालेलें आणि प्राप्त न झालेलें [असें] रक्षण करणारे [अग्नि] अजर [होत]—[रक्षण] करणारे अग्नि अजर [होत].

5. Let us then place this his food near the altar, [his] who [is] more conspicuous in the night than in the day—to him who [is] more energetic [at night] than in the day. For then his life [is] as protecting as [is] the [father's] fortified house to the son. Affording [to his worshippers] support, [such as is] obtained [and] [such as is] not obtained [by others], the [various] Agnis [are] ever youthful—the [various] Agnis giving support [are] ever youthful.

५. ही ऋचा किंचित् दुर्बोध आहे. भावार्थः– ' जो दिवसापेक्षां रात्रीच्या वेळीं अधिक प्रकाशमान दिसतो, आणि दिवसापेक्षां रात्रीं अधिक जीवंत जणुं दिसतो, त्या अग्नीला आपण या वेदीजवळ हवि ठेवूं. असें जर आपण करूं, तर जसा एकादा मुलगा आपल्या बापाच्या मजबूत घरांत राहिला तर सुरक्षित असतो, तसें अग्नीचें सगळें वर्तन त्याच्या भक्तांला रक्षणदायक होतें म्हणून आम्हांलाहि रक्षणदायक होईल.–अग्नि सर्व प्रकारचें रक्षण करितो; तरीहि तो कधीं वृद्ध होत नाहीं.'

'[रात्रीं] अधिक जीवंत...कारणें'= ' अप्रायुषे. ' दिवसाचा अग्नि जणुं गुप्त असतो आणि रात्रीं त्याचें तेज विशेष लकलकीत दिसत असतें.

' रक्षण करणारे अग्नि ' =' अवः व्यन्तः अग्नयः.' या अनेकवचनाचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, अनेक ठिकाणचे आणि अनेक वेळीं प्रदीप्त होणारे जे अग्नि ते. उषा जी प्रभातकालरूप देवी, तिला सुद्धा असेंच अनेकवचन लाविलेलें पूर्वीं आलेलेंच आहे.

स हि शर्धो न मारुतं तुविष्वणिरप्नस्वतीषूर्वरास्विष्टनिरार्तनास्विष्टनिः ।
आदद्धव्यान्याददिर्यज्ञस्य केतुरर्हणा ।
अध स्मास्य हर्षतो हृषीवतो विश्वे जुषन्त पन्थां नरः शुभे न पन्थाम् ॥ ६ ॥

सः । हि । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनिः । अप्नस्वतीषु । उर्वरासु । इष्टनिः । आर्तनासु । इष्टनिः ।
आदत् । हव्यानि । आऽददिः । यज्ञस्य । केतुः । अर्हणा ।
अध । स्म । अस्य । हर्षतः । हृषीवतः । विश्वे । जुषन्त । पन्थाम् । नरः । शुभे । न । पन्थाम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. स हि (=अग्निः खलु) मारुतं शर्धो न (=मरुतां गण इव) तुविष्वणिः (=प्रभूतनादः=प्रभूतध्वनियुक्तो) [भवति] । अप्नस्वतीषु (=खननादिकर्मवतीषु= कृतोद्यमासु) उर्वरासु (=सस्याढ्यासु भूमिषु) इष्टनिः (=ध्वनियुक्तो) [भवति] । [अपि च] आर्तनासु (=पृतनासु) इष्टनिः (=ध्वनियुक्तो) [भवति] । आददिः (=हविषां स्वीकर्ता) यज्ञस्य केतुः (=अध्वरस्य ध्वजभूतः) [अग्निः] अर्हणा (=अर्हणया=पूजया सह) हव्यानि (=हवींषि) आदत् (=स्वीकरोति) । अध स्म (=अत एव) हर्षतः हृषीवतः (=हर्षयुक्तस्य आनन्दयुक्तस्य च) अस्य [अग्नेः] पन्थां (=पन्थानं=मार्गं) विश्वे (=सर्वेपि जना) जुषन्त (=अजुषन्त =असेवन्त=सेवन्ते)—नरः शुभे न पन्थां (=यथा मनुष्याः शोभायै=शोभितुं=कल्याणाय ऋजुं पन्थानं भजन्ते तद्वत्) [अस्माग्नेः पन्थां=पन्थानं जुषन्त=सेवन्ते] ॥

अप्नस्वतीषु उर्वरासु इष्टनिरित्यत्र अप्नस्वतीषु खननप्रोक्षणादिकर्मोपेतासु । अप्न इति कर्मनाम । अप्नो दंस इति तन्नामसु पाठात् । उर्वरासु उरुवरणयुक्तासु श्रेष्ठासु वेदिभूमिषु......इष्टनिः यष्टव्यः ।......किंच हर्षतो हविर्भक्षणादत्यन्तहर्षयुक्तस्य यद्वा अभिमतफलदानेन यजमानान् हर्षयतो हृषीवत आज्यस्वीकारेण हर्षयुक्तस्याग्नेः पन्थां पन्थानं मार्गं विश्वे सर्वे मनुष्या जुषन्त । अप्रीणयन् । असेवन्त वा । किमर्थम् । शुभे । शोभनाय । सुखप्राप्तये पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यमैहिकामुष्मिकफलस्याग्नेरेव मार्गं सर्वे-

६. आणि तो मरुतांच्या गणाप्रमाणें प्रचंड नाद करणारा [होय], धान्यानें भरलेल्या समृद्ध शेतांत नाद करणारा [होय], आणि सेनांमध्यें नाद करणारा [होय]. पाहुणा [आणि] यज्ञाचा ध्वज [असा] अग्नि पूजेसहित हव्यें स्वीकारून घेत असतो. म्हणूनच आनंदी [आणि] संतोषवान् [असा जो] हा [अग्नि], त्याच्या मार्गाला सकळ जन भजतात— मनुष्य जसे कल्याणार्थ [चांगला] मार्ग [भजतात, तसे सकळ जन याच्या मार्गाला भजतात].

6. He makes a loud noise like the troop of Maruts; he makes a noise in the rich corn-fields—makes a noise among the armies of the enemy. He the hearty guest, the banner of sacrifice, receives the oblations with the worship. It is therefore that all follow the path of the delighted [and] pleased Agni—follow his path as men follow a path for good.

---

६. ' अग्नि मरुद्गणाप्रमाणें जाईल तिकडे आवाज करीत असतो: तो, ज्यांत उत्तम श्रम केले आहेत आणि ज्यांत उत्तम धान्यें पिकलीं आहेत, अशा शेतांत शिरला म्हणजे तेथेंहि आवाज करितो, आणि शत्रूंचें सैन्य जाळावयाचें असलें म्हणजे तेथेंहि तसाच आवाज करितो. मनुष्यांनीं दिलेलीं हव्यें घेणारा असा जो यज्ञाचा जणुं ध्वजच अग्नि, तो आमचीं मर्त्यांचीं हव्यें स्वीकारून घेत असतो. म्हणूनच तर या आनंदमय अग्नीच्या उपासनेचा मार्ग, सकळ जन चांगला एकादा रस्ता शोधून त्याणें जातात तसे, जाणून बुजूनच अवलंबीत असतात.'

' प्रचंड नाद करणारा '=' तुविष्वणिः.' अग्नि जाऊं लागला आणि मार्गामधील वस्तु जाळूं लागला, म्हणजे जो भुग् भुग् असा आवाज होत असतो, तो येथें विवक्षित आहे.

' यज्ञाचा ध्वज '=' यज्ञस्य केतुः.' म्हणजे जेथें जेथें यज्ञ होतो तेथें तेथें ध्वजाप्रमाणें अग्नि पेटून प्रकाशत असतोच; जसें ध्वजाशिवाय सैन्य नाहीं, तसा अग्नीशिवाय यज्ञ नाहीं.

' याच्या मार्गाला '=' अस्य पन्थाम्.' अग्नीचा मार्ग म्हणजे अग्नीची उपासना करण्याची चाल.

पहिल्या चरणांत 'अप्नस्वतीषु उर्वरासु इष्टनिः । आर्तनासु इष्टनिः' असें म्हणून, दुसऱ्यांत 'हव्यानि आददिः' असें म्हणावें; आणि तिसऱ्यांत 'स्म अस्य' असें वाचून त्यांत शेवटीं दोन

द्विता यदीं कीस्तासो अभिद्यवो नमस्यन्त उपवोचन्त भृगवो म-थ्नन्तो दाशा भृगवः ।
अग्निरीशे वसूनां शुचिर्यो धर्णिरेषाम् ।
प्रियाँ अपिधीँर्वनिषीष्ट मेधिर आ वनिषीष्ट मेधिरः ॥ ७ ॥

द्विता । यत् । ईम् । कीस्तासः । अभिऽद्यवः । नमस्यन्तः । उपऽवोचन्त । भृगवः । मथ्नन्तः । दाशा । भृगवः ।
अग्निः । ईशे । वसूनाम् । शुचिः । यः । धर्णिः । एषाम् ।
प्रियान् । अपिऽधीन् । वनिषीष्ट । मेधिरः । आ । वनिषीष्ट । मे-धिरः ॥ ७ ॥

नुयच्छन्ति । अग्निमेव प्रीणयित्वा साधयन्ति । मार्गश्रयणे दृष्टान्तः । यथा लोके नरो मनुष्याः शुभे शोभनाय सुखप्राप्तये पन्थानं सर्वैर्गन्तव्यं निर्भयं प्रौढमार्गमिव । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

७. यद् ईं (=यम् इममग्निं) कीस्तासः (=स्तोतारः) अभिद्यवः (=अभिगत-दीप्तिमन्तः=तेजस्विनो) नमस्यन्तः (=नमस्कारेण नम्रीभवन्तो) भृगवः (=भृगु-कुलोत्पन्ना मनुष्या) द्विता (=द्विधा=द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम्) उपवोचन्त (=उपासत)— दाशा (=हविर्दानेन निमित्तभूतेन=हविर्दानाय) मथ्नन्तः (=अरण्यां मन्थनेन नि-ष्पादयन्तो) भृगवः [उपवोचन्त=उपासत] [सोयं] शुचिः (=दीप्तिमान्) अग्निः वसूनाम् ईशे (=धनानाम् ईष्टे=प्रभुर्भवति) यः [अग्निः] एषां (=दृश्यमा-नानां सुवर्णमाणिक्यादीनां धनानां) धर्णिः (=धारको) [भवति] । [स] मेधिरः (=यष्टव्यः) प्रियान् (=स्वप्रीतिहेतून्) अपिधीन् (=आज्यादीनि आवरणानि=हवीं-षि) वनिषीष्ट (=कामयतां=प्रीत्या सह स्वीकरोतु)—मेधिरः (=यष्टव्यः) [प्रियान् अपिधीन्=आज्यादीनि] आ वनिषीष्ट (=अत्यन्तं कामयताम्) ॥

द्वितेति दुर्बोधम् । सायणेन तु व्याख्यातमेवम् । द्विता द्वित्वमापन्नं द्विप्रकारं श्रौत-स्मार्तभेदेन द्वित्वमापन्नम् । यद्वा । उपलक्षणमेतत् । आहवनीयादिरूपेण नानावि-धम् । यद्वा द्विता द्विविधायैहिकामुष्मिकफलायोभयाय । इति ॥

आनुष्टुभ चरण 'विश्वे जुषन्त पन्थआम्। नरः शुभेन पन्थआम्' असे म्हणावे. म्हणजे या ऋचेचें ७६ अक्षरांचें 'अति-धृति' वृत्त सिद्ध होईल.

७. ज्या [अग्नी]ला स्तोत्रें करणारे, तेजःपुञ्ज [आणि] नमन करणारे भृगु जन दोन प्रकारांनीं भजते झाले—भृगुजन पूजेसाठीं मथून काढिते झाले—[तो हा] तेजस्वी अग्नि [सकल] वस्तूंचा धनी होय—जो त्यांचा धारणकर्ता [होय]. पूजनीय [अग्नि] त्याला प्रिय [अशा या] होमद्रव्यांवर प्रीति करो—पूजनीय [अग्नि] प्रीति करो.

7. He whom the praying, resplendent, [and] bowing Bhṛigus worshipped in two ways—the Bhṛigus [worshipped], churning him out for worship,—that Agni is the lord of things, who is their supporter. May sacred Agni love his dear oblations—may sacred [Agni] love [his oblations].

७. ' ज्या अग्नीला स्तोत्रपरायण, तेजस्वी, नमस्कार करून दैन्य दाखविणारे असे भृगुवंशांतील जन भजून अरणींतून निष्पन्न करून हवि देते झाले, तो हा अग्नि या पृथ्वींतील सकळ सुंदर द्रव्यांचा धनी होय. तर त्याला प्रिय असे जे घृतादिक पदार्थ आम्ही त्याजवर ओतीत आहों, ते तो आदरानें स्वीकारो.'

' भृगुजन '=' भृगवः. ' सू. ५८ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

' दोन प्रकारांनीं '=' द्विता.' म्हणजे मनुष्यांचा मित्र आणि देवांचा दूत होई अशा रीतीनें; मनुष्यांवर कृपा करून त्यांच्या मित्राप्रमाणें वागणें हा एक उद्देश, आणि मनुष्यांनीं दिलेलें हवि देवांकडे पोंहचविणें हा दुसरा उद्देश; या दोनी उद्देशांनीं, हे दोनीहि उद्देश जेणें-करून पूर्ण होतील अशा रीतीनें. ५८ व्या सूक्ताच्या ६ व्या मंत्रावरील टीपेंत हा दोन प्रकारचा उद्देश स्पष्ट करून दाखविला आहे.

' होमद्रव्यांवर '=' अपिधीन्.' 'अपिधि ' शब्द पुनः आलेला नाहीं; प्रस्तुत मंत्रांत सायणांस अनुसरून आम्हीं अर्थ केला आहे. तो केवळ निरुक्तीला अनुसरून आहे (कारण कीं 'अपिधि' म्हणजे कशाच्या तरी 'वर ठेविलेलें अथवा टाकिलेलें ' जें तूप वगैरे, तें असा अक्षरार्थ आहे) तरी संभवतो खरा.

पहिल्या चरणांत 'अभिद्यवो'च्या ठिकाणीं ' अभिदीअवो,' आणि दुसऱ्यांत ' वसूनआम् ' आणि ' एषआम् ' असें म्हणावें म्हणजे वृत्ताला अक्षरांचा मेळ पडतो.

विश्वासां त्वा विशां पतिं हवामहे सर्वासां समानं दंपतिं भुजे
सत्यगिर्वाहसं भुजे ।
अतिथिं मानुषाणां पितुर्न यस्यासया ।
अमी च विश्वे अमृतास आ वयो हव्या देवेष्वा वयः ॥ ८ ॥

विश्वासाम् । त्वा । विशाम् । पतिम् । हवामहे । सर्वासाम् । समानम् ।
दम्ऽपतिम् । भुजे । सत्यऽगिर्वाहसम् । भुजे ।
अतिथिम् । मानुषाणाम् । पितुः । न । यस्य । आसया ।
अमी इति । च । विश्वे । अमृतासः । आ । वयः । हव्या । देवेषु ।
आ । वयः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. विश्वासां विशां (=सर्वासां प्रजानां=सर्वेषां जनानां) पतिं (=प्रभुं) त्वा (=त्वां) [वयं] हवामहे (आह्वयामः)—सर्वासां [विशां] समानम् (=एकरूपं) दंपतिं (=गृहपतिं) भुजे (=भोजनाय)—सत्यगिर्वाहसं (=सत्यभूतं गिरां स्तोत्राणां वाहकं) [त्वां] भुजे (=भोजनाय)—मानुषाणां (=मनुष्याणाम्) अतिथिम् (=अतिथिवत्पूज्यं) [त्वां] [हवामहे=आह्वयामः] । यस्य आसया (=यस्य तव समीपे) पितुर्न (=पितुः समीपे पुत्रा यथा तथा) अमी च विश्वे अमृतासः (=अमी सर्वे देवा अपि) आ वयः (=हविरन्नमुद्दिश्य) [आगच्छन्ति] । वयः (=ऋत्विजः=उपासका) देवेषु आ (=तथागतेषु देवेषु मध्ये=तेषां संनिधौ) हव्या (=हव्यानि=हवींषि) (=निदधति=प्रत्यर्पयन्ति) ॥

पितुर्नेत्यादौ । किंचास्याग्नेरासया समीपे । आसेत्यन्तिकनाम । आसा अम्बरमिति तन्नामसु पाठात् । तत्समीपेऽमी विश्वेऽमृतासो हविर्भोक्तृत्वेन प्रसिद्धाः सर्वे देवा अप्यागच्छन्ति... । किमर्थम् । वयो हविर्लक्षणमन्नमुद्दिश्य । अग्निमुखादेवेतरेभ्यो दीयमानत्वात् । तत्र दृष्टान्तः । पितुर्न पितुरन्तिके पुत्रादयो यथान्नाद्यर्थं सेवन्ते तद्वत् । इति सायणः ॥

८. तुला सकळ जनांच्या प्रभूला [आम्ही] बोलावितों; सकळ जनांचा [जो] समान गृहप्रभु, [त्या] तुला जेवायाला—खरोखर स्तोत्रें वाहून नेणाऱ्या तुला जेवायाला [आम्ही बोलावितों], मनुष्यांचा पाहुणा [जो अग्नि, त्या]-ला [आम्ही बोलावितों]; त्याच्या पुढें हे सर्व अमर, पित्याच्या पुढें [पुत्र येतात] तसे, हविरन्नासाठीं [येतात]—[हे] उपासक जन देवांसंनिध हविरन्नें [अर्पीत आहेत].

8. We invoke thee the lord of all men, [invoke thee] the common lord of the household of all, to eat the food—[thee] the true carrier of prayers, to eat the food, [thee] the guest of men; into whose presence, as [into that] of a father, even all those immortals [come] for the food.— The worshippers [place] the oblations before the gods.

---

८. 'हे अग्नी, सकळ जनांचा प्रभु, म्हणजे सकळांच्या घरीं प्रभूसारिखा सहणारा आणि घरांतील सर्व मनुष्यांकडून सेवा करून घेणारा, आणि स्तुति केलेली खरोखर देवांप्रत वाहून नेणारा, आणि मनुष्यांचे घरीं पाहुण्याप्रमाणें पक्वान्नें खाणारा,असा जो तूं,त्या तुला आम्ही जेवायास बोलावीत आहों. तर तूं ये, म्हणजे दुसरे देवहि, बापाच्या तोंडाद्वारें अन्न खाण्यास पुत्र येतात तसे, तुझ्या तोंडाद्वारें हविरन्न खाण्याकरितां येतील. आणि ते येऊन बसले म्हणजे त्यांच्या पुढें हे आमचे उपासक जन अनेक प्रकारचीं हव्यें ठेवितील' असा अभिप्राय आहे.

'समान गृहप्रभु'='समानं दंपतिम्.' म्हणजे सर्वांच्या घरांत घराच्या मालकाप्रमाणें असणारा. जशीं घरचीं सर्व माणसें एकाद्या वास्तविक घरधन्याला प्रसन्न राखण्याविषयीं तत्पर असतात आणि सर्व प्रकारें त्याची सेवा करितात, तशी अग्नीची करीत असतात, आणि त्याप्रमाणेंच त्याचा मान राखितात. आणि तोहि घरधन्याप्रमाणेंच घराचा संभाळ करितो असें मानीत, म्हणून 'दंपति' (=घरधनी) हें विशेषण अग्नीला लाविलें आहे. साधारण संस्कृतांत तरी 'दंपती' म्हणून जो शब्द प्रसिद्ध आहे, त्याचा अर्थ या मंत्रावरून स्पष्ट होतो. घरचा पुरुष आणि त्याची पत्नी ह्यांस घरचे मालक म्हणून 'दंपती' असें नांव आहे.

त्वम॑ग्ने सह॑सा सह॑न्तमः शुष्मिन्त॑मो जायसे दे॒वता॑तये र॒यिर्न दे॒वता॑तये ।
शु॒ष्मिन्त॑मो॒ हि ते॒ मदो॑ द्यु॒म्निन्त॑म उ॒त क्रतु॑ः ।
अध॑ स्मा ते॒ परि॑ चरन्त्यजर श्रुष्टी॒वानो॒ नाज॑र ॥ ९ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । सह॑सा । सह॑न्ऽतमः । शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । जा॒य॒से॒ । दे॒वऽता॑तये । र॒यिः । न । दे॒वऽता॑तये ।
शु॒ष्मिन्ऽत॑मः । हि । ते॒ । मद॑ः । द्यु॒म्निन्ऽत॑मः । उ॒त । क्रतु॑ः ।
अध॑ । स्म॒ । ते॒ । परि॑ । च॒र॒न्ति॒ । अ॒ज॒र॒ । श्रु॒ष्टीऽवान॑ः । न । अ॒ज॒र॒ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्ने, त्वं देवतातये (=यज्ञाय) सहसा सहन्तमः (=बलेन अत्यन्तबलवान्) [अपि च) शुष्मिन्तमः (=अतिशयेन तेजस्वी) जायसे (जातोसि=निष्पन्नो भवसि)—रयिर्न देवतातये [जायसे] (=धनमिव यज्ञाय जातोसि) । हि (=यस्मात् कारणात्) ते (=तव) मदः (=" आज्यस्वीकारजनितो हर्षः ") द्युम्निन्तमः (=अतिशयेन तेजस्वी) उत (=अपि च) [ते] क्रतुः (=तव कर्म) [द्युम्निन्तमः=अतिशयेन तेजस्वी] [वर्तते] । अध स्म (=अतः कारणादेव) हे अजर (=जरारहित अग्ने), [जनास्] ते (=" त्वां ") परि चरन्ति (=सेवन्ते) —अजर (=हे जरारहिताग्ने), (=श्रुष्टीवानो न) (=दूता इव) [त्वां परिचरन्ति=त्वां सेवन्ते] ॥

'स्तोत्रें' इ० 'सत्यगिर्वाहसम्.' म्हणजे देवांप्रीत्यर्थ मनुष्यांनीं म्हटलेलीं जीं तीं देवांकडे नेणारा, मध्येंच टाकून देणारा नव्हे, खरोखर देवांजवळ नेऊन पोंहचविणारा.

वृत्तासाटीं 'सर्वासां'च्या ठिकाणीं 'सर्वासआं' असें पहिल्या चरणांत, 'मानुषाणआं' आणि 'यस्य आसया' असें दुसऱ्यांत, आणि तिसऱ्यांत 'देवेषु आ वयः' असें म्हणावें.

९. हे अग्नी, तूं यज्ञासाठीं सामर्थ्यानें अत्यंत विजयी आणि अत्यंत तेजस्वी [असा] निष्पन्न झाला आहेस—तूं यज्ञासाठीं द्रव्यच जणुं [उत्पन्न झाला आहेस]. कारण तुझा हर्ष अत्यंत तेजस्वी आणि तुझा पराक्रम अत्यंत प्रतापवान् [होय]. यास्तवच, हे अजर [अग्नी], तुला जन सेवितात—हे अजर [अग्नी], तुला जन दूतांप्रमाणें [सेवितात].

9. Thou, O Agni, art born the mightiest with [thy] might [and] most fiery, for the sake of the sacrifice— [born] like a treasure for the sake of the sacrifice. For thy delight [is] most fiery, and most victorious [is] thy valour. It is therefore they wait upon thee, O ever youthful Agni—[wait upon thee], O ever youthful Agni, like messengers.

---

९. ' हे अग्नी, लोकांच्या हातून यज्ञ व्हावे म्हणून तूं आपल्या बळानें अतिशय बळवान्, आणि तेजस्वी, आणि जणुं काय संपत्तीची खाणच असा जन्मला आहेस. कारण तुला हविर्भक्षणानें जो आनंद होतो, तेणेंकरून तुझ्या आंगीं अत्यंत तेज (=बळ) येतें, आणि तूं मग जीं कृत्यें करूं लागतोस, तीं मोठ्या पराक्रमानें भरलेलीं असतात. म्हणूनच तर सकळ जन, एकाद्या राजासमोर दूतजन उभे असतात तसे, तुजसमोर उभे राहून तुझी सेवा करितात.'

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'त्वमग्ने'-च्या जागीं ' तुअमग्गने ' असें, आणि तिसऱ्यांत 'चरन्ति अजर' आणि 'न अजर' असें म्हणावें.

प्र वो॑ म॒हे सह॑सा॒ सह॑स्वत उष॒र्बुधे॑ पशु॒षे नाग्नये॒ स्तोमो॑ बभूत्व॒ग्नये॑।
प्रति॒ यदीं॑ ह॒विष्मा॒न्विश्वा॑सु॒ क्षासु॒ जोगु॑वे ।
अग्रे॑ रे॒भो न जर॑त ऋषू॒णां जू॒र्णिर्होत॑ ऋषू॒णाम् ॥ १० ॥

प्र । व॒: । म॒हे । सह॑सा । सह॑स्वते । उ॒ष॒:ऽबुधे॑ । प॒शु॒ऽसे । न । अ॒ग्नये॑।
स्तोम॑: । ब॒भू॒तु॒ । अ॒ग्नये॑ ।
प्रति॑ । यत् । ई॒म् । ह॒विष्मा॑न् । विश्वा॑सु॒ । क्षासु॑ । जोगु॑वे ।
अग्रे॑ । रे॒भ: । न । ज॒र॒ते॒ । ऋ॒षू॒णाम् । जू॒र्णि॑: । होता॑ । ऋ॒षू॒णाम् ॥१०

भाषायाम्.

१०. [हे स्तोतारः], महे (=महते), सहसा सहस्वते (=बलेन बलवते) उषर्बुधे (=उषःकाले प्रतिबुध्यमानाय) [एतादृशाय] वः (=युष्माकम्) अग्नये, पशुषे (=पशूनां दात्रे कस्मैचिद्राज्ञ इव), स्तोमः (=स्तोत्रं) प्र बभूतु (=प्रकर्षेण सिद्धो भवतु)—अग्नये [स्तोमो प्र बभूतु] (स्तोत्रं प्रकर्षेण सिद्धं भवतु) । यद् (=यस्मात् कारणाद्) ईं प्रति (=एनम् अग्निमुद्दिश्य) हविष्मान् (=यजमानः) विश्वासु क्षासु (=सर्वासु भूमिषु=सर्वेष्वपि देशेषु) जोगुवे (=स्तोत्रघोषं करोति)। [अग्निः], ऋषूणामग्रे (=स्तोतृणामग्रभागे वर्तमानो) रेभो न (=स्तोतेव) जरते (=स्तौति सर्वेषामपि स्तोतॄणां मध्ये प्रशस्तः स्तोता यथा तेषामग्रे स्थित्वा देवान् स्तौति अग्निरपि तथा स्तौति)—ऋषूणां जूर्णिः (=ऋषीणां मध्ये=स्तोतृणां मध्ये स्तोत्रकुशलो) होता (=देवानाम् आह्वातायमग्निः) [जरते=देवान् स्तौति] ॥

प्र बभूत्वित्यत्र प्रीणयितुं समर्थ भवतु । अग्रे इत्यादौ च ऋषूणामागन्तॄणां देवानां मध्ये श्रेष्ठमग्निं जूर्णिः स्तुतिकुशलो होताग्न इतर देवेभ्यः पूर्वं जरते । स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । ऋषूणां महतां धनवतामग्रे रेभो न । वन्दीव । ...... । यद्वा ऋषूणामित्येतद्धोतृविशेषणम् ॥ ऋषूणां ज्ञानवतां मध्ये श्रेष्ठोयं होतेत्यर्थः । इति सायणः ॥

१०. सूक्तकर्ता आपल्या मित्रांस म्हणतो, ' मित्र हो, महान्, बलवान्, आणि प्रातःकाळीं पेटविला जाणारा जो अग्नि, त्याचें तुम्ही स्तोत्र गा; कारण जसा एखादा गाई देणारा उदार राजा स्तवनीय असतो, तसा हा स्तवनीय आहे. आणि

१०. [हे जन हो], मोठा, सामर्थ्यानें सामर्थ्यवान्, [आणि] प्रात:काळीं जागृत होणारा [जो] तुमचा अग्नि, [त्या]कारणें, गुरें देणाऱ्या दात्याकारणें [जसें] तसें, [त्या] अग्नीकारणें स्तोत्र सिद्ध होओ. कारण कीं त्याला उद्देशून सकळ देशांत [उपासकजन] हवि अर्पण करून स्तोत्रघोष करीत असतात. [अग्नि] स्तोत्यांच्या अग्रभागीं [उभा राहून] स्तोत्याप्रमाणें [देवांचें] स्तवन करितो— स्तोत्यांमध्यें [हा] स्तोत्रकुशल होता [अग्नि, देवांचें स्तवन करितो].

10. Let there be composed a hymn for your Agni [who is] great, mighty with might, awaking in the early dawn—a hymn for Agni as for a donor of cattle. For in his honour the sacrificer chants [his hymns] in all climes. Agni praises [the gods], like a poet at the head of poets—an adept invoker among the poets.

याला उद्देशून सर्व देशांतील लोक स्तोत्रें गातात आणि हव्यें अर्पण करीत असतात. आणि अग्नि हा उत्तम होता आहे; जसा एकादा उत्तम मानुष होता इतर गायकांच्या अग्रभागीं उभा राहून देवांचें स्तोत्र म्हणून आह्वान करितो, तसा हाहि करीत असतो.'

' सामर्थ्यानें सामर्थ्यवान् '=' सहसा सहस्वते.' ' सामर्थ्यानें ' (सहसा) इतकी पुनरुक्ति आहे; पण असे प्रयोग वेदांत पुष्कळ येत असतात. वरचाच मंत्र पहा ('सहसा सहन्तमः').

' गुरें देणाऱ्या दात्याकारणें '=' पशुषे न.' ही उपमा जरा चमत्कारिक दिसते. सायणांला सुद्धा या शब्दांविषयीं संशय आहे असें दिसतें. ' पशु ' शब्द आणखी एकदाच संहितेंत आला आहे (ऋ. ५. ४१. १); पण तेथें तरी अर्थाविषयीं अशीच अडचण आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ' सहसा'-च्या जागीं 'सहसआ' आणि 'नाग्नये'च्या ठिकाणीं ' न अग्नये, ' आणि 'वभूतु अग्नये' असें, दुसऱ्यांत 'हविष्मान्' असें, आणि तिसऱ्यांत 'ऋषूणाम्'च्या ऐवजीं दोनी स्थळीं 'ऋषूणआम्' असें म्हणावें.

स नो नेदिष्ठं ददृशान आ भराग्ने देवेभिः सचनाः सुचेतुना महो रायः सुचेतुना ।
महि शविष्ठ नस्कृधि संचक्षे भुजे अस्यै ।
महि स्तोतृभ्यो मघवन्त्सुवीर्यं मथीरुग्रो न शवसा ॥ ११ ॥ १३॥

सः । नः । नेदिष्ठम् । ददृशानः । आ । भर । अग्ने । देवेभिः । सऽचनाः । सुऽचेतुना । महः । रायः । सुऽचेतुना ।
महि । शविष्ठ । नः । कृधि । सम्ऽचक्षे । भुजे । अस्यै ।
महि । स्तोतृऽभ्यः । मघऽवन् । सुऽवीर्यम् । मथीः । उग्रः । न । शवसा ॥ ११ ॥ १३ ॥

भाष्यायाम्.

११. हे अग्ने, नेदिष्ठं ददृशानः (=अत्यन्तसमीपं दृश्यमानो) देवेभिः सचनाः (=इतरैर्देवैः सह कृतहविरर्पणादिसंभावनः) स [त्वम्] (=अतः कारणात् तादृशस्त्वं) नः (=अस्मभ्यं) सुचेतुना (=अस्मदनुग्रहबुद्ध्या=कृपया) [महो रायः= महान्ति धनानि]—सुचेतुना महो रायः (=कृपया महान्ति धनानि)—आ भर (=आ वह) । हे शविष्ठ (=अतिशयेन बलवन्नग्ने), नः (=अस्मदर्थं) महि संचक्षे कृधि (=महद् धनं संद्रष्टुं कुरु=वयं महद् धनं यथा पश्यामस्तथा कुरु) भुजे च अस्यै [कृधि] (=अस्मै दृश्यमानाय भूसंबन्धिने भोगाय कुरु=अस्याः पृथिव्याः संबन्धिनो भोगान् वयं यथा लभेमहि तथा कुरु) । हे मघवन् (=धनवन्नग्ने), स्तोतृभ्यः (=तव स्तोतृभ्योपि) महि सुवीर्यं (=महत् सुवीर्योपेतसंततियुक्तं धनं) [कृधि =कुरु=प्रयच्छ] । [अपि च] उग्रो न (=कश्चित् क्रूरो मनुष्यो यथा तथा) शवसा (=बलेन) मथीः (=अस्माकं शत्रून् नाशय) ॥

---

११. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार होतो. यांत ऋषीनें अभीष्ट वर शेवटीं मागावयाचा तो मागितला आहे. ' हे अग्नी, या प्रकारेंकरून तुझी स्तुति आम्हीं केली आहे, तर सकळ देवांमध्यें मनुष्यांला अगदी संनिध दृष्टीस पडणारा आणि दुसऱ्या देवांबरोबर ज्याची पूजा करितात असा जो तूं, तो कृपा करून आम्हां उपासकांला मोठी संपत्ति घेऊन ये; हे प्रबळ अग्नी, मोठा धनोत्कर्ष आम्हीं आपल्या दृष्टीनें पहावा, आणि या जगांतील उपभोग भोगावे, असें तूं कर. आणि तुझे स्तोते जे, त्यांला वीर्यवन्त पुत्रपौत्र आणि मोठी संपत्ति दे,

११. तर हे अग्नी, अत्यंत समीप दृष्टीस पडणारा आणि देवांबरोबर पूजा ग्रहण करणारा [जो तूं, तो] कृपा करून मोठ्या संपत्ति—कृपा करून [मोठ्या संपत्ति], आम्हांला आण. हे महाप्रबळ [अग्नी], आम्ही मोठमोठें धन पाहूं [आणि] ह्या [पृथिवी]-चा उपभोग घेऊं असें कर. हे धनवान् [अग्नी], [तुझ्या] स्तोत्यांला उत्तमवीरांनीं युक्त अशी संपत्ति प्राप्त करून दे. [आणि] क्रूर [मनुष्या]प्रमाणें [आपल्या] प्रतापानें [आमच्या शत्रूंचा] नाश कर.

11. Bring, therefore, thou, O Agni, who art seen nearest [of all gods], [and] who receivest common worship with the gods, [great riches] unto us with [thy] benevolence—great riches with [thy] benevolence. Give us, O mightiest [Agni], great wealth to see [and] this [world] to enjoy. Give to [thy] praisers, O bounteous [Agni], great affluence accompanied by brave progeny. Destroy [our enemies] with [thy] might like a conqueror.

आणि दुष्टांचा संहार एकाद्या क्रूर माणसाप्रमाणें करून टाक.'

'अत्यंत समीप दृष्टीस पडणारा '= 'नेदिष्ठं ददृशानः.' दुसरे देव मनुष्यांच्या जवळ आहेत असें दिसत नाहींत, पण अग्नि देव जणुं मनुष्यांच्या प्रत्यक्ष जवळ असणारा होय, असा अभिप्राय.

'ह्या पृथिवीचा उपभोग '=' अस्मै भुजे.' अक्षरशः 'हा उपभोग ' असा आहे. सायणांप्रमाणें आम्हीं भावार्थ दिला आहे.

या सूक्ताचें वृत्त 'अत्यष्टि ' म्हणून आरंभीं सांगितलें आहे. या वृत्तानें वास्तविक लक्षण असें आहे कीं, यांत खरोखर जगती आणि अनुष्टुभ् या वृत्तांचा संकर झालेला असतो. याचे चार चरण आहेत असें न म्हणतां, तीनच आहेत असें समजावें. पहिल्या चरणांत पुनः तीन पोटचरण असतात, त्यांतून पहिले दोन पोटचरण जगती छंदाचे आणि तिसरा अनुष्टुभ् वृत्ताचा, १२+ १२ + ८=३२ अक्षरें. दुसऱ्या चरणांत दोन अनुष्टुभाचे पोटचरण, ८ + ८= १६ अक्षरें. आणि तिसऱ्या चरणांत दोन पोटचरण, त्यांतून पहिला एक द्वादशाक्षरी जगतीचा, आणि दुसरा अष्टाक्षरी अनुष्टुभाचा, १२ + ८ = २०; मिळून सर्व अक्षरें ६८ असावीं.

या मानानें अकराव्या मंत्रांत पहिल्या चरणांत 'भराग्ने ' याबद्दल 'भर अग्ने ' असें व्यस्त म्हणावें लागतें; दुसऱ्या चरणाच्या दुसऱ्या पोटचरणांत 'अस्मै ' च्या ठिकाणीं 'असिऐ, ' आणि तिसऱ्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत 'सुवीरि-

सूक्तम् १२८.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । अग्निर्देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

अयं जायत मनुषो धरीमणि होता यजिष्ठ उशिजामनु व्रतमग्निः स्वमनु व्रतम् ।
विश्वश्रुष्टिः सखीयते रयिरिव श्रवस्यते ।
अदब्धो होता नि षददिळस्पदे परिवीत इळस्पदे ॥ १ ॥

अयम् । जायत । मनुषः । धरीमणि । होता । यजिष्ठः । उशिजाम् । अनु । व्रतम् । अग्निः । स्वम् । अनु । व्रतम् ।
विश्वऽश्रुष्टिः । सखिऽयते । रयिःऽइव । श्रवस्यते ।
अदब्धः । होता । नि । सदत् । इळः । पदे । परिऽवीतः । इळः । पदे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अयम् [अग्निः] मनुषो धरीमणि (=मनोर्नाम सर्वेषां पितृभूतस्य पुरुषस्य वेद्याख्ये स्थाने) [अ]जायत (=निष्पन्नोभूत्) । उशिजाम् अनु व्रतं (=फलस्य कामयितॄणाम् उत्सुकानामुपासकानां कर्मानुलक्ष्य=तेषां कर्मार्थं)—स्वम् अनु व्रतं (=स्वकीयं कर्म चानुलक्ष्य=स्वकीयकर्मार्थं च) अग्निः यजिष्ठो होता (=अतिशयेन यजनकुशलो देवानामाह्वाता) [एतादृशः] [अजायत] । सखीयते विश्वश्रुष्टिः (=सखित्वमिच्छते भक्ताय सकलकर्मकारी=सकलकर्मानुष्ठाता) श्रवस्यते [च] रयि-रिव (=अन्नादिधनं च आत्मन इच्छते भक्ताय साक्षाद्धनस्थानीयः) अदब्धः (=अहिंसितः=केनाप्यप्रतिहतो) होता (=देवानामाह्वाता) [अग्निः] इळस्पदे (=भूम्याः स्थाने=वेद्यां) नि षदत् (=न्यषीदत्)—इळस्पदे (=वेद्याम्) [ऋत्विग्भिः] परिवीतः (=परिवेष्टितः सन्) [नि सदत्=न्यषीदत्] ॥

सायणस्तु मनुषो मनुष्यस्याध्वर्योः सकाशाज्जायत । अरणिमन्थनेनोत्पन्नः ।... इळस्पद इडाया भूम्याः पदे । ... । धरीमणि सारभूते स्थाने वेदिरूपे... नि षदत् । निषीदति । इति ॥

सूक्त १२८.

ऋषि—परुच्छेप (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता—अग्नि. वृत्त—अत्यष्टि. (पूर्वसूक्ताच्या शेवटील मंत्रावरची टीप पहा).

१. हा अग्नि मनूच्या वेदींत जन्मला. उत्तम यज्ञसंपादक होता होऊन उत्कंठित उपासकांच्या कर्मासाठीं [आणि] आपल्या कर्मासाठीं [जन्मला]: [त्याचें] सख्य इच्छिणाऱ्याला सर्वकामी [आणि] धनाची इच्छा करणाऱ्या [उपासका]ला धनभांडारच [असा अग्नि]—[हा] निर्भय होता, वेदीवर बसला. ऋत्विजांनीं वेष्टिलेला [हा अग्निरूप होता] वेदीवर [बसला].

HYMN 128.

To *Agni*. By *Paruchchhepa* son of *Dîvodâsa*. Metre—*Atyashti*, which is a complex metre containing 68 letters arranged in pâdas of the *Jagatî* and *Anushtup* metres.

1. This [Agni] was born on the altar of Manu,—Agni [was born] the invoker, the most efficient sacrificer, to promote the work of anxious worshippers and his own work—a friend doing all work for him who desires his friendship, [and] a treasure to him who desires wealth. The uninterrupted invoker sat down on the altar—[he sat down] on the altar, surrounded [by the priests].

ष्टि ' असें वाचावें लागतें.

आजपर्यंत ज्या सूक्तांचें भाषांतर झालें त्या सर्वांत ह्या सूक्ताचें वृत्त फार अवघड आहे. हें एक मिश्रवृत्ताचें उदाहरण आहे, आणि उत्कृति, अभिकृति, संकृति, विकृति, आकृति, प्रकृति, कृति, अतिधृति, धृति, अत्यष्टि, आणि अष्टि म्हणून जीं मिश्रवृत्तें वेदाच्या संबंधानें सांगितलीं आहेत, त्यांतून प्रस्तुत सूक्ताचें एक वृत्त होय.

अशा प्रकारचीं अनेक मिश्रवृत्तें आणि त्याशिवाय पुष्कळ साधीं (म्हणजे, अनुष्टुभ्, त्रिष्टुभ्, जगती इत्यादिक) वृत्तें यांत वेदसंहिता रचिलेली आहे, यावरून वेदाच्या काळीं संस्कृत भाषा आणि संस्कृत भाषेंत रचिलेले विद्याग्रंथ हे मोठ्या परिपक्व दशेला आले होते असें अनुमान सहज होतें. केवळ आलीकडील संस्कृतांतच वृत्तांचें वैपुल्य आहे असें नाहीं, तर वेदकाळींहि तसेंच होतें असें स्पष्ट दिसून येतें.

हें जें ' अत्यष्टि ' वृत्त तें आधुनिक संस्कृतांत अथवा प्राकृत भाषांत आतां उपलब्ध नाहीं; म्हणजे या वृत्तांत रचिलेले ग्रंथ अथवा श्लोक संस्कृतांत प्रसिद्ध नाहींत.

---

१. हेंहि सूक्त दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप या ऋषीचेंच आहे, आणि देव-

तं यज्ञसाधमपि वातयामस्यृतस्य पथा नमसा हविष्मता देवताता हविष्मता ।
स न ऊर्जामुपाभृत्यया कृपा न जूर्यति ।
यं मातरिश्वा मनवे परावतो देवं भाः परावतः ॥ २ ॥

तम् । यज्ञऽसाधम् । अपि । वातयामसि । ऋतस्य । पथा । नमसा । हविष्मता । देवऽताता । हविष्मता ।
सः । नः । ऊर्जाम् । उपऽआभृति । अया । कृपा । न । जूर्यति ।
यम् । मातरिश्वा । मनवे । पराऽवतः । देवम् । भारिति भाः । पराऽवतः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यज्ञसाधं (=यज्ञस्य साधयितारं) तम् [अग्निं वयम्] ऋतस्य पथा (सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गेण साधनेन) हविष्मता नमसा (=हविर्युक्तेन स्तोत्रेण=हविषा स्तोत्रेण च) अपि वातयामसि (=अपि वातयामः=सेवामहे)। देवताता (=देवतातौ= यज्ञे) हविष्मता [नमसा] (=हविषा स्तोत्रेण च) [अपि वातयामः=सेवामहे] । यं देवं (=यं द्योतमानम्) [अग्निं] मातरिश्वा (=एतन्नामको देवस्वरूपभाक् कश्चित् प्रसिद्धतमः पुरुषो) मनवे (=मनुष्याय=मनुष्याणां हिताय) परावतो भाः (=दूरस्थात्प्रदेशाद् आ जभार=आजहार)—परावतः (=दूरस्थात्प्रदेशाद्) [भाः] (=आ जभार=आजहार) सः [अग्निर्] नः ऊर्जाम् (=अस्माकं हविर्लक्षणानामन्नानाम्) उपाभृति (=" उपाहरणे तत्स्वीकारविषये "=उपाभृत्या=तत्स्वीकारेण) अया कृपा न जूर्यति (=अनया पुरोदृश्यमानया दीप्त्या=दीप्तिविषये न जीर्णो वृद्धो भवति) ॥

यदा मातरिश्वाग्निं पृथिव्यामाजहार ततः प्रभृति सोयमग्निरस्माद‍ृशानामुपासकानां हवींषि स्वीकरोति । तदपि स वृद्धो न भवति अपि त्वेतेन स्वतेजसा युवैव दृश्यते पश्य पश्येति भावः ॥

तम् अग्निं वेद्यां स्थापितम् अपि वातयामसि । अपिः संभावनार्थः। आ परितोषं सेवामहे । ... यमग्निं देवं द्योतनशीलं मातरिश्वान्तरिक्षसंचारी वायुः पूर्वं मनवे मनोरर्थाय परावतोतिदूरं गतवत आदित्याद्भाः । ...... औचित्येन भूमौ स्थापितवानित्यर्थः । इति सायणः ॥

२. तो जो यज्ञसंपादक, त्याला आम्ही सत्याच्या मार्गानें आणि हवीसहित स्तोत्रानें—यज्ञांत हवीसहित [स्तोत्रानें]—भजतों. ज्या देदीप्यमान [अग्नी]ला मातरिश्वा दुरून आणून मनुष्यांसाठीं स्थापिता झाला—दुरून आणून स्थापिता झाला, तो आमचीं हव्यें घेऊन घेऊन आपल्या या तेजानें म्हातारा होत नाहीं.

2. Him, the accomplisher of the sacrifice, we serve by the path of Truth, with prayer and oblation—[with prayer] and oblation in sacrifice. That brilliant [Agni] whom Mâtaris'vâ brought from afar—from afar for the sake of man, does not become old in this [his] splendor by accepting our oblations.

ता अग्निच असून वृत्तहि वरच्या सूक्ताप्रमाणें अत्यष्टि हेंच आहे. या पहिल्या ऋचेंत ऋषि म्हणतो, ‘ अग्नि हा सर्व मनुष्यांचा आदिपुरुष मनु याच्या स्थंडिलावर प्रथम जन्मला; आणि तो जन्मला तो यज्ञ करण्याविषयीं अत्यंत कुशल असा होता जन्मला. जन्मण्याचा उद्देश हा कीं, उपासकांचीं यजनादिक कर्में चालावीं आणि मनुष्यांकडून देवांप्रीत्यर्थ हवि अर्पण करवून तें देवांप्रत घेऊन जाणें, हें जें अग्नीचें काम, तें होत रहावें. अग्नीचें मित्रत्व इच्छिणारे जे भक्त, त्यांचा सर्व कामें करणारा चाकरच जणुं, आणि धनाची इच्छा करणारे जे भक्त, त्यांकारणें साक्षात् द्रव्याचें भांडारच जणुं असा जो अग्नि, तो मनूच्या वेदीवर (स्थंडिलावर) होता होऊन बसला, आणि त्याच्या सभोंताली दुसरे ऋत्विज उभे राहिले. ’

‘ मनूच्या वेदींत ’=‘मनुषो धरीमणि.’ हा अर्थ आम्हीं सरळ अन्वयास धरून केला आहे. मनूच्या वेदींत अग्नि प्रथम होता जन्मला म्हणजे, मनुष्यांनीं देवांप्रीत्यर्थ यज्ञयाग करावे आणि अग्नीकडून हवि देवांप्रत नेववावें म्हणून अग्नीला मनूनें पेटवून अग्नीच्या द्वारें हवि अर्पण करण्याचा प्रघात मनूनें प्रथम घालून दिला. अग्नीची आराधना करण्याचा प्रचार प्रथम मनूनें पाडिला असें पूर्वींहि सांगितलें आहे. सू. ३६, मं. १९.

‘ उत्कंठित उपासकांच्या कर्मासाठीं’= ‘ उशिजाम् अनु व्रतम्.’ म्हणजे यज्ञयागादिक जीं उपासकांचीं कर्में, तीं सिद्धीस जावीं म्हणून.

वृत्तसुखासाठीं पहिल्या चरणाच्या तिसऱ्या पोटचरणांत, ‘ स्वम् ’च्या स्थळीं ‘ सुअम् ’ असें वाचावें लागतें.

---

२. या ऋचेंत ऋषि म्हणतो, ‘ यज्ञसाधक अग्नीला मातरिश्वा याणें स्वर्गा-

एवेन सद्यः पर्येति पार्थिवं मुहुर्गी रेतो वृषभः कनिक्रदद्दधद्रेतः कनिक्रदत् ।
शतं चक्षाणो अक्षभिर्देवो वनेषु तुर्वणिः ।
सदो दधान उपरेषु सानुष्वग्निः परेषु सानुषु ॥ ३ ॥

एवेन । सद्यः । परि । एति । पार्थिवम् । मुहुःऽगीः । रेतः । वृषभः । कनिक्रदत् । दधत् । रेतः । कनिक्रदत् ।
शतम् । चक्षाणः । अक्षऽभिः । देवः । वनेषु । तुर्वणिः ।
सदः । दधानः । उपरेषु । सानुषु । अग्निः । परेषु । सानुषु ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [स] एवेन (=एकेनैव गमनेन) सद्यः (=एकस्मिन्नेव दिने) पार्थिवं पर्येति (=पृथिवीसंबन्धि सकलं स्थलं=भूलोकं सूर्यरूपेण प्रदक्षिणीकरोति) । मुहुर्गीः (=" सर्वदा गीयमानो") वृषभः (=वर्षिता=वीर्यवान्) [अग्नी] रेतो [दधत्] (=रेतः सिञ्चन्) कनिक्रदत् (=शब्दयन्) [पर्येति]—रेतो दधत् कनिक्रदत् (=रेतः सिञ्चन् शब्दयंश्च) [पार्थिवं पर्येति=भूलोकं सूर्यरूपेण परितो गच्छति] । देवः (=द्योतमानः) शतम् अक्षभिः (=शतोपलक्षितासंख्यातैर्नेत्रैश्) चक्षाणः (=पश्यन्) वनेषु तुर्वणिः (=अरण्येषु दावानलरूपेण शीघ्रगामी) [भवति] (=वनवृक्षान् सत्वरं दहति) । अग्निः उपरेषु सानुषु (=समीपस्थेषु=पार्थिवेषु समुच्छ्रितेषु महापर्वतादीनां शिखरेषु) [तथा] परेषु सानुषु (=दूरस्थितेषु द्युलोकस्योच्चैःशिखरेषु) सदो दधानः (=सूर्यतेजोरूपेण आसनं धारयमाणः=आसीनो) [भवति] ॥

सायणस्त्वेवं व्याचष्टे ।·अयमग्निरेवेन गमनसाधनेन गमनेन वा सद्योऽस्मदाह्वानानन्तरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि स्थानं वेदिलक्षणमेव परि परितः । यद्वाभिमुख्यार्थो वा पर्येति । गच्छति । कीदृशोऽग्निः । मुहुर्गीः । सर्वदा गीयमानः । रेतःशब्देन तत्कार्यं हवीरूपमन्नमुच्यते । तद्वान् ॥ मत्वर्थीयो लुप्यते ॥ वृषभः कामानां वर्षिता कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येति । पुनः स एव विशेष्यते । रेतो दधत् । आज्यादिस्वीकारेणात्यधिकं सामर्थ्यं दधानः कनिक्रदत् शब्दयन् पर्येतीति शेषः । पुनः स एव विशेष्यते । अयमग्निर्देवो वनेषु संभजनेषु स्तोत्रेषु निमित्तभूतेष्वक्षभिरक्षस्थानीयाभिर्ज्वालाभिः शतं चक्षाणः सर्वतः प्रकाशमानः । यद्वा ज्वालोत्कर्षेण यजमानेन कृतं शतगुणितं प्रख्यापयन् । तथा तुर्वणिः शीघ्रगन्ता शत्रूणां हिंसको वा ॥ तुर्वणि-

३. [अग्नि] एक धांवेनें सकळ भूलोकाला प्रदक्षिणा करितो. नित्यस्तुत वीर्यवान् [अग्नि] पोळाप्रमाणें रेताचा [वर्षाव करीत करीत] ढेंकतो—रेताचा वर्षाव करीत करीत ढेंकतो. आणि देदीप्यमान [अग्नि] शेकडो डोळ्यांनीं पाहत पाहत अरण्यांमध्यें धांवतो. तो जवळच्या शिखरांवर आसन मांडून बसतो. अग्नि दूरच्याहि शिखरांवर [आसन मांडून बसतो].

3. In [one] course in a single day he goes round all earthly space, the ever praised bull bellows, [discharging] the semen—bellows, discharging the semen; brilliant Agni seeing with a hundred eyes hies through the forests, now taking his seat on precipices near, then Agni [taking his seat] on precipices distant.

पासून मानवांच्या हितासाठीं पृथिवीवर आणिलें, त्या दिवसापासून आपण मानव त्याला यज्ञमार्गानें, म्हणजे हवि आणि स्तोत्र अर्पण करून भजत असतों, आणि तो आमचीं हव्यें ग्रहण करून देवांपाशीं पोंहचविण्याचें काम करीत आहे, तथापि तो म्हातारा होतो आणि त्याचें तेज मंद झालें आहे असें नाहीं, तर हें पहा त्याचें तेज आरंभीं जसें अखंड होतें तसेंच अद्यापिहि दिसत आहे.'

'सत्याच्या मार्गानें'='ऋतस्य पथा.' हा अर्थ अक्षरशः आहे. सत्यस्वरूप असा जो यज्ञ, त्याच्याच मार्गानें असा अभिप्राय आहे. आर्यलोक यज्ञ करणें हाच धर्माचा खरा मार्ग असें समजत, म्हणून 'ऋत' शब्दाचा अर्थ 'यज्ञ' अथवा तद्रूप 'धर्म' असा होत असतो.

'मातरिश्वा.' हा कोण याविषयीं आणि त्याणें अग्नीला मनुष्यांच्या हितासाठीं पृथिवीवर कसें आणिलें, त्याविषयीं सू. ९३ मं. ६ आणि टीप पहा.

'आमचीं हव्यें घेऊन घेऊन आपल्या तेजानें म्हातारा होत नाहीं'='नः ऊर्जाम् उपाभृति अया कृपया न जूर्यति.' अक्षरशः अर्थ 'आमच्या हवींच्या स्वीकारानें तो या [आपल्या] तेजानें म्हातारा होत नाहीं.' म्हणजे हविरन्नें घेत घेत आला आहे, तथापि तो म्हातारा होत नाहीं इतकेंच नव्हे, पण उलटा उत्तरोत्तर अधिकच तरुणावस्थेंत येत आहे असें त्याच्या या देदीप्यमान कांतीवरून दिसतें.

'दुरून आणून स्थापिता झाला'='परावतो भाः.' अक्षरार्थ 'दुरून आणिता झाला' इतकाच आहे. 'भाः' हें 'भृ' धातूचें रूप 'आ अविभः' ह्या अर्थीं आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'वातयामसि। ऋतस्य' असें, दुसऱ्यांत 'उपाभृति। अया' असें आणि तिसऱ्यांत 'भाः'च्या ठिकाणीं 'भाअः' असें वाचावें लागतें.

स सुक्रतुः पुरोहितो दमेदमेऽग्निर्यज्ञस्याध्वरस्य चेतति क्रत्वा यज्ञस्य चेतति ।
क्रत्वा वेधा इषूयते विश्वा जातानि पस्पशे ।
यतो घृतश्रीरतिथिरजायत वह्निर्वेधा अजायत ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । पुरःऽहितः । दमेऽदमे । अग्निः । यज्ञस्य । अध्वरस्य । चेतति । क्रत्वा । यज्ञस्य । चेतति ।
क्रत्वा । वेधाः । इषुऽयते । विश्वा । जातानि । पस्पशे ।
यतः । घृतऽश्रीः । अतिथिः । अजायत । वह्निः । वेधाः । अजायत ॥ ४

स्तूर्णवनिरिति यास्कः । नि. ६. १४ ॥ किंच सानुषु समुच्छ्रितेषु सानु समुच्छ्रितं भवतीति यास्कः । नि० २. २४. ॥ तेषूपरेषु । उपरमन्त एष्वग्नय इत्युपरा धिष्ण्या यजमानगृहा वा । तेषु सदो दधानः स्थानं धारयमाणोऽग्निः सद्यः पर्येतीति पूर्वत्रान्वयः । किमर्थम् । परेषूत्कृष्टेषु सानुषु समुच्छ्रितेषु कर्मसु हविःषु वा निमित्तभूतेषु ॥

भाषायाम्.

४. स सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञः=महाप्रज्ञः) पुरोहितः (=यागनिर्वाहकः) अग्निः दमेदमे (=गृहेगृहे=सर्वेषु गृहेषु) यज्ञस्य अध्वरस्य [च] (=यागस्य च) चेतति (=पश्यति=यज्ञमध्वरं च पश्यति=सम्यग्यथा यज्ञोऽध्वरश्च भवति तथा करोति)—[अग्निः] क्रत्वा (=प्रज्ञया) यज्ञस्य चेतति (=यज्ञः सम्यग्यथा भवति तथा करोति)। वेधाः (=सर्वेषामपि वस्तूनां कर्ता=वत्सलः) [स] इषूयते (=अन्नमात्मन इच्छते=उपासकाय) क्रत्वा (=प्रज्ञया) विश्वा जातानि (=विश्वानि जातानि=सकलान्यपि वस्तूनि) पस्पशे (=पश्यति) यतः (=यतः कारणाद्) [अग्निः] घृतश्रीः अतिथिः (=घृतं श्रयन्=घृतमत्यर्थं सेवमानोतिथिः) अजायत (=उत्पन्नोस्ति)—[अग्निः] वेधाः (=वत्सलो) वह्निः (=हविषां वोढा) अजायत (=उत्पन्नोस्ति) ॥

अध्वरस्येत्यादौ अध्वरस्य नाशरहितस्य फलप्रदस्य यज्ञस्य तदर्थं चेतति। जानाति प्रबुध्यत इत्यर्थः । किंचायं यजमानोपि क्रत्वा शोभनेन कर्मणा यज्ञस्य चेतति । कर्तव्यतामवजानाति । किंचायमग्निरपि क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा वेधा विविधानां फलानां कर्ता सन् । इषूयते ... अन्नम् ... इच्छते यजमानार्थं विश्वा जातानि सर्वाणि संपादितानि हविरादीनि पस्पशे । अत्यर्थं स्पृशति । स्वीकरोति । इति सायणः ॥

३. 'हा अग्नि सूर्यरूपानें उगवून । एके धांवेसरशीं सगळ्या पृथिवीला एका

४. महाप्रज्ञ पुरोहित [असा जो] अग्नि, [तो] घरोघर यज्ञाला [आणि] यागाला संभाळितो— [आपल्या] प्रज्ञेनें यज्ञाला संभाळितो. वत्सल अग्नि प्रज्ञेनें उपासकासाठीं सर्व वस्तु संभाळितो. कारण कीं [अग्नि] [हा] घृत पिणारा अतिथि जन्मलेला आहे— [अग्नि हा] वत्सल हविर्वाहक जन्मलेला आहे.

4. That wise priest—Agni, takes care of the sacrifice and of the ceremony in every house—he takes care of the sacrifice with [his] wisdom. With [his] wisdom gracious Agni sees all things for the worshipper, since he is born a guest to drink the clarified butter—[Agni] is born a gracious carrier [of oblations].

दिवसांत प्रदक्षिणा करितो; जसा एकादा बळकट पोळ वीर्योन्मत्त होऊन वीर्यस्राव करीत करीत ढेंकतो, आणि धांवत असतो, तसा अग्नि धांवत असतो. दावानलरूपानें अग्नि शेकडो डोळ्यांनीं जणुं पाहत पाहत मोठमोठ्या अरण्यांमध्यें धांवतो. आणि सूर्याचें जें तेज, तद्रूपानें अग्नि जसा पृथिवीवरील पर्वतादिकांच्या अत्युच्च शिखरीं जणुं आसन घालून बसतो, तसाच तो द्युलोकाचीं जीं निःसीम उंच शिखरें त्यांजवरहि आपलें आसन मांडून बसत असतो.'

'नित्यस्तुत'='मुहुर्गाः' हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. पण त्याला प्रयोगान्तरांची बळकटी नाहीं, कारण पुनः हा शब्द कोठें आलेला आढळत नाहीं. पाश्चिमात्य विद्वान् 'पुनः खाणारा' असें म्हणतात. पण दोहोंतून एकाहि अर्थी या विशेषणाचें प्रयोजन व्यक्त नाहीं; आणि दुसरे प्रयोग नाहींत, म्हणून आम्हीं सायणांसच अनुसरलों आहों.

'ढेंकतो'='कनिक्रदत्.' अक्षरशः 'मोठ्यानें ढेंकणारा.' जसे आपण आधुनिक काळीं बळ, मोठेपणा आणि प्रताप यांविषयीं बोलावयाचें असलें म्हणजे कोणाला तरी सिंहाची उपमा देत असतों, तसे वेदकाळींचे ऋषि पोळाची उपमा देत असत. याचीं उदाहरणें वेदांत सर्वत्र पसरलीं आहेत.

'पोळाप्रमाणें' याच्या बदला मुळांत शब्द जरी नाहीं, तरी 'वीर्योन्मत्त पोळ' या अर्थाचा जो 'वृषभ' शब्द आहे, त्याजवरून आणि 'रेतो दधत्' या शब्दांवरून उपमा गम्यमान आहे.

वृत्तसुखार्थ पहिल्या चरणांत 'परि-एति' आणि तिसऱ्यांत 'सानुषु अग्निः' असें वेगळें म्हणावें लागतें.

---

४. 'अग्नि प्रत्येक घरीं ज्ञानी पुरोहितच जणुं होऊन बसतो, आणि यज्ञयाग यथासांग होतील असें करितो. प्रज्ञावान् अग्नि उपासकाकरितां सर्व कांहीं पाहत असतो; कारण तो मनुष्यांचा अतिथि आणि वत्सल हविर्वाहक

क्रत्वा यदस्य तविषीषु पृञ्चतेऽग्नेरवेण मरुतां न भोज्येषिराय न भोज्या ।
स हि ष्मा दानमिन्वति वसूनां च मज्मना ।
स नस्त्रासते दुरितादभिह्रुतः शंसादघादभिह्रुतः ॥ ५ ॥ १४ ॥

क्रत्वा । यत् । अस्य । तविषीषु । पृञ्चते । अग्नेः । अवेन । मरुताम् । न । भोज्या । इषिराय । न । भोज्या ।
सः । हि । स्म । दानम् । इन्वति । वसूनाम् । च । मज्मना ।
सः । नः । त्रासते । दुःऽइतात् । अभिऽह्रुतः । शंसात् । अघात् । अभिऽह्रुतः ॥ ५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

५. यद् (=यस्मात् कारणाद्) [उपासका] अस्य अग्नेस्तविषीषु (=बलेषु=प्रबलेऽग्नौ=प्रबलायाग्नये) क्रत्वा (=प्रज्ञया) अवेन (=प्रीत्या) [च], मरुतां [तविषीषु] न (=मरुतां बलेषु=प्रबलेषु मरुत्स्विव=प्रबलेभ्यो मरुद्भ्य इव), भोज्या पृञ्चते (भोज्यानि पूरयन्ति=हविरन्नानि आ तृप्तेः प्रददति)—इषिराय न भोज्या (=अग्निनेन्नानीव) [पृञ्चते=प्रददति]। स हि स्म (=अतः कारणात् सः) [अग्निः] मज्मना (=स्वप्रभावेण) वसूनां च दानम् इन्वति (=धनानां दानमपि=प्रभूतानि धनान्यपि प्रेरयति=प्रयच्छति)। सः [अग्निः] (=अतः कारणात् सोग्निर्) नः (=अस्मान्) दुरितात् (=पापात्) अभिह्रुतः (=हिंसायाः सकाशाच्च) त्रासते (=त्रायताम्)—शंसात् (=शापात्) अघात् (=दारिद्र्याद्) अभिह्रुतः (=नाशाच्च) [त्रासते=त्रायतां=पालयताम्) ॥

सायणस्तु यद्यस्मात् कारणात् सर्वे यजमानाः क्रत्वा प्रकृष्टेन कर्मणा हविःप्रदानादिरूपेणास्याग्नेस्तविषीषु प्रबलासु ज्वालास्ववेन तृप्तिनिमित्तेन भोज्या भक्ष्याणि पुरोडाशादीनि पृञ्चते। मिश्रयन्ति ...... । तत्र दृष्टान्तः । मरुतां न भोज्या। वायूनां संबन्धीनि व्रीह्याद्यन्नानीव। वायुषु मेघं निर्भिद्य वृष्टिं जनयत्सु सत्सु सस्यादिद्वारा व्रीह्यादिभोज्यानि यथा पृञ्चते तथेत्यर्थः। इत्यादि ॥

५. ज्यापेक्षां [उपासक जन], [प्रबळ] मरुतांला [अर्पण केल्या]-प्रमाणें, या प्रबळ अग्नीला प्रज्ञेनें [आणि] आदरानें हव्यें अर्पण करितात—याचकाला [अर्पण केल्या]प्रमाणें हव्यें [अर्पण करितात], त्यापेक्षां तो [आपल्या] मोठेपणानें [उपासकांला] धनांचें दान देतो. तो आम्हांला पापापासून [आणि] उपद्रवापासून तारो—[आम्हांला] शापापासून, दारिद्र्यापासून [आणि] उपद्रवापासून [तारो].

5. Inasmuch as they with wisdom [and] pleasure lay plentiful oblations before the power of this Agni, as before [the power] of the Maruts—oblations as before a guest, so indeed he sends [to men] a present of riches with [his] greatness. May he preserve us from sin, from injury—[preserve us] from curses, from poverty, from injury.

असा जन्मलेला होय,' असा अभिप्राय आहे.

'यज्ञाला आणि यागाला'='यज्ञस्य अध्वरस्य.' आम्हांला वाटतें येथें 'यज्ञ' आणि 'अध्वर' हे शब्द वस्तुतः एकाच अर्थीं योजिले आहेत, केवळ अर्थदाढर्यासाठीं एकाच अर्थाचे दोन शब्द योजिले आहेत.

'हविर्वाहक'='वह्निः.' म्हणजे मनुष्यांनीं अर्पिलेलें हवि देवांप्रत नेऊन पोंहचविणारा.

'सर्व वस्तु संभाळितो'='विश्वा जातानि पस्पशे.' अक्षरशः 'सकल वस्तु पाहतो.' म्हणजे कशाचीच अडचण पडूं देत नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'दमेदमे अग्निर्यज्ञस्य अध्वरस्य' असें वाचावें लागतें.

---

५. 'प्रबळ अग्नीला भक्तजन तृप्ति होईपर्यंत हव्यें खाऊं घालितात—अतिथीला खाऊं घातल्याप्रमाणें खाऊं घालितात, म्हणून तो आपल्या पराक्रमाच्या योगानें भक्तजनांला पुष्कळ संपत्ति पाठवितो. तर असा जो अग्नि, तो आम्हांला पापसंकटापासून, नाशापासून, शापापासून, आणि दारिद्र्यापासून रक्षो' असा भावार्थ आहे.

पण 'मरुतांप्रमाणें' ('मरुतां न') ही उपमा दुर्बोध आहे. मरुतांला हव्यें अर्पण केल्याप्रमाणें अग्नीला करितात म्हणजे काय? सायणाचार्यांकडून या प्रश्नाचें उत्तर मिळत नाहीं, कारण त्यांनीं

विश्वो विहाया अरतिर्वसुर्दधे हस्ते दक्षिणे तरणिर्न शिश्रथच्छ्रवस्यया न शिश्रथत् ।
विश्वस्मा इदिषुध्यते देवत्रा हव्यमोहिषे ।
विश्वस्मा इत्सुकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारा व्यृण्वति ॥ ६ ॥

विश्वः । विऽहायाः । अरतिः । वसुः । दधे । हस्ते । दक्षिणे । तरणिः । न । शिश्रथत् । श्रवस्यया । न । शिश्रथत् ।
विश्वस्मै । इत् । इषुध्यते । देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिषे ।
विश्वस्मै । इत् । सुऽकृते । वारम् । ऋण्वति । अग्निः । द्वारा । वि । ऋण्वति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. विश्वः (=सर्वः=सकलस्थलव्यापी) विहायाः (=महान्) वसुः (=दयालुः) अरतिः (=गन्ता=दूतः) [एतादृशोग्निर्] दक्षिणे हस्ते (=वामेतरे करे) [उपासकेभ्यो दातव्यं धनं] दधे (=धत्ते=धारयति) । [तं हस्तं च] तरणिर्न शिश्रथत् (=दातेव श्रथयति=दातुं शिथिलीकरोति)—श्रवस्यया न शिश्रथत् (=हविरन्नेच्छयेव हस्तं पुरः प्रसारयति) । विश्वस्मै इत् (=सर्वस्मा अपि) इषुध्यते (=हविरन्नमिच्छते देवाय) [स त्वं हे अग्ने], हव्यं देवत्रा (=देवेषु मध्ये) आ ऊहिषे (=वहसि=प्रापयसि) । [अयमग्निः] विश्वस्मै इत् सुकृते (=सर्वस्मा अपि सुकर्मचारिणे यजमानाय) वारं (=वरणीयं=धनम्) ऋण्वति (=गमयति=प्रयच्छति)—अग्निः [धनस्य] द्वारा (=द्वाराणि) वि ऋण्वति (=अपावृणुते=उद्घाटयति)

विश्वः सर्वैर्गन्तव्यः । यद्वा विश्वात्मकः । ...... । अरतिः ईश्वर इति च सायणः ॥

वेगळ्याच रीतीनें हा पहिला दुबार्थे चरण लावून निर्वाह केला आहे (भाषा पहा).

' प्रबळ अग्नीला '=' अग्नेस्तविषीषु.' अक्षरशः अर्थ ' अग्नीच्या बळांपुढें ' असा आहे; म्हणजे सामर्थ्यवान् जो अग्नि त्याच्या पुढें. दुसरा निर्वाह दिसत नाहीं.

एकंदरींत हा पहिला चरण कठिण आहे.

' देतो '=' इन्वति.' अक्षरशः ' पाठवितो. ' जरी ' इन्वति ' शब्दाचा अर्थ सायणांनीं या स्थळीं निराळा केला आहे, तरी ' य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि ' (ऋ. ६. ५. १)=

६. सर्वव्यापी, मोठा, [आणि] दयाळू [असा जो हा] दूत, [तो] [आपल्या] उजव्या हातांत [धन] धरितो, [आणि] दात्याप्रमाणें तो [आपला हात] उघडितो——हविरन्नाच्या इच्छेनें जणुं उघडितो. हे अग्नी, तूं देवांमध्यें प्रत्येक हविरिच्छू [देवा]करितां हव्य वाहून नेतोस. तो प्रत्येक सदाचारी उपासकाकरितां धन देतो——अग्नि [धनाचीं] द्वारें उघडितो.

6. The omnipresent, great [and] benevolent messenger holds [riches] in [his] right hand, he stretches forth [his hand]—stretches [it] forth as if with the desire of obtaining the sacrificial food.—Thou, [O Agni], bearest among the gods the sacrifice to every god whatsoever desiring food. To every pious worshipper whatsoever [Agni] brings riches—Agni opens the gates [of wealth] [to evey worshipper].

'जो प्रज्ञावान् अग्नि अत्युत्तम धनें देत असतो' याजवरील भाष्यांत त्यांनीं 'इन्वति'चा अर्थ 'देतो' असाच केला आहे, तो पहा.

वृत्तानुरोधेंकरून पहिल्या चरणांतील पहिल्या दोन पोटचरणांच्या संधीला 'पृच्चते अग्नेः' व दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पोटचरणांच्या संधीला 'भोजिआ इषिराय' व तिसऱ्या पोटचरणाच्या शेवटीं 'भोजिआ' असें म्हटलें म्हणजे हे आधुनिक श्लोकवृत्ताला बरोबर मिळतात. आणि दुसऱ्या चरणांत 'वसूनआं' असें म्हणावें.

६. 'अग्नि जेथें जेथें असेल तेथें तेथें तो मोठा आणि दयाळु असा देवांमनुष्यांचा दूत आहे. तो उपासकांकरितां द्रव्य आपल्या हातांत घेतो. आणि उपासकांला मोकळ्या हातानें धन देत असतो—आपणाला हविरन्न मिळेल अशा समजुतीनें जणुं उपासकांपुढें हात करितो. तो देवांकडे हवि घेऊन जातो. हविरन्नाची ज्या ज्या देवाला उत्कंठा असेल, त्या त्या देवाला तें देतो. आणि तो प्रत्येक हविरर्पक उपासकासाठीं संपत्तीचे दरवाजेच जणुं उघडून पाहिजे तितकें द्रव्य देतो.'

'सर्वव्यापी'='विश्वः.' हें पद कठिण आहे. अक्षरशः 'सगळा' इतकाच अर्थ आहे. 'प्रत्येक ठिकाणचा' अथवा प्रत्येक ठिकाणीं असणारा असा अर्थ समजून निर्वाह केला पाहिजे.

'दूत'='अरतिः.' अरति शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. तीं सर्व

स मानुषे वृजने शंतमो हितो३ऽग्निर्यज्ञेषु जेन्यो न विश्पतिः प्रियो यज्ञेषु विश्पतिः ।
स हव्या मानुषाणामिळा कृतानि पत्यते ।
स नस्त्रासते वरुणस्य धूर्तेर्महो देवस्य धूर्तेः ॥ ७ ॥

सः । मानुषे । वृजने । शम्ऽतमः । हितः । अग्निः । यज्ञेषु । जेन्यः । न । विश्पतिः । प्रियः । यज्ञेषु । विश्पतिः ।
सः । हव्या । मानुषाणाम् । इळा । कृतानि । पत्यते ।
सः । नः । त्रासते । वरुणस्य । धूर्तेः । महः । देवस्य । धूर्तेः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. स मानुषे वृजने (=मनुष्याणां संबन्धिनि वसतिस्थाने=गृहेषु) शंतमः (=अतिशयेन सुखकारी) [हितः=स्थापितः]—अग्निः यज्ञेषु जेन्यो विश्पतिर्न (=अभिजातः=महति कुले जातो गृहपतिरिव) हितः (=स्थापितोस्ति)–यज्ञेषु प्रियो विश्पतिः (=प्रियो गृहपतिः) [हितः=स्थापितोस्ति] । स मानुषाणां (=मनुष्याणाम्) इळा कृतानि (=इळायां=वेद्यां स्थापितानि) हव्या (=हव्यानि) पत्यते (=ईष्टे=तेषां प्रभुर्भवति) । सः [अग्निः] (=अतः सोग्निः) नो वरुणस्य धूर्तेः (=वरुणस्य=पापदेवताया हिंसायाः सकाशात्) त्रासते (=त्रायताम्)—महो देवस्य धूर्तेः (=महतस्तस्य देवस्य वरुणस्य हिंसायाः सकाशात्) [त्रासते=त्रायतां=पालयताम्] ॥

वृजने इत्यत्र मानुषे मनुष्यस्य यजमानस्य संबन्धिनि वृजने वर्जनीये पापे निमित्तभूते सति यज्ञेषु निमित्तेषु । ...... महो महतो देवस्य धूर्तेर्हिंसातस्त्रासते । पालयते । अयष्टारमग्निर्हिनस्तीति प्रसिद्धम् । इति सायणः ॥

स्थळें पाहून हा अर्थ आम्हीं केला आहे. सायणाचार्य ‘ जाणारा ’ अथवा ‘स्वामी, धनी ’ असे दोन अर्थ करितात. पण पुष्कळ ठिकाणीं दूत असा अर्थ जुळतो, आणि निर्वचनालाहि तो अनुसरून आहे.

‘ दयाळू ’=‘ वसुः.’ आम्हांला वाटतें कीं, मूळचा पाठ ‘ वसु दधे ’=‘ धन धारण करितो ’ असा असावा, नंतर गैरसमजुतीनें ‘ वसुर्दधे ’ झाला असावा.

वृत्तानुरोधानें तिसऱ्या चरणाचा दुसरा पोटचरण पदपाठांत आहे तसा वाचला पाहिजे.

पोंच ता. १ पासून ता. ३० नवंबर.

	रु. आ.
रा. ब. व्यंकटराव शांताप्पा दप्तरदार	६–१४॥
रा. ब. नारायण गणेश साठे	६–६
रा. सा. कृष्णराव पांडुरंग स. जज्य.	६–६
रा. रा. वामनराव महादेव लेले	६–६
पंडित. ईश्वरचंद विद्यासागर	६–६
रा. रा. चुणीलाल सारा भाई	६–६
,, ,, दासो गोविंद वकील	१२–१२
रा. रा. बाळकृष्ण मार्तंड समर्थ....	१२–८

Registered No. 110 of 1873.

NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

सूचना.

	रु.	आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ ..	६	०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षाचे	०	६
फुटकळ दर प्रतीस	०	१०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalku Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

Vol. III. No. 3 December 1878. Monthly Part 33.

पुस्तक ३. अंक ३. दिसेंबर सन १८७८. मासिक भाग ३३.

मुंबईंत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

७. तो अत्यंत सुखकारक [अग्नि] मनुष्यांच्या वसतीमध्यें स्थापिला [आहे]—अग्नि यज्ञांत कुलीन घरधन्याप्रमाणें [स्थापिला आहे]—यज्ञांत प्रिय घरधनी [स्थापिला आहे]. तो वेदीवर ठेविलेलीं मनुष्यांचीं [जीं] हव्यें, त्यांचा धनी होय. तो वरुणाच्या उपद्रवापासून आम्हांला रक्षो—[त्या] महान् देवाच्या उपद्रवापासून [आम्हांस रक्षो].

7. He [is] established as the most auspicious in the houses of men—Agni as the noble host in sacrifices—the beloved host in sacrifices. He is the lord of the oblations of men placed on the altar. May he preserve us from injury by Varuṇa—from injury by [that] great god.

७. 'अग्नीला मानवांच्या घरीं जणुं अत्यंत आदरसत्कार करणारा असा सुखकारक गृहपति (घरधनीच) करून ठेविलें आहे; आणि यज्ञांत जे सर्व देव येतात, ते ह्याचे जणुं पाहुणे होत. कारण तो एकाद्या कुलीन घरधन्याप्रमाणें आहे, आणि जसा कुलीन घरधनी आदरातिथ्य उत्तम करितो, तसा हा आहे. वेदीवर जीं अनेक प्रकारचीं हव्यें ठेवितात, तीं अग्नि घेऊन सकळ देवांप्रत पोंहचवितो. तर असा जो अग्नि, तो आम्हांला महान् जो वरुण देव—कीं जो यज्ञादिक न करणाऱ्याला आणि पाप आचरणाऱ्याला दंडशासन करीत असतो—त्याच्या शिक्षेपासून आम्हांला रक्षो' असा भावार्थ आहे.

'मनुष्यांच्या वसतीमध्यें '=' वृजने मानुषे.' म्हणजे मनुष्यांचे घरीं. सू.१०१ मं. ८ याजवरील सायणभाष्य पहा.

'वरुणाच्या उपद्रवापासून '=' वरुणस्य धूर्तेः.' वरुण हा पाप करणाऱ्या मनुष्यांला शिक्षा करितो असें पूर्वी सांगितलेंच आहे. (सू.२५ मं. १ पहा.) तेव्हां आम्हां मानवांच्या हातून पाप घडलें असेल त्याची वरुणाकडून क्षमा करीव, अशी यांत प्रार्थना आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'अग्निः' याच्या 'अ'शीं आणि पूर्व शब्दाशीं संधि न करणें, 'जेन्यो'च्या ठिकाणीं 'जेनिओ' वाचणें, दुसऱ्या चरणांत 'हव्या'च्या ठिकाणीं 'हविआ' असें म्हणावें, आणि तिसऱ्या चरणांत 'धूर्तेः'च्या ठिकाणीं दोनदाहि 'धूर्र्तेः' असें वाचणें हें अवश्य आहे.

c 1

अग्निं होतारमीळते वसुधितिं प्रियं चेतिष्ठमरतिं न्यैरिरे हव्यवाहं न्यैरिरे ।
विश्वायुं विश्ववेदसं होतारं यजतं कविम् ।
देवासो रण्वमवसे वसूयवो गीर्भी रण्वं वसूयवः ॥ ८ ॥ १५ ॥
अग्निम् । होतारम् । ईळते । वसुऽधितिम् । प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । नि । एरिरे । हव्यऽवाहम् । नि । एरिरे ।
विश्वऽआयुम् । विश्वऽवेदसम् । होतारम् । यजतम् । कविम् ।
देवासः । रण्वम् । अवसे । वसुऽयवः । गीःऽभिः । रण्वम् । वसुऽयवः ॥ ८ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

८. अग्निं वसुधितिं (=धनस्य दातारं) होतारं (=देवानाम् आह्वातारं कृत्वा) ईळते (=स्तुवन्ति)। [अग्निं] प्रियं चेतिष्ठम् (=अतिशयेन ज्ञातारं=ज्ञातृतमम्) अरतिं (=गन्तारं=दूतं) नि एरिरे (=व्यापारयन्ति=योजयन्ति)—[तं] हव्यवाहं (=हव्यानां वोढारं) नि एरिरे (=योजयन्ति=वोढृकर्मणि योजयन्ति)। [अग्निं] विश्वायुं (=सर्वान्नयुक्तं) विश्ववेदसं (=सर्वज्ञं) यजतं (=पूजनीयं) कविं (=प्रज्ञावन्तम्) [एतादृशं] होतारं (=देवानाम् आह्वातारं) [नि एरिरे=योजयन्ति]। वसूयवः (=धनेच्छवो) देवासः (=देवाः=देववत् पूज्या ऋत्विजो) रण्वम् (=अतिशयेन मधुरम् आशब्दयन्तं) [होतारं]—गीर्भिः (=स्वकृताभिः=स्तुतिभिः सूक्तरूपाभी) रण्वम् (=अतिमधुरवचनैः सुखयितारम्) [एतादृशमाह्वातारमग्निं] वसूयवः (=धनेच्छव) [ऋत्विजो नि एरिरे=योजयन्ति] ॥

८. अग्नि [हा] धन देणारा होता [आहे असें] त्याचें स्तवन करितात, [अग्नीला] प्रिय [आणि] अत्यंत बुद्धिमान् दूत [समजून] योजितात—हव्यवाहकाच्या कामीं योजितात; [अग्नि] सकल अन्नसंपत्तीनें भरलेला, सर्वज्ञ, यजनीय, प्रज्ञावान् [आणि] मनोहर होता [आहे असें समजून] [देवांचा] प्रसाद व्हावा म्हणून त्याला पूज्य [आणि] धनेच्छु ऋत्विज लोक योजितात—[तो आपल्या] स्तोत्रांनीं रमणीय [आहे असें समजून] योजितात.

8. They praise Agni [as] the invoker that procures wealth. They use him as the dear [and] the most intelligent messenger—use him [as] the carrier of the sacrificial food ; [as] the invoker that is rich in all food, endowed with all knowledge, is a worshipful poet; the worshipful priests, desirous of wealth, [use him as] the agreeable invoker for propitiating [the gods]— [the priests] desirous of wealth [use him as the invoker] agreeable with [his] hymns.

---

८. भावार्थः–' अग्नि हा सकल संपत्ति देणारा, सकल अन्नें प्राप्त करून देणारा, सर्वज्ञ, पूज्य, कवित्व करण्याला समर्थ, आणि आपल्या कवितांनीं देवांला तृप्त करण्यास समर्थ असा होता (म्हणजे देवांला बोलावून आणणारा पुरोहित) होय, असें समजून त्याला धनेच्छु ऋत्विज आणि उपासक जन होत्याच्या कामीं योजितात; आणि देव आणि मनुष्य हे त्याला अतिप्रिय वचनें बोलणारा आणि अतिबुद्धिमान् दूत समजून, देवांकडेस हवि पोंहचविण्याच्या कामीं लावितात.'

' [आपल्या] स्तोत्रांनीं रमणीय '= ' गीर्भिः रण्वम्.' म्हणजे जीं स्तोत्रें गाइल्यानें देव प्रसन्न होतील, आणि यजमानाचे अभीष्ट मनोरथ पूर्ण करितील, अशीं स्तोत्रें गाऊन देवांला तृप्त करणारा. यज्ञांत जे ऋत्विज् लागत, त्यांत स्तोत्रें म्हणणें हें होत्याचें काम असे; आणि त्याचीं स्तोत्रें जितकीं मनोवेधक आणि त्याची वाणी जितकी मनोहर असेल, तितक्या मानानें देव प्रसन्न होण्याचा संभव अधिक आहे असें मानणें हें स्वाभाविक होय.

वृत्तसुखासाठीं प्रथम चरणांत ' न्येरिरे 'च्या ठिकाणीं दोन्ही वेळ ' नि एरिरे ' असें वाचावें लागतें.

सूक्तम् १२९.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । इन्द्रो देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातयेऽपाका सन्तमिषिर प्रणयसि प्रानवद्य नयसि ।
सद्यश्चित्तमभिष्टये करो वशश्च वाजिनम् ।
सास्माकमनवद्य तूतुजान वेधसामिमां वाचं न वेधसाम् ॥ १ ॥

यम् । त्वम् । रथम् । इन्द्र । मेधऽसातये । अपाका । सन्तम् । इषिर । प्रऽनयसि । प्र । अनवद्य । नयसि ।
सद्यः । चित् । तम् । अभिष्टये । करः । वशः । च । वाजिनम् ।
सः । अस्माकम् । अनवद्य । तूतुजान । वेधसाम् । इमाम् । वाचम् । न । वेधसाम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इषिर (=गमनशील=यज्ञान्प्रति गन्तुं त्वराशील) इन्द्र, अपाका सन्तं (=दूरे सन्तमपि) यम् [उपासकं] मेधसातये (=यज्ञलाभाय=यज्ञे प्रत्तस्य हविषो लाभाय) त्वं [तव] रथं प्रणयसि (=प्रकृष्टं नयसि)—हे अनवद्य (=हे अनिन्दित) [अग्ने], प्र नयसि (=प्रकृष्टं नयसि), तम् [उपासकं] सद्यश्चित् (=तदानीमेव=तत्क्षणमेव) अभिष्टये करः (=अभीष्टं साधयितुं समर्थं करोषि=मनोरथान् लब्धुं समर्थं करोषि) वाजिनं च [तं] वशः (=हविरन्नवन्तं च तं कामयसे=तस्य हविरन्नं स्वीकृत्य तं कामयसे) । स [त्वम्] (=अतः कारणात् त्वं) हे अनवद्य (=दोषरहित) तूतुजान (="अस्मान् अनुग्रहीतुं त्वरमाण") [अग्ने], वेधसाम् (=उपासकानाम्) अस्माकं—वेधसाम् (=उपासकानामस्माकम्) इमां वाचं न (=स्तुतिं यथा तथैव= स्तुत्या सह) [हविः स्वीकुरु] ॥

करः इत्यादौ करः समर्थं करोषि । ... एवं कृत्वा च वाजिनं हविर्लक्षणमन्नं तद्वन्तं वा वशः । कामयसे च । ... । यजमानेनाहूतः सन् शीघ्रमेवागत्य हविः स्वीकृत्य यागं साधु निर्वर्त्य तं चाभिमतफलेन संयोज्य पुनर्हविः स्वीकरोषीत्यर्थः । इति सायणः ॥

अपाका सन्तमित्यत्र अपाका । अपाकमनल्पप्रज्ञयाधिकारवन्तम् । पाकः पक्त-

सूक्त १२९.

ऋषि—पूर्ववत् दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—इंद्र. वृत्त—अत्यष्टि.

१. हे इंद्रा, हे यज्ञगामी [इंद्रा], तूं दूर असलेल्याहि ज्या [उपासका]प्रत यज्ञासाठीं [आपला] रथ हाकून जातोस—ज्या उपासकाप्रत, हे निष्कलंक [इंद्रा], तूं रथ हाकून जातोस, त्याचा मनोरथ तूं सत्वर पूर्ण करितोस आणि त्याचें हविरन्न स्वीकारून त्याजवर प्रीति करितोस. तर हे निष्कलंक [आणि] चपलगामी [इंद्रा], तूं आम्हां उपासकांचें [हवि] आणि [हें स्तोत्र—आम्हां] उपासकांचें हें स्तोत्र तूं [स्वीकारून घे].

Hymn 129.

To *Indra*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*.

1. Him thou makest quickly to attain his desire, and accepting his sacrifice lovest him, to whom, O quick Indra, thou drivest thy chariot—[thou drivest thy chariot], O stainless [Indra], for the sacrifice, though he be far. Accept then thou, O stainless, O quick [Indra], [the oblations] of us [thy] worshippers—[oblations] of [us thy] worshippers, together with this prayer.

---

१. हें सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच आहे. मात्र देवता इंद्र आहे. या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, ‘ हे इंद्रा, एकादा उपासक फार दूर असला तरी, तूं जर आपला रथ जोडून त्याचे घरीं यज्ञाचें हवि भक्षण्याकरितां जाशील, तर तूं एकदम त्या उपासकाचे मनोरथ पूर्ण करिशील, आणि त्याचें हव्य स्वीकारून त्याजवर प्रीति करिशील. तर हे इंद्रा, तूं आम्हां उपासकांचीं हविरन्नें आणि हीं स्तोत्रें स्वीकारून घे.’

‘ यज्ञगामी ’=‘इषिर.’ अक्षरशः ‘चपळ,’ यज्ञादिकांकडे फार त्वरेनें जाणारा; रथांत बसून फार त्वरेनें जाणारा.

‘ दूर असलेल्याहि ’=‘ अपाका सन्तम्. ’ सायणाचार्यांचा अर्थ निराळा आहे, तो आम्हीं भाषेंत उतरून घेतला आहे तो पहा. जसा ‘ उपाक ’ शब्दाचा अर्थ (उप + अञ्च्=जाणें यापासू-

स श्रुधि यः स्मा पृतनासु कासु चिद्दक्षाय्यं इन्द्र भरहूतये नृभि-
रसि प्रतूर्तये नृभिः ।
यः शूरैः स्वः सनिता यो विप्रैर्वाजं तरुता ।
तमीशानास इरधन्त वाजिनं पृक्षमत्यं न वाजिनम् ॥ २ ॥

सः । श्रुधि । यः । स्म । पृतनासु । कासु । चित् । दक्षाय्यः । इन्द्र । भरऽहूतये । नृऽभिः । असि । प्रऽतूर्तये । नृऽभिः ।
यः । शूरैः । स्वः रिति स्वः । सनिता । यः । विप्रैः । वाजम् । तरुता ।
तम् । ईशानासः । इरधन्त । वाजिनम् । पृक्षम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ॥ २ ॥

व्यो भवतीति यास्कः । अत एव सन्तं पण्डितं सन्तं यजमानम् । इति विवरणमत्र चिन्त्यमेव । अपाकशब्दः उपाकः (=संनिहितः) उपाकचक्षाः (=संनिहितनेत्रः) इतिवद् दूरार्थक इति यत्पाश्चात्त्या विद्वांसो मन्यन्ते तदेव साधीय इति वयम् ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, यः स्म (=यः खलु) [त्वं] कासु चित् पृतनासु (=सर्वेषु संग्रामेषु) नृभिः (=वीर्योपेतैर्योद्धृभिः) भरहूतये (=संग्रामाह्वानाय=शत्रून् युद्धायाह्वातुं)दक्षाय्यः [असि] (=पूज्योसि=पूजया सह स्मरणीयोसि)—नृभिः (=वीर्योपेतैर्योद्धृभिः) प्रतूर्तये (=शत्रुसंहाराय) [दक्षाय्योसि=पूजया सह स्मरणीयोसि] यः (=यस्त्वं) शूरैः स्वः सनिता (=द्योतमानस्य विजयस्य लब्धा भवसि=शूरपुरुषान् संग्रामेषु विजयं प्रापयसि) यः (= यस्त्वं) विप्रैर्वाजं तरुता (=विद्वद्भिरुपासकैः संग्रामेषु धनं लम्भयसि=विदुष उपासकान् धनं प्रापयसि) तं वाजिनं (=बलवन्तं) [त्वाम्] ईशानासः (=ईशानाः=प्रभवोपि=बलवन्तोपि मनुष्या) इरधन्त (=आराधयन्ति)—पृक्षम् अत्यं वाजिनं न (=अन्नादिधनसंपादकं प्रबलं शीघ्रम् अश्वमिव) [इरधन्त= आराधयन्ति], स [त्वं] श्रुधि (=सत्वरमस्माकमाह्वानं शृणु) ॥

न) 'जवळचा' असा होतो, तसा 'अपाक' शब्दाचा 'दूरचा' असा ('अप,' दूर + अञ्च् जाणें, यापासून) होणें हें संभवतें. बहुतेक ठिकाणीं 'दूरचा' हा अर्थ चांगला जुळतो, आणि प्रस्तुत मंत्रांत तर उत्तम जुळतो यांत संशय नाहीं.

वृत्तानुरोधेंकरून पहिल्या चरणाच्या

२. हे इंद्रा, ज्या तुला प्रत्येक संग्रामांत शूर योद्धे शत्रूंचा धिक्कार करण्यासाठीं पूज्य समजून बोलावितात—योद्धे [शत्रूंचा] पराजय करण्यासाठीं [बोलावितात], जो तूं शूरांच्या हातून विजय संपादवितोस, जो तूं उपासक विद्वानांच्या हातून लूट मिळवितोस, त्या तुज पराक्रमवंताला महाबळवान् लोकहि आराधीत असतात—लूट मिळवून देणाऱ्या एकाद्या पराक्रमी वारूला जसे, [तसे भजत असतात;] तो तूं [आमचें हें आह्वान] ऐक.

2. Hear thou, O Indra, [our invocation], who hast to be invoked worshipfully in all battles by heroes for challenging the enemy—[hast to be invoked worshipfully] by heroes for subjugating [the enemy]; who winnest glory through the brave, who seizest booty through the wise; thee the victorious even the mighty propitiate—[propitiate] like a swift war-horse that winneth spoil.

पहिल्या पोटचरणांत 'इन्द्र' याच्या ठिकाणीं 'इन्दर' असें, दुसऱ्या पोटचरणाच्या आरंभीं 'अपाक्ता' व्यस्त करून, आणि शेवटीं 'मानवदिअ' असें म्हणावें लागतें. तिसऱ्या चरणांत '०वदिअ' असें म्हटलें आणि 'इमां' शब्दापूर्वीं 'वेधसाम्' हीं तीन अधिक अक्षरें क्षणभर एकीकडे टेविलीं, तर मग तिसरा चरण बरोबर जुळतो.

---

२. भावार्थः—'हे इंद्रा, युद्धांत शूर जन लढूं लागले म्हणजे, शत्रूंला युद्धाला पाचारण्यापूर्वीं तुला हाक मारून तुला आराधितात, आणि शत्रूंचा पराजय करण्यास लागण्यापूर्वीं तसें करण्याचें सामर्थ्य येण्यासाठीं तुला आठवून तुला आराधितात. संग्रामांत शूर जनांला तूं साहाय्य केलेंस म्हणजेच ते यशाप्रत पावतात, आणि तूं साहाय्य केलेंस म्हणजेच विद्वान् उपासकांला युद्धप्रसंगीं धन मिळतें, म्हणूनच तुला महाबळवान्हि पुरुष एकाद्या यशस्वी मोठ्या वारूला भजल्याप्रमाणें तुला भजतात. तर असा जो तूं, तो हें आमचें स्तोत्र ऐक.'

'ज्या तुला......पूज्य समजून बोलावितात '=' यः दक्षाय्योसि.' अक्षरशः जो तूं पूज्य आहेस. म्हणजे ज्या तुजला पूजितात. पूज्यबुद्धीनें स्मरतात.

दस्मो हि ष्मा वृषणं पिन्वसि त्वचं कं चिद्यावीरररुं शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यम् ।
इन्द्रोत तुभ्यं तद्दिवे तद्रुद्राय स्वयशसे ।
मित्राय वोचं वरुणाय सप्रथः सुमृळीकाय सप्रथः ॥ ३ ॥

दस्मः । हि । स्म । वृषणम् । पिन्वसि । त्वचम् । कम् । चित् । यावीः । अररुम् । शूर । मर्त्यम् । परिऽवृणक्षि । मर्त्यम् ।
इन्द्र । उत । तुभ्यम् । तत् । दिवे । तत् । रुद्राय । स्वऽयशसे ।
मित्राय । वोचम् । वरुणाय । सऽप्रथः । सुऽमृळीकाय । सऽप्रथः ॥३

भाषायाम्.

३. हि (=यस्मात् कारणात्) दस्मः स्म (=शत्रूणामुपक्षपयिता=महाबलस्त्वं) वृषणं त्वचं (=वर्षणशीलं=जलधारिणं मेघं) पिन्वसि (=सेचयसि=वर्षयसि) [अपि च] हे शूर, अररुं (="गमनशीलं"=क्षणिकं) मर्त्यम् (=अशाश्वतम्=अस्थिरं=निर्जलं) कंचित् (=सर्वं) [मेघं] यावीः (=पृथक्करोषि=जलधारिभ्यो मेघेभ्यो वियोजयसि=त्यजसि)—मर्त्यं (=मरणशीलम्=अशाश्वतं=जलरहितं) [मेघं] परिवृणक्षि (=वर्जयसि) । उत (=अपि च) हे इन्द्र, तत् (=तादृशं वर्षणरूपं तव कर्म) तुभ्यं, तद् दिवे (=द्युदेवाय), [तत्] स्वयशसे (=स्वकीययशोयुक्ताय) रुद्राय (=एतन्नामकाय देवाय), मित्राय, वरुणाय [च] सप्रथः (=सविस्तारं)—सुमृळीकाय (=अतिशयेन सुखकारिणे) [वरुणाय] सप्रथः (=सविस्तारं)—वोचं (=ब्रवीमि=कथयामि) ॥

वृषणं स्वतो वर्षणशीलं त्वचं संवरणवन्तं पुटबन्धनवदुदकवेष्टनवन्तं...जलधारिणं मेघं पिन्वसि । निर्भिद्य सेचयसि । इति सायणः ॥

पहिल्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत 'श्रुधि' वाचलें तर सर्व चरण आधुनिक वृत्ताला मिळतो. दुसऱ्या चरणांत 'स्वः'च्या ठिकाणीं 'सुअः' असें म्हणावें लागतें.

---

३. 'हे इंद्रा, तूं ज्यांत पाणी असतें अशा मेघाला फोडून त्यांतून उदकस्राव करवितोस. आणि जे निर्जल मेघ असतील, त्यांस निराळे करून वगळतोस. तर हा जो तुझा मोटा पराक्रम, तो मी तुजपुढें आणि द्युदेवापुढें, रुद्रापुढें, मित्रापुढें आणि स्वयशःसंपन्न वरुणापुढें मोठ्यानें गाईन,' असा भावार्थ.

३. कारण [हे इंद्रा], महाप्रतापी असा जो तूं, तो वर्षाव करूं शकणाऱ्या मेघाकडून वर्षाव करवितोस, [आणि] हे शूर [इंद्रा], क्षणिक [आणि] नाशिवंत [अशा] प्रत्येक मेघाला हाकून देतोस—नाशिवंताला जाऊं देतोस. तर हे इंद्रा, हा [जो तुझा पराक्रम, तो] मी तुजपुढें, तो मी द्यूच्यापुढें, तो मी निजयशानें युक्त [अशा] रुद्रापुढें, मित्रापुढें [आणि] वरूणापुढें विस्तारानें वर्णितों—कृपाळू [वरूणा]पुढें विस्तारानें [वर्णितों].

3. For thou the mighty one makest the rain-cloud to rain, [and] thou, O brave Indra, drivest away every flitting [and] transient [cloud], passest by [every] transient [cloud]. And that [thy exploit] I will widely sing to thee, that to Dyaus, that to Rudra who is surrounded by his own glory, that to Mitra, that to Varuṇa—widely to gracious [Varuṇa].

'क्षणिक'=' अररूम्.' हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'द्वेषी,' 'द्वेष करणारा' मित्रभावानें न वागणारा, असा अर्थ करितात. पण त्याला प्रयोगान्तरांची अपेक्षा आहे. दुसऱ्या एकाच ठिकाणीं हा शब्द आला आहे तेथें (ऋ. १०. ९९. १० यांत) सायणांनीं एका असुराचें नांव असा अर्थ केला आहे आणि तेथें तोच जुळतो. दुसरे प्रयोग नाहींत; त्यामुळें अर्थान्तराची कल्पना साधत नाहीं, यास्तव 'जाणारा', 'क्षणिक' हा सायणानुसारी अर्थच घेणें योग्य दिसतें.

'द्यूच्या पुढें'=' दिवे.' म्हणजे द्युलोकरूप जो देव, त्याजपुढें.

'निजयशानें युक्त अशा रुद्रापुढें'=' स्वयशसे रुद्राय.' म्हणजे दुसऱ्याच्या योगानें जो कीर्तिमान् नव्हे, ज्याची कीर्ति स्वाधीनची आहे, दुसऱ्यांनीं केल्यामुळें झालेली नव्हे. हें विशेषण वेदांत अनेक देवांस लाविलेलें आढळतें.

'कृपाळू'=' सुमृळीकाय.' हें विशेषण वरूणालाच लाविलेलें असतें असें नाहीं, इतर देवांसहि लाविलेलें आढळतें. सोम, इंद्र, अग्नि, आदित्य, अदिति यांसहि लाविलेलें आहे. वरूणासच आणखी सू. १३६ मं. ६ यांत लाविलें आहे तें पहा.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'मर्त्य' च्या ठिकाणीं दोहीं स्थळीं 'मर्तिअ' असें वाचावें लागतें.

अस्माकं व इन्द्रमुश्मसीष्टये सखायं विश्वायुं प्रासहं युजं वाजेषु प्रासहं युजम् ।
अस्माकं ब्रह्मोतयेऽवा पृत्सुषु कासु चित् ।
नहि त्वा शत्रुः स्तरते स्तृणोषि यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि यम् ॥४॥

अस्माकम् । वः । इन्द्रम् । उश्मसि । इष्टये । सखायम् । विश्वऽआयुम् । प्रऽसहम् । युजम् । वाजेषु । प्रऽसहम् । युजम् ।
अस्माकम् । ब्रह्म । ऊतये । अव । पृत्सुषु । कासु । चित् ।
नहि । त्वा । शत्रुः । स्तरते । स्तृणोषि । यम् । विश्वम् । शत्रुम् । स्तृणोषि । यम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे ऋत्विजः], अस्माकं वः (=अस्माकं वश्च) इष्टये (=अभिलषितलाभाय) विश्वायुं (=सर्वान्नसंपद्युक्तं) प्रासहं युजं (=प्रकर्षेण शत्रूणामभिभवितारं सहायं)—वाजेषु प्रासहं युजं (=संग्रामेषु शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभवितारं सहायम्) [एतादृशम्] इन्द्रम् [एव] सखायम् उश्मसि (=मित्रं कामयामहे=स एव नो मित्रं भवत्विति वाञ्छाम) ।—[एवं सति हे इन्द्र], कासु चित् पृत्सु (=सर्वेष्वपि संग्रामेषु) ऊतये (=अस्माकं साहाय्याय=साहाय्यं कर्तुम्) अस्माकं ब्रह्म (=इदं स्तोत्रम्) अव (=रक्ष=स्वीकृत्य हृष्टो भव) नहि त्वा शत्रुः स्तरते (=शत्रुर्हि त्वां न हिनस्ति) यं [शत्रुं] [त्वमेव] स्तृणोषि (=तर्हि त्वमेव तं घातयसि)—यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि (=तर्हि सर्वमपि शत्रुं त्वमेव जयसि=घातयसि) ॥

संग्रामेषु ...... त्वा त्वां नहि स्तरते । न हिनस्ति । न विरोधमाचरति यं स्तृणोषि । यं विश्वं शत्रुं स्तृणोषि वारयसि स कश्चिदपि शत्रुर्न हिनस्ति । तव महत्त्वेन सर्वे भीता विधेया भवन्ति शत्रुभावं न कोप्याचरति । अजातशत्रुत्वादित्यर्थः । इति सायणाचार्याः ॥

४. [हे मित्र हो], आमचे [आणि] तुमचे मनोरथ पूर्ण होण्यासाठीं, सकलान्नसंपन्न [आणि] महाप्रबळ साहाय्यकर्ता [असा जो] इंद्र, [तो आपला] मित्र [व्हावा असें आपण] इच्छूं— संग्रामांत महाप्रबळ साहाय्यकर्ता [जो इंद्र, तो मित्र व्हावा असें] [इच्छूं].—[तर हे इंद्रा], तूं [सकल संग्रामांमध्यें आमचें] साहाय्य करण्याकरितां [हें] आमचें स्तोत्र मान्य करून घे. कारण कीं तुला कोणताहि शत्रु जिंकूं शकत नाहीं, तर तूंच त्याला जिंकितोस—तूंच प्रत्येक शत्रूला जिंकून टाकितोस.

4. For our good [and] for yours, [O friends], let us choose [as our] friend Indra, rich in all wealth, [and] a mighty ally—a mighty ally in battles. Love then, [O Indra], [this] our prayer that thou mayest protect [us] in all battles. For no enemy vanquisheth thee, but thou doest vanquish the enemy— thou doest thyself vanquish every enemy.

---

४. 'हे मित्र हो, तुमचें आमचें कल्याण व्हावें म्हणून, सकलसंपत्तिसंपन्न आणि महाबळ साहाय्यवान् जो इंद्र,–संग्रामांत मोटें साहाय्य करणारा जो इंद्र, त्याला आपण मित्र करूं.— तर आतां हे इंद्रा, ही आमची उपासना ग्रहण कर आणि सकळ युद्धप्रसंगीं तूं आमचें संरक्षण कर. कारण समरांगणांत तुला कोणताहि शत्रु पाडीत नाहीं, तूंच सगळ्या शत्रूंला पाडितोस' असा भावार्थ.

'आमचें साहाय्य करण्याकरितां हें आमचें स्तोत्र मान्य करून घे'=' अस्माकं ब्रह्म ऊतये अव.' आमचें भाषांतर अक्षरशः केलेलें आहे. आमचें तूं संग्रामांत रक्षण करावेंस म्हणून हें आम्हीं स्तोत्र केलें आहे, तें स्वीकारून घे आणि प्रसन्न हो, आणि प्रसंग येईल तेव्हां युद्धांत आम्हांला रक्ष, असा अभिप्राय आहे.

'जिंकूं शकत नाहीं'=' न स्तरते.' अक्षरशः पसरूं शकत नाहीं, म्हणजे भूमिगत करूं शकत नाहीं, जमीनदोस्त करूं शकत नाहीं=पाडूं शकत नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'इन्दरम्,' 'विश्वआयुं' म्हणणें, आणि दुसरा चरण पदपाठाप्रमाणें वाचणें इतकें अवश्य आहे.

नि षू नमातिमतिं कयस्य चित्तेजिष्ठाभिररणिभिर्नोतिभिरुग्राभि-
रुग्रोतिभिः ।
नेषि णो यथा पुरानेनाः शूर मन्यसे ।
विश्वानि पूरोरप पर्षि वह्निरासा वह्निर्नो अच्छ ॥ ५ ॥ १६ ॥
नि । सु । नम । अतिऽमतिम् । कयस्य । चित् । तेजिष्ठाभिः । अर-
णिऽभिः । न । ऊतिऽभिः । उग्राभिः । उग्र । ऊतिऽभिः ।
नेषि । नः । यथा । पुरा । अनेनाः । शूर । मन्यसे ।
विश्वानि । पूरोः । अप । पर्षि । वह्निः । आसा । वह्निः । नः ।
अच्छ ॥ ५ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

५. [हे इन्द्र], तेजिष्ठाभिः अरणिभिः न ऊतिभिः (=अत्यन्ततेजस्विभिरु-ल्काभिरिव रक्षाभिः=ज्वलत्तमकाष्ठवदतिशयेन शत्रून् दहद्भी रक्षणैः)—हे उग्र (=उद्गूर्णबल=अतिशयबलवन्निन्द्र), उग्राभिः ऊतिभिः (=बलवद्भिः स्वोपासका-नामर्थे कृतैः साहाय्यकर्मभिः) कयस्य चित् (=यस्य कस्यचिदपि=सर्वस्यापि नः शत्रोः) अतिमतिं (=विरुद्धमननं= गर्वं) नि सु नम (=नितरामेव नमय= " अस्मत्प्रणतं कुरु ") । यथा पुरा (=पुरा काले यथास्माकं पूर्वजांस्तथा) नः (=अस्मान्) नेषि (=नय=अस्माकं मार्गदर्शी भव) । [त्वं हि] हे शूर, [अधुनापि] अनेनाः (=पा-परहितो) मन्यसे (=अवबुध्यसे=ज्ञायसे) । वह्निः (=" अभिमतानां वोढा ".) [त्वं] विश्वानि [एनांसि] (=सकलान्यपि किल्मिषाणि) पूरोः (=अस्मद्रूपजन-सकाशात्) अप पर्षि (=अपनय)—वह्निः (=अभिमतवाहकस्त्वं) नः अच्छ (=अ-स्मान् प्रति) [आगत्य] आसा (=अस्माकमन्तिकात्) [विश्वानि एनांसि अप पर्षि=सकलानि किल्मिषाणि अपनय] ॥

तेजिष्ठाभिररणिभिर्न । अतिशयेन तेजस्विभिर्युद्धादिरूपैर्मार्गैरिव । ......व-ह्निर्वृष्ट्यादिप्रदानेन जगतां निर्वाहकः । इति सायणः ॥

आसा वह्निर्नो अच्छेति दुर्बोधम् । अस्माकमप्यासान्तिके देवयजनदेशेऽच्छा-भिमुख्येनागत्य वह्निरभिमतानां वोढा सन् अप अनभिमतमपकृत्य पर्षि । अभिमत-फलं पूरयसीति कथंकथमपि सायणोपि विवृणोति ॥

५. [हे इंद्रा], कोणत्याहि [मनुष्या]चा [झाला] तरी गर्व तूं अत्यंत प्रखर कोलितांसारिख्या साहाय्यांनीं—हे प्रखर [इंद्रा], प्रखर साहाय्यांनीं अगदी नमवून टाक. तूं आमचा प्राचीन काळाप्रमाणें पुढारी हो; हे शूरा, तुला [सर्व लोक] [अजून] निष्पाप जाणतात, इष्टवाहक [असा जो तूं, तो] [या] मानवांपासून सर्व [पापें] घेऊन जा—इष्टवाहक तूं आम्हांजवळ [येऊन] आम्हांसमक्ष [पापें घेऊन जा].

5. Humble thou deeply indeed the arrogance of every man [whatsoever] with helps [given to thy worshippers], as burning as firebrands—with mighty helps, O thou mighty one. Lead us as in ancient times. Thou art known, O brave [Indra], [as] sinless. Bringer [of blessings] do thou remove all [sins] from [these] men —bringer [of blessings] [come] to us [and take away our sins] from before [our] presence.

---

५. ' हे इंद्रा, आमचा कोणीहि शत्रु असेल त्याचा गर्व तूं आम्हांला जळणाऱ्या कोलितांसारिखें तुझें साहाय्य देऊन—म्हणजे शत्रुनाशक असें साहाय्य देऊन—हरण कर, अगदी भूमिगत करून टाक. आणि आमच्या वाडवडिलांचा प्राचीन काळीं जसा तूं पुढारी होत होतास, तसा आतां युद्धादिक प्रसंगीं आमचा पुढारी होत जा. कारण कीं तूं जसा प्राचीन काळीं निष्पाप होतास, तसाच आतांहि आहेस; यास्तव आम्हांजवळ येऊन आमच्या समक्षच जणुं आमचीं पापें आमच्या आंगांतून काढून नाहींशीं कर ' असा अभिप्राय.

' अत्यंत प्रखर कोलितांसारिख्या साहाय्यांनीं '=' तेजिष्ठाभिः अरणिभिः न ऊतिभिः'. म्हणजे तूं आमचें असें साहाय्य करीत जा, कीं जेणेंकरून जळत्या कोलितानें जळल्याप्रमाणें शत्रु जळून जातील. सायणांनीं केलेला अर्थ वेगळा आहे, तो भाषेंत उतरून घेतला आहे. ' अरणि 'शब्दाचा अग्नि उत्पन्न करावयाचीं लांकडें हा जो नित्याचा अर्थ, त्याला अनुसरून आणि ' तेजिष्ठाभिः' याचा आणि ' न ' या अव्ययाचा चांगला अर्थ जुळावा म्हणून, आम्ही वरच्याप्रमाणें भाषांतर केलें आहे.

' इष्टवाहक '=' वह्निः'. म्हणजे उपासकांला जें इष्ट असेल, तें घेऊन येणारा, इष्ट मनोरथ पूर्ण करणारा. हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे; पण 'वह्नि' शब्द येथें कठिण आहे; तें इंद्राचें विशेषण आहे यांत संशय नाहीं, पण तें कोणत्या अर्थी आणि येथें कोणत्या प्रयोजनानें योजिलेलें आहे, तें समजत नाहीं.

'[या] मानवांपासून '=' पूरोः'. या मानवांपासून म्हणजे आम्ही जे मानव

प्र तद्वोचेयं भव्यायेन्दवे हव्यो न य इषवान्मन्म रेजति रक्षोहा मन्म रेजति ।
स्वयं सो अस्मदा निदो वधैरजेत दुर्मतिम् ।
अव स्रवेदघशंसोऽवतरमव क्षुद्रमिव स्रवेत् ॥ ६ ॥

प्र । तत् । वोचेयम् । भव्याय । इन्दवे । हव्यः । न । यः । इषऽवान् । मन्म । रेजति । रक्षःऽहा । मन्म । रेजति ।
स्वयम् । सः । अस्मत् । आ । निदः । वधैः । अजेत । दुःऽमतिम् ।
अव । स्रवेत् । अघऽशंसः । अवऽतरम् । अव । क्षुद्रम्ऽइव । स्रवेत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. य [इन्दुः=सोमो] हव्यो न (=" इन्द्र इव ") इषवान् (=एषणवान्=प्रेरणावान्=स्तोत्राणां प्रेरयिता) मन्म रेजति (=स्तोत्रं=स्तोत्राणि उद् गमयति=स्फुरयति)—रक्षोहा (=राक्षसानां हन्ता) [सन्] मन्म रेजति (=स्तोत्राणि स्फुरयति) [तस्मै] भव्याय इन्दवे (=भवनशीलाय=महते) इन्दवे (=सोमाय) तत् (=वक्ष्यमाणं) प्र वोचेयं (=याचै) [यत्] सः अस्मत् (=अस्मत्तो) निदः (=निन्दकान्) दुर्मतिं (=दुष्टमतिं जनं च) वधैः (=घातकैः शस्त्रैः) स्वयम् आ अजेत (=आक्षिपेत्=अपनयेत्) [अपि च] अघशंसः (=पापानां शंसिता=दुर्जनः) अव स्रवेत् (=अवाङ्मुखो भूत्वा गच्छतु)—अवतरं [स्रवेत्=अधिकमेवावाङ्मुखो भूत्वा गच्छतु]—क्षुद्रमिव अव स्रवेत् (=दृढहिमरूपं जलं यथा द्रवज्जलरूपेण अवस्रवति नश्यति तथा नश्यतु) ॥

हव्य इव इन्द्र इव । प्रायेणेन्द्र आगच्छेत्यादिनेन्द्र एवाहूयते । स इव ॥...... अघशंसः अघानां पापानां हिंसादीनां शंसिता स्तेनः । ... अघशंसः स्तेनः । अघशंसो वृक इति तन्नामसु पाठात् । इति सायणः ॥

जन, त्यांजपासून.

' तुला जाणतात '=' मन्यसे.' मन्यसे याचा संबंध ' यथा 'शब्दाशीं नसतां, ' मन्यसे ' असें आद्युदात्त आहे तें ' यथा 'शीं संबद्ध आहे अशा समजुतीनें प्रथम झालें असावें. ' मन्यसे ' असें असणें इष्ट आहे.

तिसऱ्या चरणांतील दुसरा पोटचरण फार अवघड आहे. आम्हीं सायणांप्रमाणें अर्थ करून निर्वाह केला आहे.

६. जो इंद्राप्रमाणें प्रेरणाकर्ता [असून] स्तोत्राची प्रेरणा करितो—जो राक्षसांचा हंता [असून] स्तोत्राची प्रेरणा करितो, त्या भव्य सोमाप्रत मी ही [प्रार्थना] करितों [कीं], तो स्वत: मारक शस्त्रांनीं निंदकांला [आणि] दुष्टांला आम्हांपासून हाकून लावो, [आणि] दुर्जन वितळून—अगदी वितळून जाओ— पाण्याप्रमाणें वितळून जाओ.

6. Let me pray this to auspicious Soma, who, an inspirer like Indra, inspires the hymn—killer of fiends, inspires the hymn: [that] he may himself drive away from us with deadly weapons the scoffers [and] the wicked-minded; [that] the wicked man may melt away—far away—may melt away like a liquid.

मात्र हा पोटचरण पहिल्या पोटचरणांतील शेवटच्या शब्दांचाच कांहीं अंशीं पुनः पाठ आहे त्याजमुळें नवीन स्वतंत्र कांहीं तरी अर्थ त्यांत नसेल, पहिल्या पोटचरणांतील अर्थाचीच पुनरुक्ति असावी असें आहे, त्यापेक्षां आम्हीं केलेल्या अर्थाहून दुसरा अर्थ असण्याचा फारसा संभव नाहीं. ‘अच्छ’शब्दाचा अर्थ ‘कडे,’ ‘जवळ’ असा होतो, तो ‘कडून,’ ‘जवळून’ असा जर घेतला, तर ‘आसा वह्निः नः अच्छ’ म्हणजे ‘आम्हांसमक्ष (आसा) आणि आम्हांकडून (नः अच्छ) [पापें] वाहून नेणारा (वह्निः) [जो इंद्र, तो पापें घेऊन जाओ], असा अर्थ होऊं शकेल.

वृत्तासाठीं पहिला सगळा चरण पदपाठाप्रमाणें म्हणावा; दुसऱ्या चरणांत ‘नेषि’च्या जागीं ‘नएषि’ म्हणून ‘पुरा। अने०’ असें म्हणावें; तिसऱ्या चरणांत पहिल्या ‘वह्निः’शब्दाचे ठिकाणीं ‘वहनिः’ आणि ‘आसा’च्या ठिकाणीं ‘आसआ’ असें वाचावें.

---

६. ही ऋचा जरी इंद्राविषयींच्या सूक्तांत आली आहे, तरी वस्तुतः सोमाविषयीं आहे. ऋषि सोमाविषयीं म्हणतो, ‘जो सोम इंद्राप्रमाणें स्तोत्रें मनुष्यांच्या मनांत प्रेरितो, जो राक्षसांचा संहार करितो, तो स्वतः आपल्या हातांत शस्त्रें घेऊन निंदकांचा आणि दुष्टांचा नाश करो; व दुर्जन असेल तो पाण्याप्रमाणें वितळून जाओ, आणि नाहींसारिखा होओ.’

‘इंद्राप्रमाणें’=‘इन्द्रः न.’ हा अर्थ सायणांप्रमाणें केला आहे, पण ‘आह्वान

वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या वनेम रयिं रयिवः सुवीर्यं रण्वं सन्तं सुवीर्यम् ।
दुर्मन्मानं सुमन्तुभिरेमिषा पृचीमहि ।
आ सत्याभिरिन्द्रं द्युम्नहूतिभिर्यजत्रं द्युम्नहूतिभिः ॥ ७ ॥

वनेम । तत् । होत्रया । चितन्त्या । वनेम । रयिम् । रयिऽवः । सुऽवीर्यम् । रण्वम् । सन्तम् । सुऽवीर्यम् ।
दुःऽमन्मानम् । सुमन्तुऽभिः । आ । ईम् । इषा । पृचीमहि ।
आ । सत्याभिः । इन्द्रम् । द्युम्नहूतिऽभिः । यजत्रम् । द्युम्नहूतिऽभिः॥७

भाषायाम्.

७. [वयं] चितन्त्या होत्रया (=पश्यन्त्या स्तुत्या=अवहितया स्तुतिरूपया वाचा) तत् (=तादृशं=वक्ष्यमाणप्रकारं) [रयिं] वनेम (=लभेमहि)—हे रयिवः (=मघवन्=धनवन्निन्द्र), सुवीर्यं (=सुवीर्योपेतपुत्रपौत्रादिसंतानयुक्तं) रयिं (=धनं) वनेम (=लभेमहि)—रण्वं (=मनोहरं) सन्तं (=शाश्वतं) सुवीर्यं (=शोभनपुत्रपौत्रादिवीरोपेतं) [रयिं=धनं] [वनेम=लभेमहि] । दुर्मन्मानं (=दुर्मनस्कं=क्रुद्धम्) ईम् (=एतमिन्द्रं) सुमन्तुभिः (=शोभनमननसाधनैः इन्द्रो यथास्माकं विषये सुमनाः स्यात्तथा कुर्वद्भिः स्तोत्रैः) इषा (=हविरन्नेन च) आ पृचीमहि (=आ पूरयाम=तर्पयाम) । —इन्द्रं सत्याभिः द्युम्नहूतिभिः (=स्तुतिभिः)—यजत्रं (=यजनयोग्यम्) [इन्द्रं] द्युम्नहूतिभिः (=स्तुतिभिः) [आ पृचीमहि] (=संतर्पयाम) ॥

सन्तम् । सर्वदा वर्तमानम् । यज्ञादिद्वारा बहुशो दीयमानमपि प्रवर्धमानम् । ... द्युम्नहूतिभिः । हरिव आगच्छ मेधातिथिर्मेषेत्याह्वानैरित्यर्थः । इति सायणः ॥

करण्यास योग्य जो त्याप्रमाणें ' असा अक्षरार्थ आहे. ' हव्यः नः ' असा पाठ असता म्हणजे अर्थ अवघड झाला नसता. ' हव्यो नः ' असे शब्द ' आम्हांस आह्वानयोग्य, ' ' आम्ही लढाईत बोलाविण्यास योग्य ' अशा अर्थी चांगले संभवतात, अथवा ' हव्यो न य इषवान् ' म्हणजे ' जो युद्धांत साहाय्यास बोलाविण्यास जसा योग्य तसाच प्रेरणा करणाराहि होय तो ' असा अर्थ होईल.

' निंदकांला '=' निदः '. म्हणजे आम्ही जें देवभजन करितों आणि देवांप्रीत्यर्थ हवि वगैरे देऊन उपासना करितों, त्या सर्वांचा उपहास करणारे जे जन ते.

वृत्तसुखासाठीं पहिल्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत ' भविआय इन्दवे ' असें वाचावें, आणि तिसऱ्या चरणाचा पहिला पोटचरण पदपाठाप्रमाणें वाचावा.

७. हे धनसंपन्न [इंद्रा], आमच्या एकनिर्धारी स्तोत्राच्या योगानें आम्हांला अशी [संपत्ति] मिळो—[अशी] संपत्ति मिळो [कीं, जी] उत्तमवीर्यवान् [अशा] पुत्रपौत्रांनीं भरलेली [असेल]—[जी] रमणीय, शाश्वत [आणि] उत्तमवीर्यवान् पुत्रपौत्रांनीं भरलेली [असेल].—रागावलेल्या त्याला आपण शांतविणाऱ्या सूक्तांनीं [आणि] हविरन्नानें तृप्त करूं; इंद्राला निष्कपट स्तोत्रांनीं—पूज्य [इंद्रा]ला स्तोत्रांनीं [तृप्त करूं].

7. May we obtain such [wealth] through [our] attentive prayer— obtain wealth, O Lord of wealth, [that is] accompanied by brave progeny— [is] delightful, permanent, [and] accompanied by brave progeny. Let us gratify him, who is angry, with pacifying hymns [and] with offering—gratify Indra with sincere praises—worshipful [Indra] with praises.

---

७. 'हे धनसंपन्न इंद्रा, आम्ही जी तुझी उपासना करीत आहों, तेणेंकरून शूर पुत्रपौत्रादिकांनीं युक्त, आणि मनोहर, आणि शाश्वत, अशी संपत्ति आम्हांस प्राप्त करून दे.– आणि मित्र हो, ज्याचें मन वळविण्यास कठिण, अशा इंद्राच्या मनाला द्रव आणणाऱ्या स्तोत्रांनीं, आणि हविरन्नानें, आणि निष्कपट स्तवनांनीं आपण त्याला तृप्त करूं' असा भावार्थ.

'एकनिर्धारी' = 'चितन्त्या.' म्हणजे एकमनानें केलेलें, मन लावून केलेलें, दुर्लक्ष्यानें दुष्ट झालेलें नव्हे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाच्या पहिल्या पोटचरणांत 'तद्योत्तरया चितन्तिआ,' दुसऱ्या आणि तिसऱ्या पोटचरणांत 'सुवीरिअम्' असें, दुसऱ्या चरणाच्या दुसऱ्या पोटचरणांत 'आ ईम्' असें, आणि तिसऱ्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत 'इन्दरं' असें वाचावें लागतें.

प्रप्रा वो अस्मे स्वयंशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन्दुर्मतीनाम् ।
स्वयं सा रिषयध्यै या न उपेषे अत्रैः ।
हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥ ८ ॥

प्रऽप्र । वः । अस्मे इति । स्वयंशःऽभिः । ऊती । परिऽवर्गे । इन्द्रः । दुःऽमतीनाम् । दरीमन् । दुःऽमतीनाम् ।
स्वयम् । सा । रिषयध्यै । या । नः । उपऽईषे । अत्रैः ।
हता । ईम् । असत् । न । वक्षति । क्षिप्ता । जूर्णिः । न । वक्षति ॥८॥

भाषायाम्.

८. [हे मित्राणि], वः अस्मे (=युष्मभ्यम् अस्मभ्यं च=युष्मदर्थम् अस्मदर्थं च) इन्द्रः दुर्मतीनां परिवर्गे (=दुर्मनसां विरोधिनां वर्जने)—दुर्मतीनां दरीमन् (=दुर्मनसां दरीमणि=शत्रूणां हनने) स्वयशोभिः ऊती (=स्वायत्तयशोभिः संरक्षणैः) प्रप्र [भवतु] (=अतिशयेन प्रभवतु) । या [जूर्णिः=सेना] नः उपेषे (=अस्मान् उपायातुम्=अस्मान् अभिभवितुम्) अत्रैः (=असुरैः) [क्षिप्ता=प्रेरिता] सा स्वयम् [एव] रिषयध्यै (=हता भवितुं प्रवृत्तास्तु=हतास्तु)—[क्षिप्ता जूर्णिः=प्रेरिता सेना] हता ईम् असत् (=हतैवास्तु) न वक्षति (=न प्राप्ता भवतु)—क्षिप्ता जूर्णिः (=प्रेरिता सेना) न वक्षति (=न प्राप्ता भवतु) ॥

क्षिप्ता जूर्णिरिति पदद्वयं वयं सायणमनुसृत्य व्याचक्ष्महे । साधीयसोऽर्थस्य लाभासंभवात् । यत्तु जूर्णिहल्केति पाश्चात्त्याः केचिद्विद्वांस आहुस्तत्प्रमाणसापेक्षं भाति ॥

८. [हे मित्र हो], तुम्हांसाठीं [आणि] आम्हांसाठीं इंद्र दुष्टांचा परिहार करावयाविषयीं—दुष्टांचें निर्दलन करावयाविषयीं,[आपल्या] निजयशोयुक्त साहाय्यांनीं परिपूर्ण समर्थ [होओ]. आम्हांवर येण्यासाठीं म्हणून जी [सेना] असुरांनीं [पाठविली असेल], ती स्वताहाच नाहींशी होओ;—[ती] मरून जाओ, आम्हांप्रत न पोंहचो—[आम्हांवर] पाठवून दिलेली सेना न पोंहचो.

8. For your good, [O friends], [and] for ours, may Indra, with [his] self-famous protections, [be] all-[powerful] for avoiding the wicked—for destruction of the wicked. May that army be itself destroyed that [may be sent] by the fiends to attack us; may it be killed [and] never reach [us]—may the despatched army never reach [us].

---

८. 'हे मित्र हो, तुम्हां आम्हांला दुष्ट जनांचा परिहार आणि नाश करावयाचा असला म्हणजे इंद्र साहाय्य करो, आणि त्याच्या साहाय्यानें आपणांस जय मिळो. राक्षसांनीं जर आम्हांवर येण्यासाठीं सेना पाठविली, तर ती सेनाच मार्गांत नाहींशी होओ, आम्हांजवळ येऊन पोंहचण्यापूर्वींच नाहींशी होओ.'

'निजयशोयुक्त '=' स्वयशोभिः.' म्हणजे ज्या साहाय्यांनी अथवा संरक्षणांची ख्याति दुसऱ्यांनीं करावयास नको, जीं स्वताहाच कीर्तिमान आहेत.

'पाठवून दिलेली सेना '=' क्षिप्ता जूर्णिः.' 'क्षिप्ता'चा अक्षरशः अर्थ 'फेकलेली' असा आहे. त्यावरून 'जूर्णि'शब्दाचा अर्थ कित्येक पाश्चात्य विद्वान् कोलीत असा कल्पितात; पण त्याला प्रयोगान्तरांचा आधार अगदी नाहीं. यास्तव सायणांच्या अर्थाला सोडून देणें हें (तो अर्थ जरी नीट दिसत नाहीं तथापि) योग्य वाटत नाहीं.

या ऋचेंत सांगितलेले राक्षस म्हणजे अनार्य लोकांपैकीं जे कोळी, सांथल इत्यादि मनुष्यमांसाहारी लोक, ते असावे असें दिसतें.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाच्या पहिल्या पोटचरणांत 'ऊतिई', दुसऱ्या पोटचरणांत 'इन्दर दुर्मतीनआम्,' व तिसऱ्या पोटचरणांत 'दुर्मतीनआम्' असें वाचणें, आणि दुसरा चरण 'स्वयं सा रिषयधिऐ । या न उपेषे अत्त्रैः' असा म्हणणें अवश्य आहे. तिसऱ्या चरणाचा पहिला पोटचरण द्वादशाक्षरी जगतीचा नसतां अष्टाक्षरी अनुष्टुभाचाच आहे!

त्वं न॑ इन्द्र रा॒या परी॑णसा या॒हि प॒थाँ अ॑ने॒हसा॑ पु॒रो या॑ह्य॒रक्षसा॑ ।
सच॑स्व नः परा॒क आ सच॑स्वास्तमी॒क आ ।
पा॒हि नो॑ दू॒रादा॒राद॒भिष्टि॑भिः सदा॑ पाह्य॒भिष्टि॑भिः ॥ ९ ॥

त्वम् । न॒: । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । परी॑णसा । या॒हि । प॒था । अ॒ने॒हसा॑ । पु॒रः । या॒हि । अ॒र॒क्षसा॑ ।
सच॑स्व । न॒: । प॒रा॒के । आ । सच॑स्व । अ॒स्त॒म्ऽई॒के । आ ।
पा॒हि । न॒: । दू॒रात् । आ॒रात् । अ॒भिष्टि॑ऽभिः । सदा॑ । पा॒हि । अ॒भिष्टि॑ऽभिः ॥ ९ ॥

भाषार्थम्.

९. हे इन्द्र, त्वं नः (=अस्मान् प्रति) परीणसा (=बहुना) राया (=धनेन) [याहि=आयाहि], अनेहसा पथा (=पापरहितेन मार्गेण) [आ]याहि (=आगच्छ)—अरक्षसा [पथा] पुरो याहि (=राक्षसरहितेन मार्गेण अस्मान् नय) । पराके आ (=दूरदेशे) नः सचस्व (=अस्माभिः सह वर्तस्व) [तथा] अस्तमीके आ (=गृहे) सचस्व (=अस्माभिः संगच्छस्व=अस्माभिः सह वर्तस्व) । नः (=अस्मान्) अभिष्टिभिः (=संरक्षणैः) दूरात् आरात् (=दूरप्रदेशात् समीपवर्तिनः प्रदेशाच्च) पाहि (=पालयस्व)—सदा अभिष्टिभिः पाहि (=नित्यमेव संरक्षणैः सह पालयस्व) ॥

सायणस्तु । हे इन्द्र त्वं नः पथास्मत्संबन्धिना मार्गेण पुरो याहि । आगच्छ । ......यद्वा नोऽस्मान् उद्दिश्य याहि । ...... । हे इन्द्र नोऽस्मान् पराकेऽत्यन्तदूरदेशात् स्वर्गलक्षणाद्दासचस्व । समवेतो भव । ......तथास्तमीकेऽत्यन्तान्तिके देवयजनदेशे सचस्व । अस्मत्प्रत्तं हविः सेवस्व । संगच्छस्व वा । इत्यादि ॥

९. हे इंद्रा, तूं मोठ्या धनासहित आम्हांप्रत [ये], निष्पाप मार्गानें ये. राक्षसरहित [मार्गा]नें तूं आमचा पुढारी होऊन चल. आम्हांला घराबाहेर संभाळ [आणि] घरामध्यें संभाळ, आम्हांला दूरून संभाळ [आणि] आपल्या साहाय्यांनीं जवळून संभाळ—नित्य आपल्या साहाय्यांनीं संभाळ.

9. Come thou, O Indra, to us with abundant wealth—come thou by a sinless path,—guide us by a path free from fiends. Preserve us abroad, preserve us at home. Protect us from afar and from near with thy helps—protect always with thy helps.

---

९. 'हे इंद्रा, तूं आम्हांप्रत ये, आणि येतांना आम्हांला मोठी संपत्ति आण. तूं आमचा पुढारी हो, आणि आम्हांस राक्षसहीन आणि पापहीन अशा मार्गानें ने. आम्हांला घरीं आणि बाहेर, जवळ आणि दूर सारिखेच राख, उपद्रव होऊं देऊं नको. आम्हांला आपलें साहाय्य अनेक प्रकारांनीं देऊन आमचें तूं पाठबळ हो'.

'मोठ्या'='परीणसा'. 'परीणस्' शब्दाचा अर्थ कितीएक विद्वान् वैभव असा नामार्थी करितात. पण आम्ही सायणांस अनुसरलों आहों. आम्हांस वाटतें, सायणांचा अर्थ सोडण्याची अवश्यकता नाहीं.

'राक्षसरहित'='अरक्षसा'. म्हणजे ज्यांत राक्षसादिकांचा उपद्रव होणार नाहीं अशा. 'रक्षस्' म्हणजे उपद्रव देणारे आणि आर्यजनांस प्रसंगवशात् खाऊनहि टाकणारे जे कोळी इत्यादिक अनार्य लोक ते; आणि त्यावरूनच रात्रीच्या वेळीं संचार करणारे असे कल्पिलेले दुसरे प्राणी असा अर्थ. वेदांत 'राक्षस' हा शब्द आलेला नाहीं. सू. ७६ मं. ३ याजवरील टीप भाग २ पृ. २०२ याजवर पहा.

या ऋचेच्या पहिल्या चरणांतील पोटचरण असे वाचावेः—

तुअं न इन्दर रॅया परीणसा ।
याहि पथा अनेहसा
पुरो याहि अरक्षसा ।

यावरून दिसेल कीं दुसरा पोटचरण अष्टाक्षरी अनुष्टुभाचाच आहे! दुसऱ्या चरणांत 'सचस्व अस्तमीक आ' असें म्हणावें, आणि तिसऱ्या चरणांत 'आरात्'च्या ठिकाणीं 'आरआत्' असें म्हणावें, आणि त्याचा दुसरा पोटचरण पदपाठाप्रमाणें म्हणावा.

त्वं न॑ इन्द्र रा॒या तरू॑षसो॒ग्रं चि॑त्त्वा महि॒मा स॑क्ष॒दव॑से म॒हे मि॒त्रं नाव॑से ।
ओजि॑ष्ठ॒ त्रात॒रवि॑ता॒ रथं॒ कं चि॑दमर्त्य ।
अ॒न्यम॒स्मद्रि॑रिषेः॒ कं चि॑दद्रिवो॒ रिरि॑क्षन्तं चिदद्रिवः ॥ १० ॥

त्वम् । नः॒ । इ॒न्द्र॒ । रा॒या । तरू॑षसा । उ॒ग्रम् । चि॒त् । त्वा॒ । म॒हि॒मा । स॒क्षत् । अव॑से । म॒हे । मि॒त्रम् । न । अव॑से ।
ओजि॑ष्ठ । त्रात॑रिति॑ । अवि॑त॒रिति॑ । रथ॑म् । कम् । चि॒त् । अ॒म॒र्त्य॒ ।
अ॒न्यम् । अ॒स्मत् । रि॒रि॒षेः॒ । कम् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । रिरि॑क्षन्तम् । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. हे इन्द्र, त्वं तरूषसा (=शत्रूणामभिभवनसमर्थेन) राया (=धनेन) नः (=अस्मान्) [पाहि]। उग्रम् (=उद्गूर्णबलं=प्रबलं) त्वा चित् (=त्वामेव) महिमा (="महत्त्वम् अस्मत्स्तोत्रजनितः कश्चिदतिशयः") अवसे (=अनुग्रहाय=रक्षणाय) सक्षत् (=सचतां=संभजताम्)—मित्रं न (=सखायमिव) [त्वामेव] महे अवसे (=महते रक्षणाय) [सक्षत्=संभजताम्]। हे ओजिष्ठ (=अतिशयेन बलवन्) त्रातः (=रक्षितः), हे अमर्त्य अवितः (=मरणहीन पालयितः), कंचिद रथम् [आरुह्य आगच्छ]। हे अद्रिवः (=वज्रधर), अस्मद् अन्यं कंचित् (=अस्मत्तः कमपि पुरुषमन्यं) रिरिषेः (=बाधस्व=अस्मांस्तु मा बाधस्व)—हे अद्रिवः (=वज्रधर), रिरिक्षन्तं चित् (=अन्यान् बाधमानमेव पुरुषं) [रिरिषेः=बाधस्व] ॥

सक्षत्। सेवते संभजते उत्कर्षयतीत्यर्थः। ......। कंचिद्रथं वेगवन्तमारुह्यास्मद्देवयजनं शीघ्रमागच्छेति शेषः। इति सायणः॥

१०. हे इंद्रा, तूं विजयकारी धनानें आम्हांला [संभाळ]. [स्तोत्रांतील] महिमा प्रसादलाभासाठीं तुज महाबळालाच भजो—मोठ्या प्रसादलाभासाठीं मित्राला [भजल्या]प्रमाणें [तुलाच भजो]. [तर] हे अतिबळवान् त्रात्या, हे रक्षित्या, हे अमरा, तूं कोणत्या तरी रथांत [बसून ये]. हे वज्रधारी [इंद्रा], तूं आम्हांव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाला तरी उपद्रव कर—हे वज्रधरा, तूं उपद्रव करणाऱ्यालाच [उपद्रव कर].

10. Protect us thou, O Indra, with wealth that shall conquer. Thee alone [who art] mighty let the greatness [of being praised] honour for help— honour for great help, like a friend. O most mighty saviour, O protector, O immortal [Indra], [mount thou] some chariot [and come to us]. O wielder of the thunderbolt, mayest thou injure any one else but ourselves —[injure] him alone, O wielder of the thunderbolt, who is injurious.

---

१०. 'हे इंद्रा, आमच्या शत्रूंस जेणेंकरून आम्हीं जिंकूं शकूं असें धन घेऊन तूं आम्हांप्रत ये. कृपा व्हावी, आणि अनुग्रहाचा लाभ व्हावा म्हणून, जन तुलाच प्रबळाला गाऊन तुझा महिमा वाढवोत—एकाद्या प्रबळ मित्राप्रमाणें तुझीच विनवणी करोत. हे त्रात्या, तूं एकाद्या कोणत्या तरी फार वेगवान् रथांत बसून सत्वर ये. हे वज्रधरा इंद्रा, आम्ही कोणाला उपद्रव देत नाहीं त्यापेक्षां आम्हांला तूं उपद्रव देऊं नको, आम्हांशिवाय जे कोणी जनाला त्रास देणारे असतील, त्यांलाच तूं त्रास दे'.

वृत्तसुखार्थ पहिल्या चरणांतील पोटचरण 'तुअं न इन्दर राया तरूषसा' असा म्हणावा; तिसरा पोटचरण पदपाठाप्रमाणें म्हणावा; दुसऱ्या चरणांत 'मर्तिअ' म्हणावें.

पाहि नं इन्द्र सुष्टुत स्रिधोऽवयाता सदमिद्दुर्मतीनां देवः सन्दुर्मतीनाम् ।
हन्ता पापस्यं रक्षसंस्त्राता विप्रंस्य मावंतः ।
अधा हि त्वां जनिता जीजंनद्वसो रक्षोहणं त्वा जीजंनद्वसो ॥
॥ ११ ॥ १७ ॥

पाहि । नः । इन्द्र । सुऽस्तुत । स्रिधः । अवऽयाता । सदम् । इत् । दुःऽमतीनाम् । देवः । सन् । दुःऽमतीनाम् ।
हन्ता । पापस्यं । रक्षसंः । त्राता । विप्रंस्य । माऽवंतः ।
अर्ध । हि । त्वा । जनिता । जीजंनत् । वसो इति । रक्षःऽहनम् । त्वा । जीजंनत् । वसो इति ॥ ११ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

११. हे सुष्टुत (=शोभनं यथा तथा स्तुत) इन्द्र, [त्वं] नः (=अस्मान्) स्रिधः पाहि (=पापाद् अदेवयजकात्=अनार्यशत्रोः) पाहि (=संरक्ष), सदम् इत् (=सदैव) दुर्मतीनां (=दुर्जनानाम्) अवयाता (=अधो यापयिता=अपगमयिता)— दुर्मतीनां (=दुर्जनानां) देवः [अवयाता] (=दिव्योपगमयिता) सन् [अस्मान् पाहि]। [त्वं] पापस्य रक्षसः (=राक्षसस्य) हन्ता (=घातको) मावतो विप्रस्य [च] (मादृशस्य स्तोतुश्च) त्राता (=संरक्षिता) [भव]। अध हि (=अत एव कारणात्=तदर्थमेव हि) हे वसो (=दयालो), जनिता (=तव पिता) त्वा जीजनत् (=त्वाम् अजीजनत्)—हे वसो (=दयालो), त्वा (=त्वां) रक्षोहणं (=राक्षसानां हन्तारं) जीजनत् (=अजीजनत्=उदपादयत्)॥

स्रिधो दुःखात् तदुत्पादकात् पापाद्वा। इति सायणः॥

११. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार झाला. यांत ऋषीनें आपल्या मनांतील वर मागितला आहे. तो हां:—'हे इंद्रा, याप्रमाणें आम्हीं तुझी इतरांप्रमाणें चांगली स्तुति केली आहे; तर तूं आम्हांला धर्मघातक शत्रूंपासून संभाळ, आणि दुर्जनांचा आमच्या हातून परिहार करीव. तूं पापी राक्षसांला मारणारा आणि म-

११. हे सुस्तुत इंद्रा, तूं आम्हांला द्वेष्ट्यापासून रक्ष, आणि दुर्जनांचा सदैव परिहर्ता—दुर्जनांचा देदीप्यमान परिहर्ता हो. पापी राक्षसांचा हननकर्ता [आणि] मजसारिख्या स्तोत्याचा त्राता [हो]. कांकीं या कारणास्तवच हे कृपाळू [इंद्रा], तुला तुझ्या पित्यानें निर्माण केलें—हे कृपाळू [इंद्रा], तुला राक्षसहननकर्ता निर्माण केलें.

11. Preserve us, O well-praised Indra, from the infidel, and be always the averter of the wicked—the divine averter of the wicked; [be thou] the killer of the unholy fiend, [and] the preserver of a worshipper like me. For, for this purpose did [thy] father beget Thee, O benevolent [Indra],— did O benevolent [Indra], beget Thee a killer of the fiends.

जसारिख्या उपासकातें तारणारा हो. कारण दुर्जनांला मारावें आणि सज्जनांला तारावें म्हणूनच तुला तुझ्या पित्यानें निर्माण केलें आहे '.

' द्वेष्ट्यापासून '=' स्त्रिधः'. म्हणजे यज्ञादि उपासनेचा जो मार्ग, त्याची निंदा करून आर्यजनांला उपद्रव देणारा जो अनार्य शत्रु त्याजपासून.

' [तुझ्या] पित्यानें '=' जनिता '. इंद्राचा बाप म्हणजे जगताचा कर्ता जो परमेश्वर तो असें सायणाचार्य म्हणतात; पण ऋषीचें ह्म तसेंच आहे असें दिसत नाहीं. इतर ठिकाणीं इंद्राला त्याच्या बापानें प्रबळ असा निर्मिला असें सांगितलें आहे; पण तेथें तरी हा बाप कोण तें सांगितलेलें नाहीं. जशी इतर ठिकाणीं तशी प्रस्तुत स्थळीं तरी बापानें 'राक्षसहंता निर्माण केलें ' असें सांगितलें आहे तें केवळ इंद्राच्या बळाची प्रशंसा करण्यासाठीं सांगितलें आहे, इंद्राला बाप आहे, आणि तो अमुक आहे, इंद्र हा स्वतःसिद्ध नाहीं असें सांगण्याचा उद्देश नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत 'पआहि न इन्दर' असें, आणि दुसऱ्यांत व तिसऱ्यांत 'दुर्मतीनआम्' असें वाचावें. तिसऱ्या चरणांत '०हणं त्वा जीजनद्वसो ' इतका अष्टाक्षरी पोटचरण जमून शिवाय ' रक्षो० ' हीं अक्षरें नियमाबाहेर अधिक राहतात. अथवा तो अकरा अक्षरांचा समजून खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावा काय ?

रक्षोहणं त्वा जीजनद्वसो ।

सूक्तम् १३०.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टं सूक्तम् आत्यष्टम् ॥

एन्द्रं याह्युपं नः परावतो नायमच्छां विदथानीव सत्पतिरस्तं राजेव सत्पतिः ।
हवामहे त्वा वयं प्रयस्वन्तः सुते सचां ।
पुत्रासो न पितरं वाजसातये मंहिष्ठं वाजसातये ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । याहि । उप । नः । पराऽवतः । न । अयम् । अच्छं । विदथानिऽइव । सत्ऽपतिः । अस्तम् । राजाऽइव । सत्ऽपतिः ।
हवामहे । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । सुते । सचां ।
पुत्रासः । न । पितरम् । वाजऽसातये । मंहिष्ठम् । वाजऽसातये ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, [त्वं] परावतः (=दूरदेशात्=" स्वर्गलक्षणात् ") नः उप आ याहि (=अस्मान् प्रति आगच्छ) । अयं (=कश्चित्) सत्पतिः (=सतां पालको) [राजा] न अच्छ विदथानीव (=कस्यचिद् गृहान् प्रति यथा)—सत्पती राजा अस्तमिव(=सतां पालको राजा कस्यचित् गृहं प्रति यथा आगच्छति तद्वत्) [उप नः आ याहि] । वयं [हि] सुते सचा (=सोमेऽभिषुते हि तत्क्षणं=सोमस्याभिषवणादनन्तरमेव) प्रयस्वन्तः (=हविरन्नयुक्ताः सन्तः), वाजसातये पुत्रासः पितरं न (=अन्नभक्षणाय पुत्राः पितरं यथा तथा),—मंहिष्ठं (=अतिशयेन दानशीलं) त्वा (=त्वां) वाजसातये (=अन्नभक्षणाय) हवामहे (=आह्वयामः) ॥

नायमित्यादौ अयं न पुरोवर्त्यग्निरभिषुतः सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते । स इव । ...यद्वा... । अयमिति विभक्तिव्यत्ययः । अमुं देवयजनदेशमच्छाभिप्राप्तुमायाहीति शेषः । इति सायणाचार्याः ॥

सूक्त १३०.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—इंद्र. वृत्त—शेवटची एक ऋचा त्रिष्टुभ्, राहिलेल्या सर्व सूक्ताचें वृत्त अत्यष्टि.

१. हे इंद्रा, तूं दूरून आम्हांप्रत ये; एकादा सत्पालक [राजा] घरीं येतो तसा—सत्पालक राजा [कोणाच्या तरी] घरीं येतो तसा [ये]. आम्ही सोम काढून हविरन्न हातांत घेऊन तुला बोलावीत आहों; पित्याला [जसे] पुत्र जेवायास [बोलावितात] तसे तुज महादात्याला [आम्ही] जेवायास [बोलावीत आहों].

HYMN 130.

To *Indra*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*, except of the last verse in which it is *Trishṭubh*.

1. Come, O Indra, unto us from afar, even as [a king], the protector of the good, [comes] to the house—as a king, the protector of the good, [comes] to one's home. The Soma being expressed we with sacrificial food are calling Thee, as sons [call] [their] father, to dinner—[calling Thee], the most bounteous, to dinner.

---

१. 'हे इंद्रा, एकादा राजा आपल्या घरीं येतो तसा, तूं दूर द्युलोकीं असलास तरी तेथून आमच्या घरीं ये. एकादा राजा कोणातरी प्रजेच्या घरीं जसा येतो, तसा तूं आमचे घरीं ये. आम्ही तुजकरितां सोमरस काढून हविरन्नाची तयारी करून तुला भोजनास येण्यास बोलावीत आहों, जसे पुत्र पित्याला भोजनास बोलावितात तसे तुला आम्ही बोलावीत आहों; तर तूं ये' असा भावार्थ.

'सत्पालक'=' सत्पतिः'. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'बळवान्' असा अर्थ कल्पितात, पण आम्हांस वाटतें कीं सायणांचा 'सत्पालक' हा नित्याचा अर्थ टाकून देण्याला पुरतें कारण नाहीं.

'सोम काढून'=' सुते सचा.' म्हणजे सोम काढितांच, सोम काढल्याबरोबर. सायणाचार्य 'सचा' म्हणजे 'सह' असा सर्वत्र अर्थ करितात. पण 'सुते सचा' अथवा 'सचा सुते' असें पुष्कळ मंत्रांत आलें आहे ते मंत्र पाहतां, 'सोम काढून', 'सोम काढतांच', 'सोम काढिल्याबरोबर' असा अर्थ चांगला जुळतो.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाचा पहिला पोटचरण पदपाठांत आहे तसा म्हणावा लागतो, आणि दुसऱ्या चरणांत 'त्वा'च्या ठिकाणीं 'तुआ' असें म्हणावें लागतें.

पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः कोशेन सिक्तमवतं न वंसगस्ता-
तृषाणो न वंसगः ।
मदाय हर्यताय ते तुविष्टमाय धायसे ।
आ त्वा यच्छन्तु हरितो न सूर्यमहा विश्वेव सूर्यम् ॥ २ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । सुवानम् । अद्रिऽभिः । कोशेन । सिक्तम् । अव-
तम् । न । वंसगः । ततृषाणः । न । वंसगः ।
मदाय । हर्यताय । ते । तुविःऽतमाय । धायसे ।
आ । त्वा । यच्छन्तु । हरितः । न । सूर्यम् । अहा । विश्वाऽइव ।
सूर्यम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, [इमम्] अद्रिभिः (=ग्रावभिः) सुवानं (=सूयमानम्=अभिषू-यमाणं) सोमं पिब । कोशेन सिक्तं (=जलोद्धरणपात्रेण पूरितम्)अवतम् (=अ-वटं=द्रोणं) वंसगो न (=वृषभो यथा पिबति)—तातृषाणो वंसगो न (=अतिश-येन तृषाक्रान्तो वृषभो यथा पिबति तथा) [इमं सोमं पिब] । हरितः (=हरिद्वर्णाः सूर्यस्याश्वाः) सूर्यं न (=सूर्यं यथा) [आ यच्छन्ति=आनयन्ति तथा]—विश्वा अहा सूर्यमिव (=विश्वानि अहानि=नित्यं सूर्यं यथानयन्ति तद्वत्) ते हर्यताय म-दाय (=सर्वैः स्पृहणीयाय तव मदाय=सोमपानजनिताय तव हर्षाय) [अपि च] तुविष्टमाय धायसे (=अतिशयेन बलवते सोमपानाय=प्रबलतमस्य सोमस्य पानाय) त्वा (=त्वाम्) आ यच्छन्तु (=आवहन्तु) ॥

२. हे इंद्रा, ग्राव्यांच्या योगानें पिळून काढिला जात आहे हा सोम तूं पी. पोहऱ्यानें भरलेली डोण बैल [पितो] तसा—अतिशय तान्हेलेला बैल [डोण पितो] तसा, [तूं सोम पी]. तुला सुंदर माद यावा म्हणून, तूं अत्यंत बळकट सोम प्यावास म्हणून [तुझे घोडे], सूर्याला [त्याचे] पिवळे घोडे [आणितात] तसे—प्रतिदिनीं सूर्याला [आणितात] तसे, तुला इकडे घेऊन येओत.

2. Drink [this] Soma, O Indra, [that is] being expressed by means of the stones, even as a bull [drinks] [from] a trough filled by means of a bucket —even as a most thirsty bull. For thy delightful exhilaration, for [thee] to drink this most powerful Soma may [thy horses] carry thee hither, even as the tawny horses bring the sun—even as [the tawny horses bring] the sun daily.

---

२. 'हे इंद्रा, आम्हीं हा सोम काढून तुजकरितां मोठ्या पात्रांत भरून ठेविला आहे, तो तूं, एकादा फार तान्हेलेला बैल पोहरे ओतून ओतून भरलेली पाण्याची सगळी डोणीचीडोण पिऊन टाकितो तसा, पी. हे इंद्रा, सूर्याचे अरुण वर्णाचे घोडे जसे त्याला नित्य घेऊन येतात, तसे तुझे घोडे तुला हा आमचा अत्यंत बळकट सोम पिऊन मोठा आह्लाद पावण्याकरितां घेऊन येओत,' असा भावार्थ आहे.

'ग्राव्यांच्या योगानें'=' अद्रिभिः.' ज्या एक प्रकारच्या पाट्यावरवंट्यासारिख्या पाषाणांनीं सोम तयार करून काढीत त्यांचें नांव 'ग्रावे' (ग्रावाणः) अथवा 'पाषाण' (अद्रयः). सू. ८८ मं. ३, आणि सू. २८ मं. १ आणि टिपा पहा.

'पोहऱ्यानें'=' कोशेन.' 'कोश' शब्दाचा हा अर्थ होतो अशाविषयीं ऋ. ४. १७. १६ याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तसुखासाठीं तिसऱ्या चरणांत दोनीहि ठिकाणीं 'सूर्यम्'च्या ठिकाणीं 'सूरिअम्' असें म्हणावें लागतें.

अविन्दद्दिवो निहितं गुहा निधिं वेर्न गर्भं परिवीतमश्मन्यनन्ते अन्तरश्मनि ।
व्रजं वज्री गवामिव सिषासन्नङ्गिरस्तमः ।
अपावृणोदिष इन्द्रः परीवृता द्वार इषः परीवृताः ॥ ३ ॥

अविन्दत् । दिवः । निऽहितम् । गुहा । निऽधिम् । वेः । न । गर्भम् । परिऽवीतम् । अश्मनि । अनन्ते । अन्तः । अश्मनि ।
व्रजम् । वज्री । गवाम्ऽइव । सिसासन् । अङ्गिरःऽतमः ।
अप । अवृणोत् । इषः । इन्द्रः । परिऽवृताः । द्वारः । इषः । परिऽवृताः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [इन्द्रः] दिवो गुहा निहितं (=द्युलोकस्य गुहायां स्थापितं) निधिं (=धनराशिम्) अश्मनि परिवीतं वेर्गर्भं न (=पर्वते परिवेष्टितं पक्षिण्याः शिशुमिव)—अनन्ते अश्मनि अन्तः (=अपरिमिते पर्वते) [परिवीतं गर्भं न=परिवेष्टितं पक्षिण्याः शिशुमिव] अविन्दत् (=अन्विष्यालभत) । अङ्गिरस्तमः (=अङ्गिरसां श्रेष्ठः =अङ्गिरसां गुणैर्गुहायां निगूढवस्तूनामन्वेषणलाभरूपैरत्यन्तं तद्वान्) वज्री (=वज्रवान्) गवां व्रजमिव (=गवां गोष्ठमिव) सिषासन् (=लब्धुमिच्छन्) इन्द्रः इषः (=मेघोदकरूपस्य अन्नस्य) परिवृताः (=परितो वेष्टिता) [द्वारः] अपावृणोत् (=उद्घाटितवान्)—इषः परिवृताः (=परितो वेष्टिता=पिहिता) द्वारः (=द्वाराणि) [अपावृणोत्=उद्घाटितवान्] ॥

एषेन्द्रस्य मेघवृष्टिकर्मपरा । यथा कश्चिद्गवां गोष्ठमन्विष्यन् निगूढं तं कस्मिंश्चित्स्थले विन्दति तद्वदिन्द्रो द्युलोके निधिमिव निगूढं मेघोदकं लब्धवान् इति प्रशंसात्रेन्द्रस्य मेघोदकवर्षणकर्मणः ॥ सायणस्तु एवं व्याख्यातवान् । अयमिन्द्रो दिवो द्युलोकादानीतं सोममविन्दत् । अलभत लब्धवान् । द्युलोकाद्गायत्र्या पक्षिरूपयापहृतं भूमावानीतं स्वीकृतवानित्यर्थः । द्युलोकादानयनं तैत्तिरीये तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्तं गायत्र्याहरदित्यादिषु प्रसिद्धम् । स एव विशेष्यते । गुहा निहितम् । अतिगोप्ये प्रदेशे पर्वतादौ स्थापितम् । अत एव निधिं निधिस्थानीयम् । अनाशमित्यर्थः । आनयने दृष्टान्तः । वेः पक्षिणो गर्भं न । शिशुमिव । यथा कपोतादिस्त्री पक्षिणी स्वशिशुं व्याधादिभयात्कस्मिंश्चिद्दुर्गमे स्थापयित्वा तत्स्थानमजानती परि-

३. द्युलोकाच्या गुहेंत लपवून ठेविलेला निधि इंद्र शोधून काढिता झाला; पर्वतांत वेष्टून ठेविलेला—निःसीमपर्वतांत वेष्टून टेविलेला पक्ष्याचा गर्भ [शोधून काढावा] तसा [शोधून काढिता झाला]. अंगिरसांमध्यें उत्तम अंगिरसच जणुं असा जो वज्रधारी इंद्र, तो गाईंचा गोठा जणुं शोधून काढण्याच्या इच्छेनें [मेघोदकरूप] अन्नाचीं झांकलेलीं कवाडें उघडिता झाला—झांकलेलीं अन्नाचीं कवाडें [उघडिता झाला].

3. He discovered the treasure hidden in the recesses of heaven, like the brood of a bird hidden in a mountain—in the heart of an endless mountain. Indra, the holder of the thunderbolt, being the best of the Angirases, as if with the desire of finding the fold of the cows, broke open the closed [gates] of the water—the closed gates of the water.

३. हा मंत्र कांहींसा कठिण आहे. पण भावार्थ असा आहे कीं, 'जसा एकाद्या मोठ्या पर्वतावरील अरण्यांत लपविलेला पक्ष्याचा घरटा शोधून काढावा तसा, अथवा द्युलोकाच्या एका कोपऱ्यांत पुरून ठेविलेला द्रव्याचा हांडा हुडकून काढावा तसा, अथवा जसें कोणी एकाद्या मनुष्यानें चोरीस गेलेल्या गाईचें ठिकाण शोधून काढावें त्याप्रमाणें, वृत्रानें कोंडून ठेविलेलीं उदकें वज्रधर इंद्रानें बाहेर काढिलीं,' हा इंद्राचा पराक्रम यांत सांगितला आहे. सायणांनीं अर्थ वेगळा केला आहे, तो भाषेखालीं आम्हीं उतरून घेतला आहे.

'निधि'=' निधिम्.' म्हणजे उदकानें भरलेला जो मेघ; तोच कोणी एक द्रव्याचा जणुं हांडा. सायणाचार्य 'सोम' विवक्षित आहे असें म्हणतात.

'गर्भ'=' गर्भम्.' म्हणजे पिलूं असा अर्थ आहे.

'अङ्गिरसांमध्यें उत्तम अङ्गिरस' =' अङ्गिरस्तमः'. म्हणजे अङ्गिरस ऋषि जे होऊन गेले त्यांचे पराक्रम ज्याजमध्यें फार आहेत तो, असा अक्षरार्थ आहे. अङ्गिरसांनीं केलेला मुख्य पराक्रम हा कीं, त्यांनीं अग्नि स्वर्गीं लपून राहिला असतां त्याला शोधून काढिलें; आणि मेघोदकरूप गाई पणींनीं चोरून नेऊन आकाशांत गुहेंत लपवून ठेविल्या असतां त्यांचा पत्ता लाविला, (ऋ. १०. ६२. २). तर 'अङ्गिरस्तम' म्हणजे हरवलेल्या अथवा चोरीस गेलेल्या किंवा

दादृहाणो वज्रमिन्द्रो गभस्त्योः क्षद्मेव तिग्ममसनाय सं श्यदहिहत्याय सं श्यत् ।
संविव्यान ओजसा शवोभिरिन्द्र मज्मना ।
तष्टेव वृक्षं वनिनो नि वृश्चसि परश्वेव नि वृश्चसि ॥ ४ ॥

दादृहाणः । वज्रम् । इन्द्रः । गभस्त्योः । क्षद्मऽइव । तिग्मम् । असनाय । सम् । श्यत् । अहिऽहत्याय । सम् । श्यत् ।
सम्ऽविव्यानः । ओजसा । शवःऽभिः । इन्द्रः । मज्मना ।
तष्टाऽइव । वृक्षम् । वनिनः । नि । वृश्चसि । परश्वाऽइव । नि । वृश्चसि ॥ ४ ॥

न्नम्य विन्दते तद्वदित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । अश्मनि पाषाणेऽतिमहति विस्तृतेऽनन्तेऽश्मन्यपरिमितपाषाणे पर्वतादौ परिवीतं लताकण्टकादिना परितो वेष्टितम् । सत्स्वपीतरेषु देवेषु कोऽस्यातिशय इति तत्राह । अयमिन्द्रो वज्री वज्रवान् गवां व्रजमिव पणिनासुरेणापहृतं भूमौ खनित्वा पाषाणेन पिहितद्वारं गवां व्रजं यथा तमसुरं जित्वा द्वारमुद्घाट्य लब्धवान् तद्वत्सोमं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् ॥ सनीवन्तर्धेति विकल्पनादिडभावे जनसनेत्यात्वम् । अविन्दत् । अयमर्थः पणिनेव गाव इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः । तथायमिन्द्रः परीवृताः परितो मेघेनावृता इषोऽन्नहेतुभूतस्योदकस्य द्वारो द्वाराण्यपावृणोत् । अपवृतान्यकरोत् । उद्घाटितवानित्यर्थः । तथा क्रत्वेष्यमाणानि व्रीह्याद्यन्नानि परीवृता भूमौ परितो व्याप्तान्यकरोत् । वज्रेण मेघं भित्त्वा जलवर्षणेन सस्यादिसमृद्धिं कृत्वा व्रीह्यादिकं भूमौ व्याप्तमकरोदित्यर्थः । यतोऽयमेवं कृतवान् अतः सोमस्वीकारो युक्तः ॥

भाषायाम्.

४. इन्द्रः गभस्त्योः (=बाह्वोः=हस्तयोर्मध्ये) वज्रं दादृहाणः (=दृढं गृह्णन्) तिग्मं क्षद्मेव (=तीक्ष्णं खड्गमिव) असनाय (=शत्रोरुपरि प्रेरणाय) सं श्यत् (=सम् अश्यत्=सम्यक् अतीक्ष्णयत्=तीक्ष्णीकृतवान्]—अहिहत्याय सं श्यत् (=वृत्ररूपं सर्पं हन्तुं तीक्ष्णीकृतवान्)।—हे इन्द्र, ओजसा (=बलेन) शवोभिः (=सामर्थ्यैः) [अपि च] मज्मना (=महत्त्वेन) सं विव्यानः (=संयुक्तः सन्) तष्टेव (=यथा कश्चित् तष्टा तथा) वृक्षं वनिनः (=तरूंश्च) नि वृश्चसि (=नितरां छिनत्सि)—परश्वेव नि वृश्चसि (=परशुना यथा तथा नितरां छिनत्सि)॥

४. इंद्र [आपल्या] हातांत वज्र गच्च धरून तें तीक्ष्ण सुरीप्रमाणें मारण्यासाठीं पाजळितो— अहीला मारण्यासाठीं पाजळितो. हे इंद्रा, प्रतापानें, सामर्थ्यांनीं [आणि] मोठेपणानें भरलेला [असा जो] तूं, [तो] सुतार झाडाला [आणि] वृक्षांला [तोडून टाकितो] तसा [आपल्या शत्रूला] तोडून टाकितोस—कुऱ्हाडीनें [तोडिल्या] प्रमाणें तोडून टाकितोस.

4. Holding the thunderbolt fast in his hands, Indra sharpens it to strike, like a sharp knife—sharpens for killing the Serpent. —Clothed with might, powers [and] greatness thou, O Indra, cuttest down [thy enemy] even as a carpenter [cuts] wood [and] trees—thou cuttest down as with an axe.

लपविलेल्या वस्तूचा उत्तम रीतीनें शोध लावणारा असा अर्थ होतो असें आम्हांस वाटतें. याच अभिप्रायानें अग्नीला 'अङ्गिराः' आणि 'अङ्गिरस्तमः' असें नांव येत असतें, कारण कीं तो आपल्या प्रकाशाच्या द्वारें कोनाकोपऱ्यांत लपून असलेल्या अथवा हरवलेल्या वस्तु प्रगट करितो. आणि उषा आपल्या प्रकाशानें कोनाकोपऱ्यांत लपून असलेल्या वस्तूंस हुडकून जणुं बाहेर काढिते म्हणून तिलाहि 'अङ्गिरस्तमा' हें विशेषण लाविलेलें आढळतें (ऋ. ७. ७५. १; ७. ७९. ३).

'[मेघोदकरूप] अन्नाचीं '='इषः'. मेघोदकापासून सर्व कांहीं उत्पन्न होतें, आणि त्याजवर आर्य लोकांची मोठी भक्ति असे म्हणून त्याला केवळ 'अन्न' (इष्) असें नांव दिलें आहे.

वृत्तसुखासाठीं 'गर्भे' शब्द असा उच्चारिला पाहिजे कीं, तो जणुं 'गर्रभे' असाच आहे; 'अश्मनि' आणि 'अनन्ते' यांचा संधि करूं नये; म्हणजे बाकी सर्व ऋचा वृत्ताला बरोबर जमते.

---

४. ज्यापासून वृष्टि करावयाची त्या मेघाचें स्थळ शोधून काढिल्यावर इंद्रानें काय केलें तें सांगतोः—'हे इंद्रा, मग तूं आपलें वज्र दोन्ही हातांत गच्च धरून एकाद्या तीक्ष्ण सुरीप्रमाणें तें शत्रूवर (वृत्रावर) मारण्यासाठीं पाजळिलेंस— त्या सर्पाप्रमाणें कपटी वृत्रावर मारण्यासाठीं पाजळिलेंस. आणि प्रताप, बळ आणि महिमा यांच्या योगानें परिपूर्ण होत्साता, जसा एकादा रानतोड्या झाडें आणि वृक्ष कुऱ्हाड घेऊन तोडून टाकितो, तसा तूं आपला शत्रु तोडून टाकिता झालास.'

'तीक्ष्ण सुरीप्रमाणें '='तिग्मं क्षद्मेव'.

त्वं वृथा नद्य इन्द्र सर्तवेऽच्छा समुद्रमसृजो रथाँ इव वाजयतो रथाँ इव ।
इत ऊतीरयुञ्जत समानमर्थमक्षितम् ।
धेनूरिव मनवे विश्वदोहसो जनाय विश्वदोहसः ॥ ५ ॥ १८ ॥

त्वम् । वृथा । नद्यः । इन्द्र । सर्तवे । अच्छ । समुद्रम् । असृजः ।
रथान्ऽइव । वाजऽयतः । रथान्ऽइव ।
इतः । ऊतीः । अयुञ्जत । समानम् । अर्थम् । अक्षितम् ।
धेनूःऽइव । मनवे । विश्वऽदोहसः । जनाय । विश्वऽदोहसः ॥५॥१८

क्ष्नेव तिग्मं सं श्यत् इत्यत्र । सम्यक् तीक्ष्णीकरोति । ......तत्र दृष्टान्तः । क्ष्नेव । उदकमिव । उदकं यथा शत्रूणां निरसनायाभिमन्त्रणादिसंस्कारेण तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् । क्ष्नेत्युदकनाम । क्ष्न नभ इति तन्नामसु पाठात् ॥ ......ओजसा बलेन पराभिभवनसामर्थ्येन शवोभिः सेनालक्षणैर्बलैर्मज्मना शारीरेण च बलेन संविव्यानः सम्यक् युक्तः सन् । इत्यादि सायणः ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, त्वं नद्यः (=नदीः) समुद्रम् अच्छ वृथा सर्तवे (=समुद्रं प्रति सुखेनैव गन्तुं) रथान् इव—वाजयतो रथान् इव (=वाजं धनमात्मन इच्छतः=आजौ धावतो रथान् इव) असृजः (=अन्तरिक्षान्मेघोदकरूपेण पातितवान्)। ऊतीः (=ऊतयः=रक्षणकर्त्र्यस्ता नद्य) इतः (=अत्र=भूलोके) समानम् अक्षितम् अर्थ (=सर्वा अपि संगत्य एकं क्षयरहितं मनोरथम्) अयुञ्जत (=योजितवत्यः=अस्मासु योजितवत्यः=पूरितवत्यः)। [तदेवम्]। मनवे विश्वदोहसो धेनूरिव (=मनवे विश्वदोग्ध्र्यो धेन्व इव=मनुष्यजातार्थं सर्वप्रदा) [अभवन्]—जनाय विश्वदोहसः (=सर्वेभ्योपि जनेभ्यः सर्वदात्र्यः) [अभवन्]॥

असृजः मेघं निर्भिद्योत्पादितवानसि । ...... । किंच । इतोऽस्मत्संनिधिदेशम् । ...... अस्मान् प्रत्यूतीरूत्यो गमनवत्यो रक्षणवत्यो वा नद्यः समानमर्थं समानप्रयोजनवदक्षितमुदकमयुञ्जत । योजितवत्यः । त्वत्प्रसादादिति भावः । अर्थशब्द उदकविशेषणः सन् नपुंसकलिङ्गः । अक्षितमित्युदकनाम । अक्षितं बर्हिरिति तन्नामसु पाठात् । इति सायणः ॥

५. हे इंद्रा, नद्यांनीं रथांप्रमाणें—शर्यत खेळणाऱ्या रथांप्रमाणें, सहज चालावें, आणि त्यांनीं समुद्राकडे जावें म्हणून तूं त्यांस खालीं सोडिता झालास. इकडे त्या आमच्या मैत्रिणींनीं सगळ्यांनीं एकसारिखा आमचा अक्षय मनोरथ साधिला: त्या मानवांला पाहिजे तें देणाऱ्या कामधेनु [झाल्या]—लोकांला पाहिजे तें देणाऱ्या [कामधेनु झाल्या].

5. Thou, O Indra, didst send forth the rivers that they might easily roll towards the ocean, like chariots— [send forth] like racing chariots. [Those] helpers here accomplished an eternal common object: they [became] like all-milching cows to man—all milching cows for the people.

सायणाचार्यांनीं ‘ क्षद्म’शब्दाचा अर्थ ‘ उदक ’ असा करून निर्वाह केला आहे (भाषेखालीं पहा). पण ‘ क्षद् ’ तोडणें, कापणें (ऋ. १. ११६. १६. १. ११७. १८ आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा) या धातूपासून ‘कापणारी’ सुरी अथवा ‘ खड्ग ’ असा अर्थ केला पाहिजे असें जे कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् समजतात, तें बरोबर आहे असें वाटतें. उदक असा अर्थ घेतला तर उपमा जुळत नाहीं, कां कीं वेदाच्या वेळीं पाणी सोडून शाप देणें (सायणभाष्यांतून घेतलेला उतारा भाषेखालीं पहा) हा प्रचार चालू नव्हता असें म्हणण्यास अडचण दिसत नाहीं. पण तसा अर्थ समजला तथापि उपमा नीट लागत नाहींच असें म्हटलें पाहिजे.

‘ अहीला मारण्यासाठीं ’=‘ अहिहत्याय.’ अहि म्हणजे सर्प. वृत्राला सर्प असें वेदांत म्हटलें आहे, कारण तो उदकवर्षाव न करणारा जो ढग, त्याच्या रूपानें सर्पासारिखा आकाशांत पडून राहिलेला असतो, आणि सर्पाप्रमाणें घातकी असतो, आणि एकाएकीं लपून नाहींसा होतो. सू. ३२ मं. १ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ प्रतापानें, सामर्थ्यांनीं ’=‘ ओजसा शवोभिः.’ ओजस् आणि शवस् हे शब्द समानार्थकच आहेत. अर्थपुष्टीकरणासाठीं एकाच अर्थाचे दोन शब्द योजिले आहेत असें दिसतें. ‘ झाडाला [आणि] वृक्षांला ’ (‘ वृक्षं वनिनः ’) यांविषयीं सुद्धा तसेंच म्हटलें पाहिजे.

‘ तोडून टाकितोस ’=‘ नि वृश्चसि.’ म्हणजे ‘ तोडून टाकिता झालास.’ भूतकाळार्थीं वर्तमानकाळ.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ‘ गभस्तिओः’ आणि दोनी ठिकाणीं ‘ सं शिअत्;’ दुसऱ्या चरणांत ‘ संविविआनः’ असें वाचावें लागतें.

५. ‘इंद्रानें मेघमण्डल फोडून उदकें खालीं भूलोकीं पाडिलीं, तीं शर्यतींत धा-

इमां ते वाचं वसूयन्त आयवो रथं न धीरः स्वपा अतक्षिषुः सुम्नाय त्वामतक्षिषुः ।
शुम्भन्तो जेन्यं यथा वाजेषु विप्र वाजिनम् ।
अत्यमिव शवसे सातये धना विश्वा धनानि सातये ॥ ६ ॥

इमाम् । ते । वाचम् । वसुऽयन्तः । आयवः । रथम् । न । धीरः ।
सुऽअपाः । अतक्षिषुः । सुम्नाय । त्वाम् । अतक्षिषुः ।
शुम्भन्तः । जेन्यम् । यथा । वाजेषु । विप्र । वाजिनम् ।
अत्यम्ऽइव । शवसे । सातये । धना । विश्वा । धनानि । सातये ॥६॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र], [एतेऽस्मद्रूपा] वसूयन्तः (=धनमात्मन इच्छन्त) आयवः (=उपासका मनुष्या) इमां ते वाचम् (=एतां तव स्तुतिं) धीरः स्वपाः (=धीमान् सुकर्मा=कुशलः पुरुषो) रथं न (=रथं यथा तक्षति तथा) अतक्षिषुः (=उदपादयन्)—त्वां सुम्नाय अतक्षिषुः (=सुखाय त्वां स्तुत्या प्रीणयन्ति) । हे विप्र (=मेधाविन् इन्द्र), वाजेषु वाजिनं (=युद्धेषु बलवन्तं) जेन्यं (=प्रशस्तम्) [अश्वं यथा] शुम्भन्तः (=शोभयन्तस्) [तक्षन्ति]—अत्यं (=शीघ्रगामिनमश्वं) शवसे (=बलाय) धना सातये (=धनानि सनितुं=धनानि लब्धुं च)—विश्वा धनानि सातये (=विश्वानि धनानि सातये=लब्धुम्) इव (=यथा) [तक्षन्ति=उत्साहयन्ति तथा] [त्वाम् अतक्षिषुः=त्वां स्तुत्या अप्रीणयन्] ॥

वणाऱ्या रथांप्रमाणें समुद्राकडे मोठ्या वेगानें नदीरूपेंकरून धांवूं लागलीं; आणि ह्या ज्या नद्या, त्याच कोणीएक सर्व मनुष्यांच्या मैत्रिणी झाल्या आहेत, आणि आपल्या दुधासारिख्या मिष्ट उदकाच्या रूपानें सर्व मनुष्यांस जें जें अन्नादि इष्ट असतें तें तें देणाऱ्या होऊन बसल्या आहेत,' असा भावार्थ.

'शर्यत खेळणाऱ्या रथांप्रमाणें '='वाजयतो रथान् इव.' यावरून आपले आर्य पूर्वज केवळ घोड्यांच्याच शर्यती खेळत असत असें नाहीं, परंतु घोड्यांच्या गाड्यांनींहि शर्यती खेळत असत. त्या वेळचे आर्य लोकांत आणि त्यांचे वंशज सांप्रतचे हिंदु यांत किती अंतर पडलें आहे पहा.

'अक्षय मनोरथ '=' अक्षितम् अर्थम्.' म्हणजे सर्वांस उदक मिळावें आणि त्यापासून जे धान्य उत्पन्न होण्याचे लाभ ते प्राप्त व्हावे हा मनोरथ, हें साधन,

६. [हे इंद्रा], हें तुझें स्तोत्र धनाची इच्छा करणाऱ्या [तुझ्या] उपासकांनीं, [एकाद्या] बुद्धिमान् [आणि] कुशळ कारागिरानें रथ [करावा] तसें, रचिलें आहे;—त्वां कल्याण करावें म्हणून तुला उत्तेजन दिलें आहे. हे मेधावी [इंद्रा], युद्धांत अतिप्रबळ अशा एकाद्या उत्तम घोड्याला उत्साह उत्पन्न करावा तसें,—शीघ्रगामी वारूला बळ यावें म्हणून [आणि] त्याणें लुटी मिळवाव्या म्हणून—सकळ लुटी मिळवाव्या म्हणून, [जसा उत्साह आणितात, तसें तुला उत्तेजन दिलें आहे].

6. [Thy] worshippers, desirous of wealth, have fashioned this this hymn as a wise [and] skilled person [fashions] a chariot—have propitiated thee for protection, decorating thee, O wise [Indra], like a noble horse strong in battle, a quick horse, for winning spoils— for winning all spoils.

सर्वांस सर्व लाभ व्हावे ही गोष्ट सिद्ध करित्या झाल्या असा भावार्थ.

'पाहिजे तें देणाऱ्या कामधेनु'='विश्वदोहसः धेनूः.' अक्षरशः अर्थ 'ज्यांपासून सर्व वस्तु दोहून काढितां येतात अशा.'

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'तुअं' आणि 'नंदिओ' असें म्हणावें लागतें.

---

६. भावार्थः 'हे इंद्रा, आम्हीं उपासकांनीं तुझ्या प्रसादापासून प्राप्त होणाऱ्या संपत्तीची इच्छा करून, जसा एकादा कुशळ कारागीर रथ करितो, त्याप्रमाणें हें स्तोत्र रचून तयार केलें आहे. जसा एकादा युद्धांत जय मिळविणारा, आणि चपळ जाणारा उत्तम घोडा असावा, आणि त्याला स्फुरण येण्यासाठीं आणि स्फुरण येऊन त्यानें युद्धांत सर्व लुटी मिळवाव्या म्हणून त्याला सजवून प्रोत्साहित करावा, त्याप्रमाणें आम्ही तुला प्रोत्साहित करीत आहों.'

'उपासकांनीं'='आयवः'. म्हणजे आम्ही जे उपासक त्यांहीं. या ऋचेंत जी युद्धांतील वारूची उपमा दिली आहे, ती चमत्कारिक आहे. युद्धाविषयीं जसे आपले लोक परायण असत, तसेच घोड्यावर बसणें, घोड्यांचे रथ हाकणें आणि

भिनत्पुरो नवतिमिन्द्र पूरवे दिवोदासाय महि दाशुषे नृतो वज्रेण दाशुषे नृतो ।
अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् ।
महो धनानि दयमान ओजसा विश्वा धनान्योजसा ॥ ७ ॥
भिनत् । पुरः । नवतिम् । इन्द्र । पूरवे । दिवःऽदासाय । महि । दाशुषे । नृतो इति । वज्रेण । दाशुषे । नृतो इति ।
अतिथिऽग्वाय । शम्बरम् । गिरेः । उग्रः । अव । अभरत् ।
महः । धनानि । दयमानः । ओजसा । विश्वा । धनानि । ओजसा ॥७

भाषायाम्.

७. हे नृतो (=रणे नर्तनशील) इन्द्र, [त्वं] महि दाशुषे (=अत्यधिकं हविरादिकं दत्तवते पूरवे दिवोदासाय=दिवोदासनाम्ने मनुष्याय) नवतिं पुरः (=नवतिसंख्याकानि नगराणि) भिनत् (=अभिनत्)—हे नृतो (=रणे नर्तनशील=विजयिन्), वज्रेण दाशुषे (=भक्ताय) [भिनत्=भिन्नवानसि] । उग्रः (=उद्गूर्णवलः प्रबल) [इन्द्रः] शम्बरं [नामासुरं] गिरेः (=पर्वतात्) अतिथिग्वाय (=दिवोदासार्थम्) अव अभरत् (=अवाभरत्=अवाङ्मुखमवक्रष्यमाणं हतवान्), ओजसा (=स्वबलेन) महो धनानि (=महांसि=महान्ति धनानि)—ओजसा (=स्वबलेन) विश्वा धनानि (=सर्वाणि धनानि) दयमानः (=ददत्=ददौ च) ॥

गिरेः अवाभरत् इत्यत्र उग्र उद्गूर्णवल इन्द्रः पूर्वं पुरभेदनसमये विद्धमप्यम्रियमाणं गिरिमारूढं शम्बरमेतन्नामानमसुरं गिरेर्दुर्गमात्पर्वतादेः सकाशात् ओजसा स्वकीयेन बलेनावाभरत् । अवाङ्मुखमवक्रष्यमाणं हतवान् । किं कुर्वन् । महो महान्ति धनानि तदीयगवाश्वादीनि दयमानो दिवोदासाय राज्ञे साधयन् । इति सायणः ॥

त्याची शर्यत करणें यांतहि तसेच निष्णात असत.

‘ रचिलें आहे ’=‘अतक्षिषुः.’ वेदाचे मंत्रकर्ते जे ऋषि, ते जरी केवळ सूक्तांचे द्रष्टे होते, कर्ते नव्हते, आणि त्यांनीं केलेलीं सूक्तें पौरुष नव्हत, ईश्वरप्रणीत होत असें जरी पुराणादिक ग्रंथ सांगतात आणि त्यांस अनुसरून लोकहि मानितात, तथापि ते ऋषि स्वतः तसें समजत नव्हते. ‘आम्हीं हें सूक्त फार श्रम करून देवांस आवडे अशा रीतीनें रचिलें आहे ’ असें म्हणण्यास ते मागें सरत नव्हते, त्याचीं उदाहरणें जशीं मागें पुष्कळ आलीं आहेत तसेंच

७. हे विजयशाली इन्द्रा, तूं अत्यंत भक्तिमान् दिवोदास [नांवाचा] [जो] मनुष्य, [त्या]साठीं नव्वद नगरें फोडून टाकिता झालास—हे विजयशाली [इन्द्रा], भक्तिमान् [दिवोदासा]साठीं वज्रानें [फोडून टाकिता झालास].—महाबळवान् [इंद्र] अतिथिग्वासाठीं शंबराला पर्वतापासून खालीं ओढून काढिता झाला, आणि [अतिथिग्वाला] [आपल्या] पराक्रमानें मोठीं धनें—सर्व प्रकारचीं धनें, देता झाला.

7. Thou didst destroy, O victor Indra, the ninety cities for the sake of the man Divodâsa [who was] highly pious— [didst destroy], O victor, with [thy] thunderbolt for the pious man. Mighty [Indra] hurled S'ambara down from the mountain for the sake of Atithigva, bestowing great riches through [his] prowess—all [kinds of] riches through [his] prowess.

आतांचें हें एक होय.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ‘ स्वपाः ’ च्या ठिकाणीं ‘ सुअपाः ’ असें म्हणावें; दुसऱ्या चरणांत ‘ जेनिअं ’ असें म्हणावें.

७. ‘ हे इंद्रा, तूं अतिथि दिवोदास या नांवाच्या भक्ताला उपद्रव देणारा शंबर नांवाचा असुर मारण्यासाठीं त्याचीं नव्वद नगरें फोडून टाकिता झालास, आणि तो जेव्हां मरेना आणि पर्वतावर जाऊन लपून राहिला, तेव्हां त्याला पर्वतावरून तूं खालीं लोटून दिलास, आणि त्याची सर्व संपत्ति दिवोदासाला दिलीस ’ असा भावार्थ.

‘ विजयशाली ’= ‘ नृतो. ’ ‘ नृतु ’ शब्द वेदांत बऱ्याच मंत्रांत आला आहे. तो बहुतकरून इंद्राला विशेषणार्थी लाविलेला आढळतो. केव्हां केव्हां अश्वींचें आणि एकदा मरुतांचें विशेषण आहे. अक्षरशः जे सायणांनीं निरनिराळे अर्थ केले आहेत, त्यांपैकीं युद्धांत आवेशानें नाचणारा असा जो अर्थ केला आहे (प्रस्तुत मंत्रावरचें भाष्य पहा), तोच बरा दिसतो. कसाहि अक्षरार्थ असला तरी वीरश्रीनें भरलेला, ‘विजयी’ इतका पर्यवसानार्थ दिसतो.

‘ दिवोदास ’ आणि ‘ शम्बर’ आणि ‘अतिथिग्व’ यांविषयीं सू. ११२ मं.१४ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ नव्वद नगरें ’=‘ नवतिं पुरः. ’ सू. ५४ मं. ६ आणि त्याजवरील टीप पहा.

इन्द्रः समत्सु यजमानमार्यं प्रावद्विश्वेषु शतमूतिराजिषु स्वर्मीळ्हेष्वाजिषु ।
मनवे शासदव्रतान्त्वचं कृष्णामरन्धयत् ।
दक्षन्न विश्वं ततृषाणमोषति न्यर्शसानमोषति ॥ ८ ॥

इन्द्रः । समत्ऽसु । यजमानम् । आर्यम् । प्र । आवत् । विश्वेषु । शतम्ऽऊतिः । आजिषु । स्वःऽमीळ्हेषु । आजिषु ।
मनवे । शासत् । अव्रतान् । त्वचम् । कृष्णाम् । अरन्धयत् ।
धक्षत् । न । विश्वम् । ततृषाणम् । ओषति । नि । अर्शसानम् । ओषति ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. विश्वेषु (=सर्वेषु) शतमूतिः (=शतसंख्याकरक्षण) इन्द्रः आर्यं यजमानम् (=आर्यमुपासकम्=उपासकान् आर्यान्) समत्सु (=युद्धेषु) प्रावत् (=प्रकर्षेणारक्षत=रक्षति)—आजिषु (=संग्रामेषु च) [आर्यं यजमानं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान्]—स्वर्मीळ्हेषु (=उत्तमसुखोत्पादकेषु) आजिषु (=संग्रामेषु) [प्रावत्=रक्षितवान्]। अव्रतान् (=कर्मरहितान्=यज्ञयागादीनां द्वेष्टॄन् अनार्यान्) शासत् (=दण्डयन्=दण्डयित्वा) [स] कृष्णां त्वचं (=कृष्णं वर्णं=कृष्णवर्णान् अनार्यान् जनान्) [आर्याय] मनवे अरन्धयत् (=आर्याय जनाय वशमनयत्=आर्यजनस्य वशमनयत्)। विश्वं ततृषाणं (=सर्वमपि हिंसारूपतृषाक्रान्तमनार्यं शत्रुं) धक्षत् न ओषति (=दग्ध्वा भस्मसाच्चकारेव)—अर्शसानं (=हिंसारुचिं=बाधमानमनार्यजनं) नि ओषति (=नितरां दहति=नितरां दग्धवान्=भस्मसाच्चकार)॥

शतमूतिः स्वभक्तेषु अपरिमितरक्षणः। ......स्वर्मीळ्हेषु स्वर्गदेशेषु सुखस्य सेचयत्सु वाजिषु महासंग्रामेषु प्रावत्। स्वर्गप्रदानेन रक्षति। ......अत्रेतिहासमाचक्षते। अंशुमती नाम नदी। तस्यास्तीरे कृष्णनामासुरो वर्णतश्च कृष्णो दशसहस्रैरनुचरैरुपेतस्तद्देशवर्तिनः पीडयन्नास्ते। तत्रेन्द्रो बृहस्पतिना प्रेरितः सन् मरुद्भिः सहितः कृष्णां तदीयत्वचमुत्कृत्य सानुचरमवधीत्। ......तदत्रोच्यते अयमिन्द्रो मनवे। इत्यादि सायणः॥

८. इन्द्र युद्धांमध्यें आर्य उपासकाचें रक्षण करीत असतो—शेकडो प्रकारांनीं रक्षण करणारा [इंद्र] सर्व समरांगणांत [रक्षण करीत असतो], अत्यंत उत्तम सुख उत्पन्न करणाऱ्या समरांगणांत [रक्षण करीत असतो]. कर्महीन जनाचें शासन करून तो काळ्या कातडी[च्या लोकां]ला [आर्य] लोकांच्या अधिकाराखालीं आणिता झाला. सर्व अधासी [शत्रूं]ला भस्म केल्याप्रमाणें जाळून टाकिता झाला—हिंसक शत्रूला जाळून खाक करिता झाला.

8. Indra preserved the Âryan sacrificer in battles—Indra, who protects [his worshippers] in a hundred ways, protects [the Âryan sacrificer] in all fights—in fights in which excellent spoil was to be won. Punishing the riteless he subjected the black skin to the [Âryan] man. He burned all greedy enemies as if he would burn them to ashes—he burned to ashes the devouring enemy.

या मंत्रांत प्रथम द्वितीय पुरुषीं सांगून मग तृतीय पुरुषीं सांगितलें आहे. असा प्रकार वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आढळतो.

वृत्तसुखार्थ शेवटच्या चरणांत ' विश्वा धनानि ओजसा ' असा पाठ म्हणावा लागतो.

---

८. ' शेकडो प्रकारांनीं आपल्या उपासकांचें संरक्षण करणारा जो इंद्र, त्याणें आर्य लोकांला युद्धांत आणि संग्रामांत रक्षून अनार्य लोकांचीं धनें त्यांस दिलीं, आणि काळ्या वर्णाचे जे अनार्य लोक, त्यांला शिक्षा करून त्यांस आर्य लोकांच्या अमलाखालीं आणिलें. आणि आर्य लोकांच्या नाशाला प्रवृत्त झालेले जे अनार्य जन, त्यांला जाळून भस्म केल्याप्रमाणें त्यांचा नाश केला ' असा या मोठ्या महत्वाच्या ऋचेचा भावार्थ आहे.

' अत्यंत सुख उत्पन्न करणाऱ्या समरांगणांत '=' स्वर्मीह्ळेषु आजिषु.' म्हणजे ज्यांत शेवटीं पुष्कळ धन मिळावयाचें असतें, ज्यांत यश आल्यानें धनदौलत वगैरे पुष्कळ संपत्तीचा लाभ व्हावयाचा, अशा समरांगणांत. ' कर्महीन जन,' ' काळ्या कातडीचे लोक,' ' अधासी शत्रु,' ' हिंसक शत्रु ' (= ' अव्रताः,' ' कृष्णा त्वक्,' ' ततृषाणाः,' ' अर्शसानः') हे अनार्य जन होत, कीं जे आर्य लोकांला त्रास देत असत, त्यांला लु-

सूरश्चक्रं प्र वृहज्जात ओजसा प्रपित्वे वाचमरुणो मुषायतीशान आ मुषायति ।
उशना यत्परावतोऽजगन्नूतये कवे ।
सुम्नानि विश्वा मनुषेव तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः ॥ ९ ॥

सूरः । चक्रम् । प्र । वृहत् । जातः । ओजसा । प्रऽपित्वे । वाचम् । अरुणः । मुषायति । ईशानः । आ । मुषायति ।
उशना । यत् । पराऽवतः । अजगन् । ऊतये । कवे ।
सुम्नानि । विश्वा । मनुषाऽइव । तुर्वणिः । अहा । विश्वाऽइव । तुर्वणिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. [इन्द्रो] जातः (=जातमात्र एव) ओजसा (=स्वकीयेन शारीरेण बलेन) सूरश्चक्रं (=सूर्यस्य रथस्य चक्रं) प्र वृहत् (=प्रागमयत्=उदगमयत्=उत्क्षिप्तवान्) [अपि च] अरुणः (=आरक्तवर्णः स) प्रपित्वे (=दिनारम्भे) वाचं मुषायति (=तस्य चक्रस्य शब्दम् अपाहरत्)—ईशानः (=प्रभुरिन्द्रश्) [चक्रवाचं=चक्रशब्दं] मुषायति (=अपाहरत्) । यत् (=यस्मात्कारणात्) [इन्द्रः] उशना कवे (=? उशनः कवेः=उशनः काव्यस्य) ऊतये (=रक्षणाय) परावतः (=दूरदेशाद्=भृगुलक्षणात्) अजगन् (=आगच्छत्) [तस्मात्कारणात्] विश्वा मनुषा सुम्नानि तुर्वणिरिव (=मानुषाणि विश्वानि सुम्नानि=मनुष्यसंबन्धीनि सर्वाणि धनानि जयन्निव)—अहा विश्वा (=अहानि विश्वानि=सर्वाणि दिनानि=सर्वेष्वपि दिनेषु=नित्यं) तुर्वणिरिव (=तानि सुम्नानि जयन्निव) [भवतु] ॥

एषात्यधिकं दुर्बोधा । सायणाचार्यैरपि बहुभिः प्रकारैः कथं कथमपि व्याख्याता । तदेवम् । अत्रापीतिहासमाचक्षते । केचनासुराः पूर्वमिन्द्रवज्रेण वधो मा भूदिति ब्रह्मणो वरं लब्ध्वेन्द्रमगणयित्वोद्वृत्ता आसन् । तान् हन्तुमिन्द्रः सूर्यरथस्य चक्रमादायावधीदिति । तदिदमुच्यते । अयमिन्द्रः सूरः सूर्यस्य ॥ षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ चक्रं रथस्य चक्रमादायौजसा शारीरेण बलेन जातः समृद्धः सन् प्रवृहत् । प्रक्षिप्तवान् ॥ वृहू उद्यमने । ......किंच । अरुणोऽरुणवर्णोऽत्यन्ततेजोयुक्तः सन् । यद्वा गमनशीलः सन् प्रपित्वे तेषां समीपे तत्समीपमागत्य वाचं वागुपलक्षितं प्राणं मुषायति । मुमोष मुष्णाति वा । प्रपित्व इत्यासन्ननाम ॥ यद्वा वाचं तेषां प्रहारध्वनिं मुषायति । तेषु हतेषु

९. [इंद्र] जन्मतांच [आपल्या] बळाच्या योगानें सूर्याचें चाक फेकून देता झाला; पहांटेला आरक्त [इंद्र] [चक्राचा] शब्द काढून घेता झाला—प्रभु [इंद्र] अगदी काढून घेता झाला. इंद्र जो उशना कवीच्या साहाय्याकरितां दुरून आला, तो सकळ मानवी सौख्यें जिंकून जणुं [आम्हांस देओ]— नित्य नित्य जिंकून जणुं [देओ].

9. As soon as born Indra with [his] puissance threw up a wheel of the Sun's [chariot], [and], ruddy [in his appearance], he withdrew the sound at the break of day—the Lord withdrew [the sound]. Inasmuch as he came from a distance to the succour of Us'anâ Kavi, [may he become] as if a conqueror of all human enjoyments [for us]—a conqueror [of human enjoyments] every day.

टीत असत, त्यांजबरोबर लढत असत, आणि त्यांच्या उपासनेला व्यत्यय आणीत असत. त्यांला कर्महीन म्हणण्याचें कारण असें कीं, ते देवांप्रीत्यर्थ कांहींच यज्ञयागादिक कर्म करीत नसत; ' काळ्या कातडीचे,' कारण कीं त्यांचा रंग काळा असे; ' अधासी,' कारण ते आर्य जनाची धुळधांडी करीत असत; 'हिंसक शत्रु', कारण कीं ते आर्य जनांला मारीत असत आणि प्रसंगवशात् खातहि असतील. ह्या अनार्यांचे जे सांप्रतचे वंशज भिल्ल, कोळी, खोंड अथवा घोंड, सांथल इत्यादि रानटी लोक, ते अजूनहि काळेच आहेत. आणि ' कर्महीन,' 'अधासी' आणि ' हिंसक'हि आहेत असें म्हटलें असतां चालेल. यावरून असें उघड होतें कीं, आर्य लोक (म्हणजे आम्हां हिंदु लोकांचे जे पूर्वज ते) या देशांत प्रथमतः उत्तरेकडून आले तेव्हां अनार्य लोकांपेक्षां पुष्कळ गोरे असावे असें वाटतें.

' [आर्य] लोकांच्या अधिकाराखालीं आणिता झाला'=' मनवे अरन्धयत्.' 'मनु' म्हणजे मनुष्य इतकाच जरी अर्थ अक्षरशः आहे, तरी वेदांत मनु म्हणजे आर्य मनुष्य, आर्य जातींतील अथवा लोकांतील मनुष्य, अनार्यांपैकीं नव्हे, अशा अर्थी त्या शब्दाचा प्रयोग येत असतो. उदाहरणार्थ, 'हन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः'='हे इंद्रा, तूं अनार्याचा घातक आणि [आर्य] लोकांचा वर्धक असा द्युलोकाचा प्रभु होस.' ऋ. ८. ९८. ६.

वृत्तार्थ पहिल्या चरणांत ' आर्य'-च्या ठिकाणीं ' आरिअम् ' आणि ' स्वर्मीह्ळेषु'च्या ठिकाणीं ' सुअर्मीह्ळेषु' आणि तिसऱ्यांत ' निअर्शसानमोषति' असें म्हणावें.

९. ही एक ऋचा फार कठिण आहे. वेदकाळीं प्रसिद्ध असलेल्या एक दोन पूर्व कथांला अनुलक्षून या ऋचेचा बहुतकरून सगळा अर्थ लावावयाचा असल्यामुळें, आणि त्या पूर्व कथा जशा आतां तशाच वेदोत्तरकाळीं विसरल्या गेल्यामुळें ऋचा दुर्बोध झाली आहे. पहिल्या चरणांत इंद्र उपजतांच त्याणें सूर्याच्या रथाचें एक चाक काढून फेकून दिलें अशी कांहीं कथा असे तिला उद्देशून ऋषि बोलत आहे. दुसऱ्या चरणांत 'उशना काव्य' म्हणून कोण एक उपासक ऋषि होता त्याला साहाय्य करण्याकरितां इंद्र फार दुरून आला अशा एका अतिपुरातन कथेला उद्देशून ऋषीचें वचन आहे. तिसऱ्या चरणाचा संबंध पहिल्या दोन चरणांशीं कसा तरी करून लावावा लागतो, कारण तो स्वतंत्र वाक्य होय असें मानिलें तर त्यांत क्रियापद नाहीं ही अडचण आहे.

आम्हीं वर केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ; 'इंद्र जन्मतांच त्याणें सूर्याचें एक चाक वर उडविलें आणि त्याच्या रथाचा ध्वनि नाहींसा केला. या प्रकारें तो सर्वांपेक्षां बळवान आहे. इंद्र उशना काव्य या उपासकाला साहाय्य करण्यासाठीं दुरून आला. त्यापेक्षां तो आमच्या रक्षणार्थ येओ आणि येतांना आम्हांला नित्य सर्व मानवी संपत्ति आणीत जाओ.'

'सूर्याचें चाक फेकून देता झाला'= 'सूरश्चक्रं प्र वृहत्.' सूर्याचें चाक काढिल्याविषयीं दुसऱ्या मंत्रांतहि उल्लेख आलेले आहेत. जसें: 'अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रम्'='आणि हे इंद्रा, तूं सूर्याचें एक चाक काढून घेता झालास'(ऋ.६.३१.३); या ठिकाणीं सायण म्हणतात, "एतश "या नांवाच्या ऋषीबरोबर सूर्याचें युद्ध "होत असतां इंद्र एतशाच्या साहाय्याला "आला, आणि त्याणें सूर्याच्या रथाचें एक "चाक काढून टाकिलें; त्या दिवसापासून "सूर्याचा रथ एकचाकी झाला, तो आज- "पर्यंत तसाच आहे.म्हणूनच 'सप्त युञ्ज- "न्ति रथमेकचक्रम्'असें ऋ. १.१६४.२ यांत म्हटलें आहे." ऋ.५.२९.१० यांत 'प्र अन्यत् चक्रम् अवृहः सूर्यस्य'='हे इंद्रा, तूं सूर्याचें एक चाक काढून टाकिलेंस' असें म्हटलें आहे. ऋ. ४. १६.१२ यांत 'प्र सूरश्चक्रं वृहतात् अभीके'='हे इन्द्रा, तूं सूर्याचें एक चाक समरांगणांत (अथवा हातघाईमध्यें) हिसकावून घेतलेंस' असें आहे. ऋ.४.३०.४ यांत 'चक्रं कुत्साय युध्यते मुषायः इन्द्र सूर्यम्'='हे इंद्रा, कुत्स युद्ध करीत असतां त्याच्या साहाय्यार्थ तूं येऊन सूर्याचें एक चाक काढून घेता झालास' असें आहे.

पण ह्या सर्व मंत्रांमध्यें रथाचा ध्वनि नाहींसा केला असें कोठें सांगितलेलें नाहीं. त्यामुळें आणि 'वाक्' शब्दाचा अर्थ रथाचा ध्वनि असा होईल किंवा नाहीं याविषयीं संशय असल्यामुळें, 'वाचं मुषायति' याचा अर्थ नीट समजत नाहीं.

'उशना कवीच्या.' याच्या स्थळीं

'उशनः कवेः' असा पाठ, 'उशना...कवे' असे जे मुळांत शब्द आहेत त्या स्थळीं, अर्थलाभासाठीं आम्ही घेतों. 'उशना' हा कोण होता याविषयीं सू.५१ मं.१० आणि त्याजवरील टीप पहा. 'उशना काव्य' याला 'उशना कवि' असेंहि म्हणत याविषयीं 'अहं कविरुशना पश्यत या'(ऋ.४. २६.१.) हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

'मानवी सौख्यें'='सुम्नानि मनुषा.' 'मनुषा' याचा प्रयोग 'मानवी' अशा अर्थी विशेषणरूपानें होईल किंवा नाहीं याविषयीं आम्हांला संशय आहे. परंतु सायणांनीं तसाहि एक निर्वाह केला आहे तो आम्हीं निरुपायासाठीं स्वीकारिला आहे. 'सौख्यें' (सुम्नानि) हें 'तुर्वणि' या क्रियासदृशपदाचें कर्म. ऋ. ४. २०. १ (तुर्वणिः पृतन्यून्) यावरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'परावतः' आणि 'अजगन्' यांजमध्यें संधि करूं नये.

स नो नव्येभिर्वृषकर्मन्नुक्थैः पुरां दर्तः पायुभिः पाहि शग्मैः ।
दिवोदासेभिरिन्द्र स्तवानो वावृधीथा अहोभिरिव द्यौः ॥१०॥१९

सः । नः । नव्येभिः । वृषऽकर्मन् । उक्थैः । पुराम् । दर्तरिति दर्तः । पायुऽभिः । पाहि । शग्मैः ।
दिवःऽदासेभिः । इन्द्र । स्तवानः । ववृधीथाः । अहोभिःऽइव । द्यौः । ॥ १० ॥ १९ ॥

ध्वनिः स्वयमेव विश्रान्तो भवति । अवधीदित्यर्थः । अथवा इन्द्र एव द्युस्थानः सन् आदित्यात्मना स्तूयते । सूरः सूर्यो जात उदितः सन् ओजसा स्वकीयेन तेजसा युक्तश्चक्रं प्रवृहत् । तमोनिवारणार्थमसुरजयाय वा चक्रोपलक्षितं रथं प्रकर्षेणोद्यतं ततः करोति पूर्वम् । अरुणस्तद्रथयन्ता प्रपित्वे मन्देहाद्यसुराणां प्रपित्वे समीपे वाचं तेषां जहि भिन्धीत्यादिध्वनिं मुषायति । मुष्णाति ॥ ......तदनन्तरं सूर्य ईशानः सर्वाणि तमांस्यसुरान्वा निराकर्तुं समर्थः सन् आमुषायति । समन्तान्मुष्णाति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे कवे क्रान्तदर्शिन् यत् यस्त्वमुशना उशनस एतन्नाम्नो महर्षेरूतये रक्षणाय परावतो दूरात्स्वर्गस्थानादजगन् । गतवानसि प्राप्तवानसि । ...... ॥ यद्वा उशना उशनसा युक्तः सन् अजगन् । आगच्छ । आगत्य च विश्वा विश्वानि सुम्नानि सुखसाधनानि धनान्यादायास्माकं तुर्वनिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता भवेति शेषः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः । मनुषेव मनुष्येणेव । यथा त्वोतेन परिवृढाय देशान्तरादभिमतं धनमानीयते तद्वत् । यद्वा मनुषेव मनुष्याणामिव इतरेषामृत्विजां विश्वा सुम्नानि सर्वाणि धनान्यादाय तुर्वणिर्भवसि । तद्वदस्माकमपि । न केवलमेकस्मिन्नेव यागदिने किन्त्वहा विश्वेव । विश्वान्यप्यहानि । सर्वेष्वप्यहःसु तुर्वणिर्भव । यद्वा तुर्वणिस्त्वमहा विश्वेव विश्वान्यहान्यतिदीर्घमायुष्यं यथा ददासि तथा सुम्नान्यपि । उभयमपि देहीत्यर्थः इति ॥

भाषायाम्.

१०. स [त्वम्] (=अतः कारणात्त्वं) हे वृषकर्मन् (=वृष्णः वीर्यवत इव कर्माणि चरितानि यस्य स), हे पुरां दर्तः (=असुरसंबन्धिनां नगराणां विदारयितः= पुरंदर), [एतैरस्माकं] नव्येभिः उक्थैः (=नूतनैः स्तोत्रैः) [संतुष्टः सन्] नः (=अस्मान्) शग्मैः पायुभिः (=सुखकरैः संरक्षणैः) पाहि (=पालय) । हे इन्द्र, दिवोदासेभिः स्तवानः (=दिवोदासैः स्तूयमानः=दिवोदासगोत्रोत्पन्नैरस्माभिः स्तुत-

१०. तर हे पराक्रमकारी [इंद्रा], हे नगरें फोडून टाकणाऱ्या [इंद्रा], [या] नूतन स्तोत्रांनीं [तुष्ट होऊन] सुखकारक रक्षणांनीं आम्हांला रक्ष. हे इंद्रा, दिवोदासाच्या वंशजांनीं स्तविलेला तूं, द्यू जसा दिवसांनीं [समृद्ध होतो] तसा, समृद्ध हो.

10. Do thou, therefore, O performer of brave deeds, O destroyer of [the enemies] towns, protect us with thy blissful helps, [pleased] with [our] new hymns. Praised by the descendants of Divodâsa, be thou joyful as Dyaus with the days.

---

१०. हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार झाला. यांत ऋषि अभीष्ट वर मागतोः— ' हे इंद्रा, या प्रकारेंकरून आम्हीं दिवोदासाच्या वंशजांनीं हीं नूतन स्तोत्रें रचून तुझी प्रार्थना आणि स्तुति केली आहे. तर तूं आपल्या सुखकारक रक्षणोपायांनीं आम्हांला रक्ष. आमच्या स्तोत्रांच्या योगानें तूं, द्यू जसा दिवसाच्या प्रकाशानें प्रसन्नमुख होतो तसा, आम्हांवर प्रसन्न हो.'

' नगरें फोडून टाकणाऱ्या '=' पुरां दर्तः'. म्हणजे शंबरादिक शत्रूंचीं नगरें फोडून टाकणारा—' पुरंदर.' 'पुरां दर्ता' यावरून ' पुरंदर'शब्दाचा अक्षरार्थ स्पष्ट दिसून येतो.

'नूतन स्तोत्रांनीं '='नव्येभिः उक्थैः.' वेदाचीं सूक्तें ज्या ऋषींचीं असतात, त्यांला 'हीं सूक्तें आम्हीं रचिलीं,' 'हीं नवीं आहेत,' 'हीं जुनीं नाहींत,' 'नवीं आहेत, म्हणून हीं तुम्हांला प्रिय होओत' असें म्हणण्यास संकोच वाटत नसे. 'हीं सूक्तें अनादि आणि अनंत काळपर्यंत राहणारीं होत' असें ते म्हणत नसत अथवा जाणवीत नसत.

' द्यू '=' द्यौः'. म्हणजे द्युलोक. प्रकाशानें व्याप्त जी आकाशाची पोकळी, जो निःसीम प्रदेश तो. त्यांत प्रकाश नसला म्हणजे तो लहान आणि महत्त्वहीन आणि रागावलेला जसा काय असा दिसतो; परंतु त्यांत सूर्याचा प्रकाश भरला म्हणजे तो जसा मोठा आणि प्रसन्न दिसतो, तसा इंद्र आपल्या स्तोत्रांनीं व्हावा अशी ऋषीची प्रार्थना.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या पादांत ' इन्द्र '-च्या ठिकाणीं ' इन्दर,' आणि चवथ्यांत ' द्यौः'च्या ठिकाणीं ' दीऔः' असें म्हणावें लागतें.

सूक्तम् १३१.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । इन्द्रो देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेन्द्राय मही पृथिवी वरीमभिर्द्युम्नसाता वरीमभिः ।
इन्द्रं विश्वे सजोषसो देवासो दधिरे पुरः ।
इन्द्राय विश्वा सवनानि मानुषा रातानि सन्तु मानुषा ॥ १ ॥

इन्द्राय । हि । द्यौः । असुरः । अनम्नत । इन्द्राय । मही । पृथिवी । वरीमऽभिः । द्युम्नऽसाता । वरीमऽभिः ।
इन्द्रम् । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दधिरे । पुरः ।
इन्द्राय । विश्वा । सवनानि । मानुषा । रातानि । सन्तु । मानुषा ॥१॥

स्त्वम्) अहोभिर्द्यौरिव (=दिनप्रकाशैर्द्यौर्यथा प्रवृद्धो भवति=जातप्रसादो भवति तथा), ववृधीथाः (=प्रवृद्धो भव=प्रसन्नो भव) ॥

वृषकर्मन् अभिमतवर्षणव्यापारवन् । ......नूतनैरुक्थैः इदानीं प्रतिपादितप्रकारैः स्तोत्रैः । ......अहोभिरिव द्यौः । द्योतनशील आदित्योऽहोभिः प्रसिद्धैर्यथा प्रवृद्धो भवति तथास्मत्स्तुत्यात्यन्तं प्रवृद्धो भवेत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

१. इन्द्राय हि (=इन्द्रायैव) असुरो द्यौः (=बलवान् द्यौष्पिता) अनम्नत (=अनमत्=प्रह्वोभवत्), इन्द्राय (=इन्द्रायैव) मही (=महती) पृथिवी वरीमभिः (=उरुत्वैः=विस्तीर्णैः प्रदेशैः सह)—द्युम्नसाता (=द्युम्नसातौ=यशःप्राप्तौ निमित्ते सति) वरीमभिः (=विस्तीर्णैः प्रदेशैः सह) [अनम्नत=अनमत्] । इन्द्रम् (=इन्द्रमेव) विश्वे देवासः (=सर्वेपि देवाः) सजोषसः (=ऐकमत्यभाजः=संगता भूत्वा) पुरो दधिरे (=स्वपुरतः स्थापयामासुः=स्वनायकं चक्रुः) । [यस्मादेवम् अतः कारणात्] विश्वा मानुषा सवनानि (=विश्वानि मानुषाणि सवनानि=सर्वाणि मनुष्यसंबन्धीनि सोमाभिषवणानि)—मानुषा (=मानुषाणि) [सवनानि] इन्द्राय (=इन्द्रायैव) रातानि सन्तु (=प्रत्तानि सन्तु) ॥

वरीमभिरित्यत्र केन साधनेनेति तदुच्यते । वरीमभिर्वरणीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिर्वा । ......पुरो दधिरे । पुरतः स्थापितवन्तः । इन्द्रमुखेनैवासुरान् जितवन्त इत्यर्थः । इति सायणः ॥

सूक्त १३१.

ऋषि—**दिवोदासाचा** पुत्र (ह्मणजे दिवोदासाच्या कुळांत जन्मलेला) **परुच्छेप**. देवता—**इन्द्र.** वृत्त— **अत्यष्टि.**

१. महाबलवान् द्यू इन्द्रालाच नमन करिता झाला; विस्तीर्ण पृथिवी [आपल्या] अफाट प्रदेशांसहित इन्द्रालाच नमन करिती झाली—यश मिळावें म्हणून अफाट प्रदेशांसहित [इंद्रालाच नमन करिती झाली]. इंद्रालाच सकळ देव मिळून आपला पुढारी करिते झाले. तर इंद्रालाच मनुष्यांचीं सर्व सवनें—मनुष्यांचीं [सर्व सवनें] अर्पिलीं जाओत.

HYMN 131.

To *Indra.* By *Paruchchhepa,* son of *Divodâsa.* Metre—*Atyashṭi.*

1. To Indra alone did mighty Dyaus bow, to Indra alone bowed great earth with [her] expanses—with [her] expanses to obtain glory. Indra alone did all the gods join in making their leader. To Indra [therefore] let all human honours of the soma—[all] human [honours of the soma] be offered.

---

१. 'द्यू (=द्यौष्पिता=द्युलोक जो तोच कोणी देव, जो सर्व देवांचा बाप) आणि जो बलवान् तोहि स्वतः इंद्रापुढें मात्र नमन करिता झाला; पृथिवी इतकी मोठी आहे आणि कोणापुढें नमन करणारी नव्हे, तथापि तीहि आपल्या अति विस्तीर्ण प्रदेशांसहित इन्द्रापुढें मात्र नमली, दुसऱ्या कोणापुढें नमली नाहीं; सर्व देवांनीं मिळून इंद्रालाच आपला पुढारी केला. तर असा जो इंद्र, त्यालाच सर्व मनुष्यें सोम काढून त्यासहित आपली उपासना अर्पण करोत.'

'द्यू इंद्रालाच नमन करिता झाला' =' इन्द्राय द्यौः अनम्नत.' इंद्राला द्यावापृथिवी अथवा द्युलोक आणि भूलोक हीं दोघेंहि नमन करितात असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत सांगितलें आहे. उदाहरणार्थः—'द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते......वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः'= 'दुसऱ्याला नमन न करितां ज्या एकालाच द्यावापृथिवी नमन करितात, आणि ज्याच्या हातीं वज्र आहे तो, हे जन हो, इंद्र आहे.' ऋ. २. १२. १३. शिवाय ऋ. १०. ८२. १ हाहि मंत्र पहा. शि-

विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।
इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमेभिरिन्द्रमायवः ॥ २ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सवनेषु । तुञ्जते । समानम् । एकम् । वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्वःऽरिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् ।
तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य । धुरि । धीमहि ।
इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमेभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. विश्वेषु हि सवनेषु (=सर्वेष्वपि सोमयुक्तेषु यज्ञेषु) वृषमन्यवः (?=वीर्यवत्त्वत्परमनना उपासकाः) समानम् एकं त्वा (=सर्वेष्वपि स्थलेषु एकस्वरूपमेकमद्वितीयं त्वाम्=एकस्वरूपं त्वामेव) पृथक् (=स्वस्वस्थलेषु) तुञ्जते (=सोमदानेन संभजन्ते)—स्वः सनिष्यवः (=सुखं लब्धुमिच्छन्त उपासकाः) पृथक् (=स्वस्वस्थलेषु) [तुञ्जते=सोमदानेन संभजन्ते]। तं त्वा (=तादृशं त्वाम्=अतः कारणात्त्वामेव हे इन्द्र), पर्षणिं नावं न (=पारं प्रति नेत्रीं नावमिव) शूषस्य धुरि (=स्तोत्रस्याग्रभागे) धीमहि (=निदध्मः=स्थापयामः)। यज्ञैः (=यजनैर्) इन्द्रं न चितयन्तः (=इन्द्रमिव ज्ञापयन्तः=अयमेवेन्द्रोस्ति न कोप्यन्य इति कीर्तयन्त) आयवः (=उपासकाः)—स्तोमेभिः (=स्तोत्रैः) इन्द्रं [चितयन्तः] (=अयमेवेन्द्रोस्तीति कीर्तयन्त) आयवः (=उपासका) [वयं] [त्वां शूषस्य धुरि धीमहि=स्तोत्रस्याग्रभागे स्थापयामः)॥

सवनेषु तद्वत्स्वेकाहीनसत्ररूपेषु सर्वेषु सोमयागेषु यजमानास्तुञ्जते। त्वरयन्ति। हविरादीनि ददते। ... वृषमण्यवः। अभिमतवर्षणाय त्वामेव मन्यमानाः। ... शूषस्य बलस्य सेनारूपस्य धुरि वहने तज्जयाय धीमहि। स्थापयामः। यद्वा शूषस्यास्मदीयशारीरबलस्य धुरि धीमहि। ... इन्द्रं न चितयन्तः। परमेश्वरमिव त्वां चेतयन्तः। परमेश्वरबुद्ध्या भावयन्त इत्यर्थः। यद्वा नशब्द एवकारार्थः। इन्द्रमेव त्वां जानन्तः। इति सायणः॥

२. [हे इंद्रा], सकळ सवनांमध्यें तुजविषयीं अत्यंत उत्सुक असे [अनेक]उपासक वेगवेगळ्या ठिकाणीं तुला एकट्यालाच भजतात—सुख प्राप्त करून घेऊं इच्छिणारे उपासक वेगवेगळ्या ठिकाणीं [तुलाच भजतात]. म्हणून पैल तीराप्रत नेणाऱ्या नावेप्रमाणें तुलाच [आम्ही] [आपल्या] स्तोत्राच्या अग्रभागीं ठेवितों. [तूंच] इन्द्र अशी कीर्ति यज्ञाच्या योगानें पसरणारे [आम्ही] उपासक—स्तोत्रांच्या योगानें [तूंच] इन्द्र [अशी कीर्ति पसरणारे आम्ही] उपासक, [तुलाच स्तुतीच्या अग्रभागीं ठेवितों].

2. In all soma-festivities [different] [worshippers], fixing their minds on thee, the hero, honour with soma-libations thee alone—thy common self alone—separately— worshippers, desirous of happiness, [honour thy one common self] separately. We therefore place thee at the head of [our] song like a ship that carries [people] across ; [we] worshippers proclaiming [thee] as Indra with [our] sacrifices—[we] worshippers [proclaiming] [thee as] Indra with [our] hymns.

वाय सू. ५७ मं. ५ आणि त्याजवरील टीप पहा.

‘ यश मिळावें म्हणून’=‘ द्युम्नसाता.’ अक्षरशः यशाच्या प्राप्तीविषयीं. इंद्राशीं स्पर्धा केली तर आपल्याला यश मिळणार नाहीं, जर आपण त्याला नमन केलें तर आपणास यश येईल, आपणाला कीर्ति मिळेल अशा समजुतीनें, इतका भावार्थ आहे.

‘ सवनें ’=‘सवनानि.’ म्हणजे ज्यांत सोमरस काढिला जातो आणि त्यासहित हविरन्न अर्पिलें जातें अशा उपासना.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ‘अनम्नत इन्द्राय’ यांजमध्यें संधि न करणें अवश्य आहे.

---

२. भावार्थः ‘ हे इन्द्रा, तुझे उपासक जरी अनेक आहेत, तरी तूं एकच आहेस, आणि सर्व ठिकाणीं तूं एकच रूपानें आणि एकलाच असतोस. तुला तुजवर तत्पर असे उपासक प्रत्येक सोमपानाच्या वेळीं सोम अर्पण करून भजतात. सुखाची इच्छा करणारे जन तुलाच भजतात. म्हणूनच आम्हीहि, पैलतीरीं नेऊन पोंहचविणाऱ्या नौकेप्रमाणें, तुलाच उपास्य देवांच्या अग्रभागीं ठेवून

वि त्वा ततस्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः
सक्षन्त इन्द्र निःसृजः ।
यद्गव्यन्ता द्वा जना स्वऽर्यन्ता समूहसि ।
आविष्करिक्रद्वृषणं सचाभुवं वज्रमिन्द्र सचाभुवम् ॥ ३ ॥

वि । त्वा । ततस्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य ।
निःऽसृजः । सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः ।
यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वः । यन्ता । सम्ऽऊहसि ।
आविः । करिक्रत् । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचा-
ऽभुवम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. अवस्यवः (=रक्षणमिच्छन्तो) मिथुनाः (=मिथुनानि) गव्यस्य व्रजस्य (=गवां संबन्धिनः समूहस्य) साता (=सातौ लब्धौ निमित्ते सति) निःसृजः (=निःशेषेण हविरादीनि प्रयच्छन्तस्) त्वा (=त्वां) वि ततस्रे (=स्तोत्रैर्बाधन्ते=अत्यन्तमेव स्तोत्रैर्भजन्ते)—हे इन्द्र, सक्षन्तः (=संभजमानाः सन्तो) निःसृजः (=निःशेषेण हविरादीनि प्रयच्छन्तो) [वि ततस्रे=स्तोत्रैरत्यन्तं सेवन्ते] । यद् (=यस्मात् कारणात्) [त्वं] गव्यन्ता (=गव्यन्तौ=गा आत्मन इच्छन्तौ=गवोपलक्षितं धनमिच्छन्तौ) [अपि च] स्वः (=स्वर्गं) यान्ता (=यान्तौ=यातुमुद्यतौ) द्वा जना (=द्वौ जनौ =जायापतिरूपौ) समूहसि (=संयुक्तौ वहसि=संगतौ रक्षसि) । वृषणं (=वर्षणवन्तं=बलोपेतं) सचाभुवं (=तव सहायम्) आविष्करिक्रत् (=पुनःपुनरपि प्रकटयन्)—हे इन्द्र, सचाभुवं (=सहायभूतं) [तव] वज्रम् [आविष्करिक्रत्= पुनःपुनरपि प्रकटयन्] [समूहसि=संगतौ रक्षसि] ॥

अवस्यवः । इन्द्रायात्मने तृप्तिमिच्छन्तः । ... समूहसि । संयुक्तयोरेवाभिमतं स्वर्गादिकं प्रापयसि । इति सायणः ॥

तुझें स्तवन प्रथम करितों. आणि यज्ञांच्या आणि स्तोत्रांच्या योगानें तुझी कीर्ति पसरून तूंच इंद्र आहेस, दुसरा कोणी नाहीं असें प्रसिद्ध करितों.'

'सवनांमध्यें'=' सवनेषु. ' म्हणजे ज्यांत सोम काढून अर्पण करावयाचा असे जे यज्ञोत्सव त्यांमध्यें.

'तुज वीराविषयीं अत्यंत उत्सुक'= 'वृषमन्यवः'. हा शब्द कठिण आहे. पण दुसऱ्या ठिकाणीं आलेला नाहीं.

३. [हे इंद्रा], रक्षणाची इच्छा करणारीं [उपासकांचीं] जोडपीं सोमाच्या मोठमोठ्या आहुति देऊन गाईंचा गोठा प्राप्त व्हावा म्हणून तुला भजतात—हे इंद्रा, आहुति देऊन [आणि] तत्पर [होऊन भजतात]. कारण कीं गाईंची इच्छा करणाऱ्या [आणि] स्वर्गीं जाणाऱ्या दोघां जनांला तूं एकत्र राखितोस; [आणि] बळवान् [आणि] तुला साहाय्य करणारें [वज्र] तूं प्रगट करीत असतोस—हे इन्द्रा, तुला साहाय्य करणारें वज्र [प्रगट करीत असतोस].

3. Married couples, desirous of [thy] protection, to obtain herds of cows, importune thee with prayers, throwing plentiful libations,—devoted [and], O Indra, throwing plentiful libations; because thou joinest together two persons desirous of bovine wealth [and] seeking to go to heaven: thou, manifesting [thy] powerful ally,—[thy] ally, O Indra, the thunderbolt.

'सुख '=' स्वः'. ऋ. ७. ९०. ६ आणि सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'सुअः' असें 'स्वः'च्या स्थळीं म्हणावें. म्हणजे मग सर्व ऋचा याच वृत्तांत लिहिलेल्या एकाद्या आधुनिक श्लोकाप्रमाणें म्हणतां येते.

---

३. 'हे इंद्रा, गाईंची आणि तशीच जी दुसरी संपत्ति तिची इच्छा करून पुष्कळ स्त्रीपुरुषांचीं जोडपीं तुला सोमाच्या पुष्कळ आहुति देऊन एक मनानें तुला भजतात; कारण कीं गाईंची वगैरे जी संपत्ति, तिची इच्छा करणारीं आणि स्वर्गास जाण्याला प्रवृत्त झालेलीं जीं स्त्रीपुरुषें, त्यांला तूं आपल्या वज्राच्या साहाय्यानें—अतिबळवान् वज्राच्या साहाय्यानें—एकत्र राखितोस.'

'रक्षणाची इच्छा करणारीं '=' अवस्यवः'. अथवा, 'इन्द्र तृप्त किंवा प्रसन्न व्हावा अशी इच्छा करून ' असाहि अर्थ होऊं शकेल, आणि सायणांनीं या स्थळीं तोच अर्थ केला आहे.

'भजतात '=' वि ततस्रे.' 'तंस्' धातूचा अर्थ 'त्रास, दुःख देणें,' 'नाश करणें' असा आहे. त्यावरून फार स्तोत्रें करून त्रास देतात असा अर्थ करावा असा कितीएक पाश्चिम विद्वानां-

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।
शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।
महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ ४ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पूरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः । ससहानः । अवऽअतिरः ।
शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते ।
महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, [त्वं] शारदीः पुरः (=शरत्संबन्धिनीः पुरीः=शरदि भवानि मेघरूपाणि वृत्रस्य शत्रोः पुराणि) अवातिरः (=अनाशयः)—सासहानः (=अतिशयेन अभिभविता सन्) अवातिरः (=अनाशयः) [इति] यत् अस्य (=तस्य) ते (=तव) वीर्यस्य (=शौर्योपेतस्य चरितस्य) पूरवः (=मनुष्या) विदुः (=जानन्ति=तत्तव कर्म जानन्ति) । हे इन्द्र, हे शवसस्पते (=बलस्य स्वामिन्), तम् अयज्युं (=तम् अयष्टारं) मर्त्यं (=मरणधर्माणं) [? वृत्रं] शासः (=निगृहीतवानसि)। [त्वं] महीं (=महतीं पृथिवीं) [तथा] इमा अपः (=इमानि मेघोदकानि) अमुष्णाः (=तस्माद् अपहृतवानसि)—मन्दसानः (=हर्षयुक्तः सन्) इमा अपः (=इमानि मेघोदकानि) [अपहृतवानसि] [इति यत् तव कर्म तत् पूरवो विदुः]॥

तं मर्त्यं मरणधर्माणमयज्युमयष्टारं यज्ञविघातिनं राक्षसादि । ...... इमा अपश्च समुद्रनद्यात्मकान्युदकानि चामुष्णाः । बलादपहृतवानसि । असुरैरन्यैर्वा यज्ञविद्वेषिभिराक्रान्तां भूमिं तत्संबन्धिनीरपश्च तेषां पुराणि भित्त्वापहृतवानसीत्यर्थः । इति सायणः ॥

चा अभिप्राय आहे, तो सायणांनीं केलेल्या पर्यवसानीं अर्थाला अनुसरूनच आहे.

'गाईची इच्छा करणाऱ्या '=' गव्यन्ता.' हा अर्थ अक्षरशः आहे. गाई वगैरे संपत्तीची इच्छा करणारे असा भावार्थ आहे असें वाटतें.

'स्वर्गी जाणाऱ्या'='स्वर्यन्ता.' म्हणजे

४. हे इंद्रा, तूं शरदाचीं नगरें भंगिलींस—मोठा जय मिळवून भंगिलींस, हा जो तुझा पराक्रम, तो मनुष्यें जाणतात; हे बळाच्या प्रभो, तूं त्या यज्ञहीन मर्त्याला शासिता झालास; तूं ही विस्तीर्ण पृथिवी [आणि] हीं उदकें काढून घेता झालास—हर्षयुक्त होऊन हीं उदकें [काढून घेता झालास].

4. That exploit of thine all men have known, that thou didst destroy, O Indra, the autumnal fortresses: thou didst punish, O Lord of might, that unsacrificing mortal; thou didst snatch away the vast Earth [and] these waters—[thou that wast] exhilarated [didst snatch away] these waters.

स्वर्गास जाण्याविषयीं उद्योग करणारीं जीं स्त्रीपुरुषें तीं. स्वर्गाविषयीं अथवा स्वर्गी जाण्याच्या इच्छेविषयीं यापूर्वी ऋग्वेदांत कोठें सांगितलेलें नाहीं, याच ठिकाणीं प्रथम उच्चार आलेला आहे. या संबंधानें ही ऋचा महत्त्वाची आहे.

'एकत्र राखितोस'=' समूहसि.' म्हणजे त्यांचा वियोग एकमेकाला होऊं देत नाहींस, पृथिवीवर गुरें ढोरें इत्यादिक धनाचा आणि मेल्यानंतर स्वर्गसुखाचा लाभ एकत्र करून देतोस असा अभिप्राय दिसतो.

वृत्तसुखासाठीं पहिल्या चरणांत ' गविअस' असें, आणि दुसऱ्यांत ' दुआ' असें 'द्वा'बद्दल आणि ' स्वर्यन्ता 'बद्दल ' सुअर्यन्ता' असें म्हणावें.

---

४. ' हे इंद्रा, तूं वृत्राचीं नगरें फोडून त्याला जिंकिलेंस, आणि त्याजपासून ही विस्तीर्ण पृथिवी आणि हीं मेघोदकें हिरावून घेतलींस, हा जो तुझा मोठा पराक्रम, तो सर्व मनुष्यांस ठाऊक आहे' असा भावार्थ.

' शरदाचीं नगरें '=' पुरः शारदीः'. म्हणजे शरदतूंतील जे ढग पाण्याचा अवरोध करितात आणि आकाशांत असतात, तींच कोणीएक नगरें अथवा किल्ले. ते इंद्रानें फोडिले असें तात्पर्य. अथवा 'दर वर्षास बांधलीं जाणारीं जीं मेघरूप नगरें तीं' असा अर्थ करावा. निर्वचन कसेंहि घेतलें तरी ' शारदीः पुरः' म्हणजे मेघरूप जीं नगरें तीं इतकें खरें.

' बळाच्या प्रभो '=' शवसः पते.' म्हणजे ज्याच्या आज्ञेखालीं सकळ सामर्थ्य असतें तो. ' शवसः पति ' हें जसें इंद्राला लाविलेलें आढळतें, तसेंच अग्नीला आणि सोमदेवाला लाविलेलें आढळतें.

आदित्ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदेषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
चकर्थ कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।
ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदेषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ । सखिऽयतः । यत् । आविथ ।
चकर्थ । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे ।
ते । अन्याम्ऽअन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥५

भाषायाम्.

५. हे वृषन् (=सेचनसमर्थ=वीर) [इन्द्र], यत् (=यतो हेतोस्) [त्वं] मदेषु (=सोमजनितेषु हर्षेषु सत्सु) उशिजः (=त्वां कामयमानान् उपासकान्) आविथ (=रक्षसि)—यत् (=यतो हेतोः) सखीयतः (=त्वां सखायमात्मन इच्छत उपासकान्) आविथ (=रक्षसि) आद् इत् (=अतो हेतोरेव) ते (=तव) अस्य वीर्यस्य (=तद्रक्षणरूपस्य वीरकर्मणश्) चर्किरन् (=स्तुतिं कुर्वन्ति)। [त्वं] पृतनासु (=संग्रामेषु) एभ्यः प्रवन्तवे कारं चकर्थ (=तेभ्य उपासकेभ्यो जेतुं सिंहनादं करोषि=ते यथा विजयिनो भवन्ति तथा तेषां पक्षे सिंहनादं करोषि)। [तदनन्तरं] ते [भक्ता] अन्यामन्यां नद्यम् (=एकैकां नदीम्=एकैकक्रमेण सर्वा अपि नदीः) सनिष्णत (=संभजन्ते=शत्रुसकाशाल्लभन्ते)—श्रवस्यन्तः (=शत्रोर्धनं संग्रामजयेन लब्धुमिच्छन्त) [उपासका] [अन्यामन्यां नद्यं=क्रमेण सर्वा नदीः] सनिष्णत (=शत्रुसकाशाल्लभन्ते)॥

नद्यं नादं (?) संतोषम्...इति सायणः ॥

'यज्ञहीन मर्त्याला'=' मर्त्यम् अयज्युम्.' म्हणजे येथें वृत्ररूप असुर घेतला पाहिजे असें आम्हांस वाटतें. आणि वृत्राकडे न घेतलें तर 'मर्त्यम् अयज्युम्' म्हणजे इंद्राप्रीत्यर्थ यज्ञयागादिक आराधना न करणारे जे अनार्य जन ते असा अर्थ घ्यावा; आणि त्याच्यापासून ही पृथिवी आणि हीं उदकें हिसकावून घेतलीं याचा अर्थ, हा देश आणि ह्या देशांतील ह्या नद्या वगैरे त्या अनार्य जनांपासून हिसकावून घेऊन आमचे पूर्वज, जे आर्य लोक, त्यांस दिलीं.

'हर्षयुक्त'=' मन्दसानः'. म्हणजे सोमपानानें आनंदित होऊन, आर्य उ-

५. हे वीर्यवान् [इन्द्रा], तुला [सोमपानापासून] हर्ष झाला म्हणजे तूं त्वत्परायण भक्तांला रक्षितोस—[तुझ्या] मित्रत्वाची इच्छा करणाऱ्या [उपासकां]ला तूं रक्षितोस, म्हणूनच त्या तुझ्या पराक्रमाची [ते भक्तजन] स्तुति करितात. तूं त्यांला संग्रामांमध्यें जय येण्यासाठीं सिंहनाद करितोस. [नंतर] ते एकीमागून एक नदीप्रत पावतात—लूट मिळावी अशी इच्छा करणारे जे भक्त, ते [एकीमागून एक नदीप्रत] पावतात.

5. As thou dost protect, O brave [Indra], [thy] loving worshippers, whenever exhilarated by the Soma—as thou dost protect [thy worshippers] who seek thy friendship, so indeed do they praise that exploit of thine: thou raisest a war-cry for them that they may conquer; they [then] obtain one river after another—they, desirous of the enemy's wealth, obtain [one river after another].

पासक जे त्यांणीं अर्पण केलेला सोम पिऊन आनंदित होऊन.

वृत्तासाठीं ‘ वीरिअस्य ’ असें पहिल्या पादांत, आणि ‘ मर्तिअम् ’ असें दुसऱ्यांत म्हणावें लागतें.

५. ‘ हे इंद्रा, तुजवर प्रीति करणारे आणि तूं मित्र व्हावास अशी इच्छा करणारे जे तुझे भक्त, त्यांला तूं सोमरसाच्या भरांत रक्षितोस, आणि समरांगणांत त्यांजला जय यावा म्हणून त्यांच्या पक्षानें सिंहनाद करितोस, आणि मग ते विजयी होतात आणि शत्रूची भूमि आणि शत्रूच्या नद्या एकामागून एक हिसकावून घेतात, म्हणूनच तुझा हा जो पराक्रम, त्याची स्तुति भक्तजन करितात,’ असा भावार्थ.

‘ हर्ष’=‘ मदेषु.’ अनेकवचनानें तात्पर्य इतकेंच कीं जेव्हां जेव्हां हर्ष होत असतो तेव्हां तेव्हां, त्या त्या प्रसंगीं.

‘ त्या तुझ्या पराक्रमाची ’=‘ ते अस्य वीर्यस्य.’ म्हणजे तूं रक्षितोस, आणि तुझ्या रक्षणाच्या योगानें शत्रूच्या अधिकारांतील प्रदेश आणि नद्या तुझ्या भक्तांच्या हातीं येतात, हा जो तुझा पराक्रम आणि प्रसाद, त्याची असें समजावयाचें.

‘ स्तुति करितात ’=‘ चकिरन्.’ सायणाचार्य अर्थ निराळा करितात. पण ऋ. ४. ३१. ६ आणि ४. ३१. २ आणि ४. ३६. १ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. त्यावरून आमचा अर्थ सप्रमाण आहे असें होईल.

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः
स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रिन् चिकेतसि ।
आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्म श्रुधि नवीयसः ॥ ६ ॥

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधि ।
हविषः । हवीमऽभिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः ।
यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिकेतसि ।
आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधि । नवीयसः ॥६

भाषायाम्.

६. अस्या उषसः (=अस्याम् उषसि=अस्मिन्नुषःकाले) नः (=अस्माकम्=अस्माकं यज्ञम्) [इन्द्र] उतो जुषेत हि (=अपि नाम सेवेतैव)— [हे इन्द्र], हवीमभिः (=आह्वानैः=अस्माकमाह्वानद्वारा) अर्कस्य हविषः (=स्तोत्रस्य हविषश्च) बोधि (=बुध्यस्व=इदं स्तोत्रं हविश्च जानीहि)—स्वर्षाता (=स्वःसातौ=धनस्य लाभे निमित्ते सति कृतैर्) हवीमभिः (=आह्वानैः) [अर्कस्य हविषः=बोधि=स्तोत्रस्य हविषश्च जानीहि] । हे वज्रिन् (=वज्रधर) इन्द्र, यत् (=यतः कारणात्) [त्वं] मृधो हन्तवे (=शत्रून् हन्तुं=शत्रुहननाय) वृषा चिकेतसि (=वीरोवबुध्यसे=वीर्यवत्तमोसीति ज्ञायसे) [अतः कारणात्] अस्य मे नवीयसो वेधसः (=अस्य मम अत्यन्तनूतनस्य कवेः)—नवीयसः (=अत्यन्तनूतनस्य कवेः) मन्म (=स्तोत्रम्) आ श्रुधि (=आभिमुख्येन शृणु=आगत्य शृणु) ॥

अयमिन्द्रो नोस्माकं संबन्धिनीमस्या उषसः । कर्मणि षष्ठी । एतामुषसं सुत्याहः- (?) संबन्धिनमुषःकालमुतो जुषेत । अपि नाम सेवेत । उषस्येवास्माकमयमिन्द्रो यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । इति सायणाचार्याः ॥

‘ एकामागून एक नदीप्रत पावतात ’ =‘ अन्यामअन्यां नद्यं सनिष्णत. ’ म्हणजे शत्रूंच्या ताब्यांत असलेल्या ज्या नद्या, त्या इंद्रभक्तांच्या अधिकाराखालीं एक एक येऊं लागतात असा अभिप्राय आम्ही समजतों. कारण सर्व ऋचेचा जो श्लोक, त्याला तसला अभिप्राय चांगला जुळतो.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ‘ वीरिअस ’, दुसऱ्यांत ‘ एभिअः ’, आणि तिसऱ्यांत ‘ नदिअं ’ असें म्हणावें लागतें.

६. [इंद्र] आज प्रभातकाळीं आमच्या यज्ञाचें सेवन करो. [हे इंद्रा], [आम्ही ज्या] हाका [मारितों] त्यांच्या योगेंकरून [आमचें] स्तोत्र [आणि] हवि हीं जाण—धनलाभासाठीं [ज्या] [आमच्या] हाका, त्यांच्या योगेंकरून [आमचें स्तोत्र आणि हवि] [जाण]. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, ज्यापेक्षां शत्रूंला मारण्यासाठीं तूं वीर्यवान् आहेस असें लोक जाणतात, [त्यापेक्षां] अगदी नूतन कवि हा जो मी, त्या माझें स्तोत्र—मज अगदी नूतन कवीचें स्तोत्र तूं ऐक.

6. May [Indra] enjoy our [sacrifice] this morning.—Do thou, [O Indra], know our hymn [and our] sacrifice through [our] invocations—[our] invocations for the acquisition of wealth. Inasmuch as, O Indra, O wielder of the thunderbolt, thou art known [to be] the hero for destroying the enemies, [hear thou], therefore, [this] hymn of me, the newest poet—hear the hymn [of me] the newest [poet].

---

६. ' हे इंद्रा, तूं आज प्रभातकाळीं येऊन आमच्या यज्ञाचा उपभोग घे. आम्ही ज्या तुला धनलाभासाठीं हाका मारीत आहों, त्या ऐकून तूं ये आणि हें आमचें स्तोत्र आणि हवि पहा. हे इंद्रा, ज्यापेक्षां तूं वीर आहेस तो हिंसक शत्रूंचा नाश करण्यासाठीं आहेस असें लोक जाणतात, त्यापेक्षां मी जो हा अगदी नवीन कवि आहें, त्या माझें स्तोत्र तूं ऐक' असा अभिप्राय आहे.

या ऋचेंत प्रथम तृतीयपुरुषीं निर्देश असून मग द्वितीयपुरुषीं वचन फिरलें आहे. पण याचीं उदाहरणें वेदांत जिकडे तिकडे आहेतच.

' अगदी नूतन कवि जो मी, त्या माझें स्तोत्र '=' मे अस्य नवीयसः मेधसः मन्म.' परुच्छेप ऋषि आपणास अगदी नवीन कवि मानितो, आणि नूतन कवीचें नूतन स्तोत्र इंद्रास मान्य होईल असें इच्छितो. कारण नवीन स्तोत्रांवर देवांची भक्ति विशेष असते.

वृत्तासाठीं ' हि ' आणि ' अकस्य ' यांजमध्यें संधि न करणें, ' स्वर्षाता 'बद्दल ' सुअर्षाता ' वाचणें, आणि तिसऱ्या चरणांत ' अस्य 'च्या ठिकाणीं ' असिअ ' असें वाचणें इतकें अवश्य आहे.

त्वं तमि॑न्द्र वावृधा॒नो अ॑स्म॒युर॑मित्र॒यन्तं॑ तुविजा॒त॒ मर्त्यं॒ वज्रे॑ण शूर॒ मर्त्य॑म् ।
ज॒हि यो नो॑ अघा॒यति॑ शृणु॒ष्व सु॒श्रव॑स्तमः ।
रि॒ष्टं न याम॒न्नप॑ भूतु दु॒र्मति॒र्विश्वाप॑ भूतु दु॒र्मतिः॑ ॥ ७ ॥ २० ॥

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒स्म॒ऽयुः । अ॒मि॒त्र॒ऽयन्त॑म् । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । मर्त्य॑म् । वज्रे॑ण । शू॒र॒ । मर्त्य॑म् ।
ज॒हि । यः । नः॒ । अ॒घ॒ऽयति॑ । शृ॒णु॒ष्व । सु॒श्रव॑ःऽतमः ।
रि॒ष्टम् । न । याम॑न् । अप॑ । भू॒तु॒ । दुः॒ऽम॒तिः । विश्वा॑ । अप॑ । भू॒तु॒ । दुः॒ऽम॒तिः ॥ ७ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, हे तुविजात (=जातबलवन्), वावृधानः (=अस्माकं स्तोत्रैरत्यन्तं वर्धितः) अस्मयुः (=अस्मान् भक्तान् कामयमानस्) त्वं तम् अमित्रयन्तं मर्त्यं (=तं वक्ष्यमाणं शत्रुत्वमाचरन्तं मरणधर्माणं पुरुषं)—हे शूर, [तं] मर्त्यं वज्रेण जहि (=मारय) यः नः (=अस्माकम्) अघायति (=पापमिच्छति=अस्मभ्यं दुःखमिच्छति) । हे सुश्रवस्तम (=अत्यन्तं शोभनश्रवण), शृणुष्व (=वक्ष्यमाणं वचनं शृणु) । दुर्मतिः (=दुर्जनानां मतिः=शत्रूणां दुष्टा मती) रिष्टं न (=हिंसितं भग्नम् अन इव) यामन् (=यामनि=मार्गे) अप भूतु (=अपभवतु=अस्मान् प्रति आयातुमुद्यता मार्ग एव तिष्टतु मास्मान् प्राप्नोतु)—विश्वा दुर्मतिः (=सर्वापि शत्रूणां दुष्टा मतिः) अप भूतु (=दूर एव तिष्टतु मास्मान् प्रत्यायातु) ॥

---

७. हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार आहे. यांत ऋषि अभीष्ट वर मागत आहे. तो हा कीं, : हे महाप्रबळ इंद्रा, या प्रकारेंकरून आमच्या स्तोत्रांनीं ज्याला उत्साह आणिला आहे असा जो तूं, तो आमचा मित्र होऊन आम्हांविषयीं वैर करणाऱ्या आणि आमचें वाईट करूं इच्छिणाऱ्या मनुष्याला आपल्या वज्रानें मारून टाक, तूं भक्तांची प्रार्थना ऐकून घेण्याविषयीं अत्यंत सादर असतोस, त्यापेक्षां ही आमची प्रार्थना तूं ऐक; कीं, आमचें वाईट व्हावें म्हणून जर कोणी शत्रूनें आपली वाईट इच्छा आम्हांवर प्रेरिली, तर ती गाड्याप्रमाणें रस्त्यावरच

७. तर हे प्रबळ इंद्रा, [आमच्या स्तोत्रांच्या योगेंकरून] अतिमहान् झालेला आणि आमच्यावर प्रीति करणारा जो तूं, तो [आमचें] वैर करणारे जे मर्त्य लोक त्यांला—हे शूरा, त्या मर्त्याला, वज्रानें [मार]. जो कोणी आमचें वाईट करूं इच्छितो, [त्याला] तूं मारून टाक. उत्तम रीतीनें ऐकून घेत असणारा जो तूं, तो [आमचें] ऐकून घे. मोडलेल्या [गाडी]प्रमाणें [आमच्या शत्रूंची] दुष्टःबुद्धि मार्गातच राहो — सर्व दुष्ट बुद्धि दूर राहो.

7. Do thou, O mighty Indra, invigorated greatly [by our hymns], befriending us [strike] that mortal —strike, O brave Indra], the mortal who bears enmity to us, who wishes evil unto us.. Hear thou, who hearest best. May the evil wish [of our enemies] stay away on the road like a broken [cart] may all evil wish stay away.

मोडून पडो, आम्हांजवळ येऊन न पोंहचो—सकळ दुर्मति म्हणून जेवढी असेल तेवढी आम्हांपासून दूर राहो' असा भावार्थ आहे.

'अतिमहान् झालेला'='वावृधानः'. अक्षरशः अतिशय वाढलेला. स्तोत्रांनीं देव वाढतात, म्हणजे त्यांस अधिक बळ येतें अशा समजुतीचे मंत्र अथवा उल्लेख वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेच आहेत.

'मार्गातच राहो'='यामन् अप भूतु.' ही उपमा चमत्कारिक, पण अर्थ चांगल्या स्पष्ट रीतीनें दर्शविणारी आहे. मार्गांत गाडी मोडून पडली म्हणजे जशी लवकर येत नाहीं, अथवा कधींहि येत नाहीं, तशी शत्रूची वाईट इच्छा आम्हांप्रत येऊन बाधा न करितां रस्त्यांत मोडून जणूं पडो, असा भावार्थ.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'त्वं'बद्दल 'तुअं,' आणि 'मर्त्य'च्या बद्दल दोनी ठिकाणीं 'मर्तिअं' असें वाचावें लागतें.

सूक्तम् १३२.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । इन्द्रो देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ।

त्वया॑ व॒यं म॑घवन्पू॒र्व्ये॑ धन॒ इन्द्र॑त्वोताः सासह्याम पृतन्य॒तो व॑नु॒याम॑ वनु॒ष्य॒तः ।
नेदि॑ष्ठे अ॒स्मिन्नह॒न्यधि॑ वोचा॒ नु सु॒न्व॒ते ।
अ॒स्मिन्य॒ज्ञे वि च॑येमा॒ भरे॑ कृ॒तं वा॑ज॒यन्तो॒ भरे॑ कृ॒तम् ॥ १ ॥

त्वया॑ । व॒यम् । म॒घ॒ऽव॒न् । पू॒र्व्ये॑ । धने॑ । इन्द्र॑त्वाऽऊताः । स॒स॒ह्याम॒ । पृ॒तन्य॒तः । व॒नु॒याम॑ । व॒नु॒ष्य॒तः ।
नेदि॑ष्ठे । अ॒स्मिन् । अह॑नि । अधि॑ । वो॒च॒ । नु । सु॒न्व॒ते ।
अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । वि । च॒ये॒म॒ । भरे॑ । कृ॒तम् । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । भरे॑ । कृ॒तम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मघवन् (=धनवन्), इन्द्रत्वोताः (=इन्द्रेण त्वया रक्षिता) वयं पूर्व्ये धने (=अस्मिन् पुरोवर्तिनि समीपवर्तिनि युद्धे) त्वया (=त्वया साधनेन=तव प्रसादात्=तव रक्षणेन) पृतन्यतः (=शत्रून्) सासह्याम (=अतिशयेन अभिभवेम)—वनुष्यतः (=अस्मत्प्रहाराय अस्मज्जयायागच्छतः शत्रून्) वनुयाम (=जयेम) । नेदिष्ठे (=अतिशयेन समीपवर्तिनि) अस्मिन् अहनि (=युद्धदिवसे=संग्रामप्रसङ्गे) सुन्वते नु अधि वोच (=सोमम् अभिषुण्वते भक्तायैव अधिकं ब्रूहि=तव भक्तस्यैव पक्षपाती भव) । अस्मिन् यज्ञे (=इदानीं क्रियमाणेन यज्ञेन साधनेन) [वयं] भरे (=संग्रामे) कृतं (=संपादितं गवाश्वादिकं धनं) वि चयेम (=विविक्तं करवाम=शत्रुभ्योपहराम)—वाजयन्तः (=शत्रोर्धनमात्मन इच्छन्तो) [वयं] भरे कृतं [वि चयेम] (=संग्रामे शत्रोर्धनं तत्सकाशादपहरेम) ॥

मघवन् । मघः सौख्यम् । तद्वन्निन्द्र । ...... पूर्व्ये धनेऽस्मिन् यज्ञे नेदिष्ठेऽत्यन्तसंनिहितेऽस्मिन्नहन्यभिषवयुक्तेऽद्यतनेऽहनि सुन्वते यजमानाय तदर्थमधिवोच । तं हविःप्रदं यजमानं यज्ञं वा नु क्षिप्रमधिकं ब्रूहि । इति सायणः ॥

सूक्त १३२.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता— इंद्र. वृत्त— अत्यष्टि.

१. हे मघवन्, हे इन्द्रा, त्वां रक्षिलेले [असे जे] आम्ही, [ते] तुझ्या प्रसादानें ह्या जवळ आलेल्या युद्धांत [आम्हांबरोबर] लढूं इच्छिणाऱ्या शत्रूंला जिंकून टाकूं असें कर—वैर करणाऱ्यांचा पाडाव करूं असें कर. हा जो दिवस जवळ आला आहे, त्या दिवसीं तूं [आपल्या] सोमयाजी उपासकाचाच पक्ष घे. या यज्ञाच्या योगानें आम्ही युद्धामध्यें लूट मिळवूं—लूट मिळविण्याची इच्छा करणारे जे आम्ही, ते युद्धामध्यें लूट [मिळवूं असें कर].

HYMN 132.

To *Indra*. By *Paruchchhepa* son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*.

1. May we, protected by thee, O powerful Indra, overpower, under thy auspices, our enemies in the approaching battle—may we conquer those desirous of conquering [us]. On this impending day take thou the part of him who presses [the Soma for thee]. May we through [the means of] this sacrifice gather booty in the battle—[may we] desirous of booty [gather] booty in the battle.

---

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच असून इंद्राविषयींच आहे.

या पहिल्या मंत्राचा अर्थ नीट समजण्यासाठीं अशी कल्पना करणें अवश्य आहे कीं, कांहीं एक मोठा युद्धप्रसंग आला आहे, आणि त्यांत आपणाला जय मिळून शत्रूचा देश आणि धनदौलत आपणास मिळावी, असा हेतु धरून परुच्छेप आणि त्याचे इष्टमित्र युद्धाची तयारी करीत आहेत; आणि आपला हेतु सिद्धीस जावा म्हणून लढाईच्या पूर्वी इंद्राप्रीत्यर्थ यज्ञ करून त्याला हवि आणि

सोम अर्पण करून ऋषि हें सूक्त म्हणत आहे, आणि प्रार्थीत आहे.

'हे इन्द्रा, त्वां रक्षिलेले'=' इन्द्र-त्वोताः'. हा समास फार चमत्कारिक आहे यांत संशय नाहीं. आणखी एकदा हा शब्द आला आहे (ऋ. ८. १९. १६ पहा).

'सोमयाजी उपासकाचाच पक्ष घे' =' अधि वोच नु सुन्वते.' म्हणजे आम्ही सोम काढून तुझी भक्ति करणारे जे भक्त त्यांचा. प्राचीन काळचे उपासक अथवा सोमयाजी आणि वीर हे एकच होते. आणि ते आधुनिक सोमयाजींपासून आणि वीरांपासून भिन्न असत असें या ऋचेवरून होतें. जे सोम काढून यज्ञ करीत, तेच लढत असत, आणि जे लढत असत ते यश यावें म्हणून सोम काढून यज्ञ करीत असत. आतां जसें ब्राह्मणांनीं मात्र यज्ञ करण्याचें पुण्य घ्यावें आणि लढण्याचें काम क्षत्रियांनींच करावें, क्षत्रियांचें काम ब्राह्मणांनीं अथवा ब्राह्मणांचें काम क्षत्रियांनीं करूं नये असें समजतात, तसें पूर्वीं नसे; कारण आधुनिक काळाप्रमाणें वेदकाळीं अशा प्रकारचा जातिभेदच नव्हता. आधुनिक काळीं कोणता श्रोत्री, कोणता याज्ञिक, कोणता पुरोहित अथवा कोणता ऋषि (सूक्तें रचणारा कवि) असें प्रार्थील कीं, 'हे देवा इंद्रा, हा मी यज्ञ करीत आहें हा तूं मान्य करून घे, आणि आम्हांला लढाईत जय मिळे आणि शत्रूचा देश आणि त्याची संपत्ति आमचे हातीं लागे असें कर?'

'या यज्ञाच्या योगानें'=' अस्मिन् यज्ञे.' अक्षरशः अर्थ 'या यज्ञांत' इतकाच आहे. युद्धप्रसंग अगदी जवळ येऊन ठेपला आहे म्हणून या युद्धाच्या संबंधाच्या यज्ञांत अथवा या यज्ञाच्या पुढें येणाऱ्या युद्धांत असें म्हणावयाचें, तसें न म्हणतां 'या यज्ञांत' इतकेंच म्हटलें आहे असें आम्हांस वाटतें. अथवा 'यज्ञे' म्हणजे 'यज्ञिये' (भरे) असें रूप आणि असा संबंध घेऊन निर्वाह केला तर 'ज्याच्या संबंधानें यज्ञ करण्यास योग्य अशा या युद्धांत' असा अर्थ होऊं शकेल, तो घ्यावा कीं काय?

'लूट'=' कृतम्.' ऋ. ९. ९७. ५८ 'भरे कृतं वि चिनुयाम शश्वत्' आणि ऋ. १०. १०२. २ 'भरे कृतं वि अचेत्' हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. ही लूट म्हणजे केवळ युद्धामध्यें शत्रूंनीं आणिलेलीं शस्त्रें, आयुधें, धन, कपडेलत्ते, घोडे, रथ, अन्न हीच लूट समजावयाची नाहीं, तर शत्रूवर जय मिळाल्यानंतर त्याचा देश, त्याची घरची संपत्ति, गुरेंढोरें, घरें, बागबगीचे इत्यादिक जी संपत्ति तिचाहि समावेश होतो असें समजलें पाहिजे. जेथें जेथें

सोंख ता० १ पासून ता० ३१ डिसेंबरपर्यंत.

	रु. आ.
रावसाहेब त्रिंबकराय वृजराई परागी	६— ६
सुपरीनटेंडेंट ऐज्युकेशन सोसायटीप्रेस	९८— ०
रा. रा. सेक्रेटरी नेटिव लायब्ररी धार	६— ६
,, ,, बळवंतराव आबाजी देशपांडे	६— ०
,, ,, दासो श्रीधर	६— ६
सिटि लायब्रेरी उमरावती	६— ६

Registered No. 110 of 1878.

NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

सूचना.

	रु.	आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६	०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षाचे	०	६
फुटकळ दर प्रतीस	०	१०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdev Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 4. JANUARY 1879. MONTHLY PART 34.

पुस्तक ३. अंक ४. जानुआरी सन १८७९. मासिक भाग ३४.

मुंबईंत

“निर्णयसागर” छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.)

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

'लूट' अशा अर्थाचे 'धन,' 'वाज,' 'रयि,' 'कृतम्' इत्यादिक शब्द वेदांत येतात, तेथें तेथें हाच अर्थ समजावयाचा आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'पूर्विए,' असें म्हणणें, आणि दुसरा चरण पदपाठांत आहे तसा वाचणें, इतकें अवश्य आहे.

D 1

स्वर्जेषे भरं आप्रस्य वक्मन्युषर्बुधः स्वस्मिन्नञ्जसि क्राणस्य स्वस्मिन्नञ्जसि ।
अहन्निन्द्रो यथा विदे शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः ।
अस्मत्रा ते सध्र्यक् सन्तु रातयो भद्रा भद्रस्य रातयः ॥ २ ॥

स्वःऽजेषे । भरे । आप्रस्य । वक्मनि । उषःऽबुधः । स्वस्मिन् । अञ्जसि ।
क्राणस्य । स्वस्मिन् । अञ्जसि ।
अहन् । इन्द्रः । यथा । विदे । शीर्ष्णाऽशीर्ष्णा । उपऽवाच्यः ।
अस्मऽत्रा । ते । सध्र्यक् । सन्तु । रातयः । भद्राः । भद्रस्य । रातयः ॥ २

भाषायाम्.

२. इन्द्रः स्वर्जेषे (=सुखसाधने) आप्रस्य वक्मनि (=शूरस्य मार्गभूते) उषर्बुधः स्वस्मिन् अञ्जसि (=प्रातःकाले प्रबुध्यमानस्य भक्तस्य स्वभूते कपटरहिते)—क्राणस्य स्वस्मिन् अञ्जसि (=यजनकर्मकर्तुः स्वभूते कपटरहिते) [एतादृशे] भरे (=संग्रामे) [शत्रून्] यथा विदे अहन् (=येन प्रकारेण ज्ञायते तेन प्रकारेण हतवान्=हन्तीति ज्ञायत एव)। [इन्द्रः] शीर्ष्णाशीर्ष्णा (=सर्वैः शीर्षभिः=सर्वैः पुरुषैः) उपवाच्यः (=स्तवनीयो) [भवति]। [हे इन्द्र], ते रातयः (=तव दानानि=त्वद्दत्तानि धनानि) अस्मत्रा (=अस्मासु) सध्र्यक् सन्तु (=सध्रीचीनाः सन्तु=सहस्थिता भवन्तु)—भद्रस्य (=कल्याणस्य) [तव] भद्रा रातयः (=कल्याणानि दानानि) [अस्मत्रा सध्र्यक् सन्तु=अस्मासु संहिता भवन्तु] ॥

अस्याः प्रथमः पादो दुर्बोधः सायणेनैवं व्याख्यातः। अयमिन्द्रः स्वर्जेषे स्वर्गगमनसाधने भरे संग्रामे। युद्ध आभिमुख्येन हतस्य स्वर्गो द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनावित्यादिस्मृतिषु प्रसिद्धः। आप्रस्यापनशीलस्य शत्रुवधायेतस्ततो व्याप्तस्य......शूरस्य वक्मनि मार्गभूते स्वस्मिन् स्वभूतेञ्जस्यभिव्यक्तिमति कपटादिरहिते। पुनः स एव विशेष्यते। स्वस्मिन्नञ्जसि स्वकीयेञ्जसि मुखे (?)। महति संग्रामे। यद्वा स्वस्मिन्नञ्जसि शत्रौ स्वयमेवाप्रच्छन्नत्वेनागते सत्यहन् शत्रून् हिनस्ति। कस्य संग्राम इति तदुच्यते। आप्रस्यापनशीलस्य आ समन्तादिन्द्रस्य प्रीणयितुर्वा। उषर्बुधः उषःकालेतुशनाय प्रबुध्यमानस्य। क्राणस्य यागं कुर्वाणस्य। ...अस्य यजमानस्य शत्रूनहन्। हिनस्ति। अतः कारणादयमिन्द्रः शीर्ष्णाशीर्ष्णोपवाच्यः। सर्वेषां शिरसा प्रणम्यः स्तुत्यः। ...... तत्र दृष्टान्तः। यथा विदे सर्वज्ञाय शिरसा प्रणतिः

२. सुख मिळवून देणारा जो संग्राम, जो प्रभातकाळीं उठणाऱ्या [आणि] युद्ध करण्याविषयीं उद्युक्त अशा वीराचा जणुं निष्कपट मार्गच—उपासना करणाऱ्याचा जो स्वताहाचा निष्कपट मार्गच, त्या संग्रामांत इंद्र [शत्रूंला] मारीत असतो हें ठाऊकच आहे. इन्द्र प्रत्येक मनुष्यानें स्तवण्यास योग्य आहे.—[हे इन्द्रा], तूं दिलेलीं दानें आम्हांमध्यें एकत्र मिळून राहोत—तुज कल्याणकारकाचीं कल्याणकारक दानें [एकत्र मिळून राहोत].

2. In the battle, in which happiness is obtained through victory, which is the road of the hero, which is the proper straightforward road of the worshipper that rises in the early dawn—which is the proper straightforward road of the active worshipper, Indra kills [the enemy], as is well-known. He is worthy of being praised by each head.—May thy gifts, [O Indra], be collected together in us—the happy gifts of thee who art happy.

---

२. ह्या ऋचेचा पहिला चरण फार कठिण आहे. त्याचें भाषांतर आम्हीं सायणांस अनुसरून केलें आहे. सायणांनीं तरी निरुपायामुळें कसा तरी निर्वाह केला आहे असें उघड दिसतें, (भाषेखालीं उतरून घेतलेला भाष्याचा उतारा पहा).

केलेल्या भाषांतराचा भावार्थः—' शूराचा केवळ मार्ग, आणि इंद्रभक्ताचा निष्कपट मार्ग असा जो संग्राम, त्यांत इंद्र आपल्या भक्ताचे शत्रु मारून टाकीत असतो; हें सर्वांस ठाऊक आहे. यास्तव प्रत्येक मनुष्यानें त्याची स्तुति करण्यास योग्य होय. तर हे इंद्रा, त्वां दिलेल्या ज्या आमच्या संपत्ति, त्या आमच्या घरीं स्थिर राहून एकत्र राहोत, एक जाऊन एक राहील असें न होओ; कारण त्वां दिलेल्या संपत्तीच्या देणग्या कल्याणकारक आहेत.'

' आम्र,' ' वक्म,' ' अञ्जस् ' हे तीन शब्द कठिण आहेत, कारण त्यांचीं प्रयोगान्तरें मिळत नाहींत.

' एकत्र मिळून राहोत '=' सध्र्यक् सन्तु.' म्हणजे आमच्या एकट्याच्याच घरीं निवास करोत.

पहिला चरण जसा अर्थाला अवघड आहे, तसा तो वृत्तालाहि खडबडीत आहे. ' स्वर्जेषे ' इत्यादीच्या स्थळीं 'सुअर्जेषेए भर आपरेसिअे । वक्मन्युषर्बुधः सुअस्मिन्नञ्जसि' असें वाचलें तर अक्षर-

तत्तु प्रयः प्रत्नथा ते शुशुक्कनं यस्मिन्यज्ञे वारमकृण्वत क्षयमृतस्य वारसि क्षयम् ।
वि तद्वोचेरध द्वितान्तः पश्यन्ति रश्मिभिः ।
स घा विदे अन्विन्द्रो गवेषणो बन्धुक्षिद्भ्यो गवेषणः ॥ ३ ॥

तत् । तु । प्रयः । प्रत्नऽथा । ते । शुशुक्कनम् । यस्मिन् । यज्ञे । वारम् । अकृण्वत । क्षयम् । ऋतस्य । वाः । असि । क्षयम् ।
वि । तत् । वोचेः । अध । द्विता । अन्तरिति । पश्यन्ति । रश्मिऽभिः ।
सः । घ । विदे । अनु । इन्द्रः । गोऽएषणः । बन्धुक्षित्ऽभ्यः । गोऽएषणः ॥ ३ ॥

क्रियते स्तूयते च तथैनमित्यर्थः । यद्वा यथा विदे । येन प्रकारेण हन्तव्यं शत्रुं जानासि तं तं प्रहंसि । ...... अथवा यथा विदे यं यं विन्दसे लभसे शत्रुं तं तं मारयसि । अतः कारणात्स्तुत्य इत्यर्थः इति ॥

भाषायाम्.

३· [हे इन्द्र], यस्मिन्यज्ञे वारं (=सर्वैर्वरणीयं) क्षयं (=निवासस्थानम्=आवासस्थानम्=आसनम्) अकृण्वत (=कुर्वन्ति) तत् तु (=तत्र खलु) शुशुक्कनं (=दीप्तं) प्रयः (=अर्पणीयं हविः खलु) प्रत्नथा (=यथा पुरातनकाले तथा) ते (=तवैव) [भवति] ऋतस्य क्षयं (=यज्ञस्य स्थानं) वाः असि (=यज्ञस्थानस्य संभक्ता भवसि)। तत् वि वोचेः (=तव चरितम् अस्मभ्यं कथय)। अध (=अतः कारणादेव हि) द्विता अन्तः (=द्वयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये) [वर्तमानं मेघजलवर्षणरूपं तव चरितं] रश्मिभिः (=सूर्यस्य किरणैः) पश्यन्ति (=प्रत्यक्षत ईक्षन्ते)। स घ (=स खलु) गवेषणः (=गवामन्वेषिता)—बन्धुक्षिद्भ्यो गवेषणः (=तेन सह बन्धुत्वम् आप्नवताम् उपासकानाम् अर्थं गवाम् अन्वेषिता) इन्द्रः अनु विदे (=अनुक्रमेणैव तत्सर्वं जानाति) ॥

भृशमेव दुर्बोधैषा प्रायः सायणमनुसृत्यैव व्याख्यातास्माभिः । सायणाचार्यैरपि कथं कथमपि व्याख्याता । तदेवम् । हे इन्द्र तत्तु खलु प्रसिद्धं प्रयो हविर्लक्षणमन्नं शुशुक्कनमाज्यादिसंयोगेन भृशं दीप्तम् । शुचेर्दीप्तिकर्मण एतद्रूपम् ॥ ते तव स्वभूतं प्रत्नथा ते तव स्वं भवति । तथाद्यतनमपि । सर्वदा त्वामेव यजन्त इति भावः ॥ ......कीदृशं तदिति उच्यते । यज्ञे यागे यस्मिन् हविषि दातव्ये सति वारं वरणीयं

३. [हे इंद्रा], ज्या यज्ञांत उत्तम आसन घालितात तेथें सुंदर हवि म्हणून जें असतें तें पुरातन काळाप्रमाणें तुझेंच असतें. धर्माचें आसन तूंच घेत असतोस. ही गोष्ट तूं सांग. या कारणासाठीं दोनी लोकांच्या मध्यें सूर्यकिरणांच्या योगेंकरून [तुझें] चरित्र [सर्व लोक] पाहतात.—तो गाई शोधणारा इंद्र, बंधुपणा पावलेल्या उपासकांसाठीं गाई शोधणारा इंद्र, [तें सर्व] अनु[क्रमानें] जाणतो.

3. Wherever an excellent seat is prepared, [O Indra], in a sacrifice, there indeed, the splendid food [is] thine, as in times of yore. Thou dost enjoy the altar of the rite. Tell [us] this. For this reason [they] see [thy exploit] between [the two worlds] by means of the [sun's] rays.—He, Indra—the searcher of the cows,—the searcher of the cows for the sake of his worshippers who live like [his] brothers, knows [it all] in order.

भरती होते! दुसऱ्या चरणांत '०वाच्यः'-च्या स्थळीं '०वाचिअः' असें आणि तिसऱ्यांत 'सध्रिअक्' असें वाचावें लागतें.

---

३. हा मंत्र तर इतका अवघड आहे, कीं तो केवळ अंधारमय आहे असें म्हटल्यास चालेल. आम्हीं निरुपायासाठीं पहिला चरण शिवाय करून सायणांस अनुसरून भाषांतर केलें आहे. पहिल्या चरणाचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'हे इंद्रा, जेथें जेथें यज्ञांत देवांला बसण्यासाठीं आसन घालीत असतात, तेथें तेथें उत्तम हवि म्हणून जें असतें, तें जसें पुरातन काळीं तसेंच आलीकडच्या काळींहि तुलाच अर्पण केलें जातें.' पुढचें भाषांतर सायणानुसारच आहे त्याचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'इंद्र वेदिस्थान सेवीत असतो. तो अंतरिक्षांतून मेघोदक पाडितो तें सर्व लोक पाहतात. आणि आकाशांतून पाण्याचा वर्षाव करणें हें काम अनुक्रमानें कसकसें करावें तें तो सर्व जाणतो, कारण त्याच्याशीं बंधूप्रमाणें वागणारे जे उपासकजन, त्यांसाठीं तो मेघजलरूप गाई शोधून काढण्याविषयीं तत्पर असतो.'

पण 'ऋतस्य वाः असि क्षयम्,' 'वि तद् वोचेः', 'अध द्विता पश्यन्ति,' 'स घ विदे अनु इन्द्रः,' हे भाग अत्यंत दुर्बोध आहेत यांत संशय नाहीं. 'अध द्विता' म्हणजे 'आणि मुख्यत्वेंकरून' असा अर्थ होतो असें कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'अध द्विता' हे शब्द ज्यांत

नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं यदङ्गिरोभ्योऽवृणोरप व्रजमिन्द्र शिक्षन्नप व्रजम् ।
ऐभ्यः समान्या दिशास्मभ्यं जेषि योत्सि च ।
सुन्वद्भ्यो रन्धया कं चिदव्रतं हृणायन्तं चिदव्रतम् ॥ ४ ॥

नु । इत्था । ते । पूर्वऽथा । च । प्रऽवाच्यम् । यत् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । व्रजम् । इन्द्र । शिक्षन् । अप । व्रजम् ।
आ । एभ्यः । समान्या । दिशा । अस्मभ्यम् । जेषि । योत्सि । च ।
सुन्वत्ऽभ्यः । रन्धय । कम् । चित् । अव्रतम् । हृणायन्तम् । चित् । अव्रतम् ॥ ४ ॥

क्षयं स्थानं वेदिलक्षणमकृण्वत । कुर्वन्त्यृत्विजः । कस्तव विशेष इति चेत् उच्यते । ऋतस्य सत्यफलस्य यज्ञस्य वारसि क्षयम् । निवासस्थानं संभक्तोऽसि (?) । यद्वा । ऋतमित्युदकनाम । तस्य क्षयं स्थानं प्राप्तोऽसि । वृष्टिप्रदोऽसीत्यर्थः । अथवा ऋतस्यादित्यस्य क्षयं स्थानं द्युलोकाख्यं वारसि । यजमानं गमयितासि । तत्तादृशं वक्ष्यमाणं कर्म विवोचेः ॥ विब्रूहि । अथ अतःकारणात् द्वितान्तर्द्धित्वोपेतयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्येऽन्तरिक्षे रश्मिभिरादित्यकिरणैः पश्यन्ति । मेघं निर्भिद्य रश्मिद्वारा प्रवर्षणरूपं कर्म सर्वे जनाः प्रत्यक्षतः पश्यन्ति । अस्मद्दत्तं हविरादित्यं प्रापय्य तद्रश्मिद्वारा वृष्टिं जनयसीत्येतत्सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः । इदानीं परोक्षतया स्तौति । स घ स खल्विन्द्रो गवेषण उदकस्यान्वेषणशीलः । तथा बन्धुक्षिद्भ्यो हविःप्रदानादिना बन्धुभावं प्राप्तवद्भ्यो यजमानेभ्यो गवेषणो गवां प्रसिद्धानामेषणकर्ता ॥ इषेर्बाहुलकात्कर्तरि ल्युट् । यद्वा गवेष् मार्गणे । पूर्ववत् ल्युट् । यजमानफलस्य मृगयितेत्यर्थः । अनु उक्तक्रमेणैव कर्ता सन् विदे । विन्दते । उदकप्राप्तिप्रकाशं जानाति ॥

भाषायाम्.

४. हे इन्द्र, [वक्ष्यमाणं] ते (=तव) [चरितं] पूर्वथा च (=यथा पुरातनकाले तथैव) नु (=अधुनापि) इत्था (=सत्यमेव) प्रवाच्यं (=स्तवनीयं) [भवति] यत् [त्वम्] अङ्गिरोभ्यः (=अङ्गिरोनामकानां पुरातनतमानां केषांचिदुपासकानामर्थे) व्रजं (=गवां समूहं=मेघजलरूपाणां गवां गोष्ठम्) अप अवृणोः (=उद्घाटितवानसि)—शिक्षन् व्रजम् अप [अवृणोः] (=गास्तेभ्यो ददद्गोष्ठमुद्घाटितवान्=गोष्ठमुद्घाट्य गा दत्तवानसि) । [एवं सति] एभ्यः समान्या दिशा (=तेभ्योऽङ्गिरो-

४. [हे इंद्रा], [हें] तुझें [चरित] पुरातन काळाप्रमाणेंच आतांहि खरोखर वाखाणण्यास योग्य होय, कीं तूं अंगिरसांसाठीं [गाईंचा] गोठा उघडिता झालास—हे इंद्रा, तूं त्यांला गोठा उघडून गाई देता झालास. त्यांजप्रमाणेंच तूं आम्हांसाठीं धन मिळवून दे आणि युद्ध कर. उपासना न करणारा जो कोणी असेल त्या प्रत्येकाला—उपासना न करणाऱ्या प्रत्येक कुपित शत्रूला, सोमरसानें उपासना करणाऱ्या उपासकाच्या अधिकाराखालीं आण.

4. [This] thy [exploit] is truly praiseworthy now as it was in former times, that thou didst break open the cowfold for the sake of the Angirases— [that thou didst break] open the cowfold, O Indra, bestowing [the cows upon them]. As for their sake, even so for ours, do thou conquer and fight. Subject every riteless man to the Soma-sacrificing worshippers—every riteless angry man.

आले आहेत असे मंत्र एकमेकाशीं ताडून पाहून त्यावरून म्हणतात. पण तो अर्थ सायणांनीं कोठेंच दिलेला नाहीं हें एक, आणि प्रस्तुत स्थळीं जुळतहि नाहीं. ' द्विधा पश्यन्ति ' याचा सायणानुसार आम्हीं केलेला अर्थ फार क्लिष्ट आहे, आणि संभवेल असें आम्हांला वाटत नाहीं. ' अनु विदे ' हें कर्तरि क्रियापद सायणाचार्य घेतात. पण तसें घेतलें तर त्याला कर्म नाहीं. कर्मणि ' अनु विद्यते ' अशा अर्थी घेतलें तर ' तो इन्द्र मेघजलरूप गाई शोधणारा असा लोकांनीं जाणिलेला आहे, अथवा लोकांत प्रसिद्ध आहे ' असा अर्थ संभवतो.

या मंत्रावरील सायणांचें सगळें भाष्य भाषेखालीं उतरून घेतलें आहे तें पहा.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ' द्विता ' आणि ' अन्तः ' यांजमध्यें आणि तिसऱ्यांत ' अनु ' आणि ' इन्द्रो ' यांजमध्यें संधि न करणें हें अवश्य आहे.

---

४. हा मंत्र सोपा आहे. ' हे इंद्रा, तूं अंगिरसांकरितां वृत्राबरोबर लढून, त्याणें लपविलेल्या मेघोदकरूप गाईंचा गोठा उघडून, काढून त्यांतील गाई त्वां अंगिरसांला दिल्या हा जो तुझा पराक्रम, तो प्राचीन काळीं जसा स्तुत्य असे तसा अजूनहि तो स्तुत्य समजतात; लोक त्याविषयीं गात असतात. तर तूं

सं यज्जनान् क्रतुभिः शूर ईक्षयद्धने हिते तरुषन्त श्रवस्यवः प्र यक्षन्त श्रवस्यवः ।
तस्मा आयुः प्रजावदिद्बाधे अर्चन्त्योजसा ।
इन्द्र ओक्यं दिधिषन्त धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ ५ ॥

सम् । यत् । जनान् । क्रतुऽभिः । शूरः । ईक्षयत् । धने । हिते । तरुषन्त । श्रवस्यवः । प्र । यक्षन्त । श्रवस्यवः ।
तस्मै । आयुः । प्रजाऽवत् । इत् । बाधे । अर्चन्ति । ओजसा ।
इन्द्रे । ओक्यम् । दिधिषन्त । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ ५ ॥

भ्य एकयैव रीत्या=यया रीत्या तेषामर्थं तयैव रीत्या) अस्मभ्यम् (=अस्माकमर्थे) जेषि योत्सि च (=धनं जय युध्यस्व च=अस्माकं शत्रुभिः सह युध्यस्व तेषां धनमस्मदर्थे जय च) । [अपि च] कंचिद् अव्रतं (=सर्वमपि कर्मरहितम्=अयष्टारं सर्वमपि पुरुषं)—हृणायन्तं चिद् अव्रतं (=क्रुद्धं सर्वमपि अयष्टारं) सुन्वद्भ्यो रन्धय (=अस्मादृशेभ्यः सोममभिषुण्वद्भ्यो बाधय=सोमाभिषवं कृत्वा त्वां सेवमानानामस्मादृशानां वशमानय) ॥

भाषायाम्.

५. यत् (=यस्माद्धेतोः) शूरः (=विक्रान्त इन्द्रो) जनान् क्रतुभिः सम् ईक्षयत् (=स्वप्रज्ञाभिः सम्यगीक्षयति=सर्वे जना वस्तूनि सम्यग्यथा पश्येयुस्तथा करोति) [तस्माद्धेतोः] धने हिते (=संग्रामे विहिते=संग्रामे प्रसक्ते सति) श्रवस्यवः (=शत्रुजयाल्लब्धव्यधनेप्सवः) तरुषन्त (=शत्रून् हिंसन्ति=जयन्ति)–[तस्माद्धेतोश्च] श्रवस्यवः (=जयाल्लब्धव्यं शत्रोर्धनमिच्छन्त) [उपासकाः] प्र यक्षन्त (=प्रयजन्ते=इन्द्राय यजनं कुर्वन्ति) । तस्मै इत् (=तस्मा इन्द्रायैव) बाधे (=बाधने=पीडायां सत्यां=दुःखे प्रसक्ते सति) [उपासका] ओजसा (=स्वबलेन) आयुः प्रजावत् अर्चन्ति (=आयुःप्रजावत्= आयुर्वत् प्रजावच्च स्तुवन्ति=आयुषा पुत्रपौत्रयुक्ताः सन्तो हविर्दानेन सह स्तुतिं गायन्ति) । इन्द्रे (=इन्द्र एव) धीतयः (=स्तुतय) ओक्यं दिधिषन्त (=निवासस्थानं धारयन्ति=इन्द्र एव प्रेमयुक्ता भवन्ति)—धीतयः (=स्तुतयो) देवान् अच्छ न (=सकलदेवान् अभिमुखा भूत्वेव=सकलदेवाना-

५. शूर [इंद्र आपल्या] प्रज्ञेच्या योगानें जनांकडून [सर्व वस्तु] चांगल्या पाहवितो म्हणून, युद्धप्रसंग आला म्हणजे, लूट मिळावी अशी इच्छा करणारे [भक्तजन] [आपल्या शत्रूंला] मारून टाकितात—[म्हणूनच] लूट मिळावी अशी इच्छा करणारे [भक्तजन] यजन करीत असतात. संकटसमयीं [सकळ] शक्तीसहित पुत्रपौत्र सुद्धा मिळून हविरन्न अर्पण करून त्याचेंच यश गात असतात. [सकळ] स्तुति इंद्राच्या ठायीं वास करितात—[सर्व] देवांच्या बद्दल जणुं [इंद्राच्याच ठायीं] [सकळ] स्तुति वास करितात.

5. Inasmuch as the hero causes people to see with his wisdom, those who desire booty conquer [their enemies] when battle is joined—those desirous of booty offer [him] sacrifices. To him alone they sing with [their] might with food [offered], and accompanied by their progeny. In Indra praises hold [their] seat— [In Indra] praises [hold their seat] as though instead of in [all] the gods.

अंगिरसांसाठीं जसा लढून त्यांला मेघजलरूप गाई हें धन देता झालास, तसाच तूं आतां आम्हांसाठीं लढ, आणि आमच्या शत्रूचा पाडाव करून आम्हांला धनप्राप्ति करून दे; आणि आम्हांसारिखे जे उपासक सोम काढून तुला अर्पण करितात आणि तुझी सेवा करितात, त्यांच्या साठीं कर्महीन आणि क्रोधाविष्ट शत्रूंबरोबर लढून त्यांजला त्या उपासकांच्या अमलाखालीं आण.'

'अंगिरसांसाठीं गाईचा गोठा उघडिता झालास'='अङ्गिरोभ्यः अप व्रजम् अवृणोः.' सू. ५१, मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा. गाई म्हणजे मेघोदकरूप होत हें उघडच आहे.

उपासना न करणारे जे अनार्य जन आणि राक्षसादिक, त्यांचें वर्चस्व देवभक्तांवर होऊं नये, तर ते भक्तांच्या अधिकाराखालीं यावे अशी प्रार्थना आहे इजकडेस लक्ष्य द्यावें.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'प्रवाचिअं,' आणि 'अङ्गिरोभ्यो अवृणोरप व्रजम्,' दुसऱ्यांत 'समानिआ दिशा अस्मभ्यं,' आणि तिसऱ्यांत 'सुन्वद्भिओ' असें म्हणावें लागतें.

५. 'शूर असा जो इन्द्र, तो आपल्या प्रज्ञेच्या योगानें लोकांला वस्तूंचें खरें

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तंतमिद्धतं वज्रेण तंतमिद्धतम् ।
दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत् ।
अस्माकं शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः ॥ ६॥२१॥

युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरःऽयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तम्ऽतम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तम्ऽतम् । इत् । हतम् ।
दूरे । चत्ताय । छन्त्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् ।
अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः ॥
॥ ६ ॥ २१ ॥

मिन्द्रमेव नायकं मत्वा) [तस्मिन् ओक्यं दिधिषन्ति=निवासस्थानं धारयन्ति=तस्मिन् प्रेम निदधति] ॥

समीक्षयत् इत्यत्र जनान् सर्वान् प्राणिनः क्रतुभिः प्रज्ञाभिः समीक्षयत् । समीक्षयति तत्तद्विषयान् । अन्तर्यामिरूपेण सर्वेषां बुद्धिषु स्थित्वा तैर्विषयानुल्लेखयतीत्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्रापर्वता (=इन्द्रापर्वतौ=हे इन्द्रयुक्तमेघाभिमानिन् देव), पुरोयुधा (=पुरोयुधौ=पुरतः स्थित्वा भक्तपक्षे युध्यन्तौ) युवं (=युवां) यो [यो] नः पृतन्यात् (=यः कोपि अस्माभिः सह योद्धुमिच्छेत्) तम्—तं तमित् (=तादृशं सर्वमपि पुरुषम्) अप हतं (=हत्वा प्रणाशयतं)—वज्रेण तं तमित् हतं (=वज्रेण तं प्रत्येकं हतम्) । यत् (=यस्मात्कारणात्) [स वज्रः] दूरे चत्ताय (=दूरदेशे अपगूढाय=तादृशं पुरुषं) छन्त्सत् (=हन्तुं शक्नुयात्) [अपि च] यत् (=यस्मात् कारणात्) गहनं (=दुरवगाहस्थानम्) इनक्षत् (=व्याप्नुयात्=व्याप्तुं शक्नोति) । हे शूर [इन्द्र], [तव] [वज्रः] अस्माकं शत्रून् विश्वतः (=सर्वेभ्योपि दिग्भ्यः) परि [दर्षीष्ट] (=विदारयतु)—दर्मा (=विदारयिता=शत्रूणां भेत्ता स) [तान्] विश्वतः [परि] दर्षीष्ट (=विदारयतु) ॥

पर्वतः पर्ववान् मेघः । तदभिमानी देवः । दूरे चत्तायात्यन्तदूरदेशे गताय । ... नष्टायादर्शनमापन्नायेत्यर्थः । ... तादृशं शत्रुं छन्त्सत् । छन्दयति कामयते ,हन्तुम् । इति सायणः ॥

६. हे इंद्र आणि पर्वत हो, पुढें लढणारे नायक जे तुम्ही ते, आम्हांशीं लढण्याला जो जो येईल त्याला त्याला मारून टाका—त्याला त्याला वज्रानें मारा; [जें वज्र] दूर लपून राहिलेल्या मनुष्याला मारूं शकतें [आणि] जें गहन स्थळाप्रतहि पोंहचत असतें.—हे शूर [इंद्रा], [तुझें वज्र] आमच्या शत्रूंला सर्व बाजूंनीं विदारून टाको—विदारक [असें जें वज्र, तें] सर्व बाजूंनीं [आमच्या शत्रूंला] विदारून टाको.

6. Do you, O Indra and Parvata, who fight in front, strike off every one who may wish to fight us—strike every [such] one with the thunderbolt, [since it] can kill even him who is hidden afar [and] since it can reach an abyss.—May it, O brave [Indra], [cut down] our enemies on all sides—may it, the destroyer [of the enemies], cut down on all sides.

ज्ञान करून देतो—म्हणजे कोणत्या प्रसंगीं काय करावें हें शिकवितो म्हणून, योद्धे जन युद्धांत यश पावतात; आणि इंद्रालाच भजतात; आणि इंद्रालाच हवि अर्पण करून उपासक जन आपल्या पुत्रपौत्रांसहित आपल्या सर्व बळानें स्तवनें आणि स्तोत्रें अर्पण करितात—आणि त्याच कारणासाठीं सर्व जन इंद्राच्याच ठिकाणीं निवास करितात, म्हणजे इंद्राचेंच स्तोत्र करितात, सर्व देवांवरचें प्रेम काढून ते सर्व इंद्राचेच ठिकाणीं प्रीति करितात,' असा भावार्थ आहे.

'युद्धप्रसंग आला म्हणजे '=' धने हिते.' सू. ४० मं. २ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'यजन करीत असतात '=' प्र यक्षन्त.' हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे. यापेक्षां चांगला अर्थ मिळाला असता तर बरें झालें असतें. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'लोकांच्या अंगावर धांवून जातात,' 'संहार करितात,' 'प्रकर्षाप्रत पावतात' असा अर्थ करितात.

'पुत्रपौत्र सुद्धा हविरन्न अर्पण करून '=' आयुः प्रजावत्.' हे शब्द किंचित् कठिण आहेत, पण आम्हीं केलेला अर्थ त्यांपासून निघतो असें आम्हांस वाटतें. 'आयुः प्रजावत् अर्चन्ति' म्हणजे 'आयुः-प्रजा-वत् अर्चन्ति= आयुर्वत् प्रजावत् च अर्चन्ति,' 'हविरन्नासहित म्ह० हविरन्न (आयुः) अर्पण करून गातात, आणि ते पुत्रपौत्रांला बरोबर घेऊन गातात' असा अर्थ आहे. दोन शब्दांला 'वत्' लावावयाचें त्यांतून एकालाच लाविलें आहे. असे प्रयोग दुसऱ्या भाषांतहि येतात. उदाहरणें, तुकारामाच्या अभंगात मिळतील.

सूक्तम् १३३.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । इन्द्रो देवता । आद्या त्रिष्टुप् । अभिव्लग्येत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभः । पिशङ्गभृष्टिमित्येषा गायत्री । अवर्मह इत्येषा धृतिः । वनोतीत्येषात्यष्टिः ॥

उभे पुनामि रोदसी ऋतेन द्रुहो दहामि सं महीरनिन्द्राः ।
अभिव्लग्य यत्र हता अमित्रा वैलस्थानं परि तृळ्हा अशेरन् ॥ १ ॥

उभे इति । पुनामि । रोदसी इति । ऋतेन । द्रुहः । दहामि । सम् । महीः । अनिन्द्राः ।
अभिऽव्लग्य । यत्र । हताः । अमित्राः । वैलऽस्थानम् । परि । तृळ्हाः । अशेरन् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहम्] ऋतेन (=यज्ञेन=यज्ञहविर्दानाहुत्या) उभे रोदसी (=द्यावापृथिव्यौ) पुनामि (=पावयामि=हविषाग्निं प्रज्वाल्य प्रकाशयामि) [तथा कृत्वा च] अनिन्द्राः (=इन्द्ररहिता इन्द्रशत्रुत्वं कुर्वतीर्) महीः (=महतीर्) द्रुहः (=द्रोग्ध्रीः= अरातीः=शत्रून्=असुरान्) सं दहामि (=सम्यग्दहामि=भस्मसात् करोमि) । यत्र (=यस्मिन् यज्ञे कृते सति=यादृशे यज्ञहविषि प्राहुते सति) [प्राक्] अमित्राः (=मम शत्रवः) अभिव्लग्य (=अस्माभिः अभितः सर्वतः प्राप्य) हताः [सन्तो] वैलस्थानं परि (=श्मशानं परितस्) तृळ्हाः (=हिंसिताः शकलीकृता) अशेरन् (=पतिताः) ॥

सायणस्त्वेवमाह । हे इन्द्र ऋतेन त्वदुद्देश्येन यज्ञेन बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुनामि । लोकद्वयं हिंसकानां तवायष्टॄणां वापगमनेन पावयामि । किंच भूलोकेऽनिन्द्रा इन्द्रविरहितानामाश्रयभूता महीरुर्वीः । अत एव द्रुहो द्रोहिणामाधारभूतत्वात्स्वयमपि द्रोग्ध्रीः संदहामि । संभूयैकहेलया दहामि । पुनस्ता एव विशेष्यन्ते । यत्र यासु भूमिष्वमित्राः शत्रवोभिव्लग्याभितो गत्वा हताः सर्वतः प्राप्ता अस्माभिर्घातिता वा ......ते सर्वे परि तृळ्हा हिंसिताः...सन्तोऽशेरन् शयनं प्राप्ताः। ...वैलस्थानम् । विलशब्दो गर्तसमानार्थः । स च गर्तः श्मशानवचनः । अतोयमपि श्मशानवाची... । तत्र त्वया हता भूमिं श्मशानवत्कृत्वा सर्वत्र शेरते । तान्दहामीत्यर्थः । इति ॥

सूक्त १३३.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–इंद्र. वृत्त–पहिली त्रिष्टुप्, २–४ ह्या तीन अनुष्टुभ्, ५वी गायत्री, ६वी धृति, ७वी अत्यष्टि.

१. मी द्युलोक आणि भूलोक या दोन्हींला यज्ञ[हवी]च्या योगानें प्रकाशवितों— मी इंद्रद्रोही मोठ्या असुरांला जाळून टाकितों; ज्याच्या योगानें [माझे] शत्रु [पूर्वीं] सर्व ठिकाणीं हुडकून काढून मारिले [गेले आणि] मसणाच्या सभोंतालीं तुकडे तुकडे होऊन पडले.

Hymn 133.

To *Indra*. By *Paruchchhepa*, son of *Divodâsa*. Metre—1 *Trishṭubh*, 2–4 *Anushṭubh*, 5 *Gâyatrî*, 6 *Dhṛiti*, and 7 *Atyashṭi*.

1. By the sacrifice I brighten both heaven and earth— I burn down the great demons, the enemies of Indra; whereby [my] enemies were pursued [before] on all sides, killed, [and] lay hacked around the burying place.

'इंद्राच्या ठायीं वास करितात'= 'इंद्रे ओक्यं दिधिषन्त.' म्हणजे इन्द्राचेच सेवेंत राहतात, इन्द्राचेंच यश गाण्यास सिद्ध असतात.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'अर्चन्ति' आणि 'ओजसा' यांजमध्यें संधि न करणें आणि तिसऱ्यांत 'ओकिअं' असें वाचणें इतकें अवश्य आहे.

---

६. ही ऋचा 'इन्द्रापर्वतांला' उद्देशून आहे. इन्द्र हा कोण तें प्रसिद्धच आहे. पर्वत म्हणजे मेघरूप देव. हा जो मेघरूप देव, तो आणि इंद्र मिळून 'इंद्रापर्वत.' या 'पर्वत' देवाविषयीं वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं उच्चार आलेला आहे. 'पर्वत' म्हणजे मेघरूपी देव हा अर्थ सायणांनीं सुद्धा केला आहे.

'दूर लपून राहिलेल्या मनुष्याला मारूं शकतें'='दूरे चत्ताय छन्त्सत्.' या वाक्यांत 'छन्त्सत्' हें क्रियापद कठिण आहे. त्याचा आम्हीं केलेला अर्थ सायणांस अनुसरून आहे, पण त्याविषयीं संशय आहे. पाश्चात्त्य विद्वान् 'दृष्टीस पडतें' अथवा 'दृष्टीस पडूं शकतें' असा अर्थ करितात, पण त्याला सायणांचा आधार कोठेंच सांपडत नसल्यामुळें, आणि दुसऱ्याहि एतद्देशीय व्याख्याकारांचा आधार असल्याप्रमाणें दिसत नसल्यामुळें, तो अर्थ येथें जुळेल तरी आम्ही घेण्यास धजत नाहीं.

हा या सूक्ताचा येथें उपसंहार झाला

अभिवृग्या चिदद्रिवः शीर्षा यातुमतीनाम् ।
छिन्धि वटूरिणा पदा महावटूरिणा पदा ॥ २ ॥
अभिऽवृग्य । चित् । अद्रिऽवः । शीर्षा । यातुऽमतीनाम् ।
छिन्धि । वटूरिणा । पदा । महाऽवटूरिणा । पदा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे अद्रिवः (=अद्रिमन्=वज्रिन्) [इन्द्र], [यातुमतीर्द्रुहः] अभिवृग्य चित् (=अभितः प्राप्यैव यत्र यत्र ता भवेयुस्तत्र तत्र ताः प्राप्य) [तासां] यातुमतीनां (=यातुधानानां=रक्षसां) शीर्षा (=शीर्षाणि) वटूरिणा पदा (="वेष्टनशीलेन सर्वव्याप्तेन त्वदीयपादेन") छिन्धि (=चूर्णय)—महावटूरिणा पदा (=महावेष्टनवता तव पादेन) [छिन्धि] ॥

सायणस्तु यातुमतीनां हिंसावतीनां सेनानाम् । यद्वा यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि तद्वतीनाम् । अथवा यातवो रक्षांसि तद्वतीनां सेनानाम् । ... शत्रूणां सेनाः । ... वटूरिणा पदा... अतिविस्तृतेनेत्यर्थः । इति ॥

म्हणून ऋषीच्या मनांतील अभीष्ट वर यांत मागितला आहे. 'जो शत्रु आम्हांवर चाल करून येईल त्याला तुम्ही आपल्या सर्वत्र पोंहचणाऱ्या वज्रानें मारून टाका' अशी प्रार्थना करणारे ऋषि गिरिगव्हरीं राहणारे नव्हेत, तर आम्हांप्रमाणेंच संसारांत निमग्न असलेले, शत्रूंपासून उपद्रव पावलेले, पण निष्कपटपणें उपासना करणारे, आणि प्रौढी कांहींच न मिरविणारे असे असावे असें स्पष्ट दिसून येतें.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'छन्त्सअत्' आणि 'इनक्षअत्' असा उच्चार करावा लागतो.

१. हेंहि सूक्त पूर्व ऋषींचेंच आहे. पण यांतील सर्व मंत्र जादू मंत्रांप्रमाणें दिसतात. म्हणजे जसा कोणी तरी एकादा जादुगार विस्तवांत कांहीं पदार्थ टाकून म्हणेल कीं, हें मी विस्तवांत जाळीत आहें त्याजबरोबर अमुक मनुष्य जळून मरो; तसा अर्थ प्रायः या सूक्ताच्या सर्व मंत्रांत आहे.

पहिल्या ऋचेंत कर्ता म्हणतो, 'मी द्यावापृथिवींला उद्देशून अग्नींत हविरन्न टाकीत आहें. आणि हें जसजसें जळेल तसतसे इंद्राचे महान् महान् शत्रु जळून भस्म होतील. कारण याप्रमाणेंच माझे शत्रु मी पूर्वीं जाळून टाकिले आहेत; मी हवीची आहुति देऊन सर्व ठिकाणीं त्यांचा पाठलाग केला आणि मग त्यांस आम्हीं मारिलें, आणि मग त्यांचे तुकडे तुकडे होऊन ते श्मशानभूमीवर पडून राहिले.'

'प्रकाशवितों'='पुनामि.' म्हणजे

२. सर्व ठिकाणीं हुडकून काढूनच, हे वज्रधरा, मायावी शत्रूंचीं शिरें तूं वेष्टनबद्ध पायानें चिरडून टाक—महावेष्टनबद्ध पायानें [चिरडून टाक].

2. Yea, pursue [them], O wielder of the thunderbolt, and crush the heads of the demons, the practisers of sorcery, with thy well-shod foot—with thy highly shod foot.

अग्नींत हवि तूप इत्यादि टाकिल्यानंतर तें जळून जो उजेड पडतो, त्याला अनुलक्षून ऋषि म्हणतो आहे. 'पुनामि' क्रियापदांचीं प्रयोगान्तरें पाहून आम्हीं येथें भाषांतर केलें आहे.

'इंद्रद्रोही' = 'अनिन्द्राः.' अक्षरशः 'इन्द्ररहित.' म्हणजे इन्द्राला न भजणारे, त्याला न मानणारे, तो जसा कीं नाहींच असें समजून वागणारे.

'ज्याच्या योगानें' = 'यत्र.' अक्षरशः 'ज्यांत.' म्हणजे ज्यासारिखी क्रिया पूर्वी केली होती तेव्हां. असा अर्थ केल्याशिवाय निर्वाह लागणार नाहीं असें वाटतें.

---

२. 'हे इन्द्रा, त्या तुझ्या मायाखोर असुरांला जिकडून तिकडून हुडकून काढून त्यांचीं शिरें आपल्या कठिण पायाखालीं चिरडून टाक' असा भावार्थ.

'मायावी शत्रूंचीं शिरें' = 'शीर्षा यातुमतीनाम्.' म्हणजे माया प्रगट करणारे जे राक्षस त्यांचीं. 'यातु' म्हणजे माया, अथवा चेटक. हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. त्याचा अपभ्रंश 'जादु' शब्द आलीकडील भाषेंत आबालवृद्धांच्या तोंडीं असतो त्यावरून सर्वांस ठाऊक आहे. शब्द कधीं मरत नाहींत असा जो वैय्याकरणांचा सिद्धांत, त्याचें एक उदाहरण हें चांगलें आहे. शब्दाचें रूप बदलतें, पण बदललेलें रूप तरी राहतें. 'यातु' शब्द फार प्राचीन आहे इतकेंच नाहीं, पण तो अपभ्रंशरूपानें लोकांच्या तोंडींच जणुं हजारों वर्षेपर्यंत जगला आहे.

'वेष्टनबद्ध पायानें' = 'वटूरिणा पदा.' म्हणजे ज्या पायांत वाहणा वगैरे घातल्या होत्या अशा पायानें. शब्दशः अर्थ सायणानुसारी आहे. 'वटूरिन्' अथवा 'महावटूरिन्' शब्द पुनः आलेला नाहीं, त्यावरून प्रमाणदार्ढ्याकरितां उदाहरणें देतां येत नाहींत.

वृत्तासाठीं 'यातुमतीनआम्' असें म्हणावें लागतें.

अवासां मघवञ्जहि शर्धो यातुमतीनाम् ।
वैलस्थानके अर्मके महावैलस्थे अर्मके ॥ ३ ॥
अव । आसाम् । मघऽवन् । जहि । शर्धः । यातुऽमतीनाम् ।
वैलऽस्थानके । अर्मके । महाऽवैलस्थे । अर्मके ॥ ३ ॥
यासां तिस्रः पञ्चाशतोऽभिव्लङ्गैरपावपः ।
तत्सु ते मनायति तकत्सु ते मनायति ॥ ४ ॥
यासाम् । तिस्रः । पञ्चाशतः । अभिऽव्लङ्गैः । अपऽअवपः ।
तत् । सु । ते । मनायति । तकत् । सु । ते । मनायति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), आसां यातुमतीनां (=मायाविनीनां द्रुहां=यातुधानानां) शर्धः (=बलं=गणम्) अर्मके (=कुत्सिते) वैलस्थानके (=श्मशाने)— अर्मके (=कुत्सिते) महावैलस्थे (=महाश्मशाने) अव जहि (=अवचूर्णय) ॥

यातुमतीनां यातनसाधनान्यायुधानि यातूनि । तद्वतीनां यातुधानवतां वा सेनानाम्...... अव जहि । चूर्णय । तथा कृत्वा चार्मके कुत्सिते शवैररणीये वैलस्थानके......क्षपयेति शेषः । इत्यादिकं सायणः ॥

४. यासाम् (=अपि च तासां मध्ये) तिस्रः पञ्चाशतः (=त्रिगुणितपञ्चाशत्संख्याका द्रुहः=असुरान्) अभिव्लङ्गैः (=अभिगमनैः=यत्र यत्र ता भवेयुस्तत्र तत्र ताः प्राप्य) अपावपः (=नाशितवानसि) तत् [तव चरितं] ते सु मनायति (=तुभ्यं सुष्ठु संभावयति=त्वां सुष्ठु तोषयति)—तकत् (=तत्) ते सु मनायति (=तुभ्यं=त्वां सुष्ठु तोषयति) ॥

तत् सु ते इत्यत्र किंच हे इन्द्र तवाध्यर्द्धशतशत्रुसेनाजयरूपं महदपि तकदिति सु मनायति । अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते । इति सायणः ॥

३. हे मघवन्, या मायावी शत्रूंचा गण तूं मारून टाक; नीच मसणांत, मोठ्या वाईट मसणांत, [मारून टाक].

3. Strike down, O Maghavan, the troop of these demons, the practisers of sorcery, [strike] in a base burial ground—in a base burial ground of great magnitude.

४. आणि [हे इंद्रा], त्यांजमधून जो तूं तिप्पट पंनास जण पाठीस लागून लागून मारून टाकिता झालास, तो [तुझा पराक्रम] तुला फार आनंदित करितो—तो [तुझा पराक्रम] तुला फार आनंदित करितो.

4. And that thou didst cut down after pursuing three [times] fifty of these, pleases thee much— that pleases thee much.

---

३. हाहि मंत्र वरच्या दोन मंत्रांप्रमाणेंच जारणमारणसंबंधीच आहे. आणि वरील मंत्राप्रमाणेंच यांतहि असुरांचा नाश इंद्रानें करावा अशी प्रार्थना ऋषीनें केलेली आहे.

वृत्तासाठीं पुनः येथेंहि 'यातुमतीनआम्' असें म्हणावें लागतें.

४. 'आणि हे इंद्रा, या राक्षसांमधून शेकडो तूं पूर्वी पाठीस लागून लागून मारून टाकिले, तो तुझा पराक्रम तुला आनंद उत्पन्न करीत असतो; म्हणजे, त्याची तुला आठवण झाली म्हणजे, तुला संतोष होत असतो.'

'आणि त्यांजमधून '=' यासाम्.' म्हणजे वर जे राक्षस अथवा चेटक करणारे असुर सांगितले, त्यांतून.

वृत्तसुखार्थ'पञ्चाशतः। अभिव्रुङ्गे०' असें म्हणावें; आणि तिसऱ्या चरणांत 'मनायति' याचे ठिकाणीं 'मनआयति' असें म्हणावें.

पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिमिन्द्र सं मृण ।
सर्वं रक्षो नि बर्हय ॥ ५ ॥

पिशङ्गऽभृष्टिम् । अम्भृणम् । पिशाचिम् । इन्द्र । सम् । मृण ।
सर्वम् । रक्षः । नि । बर्हय ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, पिशङ्गभृष्टिम् (=ईषद्रक्तवर्णम्) अम्भृणम् (=अतिशयेन भयंकरं शब्दायमानं) पिशाचिं (=पिशाचविशेषं) सं मृण (=सम्यक् नाशय) । [अपि च] सर्वं रक्षः (=सर्वाणि रक्षांसि) नि बर्हय (=नितरां जहि) ॥

पिशङ्गभृष्टिपदं वयमनुसायणं व्याख्यातवन्तः । पाश्चात्यास्तु केचित् सुवर्णवर्णशिखरार्थकमित्याहुः । अम्भृणमतिभयंकरं शब्दायमानम् । भ्रण शब्दे । ... यद्वा महान्तम् । अतिप्रवृद्धमित्यर्थः । अम्भृण इति महन्नाम । अम्भृणो माहिन इति तत्र पाठात् । ... पिशाचि पिशाचविशेषम् । जरामित्येके । इत्यादि सायणः ॥

५. हे इंद्रा, किंचित् पिंगट रंगाचा [आणि] भयंकर रीतीनें ओरडणारा [जो] पिशाच [त्या]ला तूं मारून टाक. प्रत्येक राक्षसाला तोडून टाक.

5. Cut thou down, O Indra, the yellow [and] frightfully yelling goblin. Cut thou down every demon.

---

५. 'आणि हे इन्द्रा, पिवळ्या रंगाचा जो मोठा भयंकर ओरड मारणारा पिशाचविशेष, त्याला तूं मारून टाक—आणि दुसरेहि असुर असतील त्या प्रत्येकाला मारून टाक ' असा अभिप्राय.

यांत जो पिशाचविशेष, म्हणजे कोणी एक प्रसिद्ध पिशाच सांगितला आहे, तो वेदकाळींच्या लोकांत सर्वांस ठाऊक असलेला आणि सर्वांस भीति उत्पन्न करणारा असा कोणी तरी असावा. पिवळ्या रंगाचा आणि भयंकर शब्द करणारा कां? असें विचारल्यास उत्तर इतकेंच कीं, पिशाच, राक्षस, असुर इत्यादिक योनि या पृथिवीवर आहेत आणि त्या आम्हां मानवांला उपद्रव करितात असें एकदा मानूं लागलें म्हणजे, त्यांत वेगळे वेगळे प्रकार आहेत असें मानूं लागतात. कोंकणांत भूतांचें बंड फार आहे. तेथें आळवंत, समंध, देवचार, ब्रह्मराक्षस, झोटिंग, मुंज्या इत्यादिक अनेक प्रकार भूतांचे आहेत. त्यांतून आळवंतीला फुलें आवडतात, ती बहुतकरून तरूण स्त्रियांवर बसत असते. देवचार आणि झोटिंग हे फार दांडगे, अडाणी, अशिक्षित असतात, त्यांच्या अंगावर धोत्रें नसतात, तर घोंगड्या असतात, आणि ते बहुतकरून कुणब्यांला लागतात; समंध हा बहुतकरून ब्राह्मणांला लागतो, तो फार चतुर असतो, पुरुषांलाहि लागतो आणि बायकांलाहि लागतो, तो बहुतकरून आपल्या वंशजांला लागतो, अथवा त्याचें वित्तादिक हरण करणाऱ्याला लागतो, भलत्याच मनुष्याला आळवंतीसारिखा लागत नसतो. ब्रह्मराक्षस बहुतकरून पिंपळाच्या झाडावर वास करितो; मुंज्या फार पोरकट असतो. इत्यादिक त्यांचे विशेष गुण आहेत असें कां मानितात? तर आळवंत म्हणजे बहुतकरून तरूण स्त्री गरोदर अथवा बाळंतीण मेली म्हणजे होत असते, म्हणून ती तरुण स्त्रियांला लागते. झोटिंग आणि देवचार हे कुणबी मरून झालेले असतात, म्हणून ते घोंगडी पांघरतात. इत्यादि समजुती आहेत. त्याप्रमाणें प्रस्तुत मंत्रांत सांगितलेल्या पिंवळ्या रंगाच्या पिशाचाविषयीं समजलें पाहिजे. आर्य लोकांचे आसपास राहणारे जे काळे आणि तांबसर रंगाचे कोळी मांग वगैरे लोक

अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः शुशोच हि द्यौः क्षा न भीषाँ अद्रिवो घृणान्न भीषाँ अद्रिवः ।
शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्वधैरुग्रेभिरीयसे ।
अपूरुषघ्नो अप्रतीत शूर सत्वभिस्त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥ ६ ॥

अवः । महः । इन्द्र । ददृहि । श्रुधि । नः । शुशोच । हि । द्यौः । क्षाः । न । भीषा । अद्रिऽवः । घृणात् । न । भीषा । अद्रिऽवः ।
शुष्मिन्ऽतमः । हि । शुष्मिऽभिः । वधैः । उग्रेभिः । ईयसे ।
अपुरुषऽघ्नः । अप्रतिऽइत । शूर । सत्वऽभिः । त्रिऽसप्तैः । शूर । सत्वऽभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, महः (=महतो) [वृत्रादीन् असुरान्] अवर्दादृहि (=अवदारय) [एतस्मिन् विषये] नः श्रुधि (=अस्मान् शृणु=अस्माकं वचनं शृणु)। हि (=यस्मात् कारणात्) हे अद्रिवः (=वज्रिन्), द्यौः क्षा न (=द्यौस्तथा पृथिव्यपि) भीषा (=भयेन) शुशोच (=दिदीपे=संतप्ताभूत्)—हे अद्रिवः (=वज्रिन्), घृणात् न भीषा (=अग्नेर्भीत्वेव) [शुशोच=संतप्ताभूत्] । शुष्मिन्तमः (=अतिशयेन बलवान्) [त्वं] हि शुष्मिभिः (=बलवद्भिर्) उग्रेभिः (=उग्रैः=उद्गूर्णैरतिक्रूरैर्) वधैः (=शस्त्रैर्) ईयसे (=शत्रुमभि गच्छसि) । हे सत्वभिः (=योद्धृभिर्) अप्रतीत (=अप्रतिगत) शूर (=विक्रान्त),—त्रिसप्तैः सत्वभिः (=त्रिगुणितसप्तसंख्याकैर्वीरैर्) [अप्रतीत] हे शूर (=विक्रान्त), अपुरुषघ्नः (=मनुष्याणामहननशीलस्त्वं) [वधैरीयसे=शस्त्रैः सह शत्रुमभि गच्छसि] ॥

सायणस्तु महो महतो मेघस्य ॥ कर्मणि षष्ठी । महान्तं जलधारिणं मेघं महान्तं वृत्रं वा ...... । ...... शुशोच शोचति वृष्ट्यभावेन हविराद्यभावादिति भावः । ...... असुरपक्षं लोकद्वयमावृत्य प्रवर्धमानं धर्तुमसहमाने द्यावापृथिव्यौ शोचत इत्यर्थः । तस्मात् श्रुधीति पूर्वत्रान्वयः । :..... तादृशभीतिं वृष्टिप्रदानेन परिहरेत्यर्थः ...... ईयसे । शत्रून् मेघान्वा गच्छसि । इत्यादि ॥

६. हे इंद्रा, तूं मोठ्या [असुरां]ला विदारून टाक, आमची प्रार्थना ऐक. कारण कीं हे वज्रधरा, भूलोकाप्रमाणेंच द्यू [सुद्धा] भयानें संतप्त झाला आहे—हे वज्रधरा, अग्नीमुळें जणुं भीतीनें [संतप्त झाला आहे]. अतिशयेंकरून बळवान् [असा जो तूं, तो] प्रबळ [आणि] प्रतापी शस्त्रें घेऊन धांवत असतोस. मनुष्यांला न मारणारा [असा जो तूं,] तो हे योद्ध्यांनीं अप्रतिगत शूरा—हे तिप्पट सात योद्ध्यांनीं [अप्रतिगत] शूरा, [प्रबळ आणि प्रतापी शस्त्रें घेऊन धांवत असतोस].

6. Crush down, O Indra, the great [demons], hear us. For the heaven like the earth is, O wielder of the thunderbolt, burning through fear—[is burning], O wielder of the thunderbolt, through fear as if of fire. Thou, who art most powerful, runnest with powerful [and] strong weapons, thou who dost not kill men, O thou hero who art not resisted by heroes—O thou hero, [who art not resisted] by thrice seven heroes, [runnest with powerful and strong weapons].

राहत असत, त्यांतून कोणी तरी मेला म्हणजे त्याचा पिशाच होतो, तो त्या रंगाचा होतो आणि तो मोठ्यानें ओरडतो, अशी कांहीं तरी समजूत असावी असें वाटतें.

कौतुकबन्धन म्हणून जें कर्म करितात त्यांत, आणि श्राद्धांत, आणि 'शांतिपाठां'त आणि 'रात्रिसूक्तां'त या मंत्राचा पाठ म्हणतात. कारण 'पिशाचि' शब्द यांत आला आहे !

---

६. 'हे इंद्रा, अवर्षणामुळें प्रखर ताप पडला आहे, आणि तेणेंकरून पृथिवी आणि अंतरिक्षादि उपरिप्रदेश हे दोन्ही भयानें संतप्त झाले आहेत. आणि ही सर्व आपदा वृत्रादिक जे मोठे असुर, त्यांच्या योगानें झाली आहे. तर तूं त्यांला आपल्या प्रबळ शस्त्रांनीं मारून टाक, ही आमची प्रार्थना तूं ऐक. तूं त्या असुरांला सहज मारून टाकूं शकशील; कारण अनेक असुर जरी तुझ्या आंगावर आले, तरी ते तुला प्रतिबंध करूं शकत नाहींत' असा भावार्थ आहे.

'धांवत असतोस'=' ईयसे.' म्हणजे शत्रूच्या आंगावर चालून जात असतोस.

'अप्रतिगत'=' अप्रतीत.' म्हणजे ज्याजवर दुसरे वीर चाल करून जात

वनोति हि सुन्वन्क्षयं परींणसः सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
सुन्वान इत्सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः ।
सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥ ७॥ २२ ॥ १९॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परींणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः । देवानाम् । अव । द्विषः ।
सुन्वानः । इत् । सिसासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।
सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥ ७ ॥ २२ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

७. सुन्वन् हि (=सोमाभिषवणं कर्ता भक्त एव) क्षयं वनोति (=स्थानं=गृहं प्राप्नोति)। सुन्वानो हि स्म (=सोमाभिषवणं कर्ता भक्त एव) परीणसः (=" परितो नद्धान् संवद्धान् "=बहून्) द्विषः (=शत्रून्) अव यजति (=नाशयति)—देवानां द्विषः (=देवानां द्वेष्टॄन्= शत्रून्) अव [यजति] (=नाशयति) । सुन्वानः इत् (=सोमाभिषवस्य कर्ता भक्त एव) वाजी (=बलवान् भूत्वा) अवृतः (=शत्रुभिः अवेष्टितः सन्) सहस्रा (=सहस्राणि) [धनानि] सिषासति (=युद्धे लभते) । सुन्वानाय (=सोमाभिषवस्य कर्त्रे भक्तायैव) इन्द्रः आभुवं (=प्रभूतं) [रयिं] ददाति—आभुवं रयिं (=प्रभूतं धनं) ददाति ॥

सुन्वन् हे इन्द्र त्वामुद्दिश्याभिषवं कुर्वन् यजमानः । ... अवृतः परैरनाक्रान्तः सन् । इति सायणः ॥

नाहींत, अथवा ज्याला दुसरे वीर जिंकू शकत नाहींत असा.

' तिप्पट सात योद्ध्यांनीं '=' त्रिसप्तैः सत्वभिः' म्हणजे एकवीस वीरांनीं. एकवीस ही परिमित संख्या अपरिमित संख्यार्थी योजिली आहे असें वाटतें.

या ऋचेचें वृत्त धृति आहे. ' धृति ' म्हणजे अत्यष्टीप्रमाणेंच असतें, मात्र चार अक्षरें अधिक असतात. प्रस्तुत ऋचेंत हीं चार अक्षरें एकच पादांत नसतां, पहिल्या चरणाच्या पहिल्या पोटचरणांत ' नः ' हें एक, आणि तिसऱ्या चरणांतील पहिल्या पोटचरणांत ' सत्वभिः ' हीं तीन अक्षरें मिळून चार अधिक समजावयाचीं आहेत. मग ऋचा खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावी लागतेः—

७. कारण सोम काढणारा भक्तच गृहाप्रत पावतो, आणि सोम काढणारा भक्त अनेक द्वेष्ट्यांला [जिंकून] टाकितो. देवांच्या द्वेष्ट्यांला [जिंकून] टाकितो. सोम काढणारा भक्तच बळवान् [होऊन] [शत्रूंहीं] अवेष्टित होत्साता सहस्र धनांप्रत जिंकितो. सोम काढणाऱ्या भक्तालाच इंद्र विपुळ [संपत्ति] देतो—विपुळ संपत्ति देतो.

7. For the Soma-extractor obtains a house; the Soma-extractor alone overpowers the manifold enemies— [overpowers] the enemies of the gods. The Soma-extractor alone, endowed with power, wins a thousand booties, unsurrounded [by the enemy]. To the Soma-extractor alone Indra gives bounteous [wealth]—gives bounteous wealth.

अवर्महः इन्दर दादृहि श्रुधी । नः ।
शुशोच हि द्यौः क्षाॅ न भीषाँ अद्रिवो।
घृणान्न भीषाँ अद्रिवः । १
शुष्मिन्तमो हि शुष्मिभिर्
वधैरुग्रेभिरीयसे । २ ।
अपूरुषघनो अॅप्रतीतशूर । सत्वभिः ।
त्रिसप्तैः शूर सत्वभिः ॥ ३ ॥

---

७. या मंत्रांत सोम काढून इंद्राला अर्पण करणाऱ्या भक्ताचें श्रेष्ठत्व आणि भाग्य वर्णिलें आहे. 'सोमयाजीच गृहसंपन्न होतो. सोमयाजीच देवांला न भजणाऱ्या अनेक द्वेष्ट्यांला जिंकितो. सोमयाजीच युद्धांत प्रबळ ठरतो. आणि त्याला शत्रु घेरूं शकत नाहींत, तर तोच शत्रूंचीं हजारो धनें लुटून नेऊं शकतो. सोमयाजीलाच इंद्र पुष्कळ धन देतो—सोमयाजीलाच देतो, दुसऱ्याला देत नाहीं.'

'गृहाप्रत पावतो'=' वनोति क्षयम्.' म्हणजे त्यालाच घरदार प्राप्त होऊन तत्संबंधी सुख मिळतें; किंवा शत्रूचा देश मिळून त्याजवरील अधिकार प्राप्त होतो. कितीएक पश्चिमेकडील विद्वान् 'परीणसः क्षयम्' म्हणजे 'संपत्तीचें स्थान' असा अर्थ करितात. आणि 'परीणसः' या पदाच्या सरळ अन्वयाकडे पाहिलें तर तो त्यासारिखा एकादा अर्थ पाहिजे, असें दिसतें खरें; पण सायणांनीं 'परीणस्' म्हणजे संपत्ति हा अर्थ कोठेंच केल्याप्रमाणें दिसत नाहीं.

हा येथें सूक्ताचा उपसंहार झाला. आपल्यासारिखे जे सोमयाजी त्यांचें इंद्र कसें कल्याण करितो तें ऋषीनें यांत सांगितलें आहे.

ह्या ऋचेचें वृत्त 'अत्यष्टि' आहे.

सूक्तम् १२४.

दिवोदासस्य पुत्रः परूच्छेप ऋषिः । वायुर्देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयो वायो वहन्त्विह पूर्वपीतये सोमस्य पूर्वपीतये ।
ऊर्ध्वा ते अनु सूनृता मनस्तिष्ठतु जानती ।
नियुत्वता रथेना याहि दावने वायो मखस्य दावने ॥ १ ॥

आ । त्वा । जुवः । ररहाणाः । अभि । प्रयः । वायो इति । वहन्तु । इह । पूर्वऽपीतये । सोमस्य । पूर्वऽपीतये ।
ऊर्ध्वा । ते । अनु । सूनृता । मनः । तिष्ठतु । जानती ।
नियुत्वता । रथेन । आ । याहि । दावने । वायो इति । मखस्य । दावने ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे वायो, जुवः (=जवशीलास्त्वरिता) रारहाणाः (=अतिशयेन गमनशीलाः=शीघ्रतमास्) [तवाश्वाः] अभि प्रयः (=एतद्धविरभिलक्ष्य) पूर्वपीतये (=पूर्वपानाय) त्वा (=त्वाम्) इह आ वहन्तु (=आनयन्तु)—सोमस्य पूर्वपीतये (=सोमस्य पूर्वपानाय=इतरदेवेभ्यः पुरा सोमं पातुम्) [आ वहन्तु] । जानती (=तव गुणान् विजानती) [अस्माकं] सूनृता (=स्तुतिरूपा वाक्) ते (=तव) मनः अनु (=मनोनुलक्ष्य=मनसोनुकूला भूत्वा) ऊर्ध्वा तिष्ठतु (=आज्ञाकरणाय सिद्धा सती तिष्ठतु) । [त्वं] नियुत्वता रथेन (=अश्वयुक्तेन रथेन=अश्वयुक्तं रथमारुह्य) दावने (=हविःस्वीकरणाय) आ याहि (=आगच्छ)—हे वायो, मखस्य दावने (=हविषः स्वीकरणाय) [आ याहि] ॥

मखस्य·यज्ञस्य दावने दातव्याय हविषे तत्स्वीकारायेति सायणः ॥

पहिल्या चरणांतील दुसऱ्या पोटचरणांत 'यजति अव,' दुसऱ्यांत 'देवानाअम्,' दुसऱ्या चरणांतील दुसऱ्या पोटचरणांत 'वाजी अवृतः,' आणि तिसरा चरण
'सुन्वानाय इन्द्रो ददाति आभुवं । रयिं ददाति आभुवम्'
असा म्हणावा लागतो.

सूक्त १३४.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–वायु. वृत्त–अत्यष्टि.

१. हे वायू, [तुझे] चपळ, [आणि] वेगवंत [घोडे] प्रथम [सोम] पिण्यासाठीं तुला [या] हवीप्रत इकडे वाहून आणोत—सोम प्रथम पिण्यासाठीं [वाहून आणोत]. तुझ्या मनासमोर [आमची] जाणती स्तुति उभी राहून तें प्रसन्न करो. हे वायू, घोडे जोडिलेल्या रथांत बसून तूं हवीसाठीं ये—हवि स्वीकारण्यासाठीं ये.

Hymn 134.

To *Vâyu* (i. e. the god of wind).

By *Paruchchhepa,* the son of *Divodâsa.* Metre—*Atyashṭi,*

1. May [thy] swift [and] quickly-running [horses] bring thee hither, O Vâyu, to the oblation for drinking first—for drinking of the Soma first. May [our] knowing prayer stand obediently before thy mind. Come thou in [thy] car drawn by many horses to receive—O Vâyu, to receive the offering.

---

१. हें सूक्त 'वायु' या देवाविषयीं आहे. वायु देव म्हणजे कोण, तें सू. २ मं. १–३, सू. २३ मं. १, सू. १४ मं. १०, आणि त्यांजवरील टिपा यांत पहा.

'सोम प्रथम पिण्यासाठीं '=' सोमस्य पूर्वपीतये.' म्हणजे सकळ देवांच्या पूर्वींच तूं प्यावास म्हणून, असा भावार्थ आहे, सकळ अन्नाच्या पूर्वी, असा नाहीं.

'जाणती'=' जानती.' म्हणजे तुझे गुण काय आहेत, आणि तुला प्रसन्न कसें करावें तें जाणणारी.

'उभी राहून तें प्रसन्न करो'=' ऊर्ध्वा अनु तिष्ठतु.' म्हणजे तुझ्या मनातें प्रसन्न करूं शके अशा रीतीनें त्यासमोर ती उभी राहो. आमचें भाषांतर किंचित् अक्षरास सोडून आहे, तरी अर्थास सोडून नाहीं.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'वहन्तु इह' असें व्यस्त म्हणावें लागतें.

मन्दन्तु त्वा मन्दिनो वायविन्दवोऽस्मत्क्राणासः सुकृता अभिद्यवो गोभिः क्राणा अभिद्यवः ।
यद्ध क्राणा इरध्यै दक्षं सचन्त ऊतयः ।
सध्रीचीना नियुतो दावने धिय उप ब्रुवत ईं धियः ॥ २ ॥
मन्दन्तु । त्वा । मन्दिनः । वायो इति । इन्दवः । अस्मत् । क्राणासः । सुऽकृताः । अभिऽद्यवः । गोभिः । क्राणाः । अभिऽद्यवः ।
यत् । ह । क्राणाः । इरध्यै । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।
सध्रीचीनाः । निऽयुतः । दावने । धियः । उप । ब्रुवते । ईम् । धियः ॥२॥

भाषायाम्.

२. हे वायो, मन्दिनः (=मादयितारः) क्राणासः (=क्राणाः=स्वकार्यं सम्यग्यथा तथा कुर्वाणाः) (=सुकृताः सुष्ठु कृताः=सम्यग्यथा तथा अभिषुता) अभिद्यवः (=अभिगतदीप्तयः=उत्कृष्टाः)—गोभिः (=पयआदिभिर्गोरसैः) क्राणाः (=वेगवन्तः) अभिद्यवः (=दीप्तिमन्तश्च) अस्मत् (=अस्मत्तो गता) इन्दवः (=सोमरसास्) त्वा मन्दन्तु (=त्वां मादयन्तु=हर्षयन्तु) । यत् ह (=यतः खलु) क्राणाः (=वेगवन्तः) ऊतयः (=तव सहायभूता) नियुतः (=तवाश्वाः) सध्रीचीनाः (=परस्परं संगच्छमानाः सन्तो) दक्षं (=बलवन्तं त्वाम्) इरध्यै (=परिचरितुं) दावने धियः (=उपासकानां कर्मणः स्वीकाराय=उपासकानां कर्म त्वं यथा स्वीकरोषि त्वां तथा) सचन्ते (=त्वया सह संगच्छन्ते)—धियः (=उपासकानां कर्मणो) [दावने=स्वीकाराय] उप ब्रुवते (=त्वां विज्ञापयन्ति) ॥

सायणस्त्वेवं व्याचष्टे । हे वायो, त्वा त्वामस्मदस्माकं संबन्धिन इन्दवः क्लेदयितारः सोमा मन्दन्तु मादयन्तु ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदम् । कीदृशाः सोमाः । मन्दिनो मादयितारः क्राणासः कुर्वाणाः स्वकार्यं हर्षादिकं सुकृता अभिषवदशापवित्रशोधनग्रहणादिभिः सुष्ठु कृताः । अभिद्यवोऽभितो द्योतयन्तो गोभिर्वाग्भिर्मन्त्ररूपाभिः क्राणाः क्रियमाणा हूयमानाः । यद्वा गोभिर्गन्तृभिराहवनीयं प्रत्यानेतृभिः क्राणा हूयमानाः ॥ करोतेः शानच् । छान्दसः शपो लुक् । तथाभिद्यवोऽभिगन्तारः । हे वायो यत् यस्मात्कारणात् । हशब्दः प्रसिद्धौ । दक्षमस्मद्यागदेशं प्रतिगन्तुमुत्साहवन्तं समर्धयितारमीं त्वां नियुत एतत्संज्ञकास्तवाश्वा दावने दानाय हविःस्वीकारनिमित्तं धियः कर्माण्युद्दिश्य सचन्ते । त्वां संगच्छन्ते यागदेशं वा । किमर्थं । इर-

२. हे वायू, आमचे आनंदकारक, वेगवंत, उत्तम रीतीनें सिद्ध केलेले [आणि] देदीप्यमान सोम—गोरसांच्या योगानें वेगवंत [आणि] देदीप्यमान [केलेले] [असे सोमरस], तुला आनंदित करोत. कारण तुज उत्साहवंताची सेवा करण्यासाठीं वेगवंत [आणि] [तुला] साहाय्य करणारे तुझे घोडे सर्व एकत्र मिळून, [तुजकडून] उपासनेचा स्वीकार करविण्यासाठीं तुजबरोबर येतात—उपासनेचा [तूं स्वीकार करावास म्हणून] तुझी विनवणी करीत असतात.

2. O Vâyu, may our exhilarating, active, well-prepared [and] shining Somas,—active [and] shining with milk and things made of milk—exhilarate thee; because thy horses, [thy] active allies, all joined together, accompany thee who art powerful, to be on attendance on thee, that thou mayest accept [the offering]—they urge thee [to the acceptance] of the offering.

---

२. 'हे वायू, हे जे आम्हीं फार श्रम करून उत्कृष्ट रीतीनें काढिलेले, लवकर माद उत्पन्न करणारे, आणि चकचक प्रकाशणारे, आणि दूध इत्यादि गोरस मिसळल्यामुळें लखलखीत दिसणारे आमचे सोमरस, ते तुला लवकर माद आणोत—म्हणजे तुला लवकर हर्षयुक्त करोत. कारण कीं आम्हीं उपासकांनीं तुजप्रीत्यर्थ केलेली उपासना तूं स्वीकारावी आणि आमचा सोमरस तूं प्यावास म्हणून तुझे घोडे सुद्धा तुला प्रार्थीत आहेत ते पहा,' असा भावार्थ आहे. पण या ऋचेचे दुसरे दोन चरण किंचित् कठीण आहेत, आणि त्यांचा अर्थ जरा क्लिष्ट अशा रीतीनें करावा लागतो. पहिला चरण सोपा आहे.

'वेगवंत'='ऋाणासः.' अक्षरशः अर्थ '[आपलें काम] करणारे' असा आहे, म्हणजे माद उत्पन्न करणें हें जें त्यांचें काम, तें चांगल्या रीतीनें बजाविणारे.

'गोरसांच्या योगानें'='गोभिः.' म्हणजे दूध इत्यादिक त्यांत मिसळल्यामुळें.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'इन्दवः। अस्मत्' असें व्यस्त म्हणावें, आणि दुसऱ्या चरणांत 'इरधिऐ' असें म्हणावें.

वायुर्युङ्क्ते रोहिता वायुररुणा वायू रथे अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ।
प्र बोधया पुरंधिं जार आ ससतीमिव ।
प्र चक्षय रोदसी वासयोषसः श्रवसे वासयोषसः ॥ ३ ॥

वायुः । युङ्क्ते । रोहिता । वायुः । अरुणा । वायुः । रथे । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ।
प्र । बोधय । पुरम्ऽधिम् । जारः । आ । ससतीम्ऽइव ।
प्र । चक्षय । रोदसी इति । वासय । उषसः । श्रवसे । वासय । उषसः ॥ ३ ॥

ध्यै । प्रापयितुं परिचरितुं वा । ईर गतौ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । इरध्यतिः परिचरणकर्मा । इरध्यति विधेमेति तन्नामसूक्तत्वात् ॥ कीदृशास्ताः । क्राणाः । स्वव्यापारं रथवाहनादिकं कुर्वाणाः ॥ क्राणा कुर्वाणाः इति यास्कः । ऊतयः । रक्षणवन्तः प्रीतियुक्ता वा तथा सध्रीचीनाः । त्वया सहाञ्चन्तो गच्छन्तः । ...... ॥ किंच धियः कर्मवन्तो बुद्धिमन्तो वा ऋत्विजो यजमाना वोपब्रुवते उपेत्य ब्रुवन्ति स्वाभिमतं विज्ञापयन्ति वा । इति ॥

भाषायाम्.

३. वायुः रोहिता (=रोहितौ) [अश्वौ] [कदाचित्] युङ्क्ते (=स्वरथे नियोजयति) । वायुः अरुणा (=अरुणौ=आरक्तवर्णावश्वौ) [युङ्क्ते] वायुः अजिरा (=अजिरौ=गमनशीलौ=शीघ्रगमनावश्वौ) वोळ्हवे (=वोढवे=रथं वोढुं) धुरि (=धारणप्रदेशे) रथे (=स्वरथे) [युङ्क्ते=योजयति]—वोळ्हवे (=वोढवे=वोढुं) धुरि (=धारणप्रदेशे=रथस्याग्रभागे) वहिष्ठा (=अतिशयेन वोढारौ) [अश्वौ] [युङ्क्ते] । [हे वायो], जारः आ ससतीम् इव (=कश्चिज्जारः स्वपन्तीमिव=स्वपन्तीं स्वकान्तां यथा जागरयति तथा) पुरंधिं (=बहुप्रज्ञाम्) [उषसं] प्र बोधय (जागरय) [अपि च] उषसः वासय (=ता यथा व्युच्छन्ति तथा कुरु) रोदसी [च] प्र चक्षय (=द्यावापृथिव्यौ च प्रकाशय)—उषसः श्रवसे वासय (=उषसः उच्छित्वा यथा अस्मभ्यमन्नं ददति तथा कुरु) ॥

वोळ्हवे । धुरं वोढुं भारवहनाय । ...... । तत्र दृष्टान्तः । जारः पारदारिक

३. वायु [आपल्या] रथाला [केव्हां केव्हां] तांबडे [घोडे] जोडितो, वायु आरक्त वर्णाचे [जोडितो]. वायु [केव्हां केव्हां] चपळ घोडे [रथ] वाहण्यासाठीं धुरेला [जोडितो]—धुरेला अतिशय चपळ असे घोडे [रथ] वाहण्यासाठीं जोडितो. हे वायू, जार [जसा] निजलेल्या [प्रिये]ला [उठवितो], तसा तूं प्रज्ञावती [उषे]ला निजेंतून उठीव. तूं उषांला उगवायास लाव [आणि] त्यांजकडून द्युलोक आणि भूलोक या दोन्हींवर प्रकाश पाडीव—उषांनीं [आम्हांला] अन्नसंपत्ति द्यावी म्हणून त्यांजला प्रकाशावयास लाव.

3. Vâyu harnesses a pair [of] red [horses], Vâyu [harnesses] a pair of tawny [horses], Vâyu harnesses a pair of swift [horses] to the chariot at the yoke, to draw—a pair of the swiftest [horses] to the yoke, to draw. Wake, O Vâyu, intelligent [Ushas], even as a lover [wakes his sleeping love. Make [the Ushases] shine on earth and heaven, make the Ushases to dawn —make the Ushases to dawn for [to give] [us] food.

---

३. 'वायु अनेक वेळीं अनेक रंगाचे घोडे आपल्या रथाला जोडितो, आणि त्यांजकडून आपला रथ ओढवितो; एक वेळ तांबडे, एक वेळ अरुण वर्णाचे, एक वेळ फार चपळ असे घोडे धुरेला जोडितो. ते अत्यंत चपळ असतात. तर हे वायू, तसले घोडे तूं आपल्या रथाला जोडून ये, आणि एकादा जार आपल्या प्रियेला उठवितो तसा तूं बुद्धिमान् उषेला उठीव, आणि तिजकडून द्युलोक आणि भूलोक या दोन्हींवर प्रकाश पाडून आम्हांला अन्नसंपत्ति देवीव,' असा भावार्थ.

'प्रज्ञावती [उषे]ला'='पुरंधिम्.' सायणांनीं येथें यजमान असा अर्थ केला आहे, पण सर्व मंत्राचा संदर्भ पाहतां आम्हीं दिलेला अर्थ अधिक संभवतो. ऋ. ३. ६१. १ यांत 'पुरंधि' विशेषण उषेला लाविलेलें आहे.

'जार जसा'='जारः इव.' या उपमेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, जसा जार आपल्या प्रियेला उठवितो आणि ती किंचित् डुलकी घेत असल्यामुळें सहज उठते तसा तूं उषेला उठीव, मग

तुभ्यमुषासः शुचयः परावति भद्रा वस्त्रा तन्वते दंसु रश्मिषु चित्रा नव्येषु रश्मिषु ।
तुभ्यं धेनुः सबर्दुघा विश्वा वसूनि दोहते ।
अजनयो मरुतो वक्षणाभ्यो दिव आ वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । उषसः । शुचयः । पराऽवति । भद्रा । वस्त्रा । तन्वते । दम्ऽसु । रश्मिषु । चित्रा । नव्येषु । रश्मिषु ।
तुभ्यम् । धेनुः । सबःऽदुघा । विश्वा । वसूनि । दोहते ।
अजनयः । मरुतः । वक्षणाभ्यः । दिवः । आ । वक्षणाभ्यः ॥ ४ ॥

आ ससतीमुपपत्यागमनध्यानेनेषत्स्वपन्तीं पुरंधिमिव प्रकृष्टशरीरधारिणीं योषितमिव । तां यथा स्वसंकेतेन स प्रबोधयति तद्वत्त्वमपि ...... । उषसो वासय । उषःकालानपि यथावत्स्थापय । प्रभातं कुर्वित्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

४. [हे वायो], शुचयः (=शुद्धा) उषासः (=उषसः) परावति (=दूरदेशे=अन्तरिक्षे) दंसु रश्मिषु (=कर्मवत्सु किरणेषु=आश्चर्यकारिषु किरणेषु) तुभ्यं (=त्वदर्थं) भद्रा वस्त्रा (=भद्राणि वस्त्राणि=कल्याणानि=सुखकराणि वासांसि) तन्वते (=कुर्वन्ति)—नव्येषु रश्मिषु (=नूतनेषु=प्रत्यग्रेषु किरणेषु) चित्रा (=चित्राणि=नानावर्णयुक्तानि) [वस्त्राणि] [तन्वते=कुर्वन्ति] । तुभ्यं (=त्वदर्थं) सबर्दुघा धेनुः (=अमृतस्य दोग्ध्री गौः) विश्वा वसूनि (=सर्वाणि धनानि) दोहते (=दुग्धे) । [त्वं] वक्षणाभ्यः (=नदीनामर्थाय=वृष्टिभूतजलेन नद्यो यथा प्रवहन्ति तथा कर्तुं) मरुतः अजनयः (=उदपादयः)—दिव आ (=अन्तरिक्षात्=अन्तरिक्षसकाशात्) वक्षणाभ्यः (=नदीनामर्थाय=नद्यो यथा प्रहवन्ति तथा कर्तुम्) [अजनयः=उदपादयः] ॥

दंसु दंसेषु कर्मवत्सु । यद्वा गृहनामैतत् । अन्त्यलोपश्छान्दसः । गृहवदाच्छादकेषु रश्मिषु स्वकीयेषु...... । चित्राणि नानावर्णयुक्तान्याश्चर्यभूतानि तन्वते । उषःकाले रश्मीनां नानावर्णत्वादिति भावः......। किंच हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं त्वद्यागार्थमेव धेनुर्घृतादिना प्रीणयित्री गौः । जातावेकवचनम् । सबर्दुघा । सबरित्यमृतनाम । तस्य दोग्ध्री...सती विश्वा वसू सर्वाणि धनानि आज्यादिरूपाणि दोहते । स्वयमेव दुग्धे । प्रीणयतीत्यर्थः । इत्यादि सायणः ॥

ती सहज उठेल.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'पुरंधिम्'च्या ठिकाणीं 'पुरंधिइम्' असा उच्चार करावा लागतो.

४. [हे वायू], तुजसाठीं सुंदर उषा दूर अंतरावर आपल्या आश्चर्यकारक किरणांवर मनोहर वस्त्रें विणतात—[आपल्या] ताज्या किरणांवर विचित्र रंगांचीं वस्त्रें विणतात. तुजसाठीं अमृतदोही धेनु सकळ धनांचा पान्हा सोडिते. [हे वायू], तूं नद्या वाहाव्या म्हणून मरुतांला उत्पन्न करिता झालास—द्युलोकापासून नद्यांसाठीं [मरुतांला उत्पन्न करिता झालास].

4. For thee, [O Vâyu], fair Ushases stretch in the long distance fine garments on their wonderful rays—variegated garments on [their] fresh rays. For thee the nectar-milching cow gives all comforts. Thou didst beget the Maruts for the rivers [to flow]—[beget] from heaven, for the rivers [to flow].

४. 'हे वायू, तुझा महिमा लहान नव्हे; पहांटेस उषा जिकडे तिकडे उगवून आपल्या सुंदर किरणरूपी तंतूंनीं जणुं अंतरिक्षांत जीं रमणीय आणि नानावर्णांचीं वस्त्रें पसरिते असें दिसतें, तीं तुजसाठींच होत. आणि पहांटेस देवांला पिण्यास योग्य असें दूध देणारी जी आमची गाय, ती पान्हा सोडून दूध देते, तें तुजसाठींच. तुझा पराक्रमहि मोठा आहे. कारण अंतरिक्षांत मरुत् तूंच उत्पन्न केलेस, आणि त्यांजकडून तूंच मेघोदकाची वृष्टि करवून तें नदीरूपानें सर्वत्र वाहवितोस,' असा भावार्थ.

'विणतात'='तन्वते.' अक्षरार्थ 'पसरितात' इतकाच आहे; म्हणजे वस्त्रें तुजसाठीं प्रदर्शित करितात, आपल्या किरणांच्या योगानें करितात, यांतली उत्प्रेक्षा फार सुंदर आहे, आधुनिक कवींच्या कल्पनेच्या मात्र पलीकडची आहे.

'अमृतदोही धेनु'='धेनुः सबर्दुघा.' म्हणजे जिच्या धारेंत अमृत, अथवा देवांनीं प्यावयाचें पेय असतें ती. म्हणजे जिचें दूध काढून देवांला अर्पावयाचें हवि करितात अशी गाय. देव स्वर्गीं अमृत पितात तें गाईपासूनच उत्पन्न होतें, इत्यादिक ज्या पौराण कथा, त्यांचें बीज या मंत्रांत आणि याच सारिख्या इतर मंत्रांत आहे. आणि त्याप्रमाणेंच कामधेनूविषयीं सुद्धा समजलें पाहिजे. या मंत्रांत सांगितलेली जी अमृतदोही गाय, ती उपासकाचे घरची गाय समजावयाची आहे. आणि अमृत म्हणजे अति उत्तम जें हवि दुधापासून वगैरे निर्माण करून देवांस अर्पण करीत, तें होय. यावरून असें सिद्ध होतें कीं 'अमृता'चें प्रथम जन्म या मरणसंपन्न पृथिवीवरचेंच असून, नंतर कविजनांनीं त्याची जयन्ती स्वर्गीं करविली.

तुभ्यं शुक्रासः शुचयस्तुरण्यवो मदेषूग्रा इषणन्त भुर्वण्यपामि-
षन्त भुर्वणि ।
त्वां त्सारी दसमानो भगमीट्टे तक्ववीये ।
त्वं विश्वस्माद्भुवनात्पासि धर्मणासुर्यात्पासि धर्मणा ॥ ५ ॥

तुभ्यम् । शुक्रासः । शुचयः । तुरण्यवः । मदेषु । उग्राः । इषणन्त ।
भुर्वणि । अपाम् । इषन्त । भुर्वणि ।
त्वाम् । त्सारी । दसमानः । भगम् । ईट्टे । तक्वऽवीये ।
त्वम् । विश्वस्मात् । भुवनात् । पासि । धर्मणा । असुर्यात् । पासि । धर्मणा ५

भाषायाम्.

५. [हे वायो], तुभ्यं मदेषु (=तव मदेषु सत्सु=त्वयि मादिते सति) शुक्रासः (=शुक्राः=शुभ्राः) शुचयः (=दीप्तिमन्तस्) तुरण्यवः (=त्वरिताः=आशुमादकारिणः) उग्राः (=प्रबलाः) [सोमा] भुर्वणि इषणन्त (=मेघे प्रेरयन्ति=मेघवर्षणे प्रोत्साहयन्ति=त्वं यथा मेघोदकं वर्षयसि तथा कुर्वन्ति)—अपां भुर्वणि (=उदकानां वर्षणे) इषन्त (=प्रेरयन्ति=त्वं मेघोदकं यथा वर्षयसि तथा कुर्वन्ति) । दसमानः (=उपक्षीणः=जातोपद्रवो) [भक्तस्] त्सारी (=अत्यन्तभीतः सन्) तक्ववीये (=" तस्कराणां यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनाय ") भगं (=भजनीयम्=उदारं) त्वाम् ईट्टे (=स्तौति) । त्वं विश्वस्माद् भुवनात् (=सकलादपि लोकात्) धर्मणा (=स्वभावेन) पासि (=रक्षसि)—असुर्यात् (=असुरसंबन्धिनो भयाच्च) धर्मणा (=स्वभावेनैव) पासि (=रक्षसि) ।

अत्र पूर्वार्धो दुर्बोधः । सायणस्तम् एवं व्याचष्टे । हे वायो तुभ्यं त्वदर्थं शुक्रासो दीप्ताः शुचयः शुद्धाः। सोमस्य पातारोत्यन्तं शुद्धा भवन्ति । किमु वक्तव्यं तेषां शुद्धत्वे। तुरण्यवस्त्वरणयुक्तास्त्वां प्राप्तुम् । उग्रा उद्गूर्णतेजसः सोमा मदेषु तव मदेषु निमित्तभूतेषु भुर्वणि भरणवति याग इषणन्त । आहवनीयं प्रति गच्छन्ति । इच्छन्ति वा । ...... किंचापां भुर्वणि मेघ इषन्त । उदकमिच्छन्त्युत्पादयितुम् । अग्नौ हूयमानस्याहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । यद्वा यजमानास्त्वामुद्दिश्याजुह्वाना अपां वर्षणमिषन्त । इच्छन्ति । ...... धर्मणास्मदीयहविषां धारणेन पासि । पालयसि । किंच । असुर्यात् असुरसंबन्धिनो भयाद्विशेषेण पासि धर्मणास्मद्धारणेन पोषणेन वा युक्तः सन् । यत एवं करोषि अतः स्तौमीत्यर्थः । इति ॥

५. [हे वायू], पांढरे, शुद्ध [आणि] वेगवन्त [आणि] प्रबळ [असे सोम] तुला माद उत्पन्न झाला म्हणजे [तुजकडून] वृष्टि पाठवितात—उदकांची वृष्टि पाठवितात. अत्यंत भ्यालेला [आणि] त्रासलेला उपासक [दुर्जनांचा] उपद्रव दूर व्हावा म्हणून, तुज दयाळूला प्रार्थितो. तूं सकळ लोकांपासून सहज तारितोस—असुर लोकांपासून सहज तारितोस.

5. When thou art exhilarated, the pure, fair, quick [and] powerful [Somas] urge thee to a downpour—urge to a downpour of the waters. The terror-struck [worshipper] [who is] injured praises thee, the bounteous, for freedom from injury. Thou dost preserve, as is thy wont, from all the world—dost preserve, as is thy wont, from fear of the demons.

'सकळ धनांचा '=' विश्वा वसूनि. ' म्हणजे, दूध, पायस, इत्यादिक जे मिष्ट पदार्थ करून देवांस अर्पावयाचे, ते असें सायण म्हणतात तें युक्त दिसतें.

'नद्या वाहाव्या म्हणून '='वक्षणाभ्यः. ' अक्षरार्थ ' नद्यांसाठीं ' इतकाच आहे. म्हणजे मेघोदकाचा वर्षाव पृथिवीवर व्हावा आणि त्यापासून नद्यांचे प्रवाह वाहावे या हेतूनें. कितीएक पश्चिमेकडचे विद्वान् ' वक्षणाभ्यः ' म्हणजे ' उदरात् ' असा अर्थ करून ' दिवः ' याच्याशीं अन्वय करितात, आणि म्हणतात, वायूनें द्यूच्या उदरांतून मरुतांला जन्मविलें. परंतु ' वक्षणा ' शब्दाचा अर्थ ' उदर ' असा होत नाहीं इतकेंच नव्हे (सायणांनीं कोठेंच तो अर्थ केलेला नाहीं), पण त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणें ह्या अर्थाचे दुसरे प्रयोग आढळत नाहींत. आणि वायूनें मरुतांला द्यूच्या उदरीं जन्म दिलें असेंहि दुसऱ्या ठिकाणीं सांगितलेलें कोठें आढळत नाहीं.

कदाचित् अंतरिक्षींच्या नद्यांपासून असा (दुसऱ्या कितीएकांनीं केलेला) अर्थ संभवतो; पण त्या प्रकारचें मरुतांचें जन्म होय अशाविषयींहि प्रसिद्धि नाहीं.

मरुत मेघोदक देत असतात आणि ते जिकडे जिकडे जातात तिकडे तिकडे वृष्टि होत असते, अशाविषयीं तर पूर्वींहि पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे. सू. ३७ मं. १०, सू. ३८ मं. ८, ९ इत्यादि स्थळें पहा.

वृत्तसुखासाठीं ' वक्षणाभिअः ' असें दोन्ही ठिकाणीं म्हटलें पाहिजे.

---

५. ' हे वायू, भक्तांनीं अर्पण केलेले जे तेजस्वी, शुद्ध, लवकर माद उत्पन्न करणारे आणि बळकटी आणणारे सोमरस, ते पिऊन तुला माद उत्पन्न झा-

त्वं नो वायवेषामपूर्व्यः सोमानां प्रथमः पीतिमर्हसि सुतानां पीतिमर्हसि ।
उतो विहुत्मतीनां विशां ववर्जुषीणाम् ।
विश्वा इत्ते धेनवो दुह्र आशिरं घृतं दुह्रत आशिरम् ॥ ६॥२३॥

त्वम् । नः । वायो इति । एषाम् । अपूर्व्यः । सोमानाम् । प्रथमः । पीतिम् । अर्हसि । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हसि ।
उतो इति । विहुत्मतीनाम् । विशाम् । ववर्जुषीणाम् ।
विश्वाः । इत् । ते । धेनवः । दुह्रे । आऽशिरम् । घृतम् । दुह्रते । आऽशिरम् ॥ ६ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

६. हे वायो, अपूर्व्यः (=" न विद्यते पूर्वं यस्मात् तत्पानमपूर्वं तदर्हतीत्यपूर्व्यस्तादृश" स्त्वं) प्रथमः (=सर्वेभ्योऽपि देवेभ्यः पूर्वः) एषां (=पुरोवर्तिनां) नः (=अस्माकं) सोमानां पीतिम् अर्हसि (=सोमानां पानं प्राप्तुं योग्योसि) ।—सुतानां पीतिम् (=अभिषुतानां सोमानां पानम्) अर्हसि । उत (=अपि च) विहुत्मतीनां (=विशेषेण होमवतीनां) ववर्जुषीणां (=वृक्तबर्हिषां) विशां (=प्रजानां) [सोमानां पीतिम् अर्हसि] । ते (=त्वदर्थं) विश्वा इत् धेनवः (=सर्वा एव गावः) आशिरं (=क्षीरं) दुह्रे (=दुहन्ति)—घृतम् आशिरम् (=घृतवत् क्षीरं) दुह्रते (=स्वयं दुहन्ति) ।

ववर्जुषीणाम् अनभिमतपापं वर्जयन्तीनाम् । इति सायणः ॥

ला म्हणजे मेघोदकांची वृष्टि करविण्याविषयीं तुला स्फुरण येतें. त्याप्रमाणेंच कोणा भक्ताला शत्रूंपासून उपद्रव होऊं लागला म्हणजे तो मोठा भयभीत होऊन उपद्रव दूर होण्यासाठीं तुला स्तवितो; आणि मग तूं त्याला सर्व जगापासून, किंबहुना सकळ असुरांपासूनहि सहज रक्षितोस; ' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. पण पहिल्या चरणाचा अन्वय सरळ नसल्यामुळें आणि ' तुभ्यम् ' हें विशेषेंकरून दुरन्वयी असल्यामुळें अर्थ क्लिष्ट होतो. त्यांत ' इषणन्त, ' ' भुर्वणि ' आणि ' इषन्त ' हीं पदें कठीण आहेत.

'[तुजकडून] वृष्टि पाठवितात '= ' इषणन्त भुर्वणि. ' अक्षरशः अर्थ [मेघोदकांनीं सर्व अवकाश] भरून टाकण्याविषयीं प्रेरितात. ' भुर्वणि ' अथवा ' भुर्वण ' या शब्दाचे प्रयोग वेदांत

६. हे वायू, सर्वांच्या अगोदरचा असा जो तूं, तो हे आमचे सोम सर्वांअगोदर पिण्यास योग्य आहेस—पिळून काढलेले सोम पिण्यास योग्य आहेस. आणि जे लोक विशेषेंकरून हवि देतात [आणि] दर्भासनें घालितात, त्या सर्व लोकांचा सोम पिण्यास तूं योग्य आहेस. सर्वहि गाई तुजकरितां सोमांत घालावयाचें ऊन दूध देतात—घृताप्रमाणें चिकट दूध देतात.

6. Thou, O Vâyu, the foremost of all, deservest to drink of these our Somas first—deservest to drink of the extracted Somas; nay, [of the Somas] of [all] men who give copious oblations [and] cut the [Kus'a grass for a seat]. All cows whatsoever give thee warm milk—give fat warm milk.

फार आले नसल्यामुळें त्याच्या अर्थाविषयीं निःसंशय निर्णय करण्याला साधनें अगदीच कमी आहेत.

‘ [दुर्जनाचा] उपद्रव दूर व्हावा म्हणून ’=‘ तक्‍वीये. ’ हा शब्द तर पुनः कोठेंच आलेला नाहीं. आम्हीं सर्व तर्क टाकून देऊन सायणांला अनुसरून अर्थ केला आहे.

‘सहज ’=‘धर्मणा.’ हाहि शब्द कठीण आहे. सायणांनीं वेगळा अर्थ केला आहे तो भाषेखालीं पहा. आम्हीं ‘धर्म’शब्दाचा काहींसा वेदोत्तरकालीन अर्थ घेऊन निर्वाह केला आहे. कितीएक पाश्चात्त्य पंडित ‘नेहमींच्या रीतीस अनुसरून’ अथवा ‘सवईप्रमाणें’ असा अर्थ करितात.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांत ‘ त्वाम् ’-च्या ठिकाणीं ‘ तुआम् ’ असें म्हणावें लागतें.

६. ‘ हे वायू, सर्व देवांपूर्वी उपासकांनीं दिलेला सोम पिण्यास योग्य असा जो तूं, तो हा आम्हीं अर्पण केलेला सोम कृपा करून सर्वांअगोदर पी. तूं फार आहुति देणाऱ्या आणि देवांला दर्भासनें इत्यादि घालून भजणाऱ्या जनांनीं अर्पण केलेले सोम पिण्यास योग्य आहेस. जितक्या म्हणून गाई आहेत, तितक्या सर्व सोमांत मिसळावयाचें ऊन ऊन दूध देत असतात तें तुजकरितांच होय.—तुपानें जणुं भरून चिक्कण झालेलें दूध सर्व गाई देतात तें तुजकरितांच होय.’

‘ सर्वांच्या अगोदरचा ’=‘ अपूर्व्यः.’ म्हणजे ज्याच्या पूर्वी हवि इत्यादिक अथवा सोमादिक अन्न कोणी भक्षण करीत नसतात.

सूक्तम् १३५.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । वायुर्देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये सहस्रेण नियुता नियुत्वते शतिनीभिर्नियुत्वते ।
तुभ्यं हि पूर्वपीतये देवा देवाय येमिरे ।
प्र ते सुतासो मधुमन्तो अस्थिरन्मदाय क्रत्वे अस्थिरन् ॥ १ ॥

स्तीर्णम् । बर्हिः । उप । नः । याहि । वीतये । सहस्रेण । निऽयुता ।
नियुत्वते । शतिनीभिः । नियुत्वते ।
तुभ्यम् । हि । पूर्वऽपीतये । देवाः । देवाय । येमिरे ।
प्र । ते । सुतासः । मधुऽमन्तः । अस्थिरन् । मदाय । क्रत्वे । अस्थिरन् १

भाषायाम्.

१. [हे वायो], [त्वदर्थं] बर्हिः (=कुशासनं) स्तीर्णम् (=आस्तृतम्) [अस्ति] । उप नः (=अस्मान् प्रति) वीतये (=हविर्भक्षणार्थं) याहि (=आयाहि=आगच्छ) । नियुत्वते (?=अश्ववते=अश्ववद्बलवते) [सोमायास्मै] सहस्रेण नियुता (=सहस्रसंख्याकेन तवाश्वसंघेन)—शतिनीभिः (=शतसंख्याकाभिः) [नियुद्भिः=तवाश्वैर्] नियुत्वते (?=अश्ववद्बलवते) [सोमाय] [नः उप याहि= अस्मान् प्रति आगच्छ] । हि (=यस्माद्) देवाय (=दीप्तिमते) तुभ्यं (=त्वदर्थं) देवाः (=दीप्तिमन्तः) [सोमाः] पूर्वपीतये (=सर्वेभ्योपि देवेभ्यः पुरा पानं कर्तुं) येमिरे (=प्रार्पिताः सन्ति) । ते [मदाय] (=तव मादाय=हर्षाय) मधुमन्तः सुतासः (=माधुर्योपेताः सुताः=अभिषुताः सोमाः) प्रास्थिरन् (=प्रतिष्ठन्ति= पानार्थं सिद्धाः सन्ति)—[ते] मदाय क्रत्वे (=तव मादाय बलाय च=त्वं तेषां पानेन मादयुक्तो बलयुक्तश्च यथा भवसि तथा) [प्र] अस्थिरन् (=प्रतिष्ठन्ति= सिद्धाः सन्ति) ॥

सायणस्तु नोऽस्मद्यज्ञार्थं स्तीर्णमास्तृतं बर्हिरभिलक्ष्योपयाहि । आगच्छ ।...... केन साधनेनेति तदुच्यते । सहस्रेण सहस्रसंख्याकेन. नियुता । ...... नियुत इति वायोरश्वानां नामधेयं नियुतो वायोरिति निरुक्त उक्तत्वात् । ...... तथा शतिनीभिः शतसंख्योपेताभिर्नियुद्भिरागच्छेति शेषः । यद्वा सहस्रेण नियुता शतिनीभिश्च नियुद्भिर्नियुत्वते तद्वते देवाय हविर्दायत इति शेषः । यद्वा तुभ्यमित्यनेन संबन्धः । उक्तसंख्याकाभिर्नियुद्भिस्तद्वते देवाय द्योतमानाय तुभ्यम् इत्यादि ॥

सूक्त १३५.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–वायु. वृत्त–अत्यष्टि.

१. [हे वायू], [हें तुजकरितां] दर्भासन घातलें [आहे]. [तर तूं] [हवि] भक्षण्यासाठीं आम्हांप्रत ये. आपल्या सहस्र घोड्यांसहित बळकट [सोमा]प्रत [ये]–[आपल्या] शेकडो [घोड्यांसहित] बळकट [सोमा]प्रत [ये]. कारण कीं सर्वांअगोदर तूं प्यावेस म्हणून तुज देदीप्यमानाला [हे] देदीप्यमान [सोम] अर्पण केले आहेत. तुला माद यावा म्हणून [हे] मधुर सोमरस तुझी वाट पाहत आहेत—[तुला] माद आणि बळ यावें म्हणून तुझी वाट पाहत आहेत.

HYMN 135.

To *Vâyu*. By *Paruchchhepa*, the son of *Divodâsa*. Metre–*Atyashṭi*,

1. The Kus'a [is.] spread; come to us for the feast; [come] with thy thousand horses to [this Soma] mounted on a horse —with thy hundred horses to [this Soma] mounted on a horse. For that thou mayest drink first, the resplendent somas have been offered to thee the resplendent. For thy [exhilaration] the sweet Somas are standing ready—are standing ready for [thy] exhilaration [and] invigoration.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाचा प्रथम पोटचरण ' तुअं नॉ वायो ऍषआमपूर्विअः ' असा म्हणावा लागतो, दुसऱ्या पोटचरणांत ' सोमानआम्,' दुसऱ्या चरणांत ' विहुत्मतीनआम् ' आणि 'ववर्जुषीणआम् ' असें वाचावें लागतें.

---

१. हेंहि सूक्त वायूविषयींचेंच आहे. ' हे वायू, तुजसाठीं आम्हीं दर्भासन वगैरे घालून सर्व तयारी केली आहे. तर तूं हे सोम पिण्यास ये. आपल्या शेकडो आणि हजारो नियुत् नांवाच्या घोड्यांच्या रथांत बसून ये. कारण कीं देदीप्यमान जो तूं, त्या तुजप्रीत्यर्थ हे देदीप्यमान सोम तूं पूर्वी प्यावेस म्हणून अर्पण केले आहेत. हे सोमरस तूं प्यावेस आणि तुला हर्ष आणि बळ प्राप्त

तुभ्यायं सोमः परिपूतो अद्रिभिः स्पार्हा वसानः परि कोशमर्षति
शुक्रा वसानो अर्षति ।
तवायं भाग आयुषु सोमो देवेषु हूयते ।
वह वायो नियुतो याह्यस्मयुर्जुषाणो याह्यस्मयुः ॥ २ ॥

तुभ्य । अयम् । सोमः । परिऽपूतः । अद्रिऽभिः । स्पार्हा । वसानः ।
परि । कोशम् । अर्षति । शुक्रा । वसानः । अर्षति ।
तव । अयम् । भागः । आयुषु । सोमः । देवेषु । हूयते ।
वह । वायो इति । निऽयुतः । याहि । अस्मऽयुः । जुषाणः । याहि ।
अस्मऽयुः ॥ २ ॥

असश्च उत्सो गृणते नियुत्वान् इत्यत्र (ऋ. ९. ८९. ६) तथा शुक्रस्याद्यगवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा इत्यत्र (ऋ. २. ४१. ३) च नियुत्वान् इति विशेषणं सोमस्य प्रयुक्तं तदृश्यताम् ॥

भाषायाम्.

२. [हे वायो], अद्रिभिः परिपूतः (=ग्रावभिः परिशोधितः) [अपि च] स्पार्हा वसानः (=स्पार्हाणि तेजांसि वसानः=परिदधानः) अयं सोमः (=पुरोवर्ती सोमरसः) तुभ्य (=तुभ्यं=त्वत्प्रीत्यर्थं) परि कोशम् अर्षति (=पात्रं प्रति गच्छति)—शुक्रा वसानः अर्षति (=शुक्राणि तेजांसि=श्वेतानि तेजांसि परिदधानो गच्छति) । आयुषु देवेषु (=मनुष्येषु देवेषु च मध्ये) तव भागः (=तव विभागः) अयं सोमः हूयते (=प्रार्प्यते) । हे वायो, [त्वं] नियुतः (=तवाश्वान्) वह (=आवह=आनय) [अपि च] अस्मयुः (=अस्मान् कामयमानस्त्वं) याहि (=आयाहि)—जुषाणः अस्मयुः (=प्रीयमाणः सन् अस्मान् कामयमानस्त्वं) याहि (=आयाहि) ॥

कोशं कोशस्थानीयं गृहमर्षति । गच्छति प्राप्नोति । कीदृशः सोमः । अद्रिभिः परिपूतः । अभिषवसाधनैरपगतऋजीषत्वेन शोधितः । यद्वा । अद्रिभिरभिषुतो दशापवित्रशोधनेन ग्रहणेन वा शोधितः । इति सायणः ॥

व्हावें म्हणून तुझी वाट पहात जणुं उभे राहिले आहेत. तर तूं आम्हांप्रत लवकर ये.'

'आपल्या सहस्र घोड्यांसहित'= 'सहस्रेण नियुता.' अक्षरशः 'हजार, नियुतांसहित.' 'नियुत्' हें वायूच्या

२. हे वायू, हा तुजसाठीं ग्राव्यांनीं शुद्ध केलेला सोम रमणीय [तेजांनीं] भरलेला होत्साता पात्रांत पडत आहे—शुद्ध [तेजां]नीं भरलेला होत्साता पडत आहे. मनुष्यांमध्यें [आणि] देवांमध्यें तुझा भाग [असा] हा सोम अर्पिला जात आहे. हे वायू, तूं आपले घोडे घेऊन ये, आमचा वत्सल तूं ये—आमचा वत्सल तूं प्रसन्न होऊन ये.

2. This Soma, purified with the stones [and] clad in delightful splendours, is running into the vessel for thee—is running clad in white shining splendours. This Soma, thy portion among men [and] gods, is being sacrificed. Bring, O Vâyu, thy horses, come thou our patron— come thou our delighted patron.

घोड्यांचें नांव होय. जसे इंद्राचे 'हरी' अथवा 'हरयः,' सूर्याचा 'एतश' तसे वायूचे 'नियुत्.' सहस्र हें येथें परिमितार्थी नाहीं, तर अपरिमितार्थी आहे. वायूसारिख्या अतिचपळ देवाचे घोडे असंख्य आहेत असें मानणें हें साहजिक आहे.

'वळकट [सोमा]प्रत [ये]'= 'नियुत्वते.' हा शब्द जरी उघड आहे आणि त्याच्या अर्थाविषयीं जरी संशय नाहीं, तरी वाक्यांत त्याचा अन्वय कोठें लावावयाचा, आणि तो शब्द कोणाकडे घ्यावयाचा याविषयीं संशय आहे. सायणांनींहि निश्चयानें अर्थ केलेला नाहीं. त्यांणीं दोन तीन रीतीनें निर्वाह केला आहे. अक्षरार्थ वायूचा घोडा अथवा वायूच्या घोड्यासारिखा घोडा ज्याला आहे तो, असा आहे. 'नियुत्वान्' हें विशेषण सोमाला वेदांत दुसऱ्या दोन ठिकाणीं लाविलेलें आहे. तीं वाक्यें भाषेखालीं उतरून घेतलीं आहेत, तीं पहा.

'माद आणि बळ यावें म्हणून'= 'मदाय क्रत्वे.' सोमपानापासून माद येतो यांत नवल नाहींच. पण बळ येतें असें वेदांत सर्वत्र सांगितलें आहे, त्याचीं उदाहरणें यापूर्वीं पुष्कळ आलींच आहेत.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाच्या दुसऱ्या पोटचरणांत 'सहस्रेण'च्या ठिकाणीं 'सहस्ररेण' असें वाचावें लागतें.

२. 'हे वायू, हा ग्राव्यांतून काढून नंतर गाळून शुद्ध केलेला आणि लकलकीत तेजानें जणुं भरलेला सोम तुजकरितां पात्रांत गळत आहे. हा सोमरस मनुष्य आणि देव यांत तुझा जो भाग होय, तो तुजकरितां आम्ही

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये वायो हव्यानि वीतये ।
तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा ।
अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ ३ ॥

आ । नः । नियुत्ऽभिः । शतिनीभिः । अध्वरम् । सहस्रिणीभिः । उप । याहि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ।
तव । अयम् । भागः । ऋत्वियः । सऽरश्मिः । सूर्ये । सचा ।
अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे वायो], शतिनीभिर्नियुद्भिः (=शतसंख्याकैस्तवाश्वैः) नः अध्वरम् आ [याहि] (=अस्माकं यज्ञं प्रत्यागच्छ) । सहस्रिणीभिः [नियुद्भिः] (=सहस्रैस्तवाश्वैः) वीतये (=भक्षणाय) उप याहि (=आगच्छ)—हे वायो, हव्यानि वीतये (=हव्यानि भक्षयितुम्) [आ याहि=आगच्छ] । ऋत्वियः (=अवसरे जातः=प्राप्तावसरः) [अपि च] सूर्ये सचा सरश्मिः (=सूर्योदये सत्येव सूर्यरश्मिवद्रश्मिवान् दीप्तिमान्) अयं भागः (=सोमस्यायं विभागस्) तव (=तवैव भवति) । अध्वर्युभिः भरमाणाः (=ऋत्विग्भिः भ्रियमाणा भ्रियमाणाः) [सोमा इमे] अयंसत (=नियताः=प्रापिता भवन्ति)—हे वायो, शुक्राः (=दीप्तिमन्तः) [सोमाः] अयंसत (=प्रापिता भवन्ति) ॥

सरश्मिरित्यत्र । किंच सोमः सूर्ये उदिते सति तस्य रश्मिभिः सह सरश्मिर्भवति । समानदीप्तिर्भवति । यद्वा तैः सहितो भवति । यतः सूर्ये उदिते सति रश्मिर्भवति अतः प्राप्तकाल इत्यर्थः । इति सायणः ॥

अर्पित आहों. तर हे वायू, तूं आपले घोडे रथास जोडून ये, आणि आम्हांवर प्रीति करणारा आणि आम्हांवर प्रसन्न होणारा जो तूं, तो हा सोम पी ' असा भावार्थ आहे.'

' रमणीय तेजांनीं भरलेला '=‘स्पार्हावसानः.’ म्हणजे जो तेजामुळें लकलकीत दिसत आहे असा.

' तुझा भाग '=‘ तव भागः.’ म्हणजे देवांनीं आणि मनुष्यांनीं घ्यावयाचे जे निरनिराळे भाग,त्यांतून तुझा अंश अथवा तूं घ्यावयाचा जो भाग, तो; तुझा वांटा.

३. [हे वायू], तूं आपल्या शेकडो घोड्यांला आणि हजारो घोड्यांला घेऊन आमच्या यज्ञाप्रत [हवि] भक्षण करण्याकरितां ये—हे वायू, हव्यें भक्षण करण्याकरितां ये. सूर्य उगवतांच तेजोयुक्त झालेला, वेळावर अर्पण केलेला हा सोम तुझा भाग आहे. अध्वर्यूंनीं आणिलेले [सोम] अर्पण केले आहेत—हे वायू, शुद्ध सोम अर्पण केले आहेत.

3. Come with thy hundred horses to our sacrifice, come, O Vâyu, with thy thousand [horses] to eat—to eat, O Vâyu, our oblations. Thine is this portion prepared in season, glittering with the rise of the sun. Brought by the priests [the Somas] are offered—the bright Somas, O Vâyu, are offered.

वृत्तासाठीं 'याहि अस्मयुः' असें तिसऱ्या चरणांत दोन्ही ठिकाणीं म्हणावें लागतें.

---

३. 'हे वायू, सूर्य उगवतांच सिद्ध केलेला आणि सूर्यकिरणाप्रमाणें लकलकणारा जो हा तेजस्वी सोमरस आमच्या ऋत्विजांनीं हातांत धरून तुला अर्पण केला जात आहे, हा पिण्याकरितां आणि हवि भक्षण करण्याकरितां तूं आपले शेकडो आणि हजारो घोडे आपल्या रथास जोडून आम्हांप्रत ये. असें तात्पर्य.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांतील दुसऱ्या पोटचरणांत 'सूरिए' असें म्हणावें लागतें.

आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवसेऽभि प्रयांसि सुधितानि वीतये वायो हव्यानि वीतये ।
पिबतं मध्वो अन्धसः पूर्वपेयं हि वां हितम् ।
वायवा चन्द्रेण राधसा गतमिन्द्रश्च राधसा गतम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । रथः । नियुत्वान् । वक्षत् । अवसे । अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । वीतये । वायो इति । हव्यानि । वीतये ।
पिबतम् । मध्वः । अन्धसः । पूर्वऽपेयम् । हि । वाम् । हितम् ।
वायो इति । आ । चन्द्रेण । राधसा । आ । गतम् । इन्द्रः । च । राधसा । आ । गतम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे इन्द्रवायू], नियुत्वान् रथः (=वाय्वश्वैर्युक्तो युवयो रथो) वां (=युवाम्) [इमानि] सुधितानि प्रयांसि अभि (=सुनिहितानि हवींषि प्रति) वीतये अवसे (=तानि भक्षयितुं प्रीतौ भवितुं च) आ वक्षत् (=आवहतु) —हे वायो, हव्यानि वीतये (=अस्माकं हवींषि भक्षयितुम्) [आवक्षत्=आ नयतु]। [युवां] मध्वो अन्धसः (=मधुरस्य सोमलक्षणस्यान्नस्य) [अंशं] पिबतम्। पूर्वपेयं (=सकलेभ्योपि देवेभ्यः पूर्वं पेयं सोमलक्षणमन्नं) हि वां (=युवयोरर्थे) हितं (=पुरो निहितं भवति)। हे वायो, [त्वं च] इन्द्रश्च चन्द्रेण राधसा (=आह्लादकेन अस्मभ्यं दातव्येन धनेन सह)—आ गतम् (=आगच्छतम्)। राधसा (=धनेन सह) गतम् (=आगच्छतम्)॥

पूर्वपेयमित्यत्र यद्यपीन्द्रादपि वायोः पूर्वपानं त्वं हि पूर्वपा असि देव दधिषे पूर्वपेयमित्यादिषु सर्वत्र प्रसिद्धं तथापीन्द्रस्येतरदेवेभ्यः पूर्वं वायुना सह पानं चेन्द्रतुरीयार्थवादनब्राह्मणे देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेयेन समपादयन्नित्यत्र प्रतिपादितम्। इति सायणः॥

४. [हे इन्द्र आणि वायू हो], वायूचे घोडे जोडिलेला रथ तुम्हांला आनंद करण्यासाठीं या सुंदर रीतीनें ठेविलेल्या हव्यांकडेस [तीं] भक्षण्याकरितां घेऊन येओ—हे वायू, हव्यें भक्षण्याकरितां [घेऊन येओ]. [हें] मधुर सोमहवि तुम्ही प्या. कारण कीं पहिलें पेय तुम्हांकरितां [हें पुढें] ठेविलें [आहे]. हे वायू, तूं आणि इन्द्र [मिळून] आह्लादकारक धन [आम्हांकरितां] घेऊन या—[तूं] आणि इन्द्र [मिळून] धन घेऊन या.

4. May the chariot, drawn by Vâyu's horses, bring you hither, [O Indra and Vâyu], towards these well-placed offerings that you may eat [and] be delighted—that you may eat, O Vâyu, the offerings. Drink you, [O Indra and Vâyu], of the sweet oblation; for you indeed is the first drink placed. Come, O Vâyu, with delightful wealth, and come Indra with wealth.

---

४. हा मंत्र इंद्र आणि वायु या दोघांविषयीं आहे. 'हे इंद्र आणि वायू हो, तुम्हां दोघांला सर्वांअगोदर सोम प्यावयास देणें योग्य आहे असें समजून तुम्हांप्रीत्यर्थ हा सोम आणि हीं हव्यें सुंदर रीतीनें ठेवून अर्पण केलीं आहेत. तर तुम्ही दोघेहि वायूचे चपळ अनेक घोडे जोडिलेल्या रथांत बसून या आणि हीं हव्यें खाऊन पिऊन संतृप्त व्हा. आणि येते वेळीं आम्हांकरितां सुंदर धनसंपत्ति घेऊन या' असा भावार्थ.

'पहिलें पेय'='पूर्वपेयम्.' म्हणजे सकळ देवांनीं पिण्यापूर्वीं प्यावयाचें पेय. आधुनिक काळीं तरी मद्य प्यावयास द्यावयाचें असलें म्हणजे सर्वांहून अगोदर ज्याला देतात त्याचा मान मोठा असतो, आणि ज्याला विशेष संमान द्यावयाचा त्याणें किंवा तिणें प्याल्यानंतर तेंच मद्य दुसऱ्यांनीं पिण्याचा प्रघात आहे.

या ऋचेच्या पहिल्या चरणाचा पहिला पोटचरण खरबडीत असल्याप्रमाणें जणुं आहे; पहिल्या आणि दुसऱ्या पोटचरणांमध्यें संधि करूं नये. तिसऱ्या चरणांत पहिला पोटचरण 'वायो ऑ चन्द्रेण रॉधॅसॉ आ गतम्' असा म्हणावा लागतो.

आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेममिन्दुं मर्मृजन्त वाजिनमाशुमत्यं न वाजिनम् ।
तेषां पिबतमस्मयू आ नो गन्तमिहोत्या ।
इन्द्रवायू सुतानामद्रिभिर्युवं मदाय वाजदा युवम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । वाम् । धियः । ववृत्युः । अध्वरान् । उप । इमम् । इन्दुम् । मर्मृजन्त । वाजिनम् । आशुम् । अत्यम् । न । वाजिनम् ।
तेषाम् । पिबतम् । अस्मयू इत्यस्मऽयू । आ । नः । गन्तम् । इह । ऊत्या ।
इन्द्रवायू इति । सुतानाम् । अद्रिऽभिः । युवम् । मदाय । वाजऽदा । युवम् ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

५. [हे इन्द्रवायू], धियः (=अस्माभिः कृता युवयोः स्तुतयो) वां (=युवाम्) अध्वरान् उप (=यज्ञान् इमान् प्रति) आ ववृत्युः (=अतिशयेन प्रवर्तयन्तु=सत्वरम् आगमयन्तु) । इमं वाजिनं (=बलवन्तम्) इन्दुं (=सोमम्) [ऋत्विजो] मर्मृजन्त (=विशेषेण संमार्जयन्ति)—आशुं (=शीघ्रम्) अत्यं (=सततगामिनं) वाजिनं न (=अश्वमिव) [मर्मृजन्त=संमार्जयन्ति=परिशुद्धं कुर्वन्ति] । अस्मयू (=अस्मान् कामयमानौ) [युवां] तेषां (=वक्ष्यमाणानां सोमानाम्) [अंशं] पिबतम् । ऊत्या (=रक्षणेन सह) नः (=अस्मान् प्रति) इह (=अत्र) आ गन्तम् (=आगच्छतम्) । हे इन्द्रवायू (=हे इन्द्र हे वायो च), अद्रिभिः सुतानां (=ग्रावभिरभिषुतानां सोमानाम्) [अंशं] युवं (=युवां) [पिबतम्]—हे वाजदा (=वाजदौ=अन्नस्य दातारौ), युवं (=युवां) मदाय (=हर्षाय=हर्षभवनाय) [पिबतम्] ॥

धियः कर्माणि स्तोत्रादिलक्षणानि ...... । मर्मृजन्त । अध्वर्यवो दशापवित्रेण संमार्जयन्ति । मार्जने दृष्टान्तः । आशुमतिशीघ्रगामिनमत्यं न । सततं गन्तारं वाजिनं वेजनवन्तमश्वमिव यथा स्वेदाद्यपनयनेन संमार्जयन्ति तद्वत् । इति सायणः ॥

५. [हे इन्द्र आणि वायू हो], आमच्या स्तुति तुम्हांला [आमच्या] यज्ञांप्रत वळवोत. ह्या बळकट सोमाला [ऋत्विज्] [स्वच्छ करीत आहेत]—चपळ [आणि] वेगवंत वारूप्रमाणें [स्वच्छ करीत आहेत]. तर आमचे कृपाकर्ते जे तुम्ही, ते हे सोम प्या, तुम्ही आपल्या कृपेसहित इकडे आम्हांप्रत या; हे इन्द्र आणि वायू हो, ग्राव्यांच्या योगानें काढिलेले सोम तुम्ही प्या—हे अन्नदाते हो, तुम्ही माद येण्यासाठीं [प्या].

5. May [our] prayers turn you towards our sacrifices. The priests are cleansing this strong Soma —like a courser, swift and speedy. Drink of these, you our patrons, come hither unto us with your help; drink you of [these] Somas extracted with the stones, O Indra and Vâyu, you, O givers of food, and be exhilarated.

---

५. ' हे इन्द्रा आणि वायू, आम्ही ज्या स्तुति गात आहों ह्या तुम्हांप्रत जाऊन तुम्हांला आमच्या हव्यांप्रत येण्याविषयीं वळवोत. हे ऋत्विज सोमरसाला गाळून धुऊन स्वच्छ करीत आहेत—एकाग्र वारूला धुऊन पुसून स्वच्छ करितात तसा स्वच्छ करीत आहेत. तर तुम्ही आपल्या कृपेनिशीं या, आणि आम्हांवर कृपा करून हा ग्राव्यांनीं काढिलेला सोमरस प्या. कारण तुम्ही अन्नदाते असल्यामुळें, तुम्ही सोम पिऊन प्रसन्न झालां म्हणजे आम्हांस तुम्ही अन्न द्याल ' असें तात्पर्य.

' यज्ञांप्रत वळवोत '=' अध्वरान् उप ववृत्युः.' हा जरी अक्षरशः अर्थ आहे तरी, आम्हीं या कर्मांत तुम्हांस अर्पण करीत असलेल्या हव्यांप्रत वळवोत असा भावार्थ आहे. कारण ऋग्वेदसंहितेंत यज्ञ आणि अध्वर हे शब्द आधुनिक काळाप्रमाणें दीर्घकर्मवाचक नव्हत. सकाळीं उठून देवाचें भजन केलें, एक दोन सूक्तें म्हणून अथवा म्हटल्याशिवायच हवि अर्पण केलें तर, अथवा सोमाहुति दिली तर, त्याला ते यज्ञ अथवा अध्वर असें म्हणत असत. आतां यज्ञ म्हणजे मोठ्या खर्चाचें, मोठ्या विद्वत्तेचें, मोठ्या समारंभाचें, मोठ्या तयारीचें आणि फार दिवस करावयाचें असें कार्य होय असें लोक समजतात, आणि यज्ञ करणारे जनहि त्याचप्रमाणें आचरतात, पण वेदकाळींचा ' यज्ञ ' म्हणजे साधारण उपासना, मग तिजबरोबर हवि अ-

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ।
एते वामभ्यसृक्षत तिरः पवित्रमाशवः ।
युवायवोऽति रोमाण्यव्यया सोमासो अत्यव्यया ॥ ६ ॥

इमे । वाम् । सोमाः । अप्ऽसु । आ । सुताः । इह । अध्वर्युऽभिः । भरमाणाः । अयंसत । वायो इति । शुक्राः । अयंसत ।
एते । वाम् । अभि । असृक्षत । तिरः । पवित्रम् । आशवः ।
युवाऽयवः । अति । रोमाणि । अव्यया । सोमासः । अति । अव्यया ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्रवायू], अप्सु आ (=उदकेषु=वसतीवरीषु मध्ये) सुताः (=अभिषुता) अध्वर्युभिः भरमाणाः (=भ्रियमाणाः=ध्रियमाणा) इमे सोमाः इह अयंसत (=प्रत्ताः सन्ति)—हे वायो, शुक्राः (=शुक्राः=तेजस्विनः सोमा) अयंसत (=प्रत्ताः सन्ति)। एते आशवः (=शीघ्रमादकारिणः) [सोमा] वाम् अभि (=युवामभिलक्ष्य) तिरः पवित्रम् (=उर्णामयं पवित्रं नाम वस्त्रम् अन्तर्धायकं कृत्वा) असृक्षत (=असृज्यन्त=सृष्टा भवन्ति)। युवायवः (=युवां कामयमानाः) [सोमा] अति अव्ययानि रोमाणि (=अविमयानि रोमाणि पवित्रघटकानि अतीत्य)—अव्यया (=अव्ययानि=अविमयानि रोमाणि) अति[क्रम्य] सोमासः (=सोमा) [असृक्षत=सृष्टा भवन्ति] ॥

अप्सु अस्मदीयेषु कर्मसु...इहास्मिन्नभिषवस्थाने सुता अध्वर्युभिर्भरमाणास्तैर्भ्रियमाणा गृहीता होतुं वा ह्रियमाणाः। ...... तिरः पवित्रं तिर्यग्भूतं सोमान्तर्धायकं वोर्णामयं पवित्रमभ्यसृक्षत। अभिलक्ष्यासृज्यन्त। सृष्टा भवन्ति। इति सायणः॥

र्पण केलें जाओ अथवा न जाओ.

'बळकट'='वाजिनम्.' अक्षरशः 'घोडा' अथवा 'बळ ज्याला आहे तो.' सोमाला 'वाजी' म्हणजे घोडा असें पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाच्या दुसऱ्या पोटचरणांत 'मर्मृजन्त' च्या ठिकाणीं 'मरिमृजन्त' असें, आणि दुसऱ्या चरणांत 'गन्तमिहोतिआ' असें वाचावें लागतें.

६. [हे इंद्र आणि वायू हो], पाण्यांत काढिलेले आणि अध्वर्यूंनीं धारण केलेले हे सोमरस तुम्हांला अर्पण केले आहेत—हे वायू, तेजस्वी सोमरस अर्पण केले आहेत. सत्वर माद आणणारे हे सोमरस पवित्रांतून तुम्हांसाठीं ओतले जात आहेत. तुमची इच्छा करणारे सोमरस, मेंढरांच्या लोंकरीमधून—मेंढरांच्या लोंकरीमधून सोमरस ओतले जात आहेत.

6. These Somas extracted in the waters [and] brought by the priests are here offered to you—are offered, O Vâyu, the bright Somas. These quick [Somas] are poured through the sieve towards you, [Somas] that love you are poured over the sheeps' wool— Somas over the sheeps' [wool].

---

६. 'हे इन्द्र आणि वायू हो, पाण्यांत मिसळलेले असे जे हे लखलखणारे सोम आमचे ऋत्विज् हातांत घेऊन अर्पण करीत आहेत, ते तुम्हांकरितांच होत. लवकर माद उत्पन्न करणारे जे हे सोम, ते पवित्रांतून तुम्हांसाठीं गाळले जात आहेत. तुम्हीं आपणास प्यावें अशी इच्छा करणारे हे सोमरस पवित्राच्या लोंकरींतून तुम्हांसाठीं ओतले जात आहेत. तर तुम्ही या, आणि हे प्या.'

'पाण्यांत काढिलेले'=' अप्सु आ सुताः.' म्हणजे काढून अथवा काढतांना पाण्यांत मिसळलेले. सायणाचार्य 'अप्सु आ' म्हणजे आमच्या 'कर्ममध्यें' असा अर्थ करितात. तो अक्षरशः अगदीच संभवणार नाहीं असें नाहीं, पण सोमरस पाण्यांत मिसळीत, आणि त्या पाण्यास 'वसतीवरी' म्हणत असें प्रसिद्ध आहे. मग सरळ अर्थ सोडून देण्याला विशेष कारण आहे असें आम्हांला वाटत नाहीं.

'पवित्रांतून तुम्हासाठीं ओतले जात आहेत'=' तिरः पवित्रम् अभि वाम् असृक्षत.' पवित्र म्हणजे मेंढ्याच्या लोकरीचें केलेलें एक वस्त्र, अथवा धावळीसारिखा एक फडका असे. त्यावर सोमरस घालून त्यांतून एक एक थेंबानें सोमरसाची धार गळवीत असत.

'मेंढराच्या लोंकरीमधून'=' अति रोमाणि अव्यया.' म्हणजे वर सांगितलेल्या पवित्रांतूनच असा अभिप्राय.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत 'अप्सु आ' असें म्हणावें, तसेंच 'इह अध्वर्युभिः' अशीं व्यस्त पदें म्हणावीं, आणि तिसऱ्या चरणाचे दोन्ही पोटचरण पदपाठाप्रमाणें म्हणावे लागतात.

अति वायो ससतो याहि शश्वतो यत्र ग्रावा वदति तत्र गच्छतं गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् ।
विसूनृता ददृशे रीयते घृतमा पूर्णया नियुता याथो अध्वरमिन्द्रश्च याथो अध्वरम् ॥ ७ ॥

अति । वायो इति । ससतः । याहि । शश्वतः । यत्र । ग्रावा । वदति । तत्र । गच्छतम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् ।
वि । सूनृता । ददृशे । रीयते । घृतम् । आ । पूर्णया । निऽयुता । याथः । अध्वरम् । इन्द्रः । च । याथः । अध्वरम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे वायो, ससतः (=स्वपतः=आलस्यादिना निद्रां कुर्वतः) शश्वतः (=बहून्) [पुरुषान्] अति याहि (=अतिक्रम्य आयाहि=आगच्छ)। यत्र [अस्मादृशानां गृहे] ग्रावा वदति (=अभिषवणसाधनभूतः प्रस्तरो नादं करोति) तत्र [गृहं] [युवां] गच्छतम्—[तत्र] गृहं [त्वं च] इन्द्रश्च गच्छतम्। [यत्र] सूनृता ददृशे (=युष्मद्विषयस्तुतिरूपा अस्मादृशानां वाग् दृष्टा भवति=यत्र युष्मद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तोऽस्मादृशाः पुरुषा दृश्यन्ते) घृतं [च] रीयते (=स्रूयते=हूयते) [तम् अस्मादृशानाम्] अध्वरं (=यज्ञं प्रति) पूर्णया नियुता (=संपूर्णेन युवयोरश्वसंघेन) आयाथः (=युवमागच्छतः=आगच्छतम्)—[त्वं च] इन्द्रश्च [तम्] अध्वरं (=यज्ञं प्रति) याथः (=गच्छथः=आगच्छथः=आगच्छतम्) ॥

७. हे वायू, निजून राहणाऱ्या अनेक जनांला तूं सोडून ये; जेथें ग्राव्याचा नाद होत आहे तेथें या—[त्या] घरीं [तूं] आणि इन्द्र या. ज्या घरीं तुमची स्तुति दृष्टीस पडत असेल, [आणि] घृताच्या धारा वाहत असतील, त्या यज्ञाप्रत आपले सर्व घोडे जोडिलेल्या रथांत बसून या—[तूं] आणि इन्द्र मिळून [त्या] यज्ञाप्रत या.

7. Pass, O Vâyu, by many persons that are asleep; proceed thither where the Soma-pressing stone sounds—proceed to [that] house [thou] and Indra. Where your praise is seen [chanted] [and] clarified butter is poured forth, you proceed to that sacrifice with all your horses—[thou Vâyu] and Indra go to that sacrifice.

---

७. 'हे इन्द्र आणि वायू हो, आम्ही पहांटेस उठून ग्राव्यांत तुम्हांसाठीं सोमरस काढीत आहोंत, आणि तुम्हांप्रीत्यर्थ स्तोत्रें गात आहोंत. दुसरे पुष्कळ लोक अजून निजूनच राहिलेले आहेत. तर तुम्ही त्या निजून राहिलेल्या लोकांचे घरीं जाऊं नका; आमच्या घरीं ग्राव्यांचा ध्वनि ऐकूं येत आहे आणि स्तोत्रांचा घोष होत आहे, तर तुम्ही आमचेच घरीं या, आमचेच घरीं आपले सर्व घोडे रथाला जोडून या आणि आम्हीं अर्पिलेलीं हव्यें स्वीकारा' असा अभिप्राय आहे.

'निजून राहणाऱ्या अनेक जनांला सोडून'=' अति शश्वतः ससतः.' यावरून उघड होतें कीं, वेदकाळीं आपले आर्य पूर्वज मोठ्या पहांटेला उठून ग्राव्यांत सोमरस काढून आणि स्तोत्रें म्हणून देवांची उपासना करीत; आणि जो कोणी मोठ्या पहांटेस उठून उपासना करील तो विशेष दक्ष, त्याच्या यज्ञाप्रत (म्हणजे उपासनेप्रत) देव मोठ्या प्रेमानें येतात अशी समजूत असे. या मंत्रांतील जी प्रार्थना ती निष्कपट आणि साधी आहे, ती लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे. त्यांत दांभिकपणा अथवा खोटेपणा दिसत नाहीं. आम्ही सर्वांअगोदर उठून तुमची उपासना करीत आहों, दुसरे लोक अजून निजले आहेत, त्यांस वगळून आमच्याच घरीं तुम्ही या, असें देवांस सांगणें, आणि देव त्याप्रमाणें करितील असें मानणें यांत किती सुंदर भोळेपणा आहे पहा.

या ऋचेचें वृत्त चमत्कारिक आहे. यांत दोनच चरण आहेत, आणि प्रत्येक चरणांत जगती छंदाचे दोन द्वादशाक्षरी पोटचरण असून, शेवटीं एक एक चरण अष्टाक्षरी आहे. इतर अत्यष्टि

अत्राह तद्वहेथे मध्व आहुतिं यमश्वत्थमुपतिष्ठन्त जायवोऽस्मे ते सन्तु जायवः ।
साकं गावः सुवते पच्यते यवो न ते वाय उप दस्यन्ति धेनवो नाप दस्यन्ति धेनवः ॥ ८ ॥

अत्र । अह । तत् । वहेथे इति । मध्वः । आऽहुतिम् । यम् । अश्वत्थम् । उपऽतिष्ठन्त । जायवः । अस्मे इति । ते । सन्तु । जायवः ।
साकम् । गावः । सुवते । पच्यते । यवः । न । ते । वायो इति । उप । दस्यन्ति । धेनवः । न । अप । दस्यन्ति । धेनवः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे इन्द्रवायू], तत् मध्वः आहुतिं (=तस्य मधुरस्य सोमस्याहुतिम्) अत्राह (=अत्रैव) वहेथे (=वहतं=स्वीकुरुतं) यम् अश्वत्थं (= ? यं वाजिनं सोमं) जायवः (=जेतारः=विजयिनो वीरा) उपतिष्ठन्त (=उपतिष्ठन्ति=सेवन्ते)—ते जायवः (=तादृशा जेतारः प्राप्तविजया वीरा) अस्मे सन्तु (=अस्माकमेव सन्तु) । हे वायो, [ते=तव] गावः साकं सुवते (=युगपदेव. अपत्यमुत्पादयन्ति=दोग्ध्र्यो भवन्ति) । [ते] यवः पच्यते (=धान्यं परिणतं भवति) । ते धेनवः (=तव गावो) नोप दस्यन्ति (=नोपक्षीणा भवन्ति)— [ते] धेनवः (=गावो) नाप दस्यन्ति (=न नष्टा भवन्ति) ॥

इयं दुर्बोधपूर्वार्धा सायणेनैवं व्याख्याता । अत्राहास्मिन्नेव यज्ञे । अहेति विनिग्रहार्थीयः । मध्वो मधुरस्य मधुसदृशस्य वा तत् तस्याहुतिं प्रदेयद्रव्यं वहेथे । धारयतम् । यं सोममश्वत्थं पर्वतादिव्याप्तिप्रदेशे स्थितं जायवो जेतारो यजमाना उपतिष्ठन्ति । उपेत्य तिष्ठन्ति क्रयाद्यर्थम् । किंच । अस्मे अस्माकं संबन्धिनो जायवो जेतारः कर्मनिर्वहितारस्ते ऋत्विजः सन्तु । समर्था भवन्तु । यज्ञं निर्वहन्त्वित्यर्थः । यद्वा ते प्रसिद्धाः प्रयोगकुशला जायवो जेतार ऋत्विजोऽस्मे सन्तु नान्यस्य । अत्र वहेथे इत्युक्तम् । कोऽत्र विशेष इति तत्राह । हे इन्द्रवायू अस्मिन्यज्ञे गावो धेनवः साकं सहैव सुवते । युष्मदर्थमेव क्षीरमुत्पादयन्ति । दोग्ध्र्यो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा गावः साकं सहैव सुवते । अपत्यमुत्पादयन्ति त्वद्दोहनार्थम् । आदादिकः । ...... । किंच यवः ॥ जातावेकवचनम् । उपलक्षणमेतत् । यवादिभिः पुरोडाशादिकं पच्यत इत्यर्थः । किंच हे वायो इन्द्र च यतो गाव एवं सुवते । अतस्ते त्वदर्था धेनवो नोपदस्यन्ति । नोपक्षीणा भवन्ति । रोगादिना कृशा न भ-

८. [हे इन्द्र आणि वायू हो], तुम्ही येथेंच त्या मधुर सोमाची आहुति ग्रहण करा, ज्या अश्वत्थ सोमाची वांछा विजयी योद्धे करीत असतात.—ते विजयी योद्धे आमचे होओत. [हे वायू], सर्व गाई एकदम वितात, धान्य पक्क होतें. हे वायू, तुझ्या धेनु क्षीण होत नाहींत—[तुझ्या] गाई नाश पावत नाहींत.

8. Receive, [O Indra and Vâyu], an oblation here of that sweet [Soma] which, standing on the horse, victors serve.—May those victors be ours. [Thy] cows, O Vâyu, all bear at the same time, [thy] corn is ripened; thy cows do not suffer—[thy] cows do not perish.

वृत्तप्रमाणें नाहीं. त्यामुळें यांत चौसष्टच अक्षरें आहेत, अडुसष्ट असावीं तीं नाहींत; तथापि अनुक्रमणिकेवरून सायणांनीं उतरून घेतलेल्या वाक्यांत या ऋचेच्या वृत्ताविषयीं कांहींच सांगितलेलें नाहीं.

---

८. 'हे इन्द्र आणि वायू हो, ज्या सोमरसाची गोडी विजय पावणारे योद्धे घेतात, तशा सोमाची आहुति आम्हीं आज सिद्ध करून तुम्हांला येथें अर्पण केली आहे; तर हा सोम तुम्ही प्या, आणि विजयी योद्धे जन आमच्या घरीं जन्मोत. हे वायू,तूं ज्यावर कृपा करितोस, त्याच्या सर्व गाई एकदम वितात, त्याचे घरीं धान्य शिजत असतें, त्याच्या गाई सुकतहि नाहींत, आणि नाशहि पावत नाहींत.'

परंतु या मंत्राचा पूर्वार्ध कठिण आहे. त्यांत 'तत्' आणि 'अश्वत्थम्' हे शब्द कठिण आहेत, इतर मंत्र सोपा आहे.

'येथेंच'='अत्राह.' म्हणजे दुसऱ्या ठिकाणीं असल्या उंची सोमाची आहुति तुम्हांला मिळणार नाहीं, आम्हींच तुम्हांसाठीं तयार केली आहे. लढाईत जे योद्धे जिंकतात, ते योद्धे कांहीं-एक प्रकारचा सोमरस तयार करून देवांस अर्पण करून आपण पीत असतील असें वाटतें. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् 'जायवः' म्हणजे जय देणारे सोमरस आणि 'अश्वत्थ' म्हणजे अश्वत्थाचें (पिंपळाचें) केलेलें पात्र, असा अर्थ करितात. पण त्याला प्रयोगान्तरांचा आधार पाहिजे आहे तो मिळत नाहीं.

'अश्वत्थ [सोमरस]'='अश्वत्थम्.' हा शब्द अतिदुर्बोध आहे. सायणाचार्य 'अश्वत्थ' शब्दाचा निर्वचनास अनुसरून पर्वतांत सांपडणारा असा अर्थ करितात, पण तो केवळ काल्पनिक शब्दव्युत्पत्तीवर अवलंबून केला आहे. 'अश्वत्थ' हें येथें सोमाचें विशेषण आहे हें निर्विवाद असून त्यांत संशय नाहीं; पाश्चात्त्यांच्या युक्तीला अ-

इमे ये ते सु वायो बाह्वोजसोऽन्तर्नदी ते पतयन्त्युक्षणो महि व्राधन्त उक्षणः ।
धन्वन् चिद्ये अनाशवो जीराश्चिदगिरौकसः ।
सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः ॥ ९ ॥ २५ ॥

इमे । ये । ते । सु । वायो इति । बाहुऽओजसः । अन्तः । नदी इति । ते । पतयन्ति । उक्षणः । महि । व्राधन्तः । उक्षणः ।
धन्वन् । चित् । ये । अनाशवः । जीराः । चित् । अगिराऽओकसः ।
सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । दुःऽनियन्तवः । हस्तयोः । दुःऽनियन्तवः ॥ ९ ॥ २५ ॥

वन्ति । न केवलमनुपक्षीणाः किंतु धेनवो युष्मत्प्रीणयित्र्यो गावो नापदस्यन्ति । चौराद्युपहारैरूपक्षीणा नष्टा न भवन्ति । इति ॥

भाषायाम्.

९. हे वायो, इमे (=पुरोवर्तिनो) ये ते (=तव) बाह्वोजसः (=बाहुषु स्थितबलवन्त) उक्षणः (=सेक्तारः=यौवनवन्तस्) ते (?=त्वां) नदी अन्तः (=अन्तरिक्षपृथिवीनद्योर्मध्ये) पतयन्ति (=उत्पातयन्ति=गमयन्ति)— महि व्राधन्तः (=अत्यन्तं प्रवृद्धा) उक्षणः (=युवानः) [अश्वास्] [त्वां] [पतयन्ति=गमयन्ति], ये धन्वन् चित् (=धन्वन्यपि=उदकरहितप्रदेशेपि= "उदकनिर्गमनापादानभूतेऽन्तरिक्षेपि निरालम्बे") अनाशवः (=नाशरहिता) जीराश्चित् (=सत्वरगामिन एव सन्तः) अगिरौकसः (=गिरा स्थितिमकुर्वन्तः=गिरं स्तोत्रं श्रोतुं न तिष्ठन्तो) [भवन्ति] [तेऽश्वाः] सूर्यस्य रश्मय इव (=किरणा इव) दुर्नियन्तवः (=दुःखेन नियन्तव्याः)—हस्तयोर्दुर्नियन्तवः (=सारथेर्हस्ताभ्यामपि दुर्नियन्तव्या) [भवन्ति] ॥

नदी नन्दने द्यावापृथिव्यावन्तस्तयोरन्तराले तं त्वां पतयन्ति पातयन्ति ...... । बाह्वोजसः । बाहुषु प्रकृष्टबलवन्तः । उपलक्षणमेतत् । सर्वाङ्गबला इत्यर्थः । ...... अनाशवः ...... आकाशे विलम्बमकुर्वाणा इत्यर्थः । ...... अगिरौकसः । गिरा ओकः स्थानं येषां नास्ति ते तादृशाः । भर्त्सनादिना स्थितिमलभमाना इत्यर्थः।...... दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः । ते यथा क्षणेन दश दिशो व्याप्नुवन्ति बहवश्च तद्वदेतेपीत्यर्थः । पूर्वं गिरा निर्ग्राह्यत्वमुक्तम् । इदानीं हस्तेनाप्यनिर्ग्राह्यत्वमाह । हस्त-

९ हे वायू, हे जे तुझे प्रबळ खांद्यांचे जवान घोडे दोन्ही नद्यांचे मध्यें तुला सहज उडवून नेतात,— अति मोठे जवान [घोडे उडवून नेतात], जे उदकहीन प्रदेशांमध्येंहि नाश न पावणारे, तर वेगवंतच [आणि] स्तोत्रासाठींहि न थांबणारे [होत], ते सूर्याच्या किरणांप्रमाणें थांबविण्यास कठिण—दोन्ही हातांनीं थांबविण्यास कठिण होत.

9. These thy horses O Vâyu, which, strong-shouldered and young, easily bear thee on their wings between the two rivers —[horses], immense and young; which do not suffer even in the waterless regions, are swift and do not stop to hear a hymn, are difficult to restrain like the sun's rays—difficult for both hands to restrain.

तुसरून 'पिंपळाच्या लांकडाचा केलेला' असा अर्थ करावा तर, 'आश्वत्थ' असें रूप पाहिजे होतें. 'अश्वत्थ'शब्दाचा अक्षरार्थ 'घोड्यावरचा' इतकाच आहे. जर युक्ति काढून अर्थ बसवावयाचा आहे (आणि येथें असाच बसविला पाहिजे), तर आम्हांस वाटतें कीं, सोम ठेवावयाचें जें भांडें अथवा प्याला असे त्याची आकृति घोड्यासारिखी असेल; अथवा त्याच्या आकृतींत असें कांहीं तरी असावें, कीं त्याला 'घोडा' असें म्हणतां येईल. आणि सोमाला जो 'वाजी' अथवा 'नियुत्वान्' असें म्हणतात त्याचें कारण हेंच असेल तरी कोण जाणे ?

'पक्व होतें '=' पच्यते.' म्हणजे शिजतें. त्याला धान्याची समृद्धि असते असा अभिप्राय दिसतो.

याहि ऋचेचें वृत्त पूर्वीच्याच ऋचेप्रमाणें आहे, आणि तींत चार अक्षरें कमी आहेत. वर टीप पहा.

---

९. ह्या मंत्राचा भावार्थः 'हे वायू, हे जे तुझे महाप्रबळ आणि जवान घोडे तुला घेऊन आकाशप्रदेशांतून पक्ष्याप्रमाणें उडतात, जे अत्यंत मोठे आहेत, जे उदकरहित प्रदेशांतहि न थकतां आणि न थांबतां एकसारिखे धांवत असतात, ते घोडे सूर्याच्या किरणाप्रमाणें एकदम धांवतात, आणि दोन्ही हातांनीं लगाम ओढला तरी थांबत नसतात, तर एकदम यज्ञाकडेस येत असतात.'

'प्रबळ खांद्यांचे '=' बाह्वोजसः.' म्हणजे ज्यांचे बाहु अथवा खांदे बळकट आहेत असे, ज्यांचे पाय मजबुत आहेत ते, ज्यांच्या पायांत जोर आहे ते.

'दोन्ही नद्यांचे मध्यें '=' नदी अन्तः.' भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. दोन्ही नद्या म्हणजे पृथ्वी आणि द्युलोक

सूक्तम् १३६.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः। मित्रावरुणौ देवता। अन्त्ययोस्तु तन्मन्त्रलिङ्गोक्तदेवता। अत्यष्टिश्छन्दः। अन्त्या तु त्रिष्टुप्॥

प्र सु ज्येष्ठं निचिराभ्यां बृहन्नमो हव्यं मतिं भरता मृळयद्भ्यां स्वादिष्ठं मृळयद्भ्याम्।
ता सम्राजा घृतासुती यज्ञेयज्ञ उपस्तुता।
अथैनोः क्षत्रं न कुतश्चनाधृषे देवत्वं नू चिदाधृषे॥ १॥

प्र। सु। ज्येष्ठम्। निऽचिराभ्याम्। बृहत्। नमः। हव्यम्। मतिम्। भरत। मृळयत्ऽभ्याम्। स्वादिष्ठम्। मृळयत्ऽभ्याम्।
ता। सम्ऽराजा। घृतऽआसुती इति घृतऽआसुती। यज्ञेऽयज्ञे। उपऽस्तुता।
अथ। एनोः। क्षत्रम्। न। कुतः। चन। आऽधृषे। देवऽत्वम्। नु। चित्। आऽधृषे॥ १॥

योर्दुर्नियन्तवः। उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां दुःखेन नियन्तव्याः। देवयजनगमनाय शीघ्रगामिन इत्यर्थः। इति सायणाचार्याः॥

भाषायाम्.

१. [हे ऋत्विजः], निचिराभ्यां (=नितरां चिरंतनाभ्यां) मृळयद्भ्यां (=सुखयद्भ्यां) [मित्रावरुणाभ्यां] ज्येष्ठम् (=अतिशयेन प्रशस्यं) बृहत् (=महच्च) नमः (=नमस्करणं) हव्यं (=हविर्) मतिं (=स्तोत्रं च) सु (=सुष्ठु) प्र भरत (=प्रार्पयत) —मृळयद्भ्यां (=सुखयद्भ्यां) [मित्रावरुणाभ्यां) स्वादिष्ठम् (=अतिशयेन स्वादु) [नमआदिकं] [प्र भरत]। ता (=तौ) [हि] सम्राजा (=सम्राजौ=राजाधिराजौ) यज्ञेयज्ञे (=सर्वेष्वपि यज्ञेषु) घृतासुती (=प्रत्तघृताहुती सन्तौ) उपस्तुता (=उपासकैः स्तुतौ) [भवतः]। अथ (=अतः कारणादेव=यतः कारणात्तौ सम्राजौ भवतोतः कारणात्) एनोः (=एतयोः) क्षत्रम् (=अधिकारो) न कुतश्चन आधृषे (=केनापि पुरुषेण आधर्षितुं न शक्यम्)— [एतयोर्] देवत्वं (=देवभावोपि) नू चित् (=नैव) आधृषे (=केनापि आधर्षितुं शक्यं) [भवति]॥

नमो नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं तदुपलक्षितं हविर्लक्षणमन्नं वा...... । किंच हव्यं हव्यां मतिं तत्प्रदानविषयां बुद्धिं भरत। यद्वा मतिं पूज्यं हव्यं हविर्भरत। पूर्वत्र पु-

सूक्त १३६.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–मित्रावरुण; शेवटच्या दोन ऋचांची देवता त्यांत सांगितलेली. वृत्त–अत्यष्टि; शेवटच्या ऋचेचें मात्र त्रिष्टुभ्.

१. [हे ऋत्विजांनो], अत्यंत चिरंतन [आणि] सुख देणारे जे [मित्रावरुण], त्यांला तुम्ही उत्कृष्ट [आणि] मोठें नमन, हव्य, [आणि] स्तोत्र अर्पण करा—सुख देणाऱ्या [मित्रावरुणां]ला तुम्ही अत्यंत मधुर [नमन, हव्य आणि स्तोत्र अर्पण करा]. त्या दोघांहि साम्राज्य कर्त्यांला घृताची आहुति देऊन प्रत्येक यज्ञांत [भक्तजन] स्तवीत असतात. आणि त्यांचा अधिकार कोणाच्यानेंहि हिसकावून घेववत नाहीं—त्यांचें देवत्व हिसकावून घेववत नाहीं.

HYMN 136.

To *Mitra* and *Varuṇa*, except the last two verses, which are dedicated to the Gods therein mentioned. By *Paruchchhepa*, the son of *Divodâsa*. Mitre—*Atyashṭi*, except in the last verse, where it is *Trishṭubh*.

1. Offer well an excellent [and] great supplication, oblation [and] prayer to eternal [Mitra and Varuṇa], the givers of happiness—the sweetest [supplication, oblation and prayer] to the two givers of happiness. Those kings of kings [are] praised in every sacrifice [and] honoured with the oblation of clarified butter. And their authority is unassailable from any quarter—unassailable is their Godhead.

असें सायण म्हणतात. असा अर्थ कसाहि निघालेला असो, दोन्ही नद्यांचे मध्यें म्हणजे अंतरिक्षप्रदेशांतून असा अर्थ आहे यांत मात्र संशय नाहीं.

' स्तोत्रासाटींहि न थांबणारे '=' अगिरौकसः. ' म्हणजे त्यांच्या मनांत थांबावयाचें नसतां त्यांनीं थांबावें असें कोणी स्तोत्र केलें तर, ते तें ऐकण्यासाटीं न थांबणारे, तर जेथें त्यांचे मनांत जावयाचें असेल त्या ठिकाणीं एकदम जाणारे असें तात्पर्य.

वृत्तासाटीं ' बाहुओजसो ' असें पहिल्या पादाच्या पहिल्या पोटचरणांत म्हणावें, आणि ' अन्तर्नदी ते पतयन्ति उक्षणः ' असा दुसरा पोटचरण म्हणावा लागतो.

---

१. ' हे ऋत्विजांनो, अति चिरंतन आणि अनाद्यंत जे मित्रावरुण, त्यांजला

अदर्शि गातुरुरवे वरीयसी पन्था ऋतस्य समयंस्त रश्मिभिश्चक्षु-
भगस्य रश्मिभिः ।
द्युक्षं मित्रस्य सादनमर्यम्णो वरुणस्य च ।
अथा दधाते बृहदुक्थ्यं १ वयं उपस्तुत्यं बृहद्वयः ॥ २ ॥

अदर्शि । गातुः । उरवे । वरीयसी । पन्थाः । ऋतस्य । सम् । अ-
यंस्त । रश्मिऽभिः । चक्षुः । भगस्य । रश्मिऽभिः ।
द्युक्षम् । मित्रस्य । सदनम् । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।
अथ । दधाते इति । बृहत् । उक्थ्यम् । वयः । उपऽस्तुत्यम् । बृहत् ।
वयः ॥ २ ॥

रोडाशाद्यदनीयमन्नम् इदानीं तु सोमाज्यादिरूपं निपेयं हविरिति विवेकः । ......
कुतश्चन कस्मादपि च शत्रो राक्षसादेः सकाशात् कस्मादप्युपायाद्वा नाधृषे । आध-
र्षितुं नाम शक्यं न भवति ॥ इति सायणः ॥

भाषायाम्.

२. वरीयसी गातुः (=अतिशयेन विस्तीर्णा उषोरूपा ऋतस्य पदवी) उरवे (=विस्तीर्णाय यज्ञाय=यज्ञसाधनार्थम्) अदर्शि (=सर्वैर्दृश्याभवत्) । ऋतस्य पन्थाः (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गः=सूर्यो) रश्मिभि समयंस्त (=किरणैः संगतो भूतोस्ति) —भगस्य चक्षुः (=भगदेवस्य नयनभूतः सूर्यो) रश्मिभिः (=किरणैः) [समयंस्त= संगतोभूत्] । मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च द्युक्षं (=द्युलोकस्थं) सदनं (=स्थानम्) [अदर्शि=दृष्टमभूत्] । अथ (=एवं सति) [मित्रावरुणौ] बृहत् (=प्रभूतम्) उक्थ्यं (=स्तुत्यं) वयः (=अन्नम्)—उपस्तुत्यं (=कीर्तनीयं) बृहत् (=प्रभूतं च) वयः (=अन्नं) दधाते (=अस्मभ्यं दत्तां=प्रयच्छताम्) ॥

गातुर्गमनशीला वरीयस्युरुतरोषा उरवे विस्तीर्णाय यागाय गमनादिव्यापारायादर्शि । सर्वैर्दृष्टत्वात् । तथा ऋतस्य गमनशीलस्यादित्यस्य पन्था मार्ग आकाशलक्षणो रश्मिभिः समयंस्त । प्रकाशैः संगतोभूत् । ...... मित्रस्य प्रकाशकारित्वात्सर्वजनमित्रस्य सदनं गृहमन्तरिक्षं द्युक्षं दीप्तानां निवासस्थानं रश्मिभिः समयंस्त । संगतमभूत् । तथार्यम्ण एतन्नामकस्य देवस्य ...... द्युक्षं सदनं रश्मिभिः समयंस्त । किंच वरुणस्य तमोनिवारकस्यैतन्नामकस्य देवस्य सदनं तथाभूत् । यद्यपि सूर्यस्यैकत्वेप्युपाधिभेदेन भेदात्पृथक् स्तुतिः । तथा यद्यपि त्रिभिरपि प्रकाश्यमप्यन्तरिक्षमेकं तथापि प्रकाश-

२. अतिशयेंकरून विस्तीर्ण [असा जो उषोरूप] मार्ग, [तो] [प्रकाशमान होऊन] विस्तीर्ण [यज्ञा]कारणें दृष्टीस पडत आहे; सत्याचा मार्ग किरणांनीं व्याप्त झाला आहे—भगाचा डोळा किरणांनीं [व्याप्त झाला आहे]. मित्राचें, अर्यमाचें आणि वरुणाचें स्वर्गांतील स्थान प्रकाशूं लागलें आहे. तर आतां [मित्रावरुण] आम्हांला मोठें आणि स्तुत्य अन्न देओत—स्तुत्य आणि मोठें अन्न [देओत].

2. [Ushas] the very wide path [of devotion] has become visible for the wide [? sacrifice]; [the sun] the path of the rite has become united with the rays—the eye of Bhaga [has become united with the rays]. The heavenly seat of Mitra, of Aryman and of Varuna [has become visible]. May therefore [Mitra and Varuṇa] give us great [and] praiseworthy food—[give] renowned [and] great food.

अत्यंत उत्कृष्ट आणि अत्यंत मधुर असें हव्य आणि स्तोत्र अतिनम्रपणें अर्पण करा; कारण ते उपासकांला सुख देणारे होत. ते सर्व राजांवरहि राज्य करणारे होत; आणि सर्व यज्ञांत घृताच्या आहुति त्यांस अर्पण करून त्यांची स्तुति करीत असतात. त्यांचा जो सर्व त्रैलोक्यावरचा अंमल, तो कोणाच्यानेंहि काढून घेववत नाहीं, त्यांचें देवत्व कोणाच्यानेंहि काढून घेववत नाहीं.'

'नमन, हव्य आणि स्तोत्र अर्पण करा'=' नमः हव्यं मतिं प्र भरत.' म्हणजे नम्रपणानें हव्य आणि स्तोत्र अर्पण करा असा भावार्थ आहे.

'देवत्व हिसकावून घेववत नाहीं'= 'देवत्वं नू चित् आधृषे.' यांत 'नू चित्' याचा अर्थ 'नैव' असा निषेधार्थी आहे. 'नू चित्'चा 'नाहीं' हा अर्थ वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलेला आहे. सू. ३९ मं. ४ आणि टीप पहा.

वृत्तासाटीं दोनी ठिकाणीं 'मृळयद्धिआम्' असें वाचावें.

---

२. ही ऋचा कठिण आहे. भावार्थः—'प्रभातकाळ झाला आहे, उषा उगवली आहे, आणि यज्ञरूप सत्याचा मार्गच जणुं असा जो सूर्य, अथवा 'भग' देवाचा डोळाच जणुं असा जो सूर्य, तो उगवला आहे आणि आपल्या किरणांनीं प्रकाशत आहे; आणि मित्र, अर्यमा आणि वरुण यांचें जें स्थान, तें अंतरिक्ष किरणांनीं व्याप्त झालें आहे. तर आतां मित्रावरुण हे आम्हांवर कृपा

ज्योतिष्मतीमदितिं धारयत्क्षितिं स्वर्वतीमा सचेते दिवेदिवे जागृवांसा दिवेदिवे ।
ज्योतिष्मत्क्षत्रमाशाते आदित्या दानुनस्पती ।
मित्रस्तयोर्वरुणो यातयज्जनोऽर्यमा यातयज्जनः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्मतीम् । अदितिम् । धारयत्ऽक्षितिम् । स्वःऽवतीम् । आ । सचेते इति । दिवेऽदिवे । जागृऽवांसा । दिवेऽदिवे ।
ज्योतिष्मत् । क्षत्रम् । आशाते इति । आदित्या । दानुनः । पती इति । मित्रः । तयोः । वरुणः । यातयत्ऽजनः । अर्यमा । यातयत्ऽजनः॥३

कानां भेदात् त्रिधा स्तूयते । उदयानन्तरं कर्मानुष्ठानाय प्रकाशोभवदित्यर्थः । इति सायणः ॥

भाषायाम्.

३. [मित्रावरुणौ] ज्योतिष्मतीं (=तेजःसंपूर्णां) धारयत्क्षितिं (=पृथिवीं धारयन्तीं) स्वर्वतीं (=द्युवतीं=द्युलोकं च धारयन्तीम्) अदितिं दिवेदिवे (=प्रतिदिनम्) आ सचेते (=अनुगच्छेते)—जागृवांसा (=जागृवांसौ=नित्यं जातप्रबोधौ) दिवेदिवे (=प्रतिदिनम्) [आ सचेते=अनुगच्छेते=अदितेर्मार्गेण अन्तरिक्षे गच्छेते] । आदित्या (=आदित्यौ=अदितेः पुत्रभूतौ) दानुनस्पती (=दानस्य पती=देयस्य धनस्य स्वामिनौ) [मित्रावरुणौ] ज्योतिष्मत् क्षत्रं (=प्रकाशमयम् अधिकारस्थलम्) आशाते (=प्राप्नुतः) । तयोः मित्रस् [तथा] वरुणः यातयज्जनः (=स्वस्वव्यापारेषु जनानां व्यापारयिता) [भवति]—अर्यमा यातयज्जनः (=स्वस्वव्यापारेषु जनानां व्यापारयिता) [भवति] ॥

करोत आणि आम्हांला विपुळ आणि वाखाणण्यासारिखें असें धनधान्य देओत.'

'विस्तीर्ण [असा जो उषोरूप] मार्ग '=' वरीयसी गातुः.' म्हणजे उषा आणि सूर्य उगवल्यानंतर यज्ञादिक कर्मांला आरंभ होतो, तोंपर्यंत तीं थांबलेलीं जणुं असतात. म्हणून उषेला आणि सूर्याला ' ऋतस्य पन्थाः ' असें म्हटलें आहे असें आम्हांस वाटतें. कोणत्याहि कारणानें तसा अर्थ निघालेला असो, परंतु तोच अर्थ घ्यावयाचा आहे यांत संशय दिसत नाहीं.

३. प्रकाशानें व्यापून गेलेली [आणि] पृथिवीतें धारण करणारी [आणि] द्युलोकातेंहि धारण करणारी जी अदिति, तिच्या मार्गानें [हे मित्रावरुण] प्रत्यहीं जातात—जागरूक [मित्रावरुण] प्रत्यहीं जातात. ते तेजःपुञ्ज अधिकारस्थळाप्रत पावले आहेत—अदितीचे पुत्र [आणि] धनाचे स्वामी [जे मित्र आणि वरुण, ते] [तेजःपुंज अधिकारस्थळाप्रत पावले आहेत]. त्यांतून मित्र [आणि] वरुण सर्व जनांला आपआपल्या कामीं गुंतवितात —अर्यमा[हि] सकळ जनांला आपआपल्या कामीं गुंतवितो.

3. [Mitra and Varuṇa] follow day after day Aditi who is filled with light, who supports the earth, who supports the heaven —the watchful [Mitra and Varuṇa] follow [Aditi] day after day. They the sons of Aditi, and lords of bounty, have attained to the sovereignty of light. Of them Mitra [as well as] Varuṇa employs people in their respective callings—Aryaman employs people in their respective callings.

'सत्याचा मार्ग '=' ऋतस्य पन्थाः.' म्हणजे सूर्य असा अभिप्राय. सू. ११५ मं. १ आणि टीप पहा. शिवाय ऋ. ७. ६३. १ यांत 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवः' असें सूर्याला म्हटलें आहे. यावरून आणि इतर मंत्रांवरूनहि 'चक्षुर्भगस्य' म्हणजे येथें सूर्य समजावयाचा आहे, आणि 'ऋतस्य पन्थाः सम् अयंस्त रश्मिभिः। चक्षुर्भगस्य रश्मिभिः' असे शब्द आहेत त्यावरून 'ऋतस्य पन्थाः' म्हणजे सूर्य समजावयाचा आहे असें उघड सिद्ध होतें.

'स्वर्गातील स्थान '=' द्युक्षं सदनम्.' म्हणजे अंतरिक्ष असें सायण म्हणतात तें युक्त दिसतें.

मात्र या ऋचेंत ' विस्तीर्ण [यज्ञा] कारणें '=' उरवे' असें आहे, त्याच्या अर्थाविषयीं संशय दिसतो. निरुपायासाठीं आम्हीं सायणांसच अनुसरून त्यांचा किंचित् ओढाताणीचा अर्थ दिला आहे.

वृत्तासाठीं ' उक्थिअं ' असें वाचावें लागतें.

---

३. 'प्रकाशानें भरलेली अशी, आणि जिच्या पोटांत सगळी पृथिवी आणि सगळा द्युलोक हे मावतात, आणि सदैव राहतात अशी जी अदिति, म्हणजे प्र-

अयं मित्राय वरुणाय शंतमः सोमो भूत्ववपानेष्वाभगो देवो देवेष्वाभगः ।
तं देवासो जुषेरत विश्वे अद्य सजोषसः ।
तथा राजाना करथो यदीमह ऋतावाना यदीमहे ॥ ४ ॥

अयम् । मित्राय । वरुणाय । शम्ऽतमः । सोमः । भूतु । अवऽपानेषु । आऽभगः । देवः । देवेषु । आऽभगः ।
तम् । देवासः । जुषेरत । विश्वे । अद्य । सऽजोषसः ।
तथा । राजाना । करथः । यत् । ईमहे । ऋतऽवाना । यत् । ईमहे । ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अयम् (=अस्माभिः प्रदीयमानः) सोमो मित्राय वरुणाय [च] शंतमः (=पीयमानः सन् अतिशयेन सुखकरो) भूतु (=भवतु) । —अवपानेषु (=चमसेषु) आभगः (=संभजनीयो) [भवतु]—देवेषु देवः (=देवभूतः सन्) आभगः (=संभजनीयः=उपभोगयोग्यो) [भवतु] । तं [सोमं] विश्वे देवासः (=सकला देवाः) सजोषसः (=संगताः सन्तः) अद्य (=अस्मिन् देशे) जुषेरत (=सेवेरन्) । हे राजाना (=राजानौ) [मित्रावरुणौ], यदीमहे (=यथा वयं याचामहे) तथा करथः (=कुरुतम्)—हे ऋतावाना (=ऋतावानौ=यज्ञियौ) [मित्रावरुणौ], यदीमहे (=यथा वयं याचामहे) [तथा करथः=तथा कुरुतम्] ॥

अवपानेषु अवाङ्मुखचमसपानेषु विषयेषु आ सर्वतो भगो भजनीयस्ताभ्याम् । किंच देवो दीप्यमानो देवेषु मित्रावरुणानुचरेष्वितरदेवेषु तैराभग आभजनीयः । यद्वा देवेषु स्तोतृषु यजमानेषु मध्ये देवो दीप्यमानः । इति सायणः ॥

काशानें भरलेला जो निःसीम अवकाश, तो पूर्वेपासून पश्चिमेकडे जणुं नित्य ज्ञात असतो. तर त्या अदितीच्या मार्गानें तिचे पुत्र जे उदार मित्रावरुण, ते नित्य जागृत राहून चालत असतात, कधींहि निजून राहत नाहींत. मित्रावरुण हे प्रकाशमय देशांत आपलें राज्य चालवितात, आणि सकळ जनांला नित्य आपआपल्या कामीं लावीत असतात' असा अभिप्राय आहे.

'अदिति' म्हणजे जिजमध्यें सूर्य, चंद्र, इत्यादि असंख्य प्रकाशमान गोल फिरत आहेत असा जो निःसीम आणि निरवधि अवकाश, अथवा आकाशाची

४. हा सोम मित्राला [आणि] वरुणाला अत्यन्त सुखकारक होओ, चमसांमध्यें उपभोग्य होओ—देवांमध्यें देव [जो सोम, तो] उपभोग्य [होओ]. तो [सोम] सर्व देव मिळून आज सेवन करोत.—हे राजे [मित्रावरुण] हो, आम्ही जसें प्रार्थीत आहों तसें तुम्ही करा—हे पूज्य [मित्रावरुण] हो, जसें आम्ही प्रार्थीत आहों तसें तुम्ही करा.

4. May this Soma be most delectable to Mitra and to Varuṇa, [may it be] enjoyable in the cups—enjoyable, a god among the gods. May all the gods, united together, enjoy it. Do, O kings, as we pray—as we pray, O adorable [Mitra and Varuṇa].

पोकळी ती. इजविषयीं सूक्त ७२ मं. ९ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'तेजःपुञ्ज अधिकारस्थळाप्रत पावले आहेत '=' ज्योतिष्मत् क्षत्रम् आशाते.' म्हणजे ज्या आकाशस्थळीं ते सर्व लोकांचें राज्य करितात तें स्थळ प्रकाशानें भरलेलें आहे, अंधारानें नाहीं.

'आपआपल्या कामीं गुंतवितात '= 'यातयज्जनः.' अक्षरशः अर्थ, 'जनांला काम करावयास लावणारा [होय].' म्हणजे पहांटेस वरुण रात्रिरूपानें जाऊन, मित्र आणि अर्यमा हे जे सूर्यरूप देव, ते उगवून लोकांला आपआपल्या कामीं पाठवितात, निजून राहूं देत नाहींत. मित्र आणि अर्यमा हे पर्यवसानीं एकच आहेत, म्हणून अर्यमाचें नांव येथें आलें आहे, आणि म्हणूनच तो मित्राप्रमाणें लोकांला आपआपल्या कामीं पाठवितो असें सांगितलें आहे.

वृत्तासाठीं 'स्ववर्तीम्'चे ठिकाणी 'सुअर्वतीम्' असें म्हणावें. आणि तिसऱ्या चरणांत दोन्हीं पोटचरणांमध्यें संधि करूं नये.

---

४. 'हा जो आम्ही सोम अर्पण करीत आहों, तो मित्र आणि वरुण पिओत, आणि त्यांला त्यापासून अत्यंत मोठा आनंद होओ. चमसांत हा वातला आहे, तो त्यांस उपभोग्य होओ. आणि त्यांजबरोबर दुसरे देवहि सर्व जण मिळून तो पिओत. आणि मित्रावरुण जे सर्व लोकांचे पूज्य राजे, ते आमची मनकामना पूर्ण करोत' असा अभिप्राय आहे.

'चमसांमध्यें उपभोग्य [होओ]'= 'अवपानेषु आभगः.' चमस म्हणजे ज्यांत सोम प्यावयाचा तें पात्र अथवा प्याला, तो बहुतकरून लांकडाचा केले-

यो मित्राय वरुणायाविधज्जनोऽनर्वाणं तं परि पातो अंहसो दाश्वांसं मर्तमंहसः ।
तमर्यमाभि रक्षत्यृजूयन्तमनु व्रतम् ।
उक्थैर्य एनोः परिभूषति व्रतं स्तोमैराभूषति व्रतम् ॥ ५ ॥

यः । मित्राय । वरुणाय । अविधत् । जनः । अनर्वाणम् । तम् । परि । पातः । अंहसः । दाश्वांसम् । मर्तम् । अंहसः ।
तम् । अर्यमा । अभि । रक्षति । ऋजुऽयन्तम् । अनु । व्रतम् ।
उक्थैः । यः । एनोः । परिऽभूषति । व्रतम् । स्तोमैः । आऽभूषति । व्रतम् ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. यो जनः मित्राय वरुणाय [च] अविधत् (=पर्यचरत् तौ परिचरति) तम् अनर्वाणं (=निःशत्रुं कृत्वा) अंहसः (=पापात्=दुःखात्) [तौ] परि पातः (=परितः पातः=रक्षतः)—दाश्वांसं (=हविर्दत्तवन्तं तं) मर्तं (=मर्त्यम्) अंहसः (=दुःखात्) [परि पातः=परितो रक्षतः] । ऋजूयन्तं (= देवेष्वार्जवमाचरन्तं) तं [जनम्] अनु व्रतं (=तस्य कर्मानुलक्ष्य=तस्य कर्मानुकूलः प्रसन्नो भूत्वा) अर्यमा अभि रक्षति (=अभितः पाति) । यो [जनः] एनोः (=एतयोः=मित्रावरुणयोर्) व्रतम् (=परिचरणम्) उक्थैः (=स्तोत्रैः) परिभूषति (=अलंकरोति)—व्रतं (=परिचरणं) स्तोमैः (=सूक्तैर्) आभूषति (=अलंकरोति) [तं मित्रावरुणौ परि पातः] ॥
अनर्वाणम् अद्वेषिणम् । भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः । इति सायणः ॥

ला असे. देशी दारूचीं जीं दुकानें असतात, त्यांत काचीचे प्याले अथवा सोन्यारूप्याचीं भांडीं थोडीच, परंतु नारळीच्या करटीचे अथवा लांकडाचे प्यालेच अजून पुष्कळ असतात.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाचा दुसरा पोटचरण 'सोमो भूतु अवपानेषु आ भुवः' असें म्हणावें लागतें.

५. जो जन मित्राला [आणि] वरूणाला, हवि अर्पण करून भजतो, त्याला [मित्रावरूण] निःशत्रु [करून] दुःखापासून रक्षितात— हवि देऊन भजणाऱ्या मर्त्याला दुःखापासून [रक्षितात]. देवांशीं सरळ रीतीनें वागणारा जो जन, त्याला त्याचे उपासनेला प्रसन्न होऊन अर्यमा रक्षितो. जो जन यांची उपासना स्तोत्रांनीं अलंकृत करितो—उपासना स्तुतींनीं अलंकृत करितो, [त्याला मित्रावरूण रक्षितात].

5. That man who worships Mitra [and] Varuṇa, these render free from enemies and preserve from danger—save the sacrificing mortal from danger. Him who behaves righteously [towards the gods] Aryaman protects, pleased with [his] worship. Him who adorns the worship of these with hymns—who adorns [their] worship with songs [Mitra and Varuṇa] [preserve].

---

५. 'जो जन मित्रावरूणांची उपासना करितो आणि त्यांला हवि अर्पण करितो, जो जन देवांशीं आर्जवानें म्हणजे सरळ रीतीनें वागतो, जो जन मित्रावरूणांची उपासना करून तिजमध्यें अनेक प्रकारचीं स्तोत्रें गात असतो, त्याची ती उपासना पाहून मित्रावरूण आणि अर्यमा प्रसन्न होतात, आणि त्याचें ते सकळ संकटापासून संरक्षण करितात, आणि त्याला शत्रूची बाधा होऊं देत नाहींत,' असा अभिप्राय.

'सरळ रीतीनें वागणाऱ्या'=' ऋजूयन्तम्.' म्हणजे कपट न करणाऱ्या, निष्पाप बुद्धीनें वर्तणाऱ्या.

वृत्तासाठीं, पहिल्या व दुसऱ्या चरणांतील दोन्ही पोटचरणांमध्यें संधि न करणें अवश्य आहे.

नमो॑ दि॒वे बृ॑ह॒ते रोद॑सीभ्यां मि॒त्राय॑ वोचं॒ वरु॑णाय मी॒ळ्हुषे॑ सुमृ-
ळी॒काय॑ मी॒ळ्हुषे॑ ।
इन्द्र॑म॒ग्निमुप॑ स्तुहि द्यु॒क्षम॑र्य॒मणं॒ भग॑म् ।
ज्योग्जीव॑न्तः प्र॒जया॑ सचेमहि॒ सोम॑स्यो॒ती स॑चेमहि ॥ ६ ॥

नमः॑ । दि॒वे । बृ॒ह॒ते । रोद॑सीभ्याम् । मि॒त्राय॑ । वो॒च॒म् । वरु॑णाय । मी॒-
ळ्हुषे॑ । सु॒ऽमृ॒ळी॒काय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ ।
इन्द्र॑म् । अ॒ग्निम् । उप॑ । स्तु॒हि॒ । द्यु॒क्षम् । अ॒र्य॒मण॑म् । भग॑म् ।
ज्योक् । जीव॑न्तः । प्र॒ऽजया॑ । स॒चे॒म॒हि॒ । सोम॑स्य । ऊ॒ती । स॒चे॒म॒हि॒ ॥६॥

भाषायाम्.

६. बृहते दिवे (=महते द्युदेवाय) रोदसीभ्यां (=द्यावापृथिवीभ्यां) मित्राय [तथा] मीळ्हुषे (=दानशीलाय) वरुणाय—समृळीकाय (=सुष्ठु सुखयते) मीळ्हुषे (=दानशीलाय च) [वरुणाय] नमो वोचं (=स्तोत्रं वदामि) । [हे सखिन्], [त्वम्] इन्द्रम् अग्निं द्युक्षम् अर्यमणं (=द्युस्थितमर्यमणं) भगं [च] उपस्तुहि (=उपेत्य बुद्ध्या प्राप्य स्तुतिं कुरु) । [वयं] ज्योक् (=चिरं) जीवन्तः [सन्तः] प्रजया सचेमहि (=पुत्रपौत्रादिभिः संगता भवेम)—सोमस्य ऊती (=सोमदेवस्य रक्षणेन साधनेन) [प्रजया] सचेमहि (=पुत्रपौत्रादिभिः संगता युक्ता भवेम) ॥

दिवे द्योतमानाय सूर्याय नमो वोचम् । नमस्कारोपलक्षितं स्तोत्रं वोचं ब्रवीमि । स्तौमीत्यर्थः । इति सायणः ॥

पौंचं ता० १ पासून ता० ३१ जानुआरीपर्यंत

	रु. आ. पै.
रा. रा. गणेश सीताराम. शास्त्री	६– ६–०
,, ,, जयसत्यबोधराव त्रीमळराव...	६– ०–०
नेटिव लायब्ररी लुनावाडा	६– ६–०
रा. रा. गणपतराव गोविंद बरवे	५– ०–०
रावबहादूर शिवराम पांडुरंग केरकर...	१२– ०–०
नेटीव लायब्ररी वेंगुर्लें...	६– ६–०
रावसाहेब सदाशिव रघुनाथ जोशी...	६– ६–०
ट्रेनींग कालेज लायब्ररी पुणें...	२– ५–६
श्रीमत् भुवनेंद्र स्वामी...	६– ६–०
,, ,, माधवराव बल्लाळ लघाटे	६– ६–०
,, ,, नारायण रामचंद्र मुंबई......	१२– ०–०
रे. टी. कार्ससाहेब	६– ०–०
,, ,, द्वारकादास उद्धवजी...	१– ०–०
,, ,, के. रघुनाथराव कुंभकोण	१३– ०–०
ब्यासल मीशन मंगळोर...	३९–१०–६
,, ,, बेणीशंकर हेडमास्तर...	१–१४–०
रे. रेमींगटन.	१९– २–०

Registered No. 110 of 1878.

NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

सूचना.

	रु.	आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६	०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षाचे	०	६
फुटकळ दर प्रतीस	०	१०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

THE VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 5. FEBRUARY 1879. MONTHLY PART 35.

पुस्तक ३. अंक ५. फेब्रुआरी सन १८७९. मासिक भाग ३५.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.)

माझे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस

हें भाषांतर

सादर समर्पण केलें आहे.

भाषांतरकर्ता.

६. महान् द्यूला, द्यावापृथिवींला, मित्राला [आणि] उदार वरूणाला—सुखदायक [आणि] उदार [वरूणाला], मी स्तोत्र म्हणतों. तूं इन्द्राला, अग्नीला [आणि] द्युलोकांत राहणाऱ्या अर्यमाला [आणि] भगाला स्तव. आम्ही चिरकाळ जीवंत राहून संततीनें संपन्न होऊं—सोम[देवा]च्या प्रसादेंकरून [संततीनें संपन्न होऊं] असें घडो.

6. Let me sing a hymn to vast Dyaus, to Earth and Heaven, to Mitra, to bounteous [Varuṇa] the giver of happiness. Praise thou Indra, Agni, Aryaman who lives in heaven, [and] Bhaga. May we, living long, be blessed with progeny—be blessed [with progeny] by the grace of Soma.

---

६. 'महान् द्यू देव, द्यावापृथिवी, मित्र, आणि वरूण यांस मी स्तवितों. हे सख्या, तूंहि इंद्र, अग्नि, अर्यमा आणि भग यांला स्तव. सोमदेवाला आपण स्तवूं, आणि सोमाच्या कृपेनें आपण फार दिवस जगूं आणि पुत्रपौत्रादिकांनीं संपन्न होऊं.'

'महान् द्यूला'='महते दिवे.' द्यू म्हणजे प्रकाशमय जो आकाशप्रदेश, कीं ज्यांत सूर्यचंद्रादिक तारे असतात, तो प्रदेश, आणि तद्रूप देव. त्याला 'महान्' हें विशेषण चांगलें शोभतें यांत संशय नाहीं.

वृत्तसुखासाठीं 'रोदसीभिआम्' आणि 'ज्योक्'च्या ठिकाणीं 'जिओक्' असें म्हणणें अवश्य आहे.

ऊती देवानां वयमिन्द्रवन्तो मंसीमहि स्वयंशसो मरुद्भिः ।
अग्निर्मित्रो वरुणः शर्म यंसन् तदश्याम मघवानो वयं च ॥ ७
॥ २६ ॥ १ ॥

ऊती । देवानाम् । वयम् । इन्द्रऽवन्तः । मंसीमहि । स्वऽयंशसः । मरुत्ऽभिः ।
अग्निः । मित्रः । वरुणः । शर्म । यंसन् । तत् । अश्याम । मघऽवानः । वयम् । च ॥ ७ ॥ २६ ॥ १ ॥

इति द्वितीयाष्टके प्रथमोध्यायः ।

भाषायाम्.

७. इन्द्रवन्तः (=इन्द्रेण तद्वन्तः=इन्द्रेण रक्षिता) वयं देवानाम् ऊती (=देवानामूत्या=प्रसादेन) [अपि च] मरुद्भिः (=मरुताम् ऊत्या=मरुतां प्रसादेन) स्वयशसो मंसीमहि (=स्वायत्तयशस्का मन्यामहे जनैर्मता भवेम) । अग्निः, मित्रः, वरुणः [इत्येते] [अस्मभ्यं] शर्म (=सुखं) यंसन् (=प्रयच्छन्तु) वयं च मघवानः (=धनवन्तः सन्तस्) तत् [शर्म] अश्याम (=व्याप्नुयाम=संभजेमहि) ॥

इन्द्रवन्तः प्रीतेनेन्द्रेण तद्वन्तः । ... मरुद्भिः स्तुत्या हृष्टैर्मरुद्देवैरनुगृहीताः । इति सायणः ॥

७. इंद्रानें कृपा केली म्हणजे देवांच्या प्रसादेंकरून [आणि] मरुतां[च्या प्रसादें]करून आपण स्वाधीनकीर्तिमंत मानिले जाऊं असें होओ. अग्नि, मित्र [आणि] वरुण हे आम्हांला सुख देओत. आणि आम्ही श्रीमंत [होऊन] तें [सुख] आम्हांस लाभो.

7. Favoured by Indra may we by the grace of the gods [and] by [the grace of] the Maruts be renowned as possessed of self-made renown. May Agni, Mitra [and] Varuṇa grant [us] happiness, and may we blessed with wealth enjoy that [happiness].

---

७. हें सूक्त येथें संपलें. या ऋचेंत ऋषीनें अभीष्ट वर मागितला आहे. तो म्हणतोः—' इन्द्र, मरुत् आणि इतर देव यांचा आपणावर अनुग्रह होओ, आणि त्यांच्या प्रसादेंकरून आम्ही स्वतः संपादित कीर्तीनें संपन्न आहों असें लोक आम्हांविषयीं म्हणोत. इन्द्र, मित्र आणि वरुण हे आम्हांला सुख देओत, आणि आम्ही श्रीमंत होऊन तें सुख चिरकाळ-पर्यंत भोगूं असें घडो. '

' इन्द्रानें कृपा केली म्हणजे '=' इन्द्रवन्तः. ' अक्षरशः अर्थ ' इंद्र ज्यांस आहे असे [आम्ही]. ' म्हणजे प्रसन्न झालेला इंद्र ज्यांचा आहे असे आम्ही.

'स्वाधीनकीर्तिमन्त मानिले जाऊं'= ' स्वयशसः मंसीमहि. ' ' मन् ' धातूच्या या अर्थाचीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. ऋ. ८. ६१. ११ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

ह्या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे.

सूक्तम् १३७.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । मित्रावरुणौ देवता । अतिशक्करी छन्दः ।

सुषुमा यातमद्रिभिर्गोश्रीता मत्सरा इमे सोमासो मत्सरा इमे ।
आ राजाना दिविस्पृशास्मत्रा गन्तमुप नः ।
इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥ १ ॥

सुसुम । आ । यातम् । अद्रिऽभिः । गोऽश्रीताः । मत्सराः । इमे । सोमासः । मत्सराः । इमे ।
आ । राजाना । दिविऽस्पृशा । अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः ।
इमे । वाम् । मित्रावरुणा । गोऽआशिरः । सोमाः । शुक्राः । गोऽआशिरः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे मित्रावरुणौ], आ यातं (=युवामागच्छतम्) । अद्रिभिः (=ग्रावभिः) सुषुम (=सोमाभिषवं चक्रम) । इमे (=अस्माभिः प्रार्थ्यमाणा) गोश्रीताः (=पयोभिर्मिश्रिताः) [सोमा] मत्सराः (=मादकारिणः) [सन्ति]—इमे सोमासः (=सोमा) मत्सराः (=मादकारिणः) [सन्ति] । हे दिविस्पृशा (=दिविस्पृशौ=द्युलोकनिवासिनौ) राजाना (=राजानौ), [युवाम्] अस्मत्रा (=अस्मासु मध्ये) नः उप (=अस्माकं यज्ञमुपलक्ष्य=अस्माकं यज्ञं प्रति) आ गन्तम् (=आगच्छतम्) । हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), इमे गवाशिरः (=पयआदिगोरसमिश्रिता) वां (=युवयोः)—[इमे] गवाशिरः (=पयआदिगोरसमिश्रिताः) शुक्राः (=शुद्धाः=तेजस्विनः) सोमाः [वां=युवयोः सन्ति] ॥

गोश्रीताः । ...... । पयोभिर्मिश्रिताः । तस्मान्मैत्रावरुणं पयसा श्रीणातीति हि ब्राह्मणम् । मत्सरास्तृप्तिहेतवः सोमाः । मत्सरः सोमो मन्दतेस्तृप्तिकर्मण इति यास्कः। ...... गवाशिरः । पूर्ववद्विकारे प्रकृतिशब्दः । गोभिः क्षीरैराशिरो मिश्रिताः संजाताः । किं च गवाशिरो गोभिरुदकैर्मिश्रिताः संजाताः । इति सायणः ॥

सूक्त १३७.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—मित्रावरुण (म्हणजे मित्र आणि वरुण). वृत्त—अतिशक्करी.

१. हे मित्रावरुण हो, तुम्ही या, आम्हीं ग्राव्यांच्या योगानें सोमरस काढिले आहेत. हे मादकारी सोमरस गोरसानें मिश्रित केले आहेत—हे सोम मादकारी [आहेत]. हे द्युलोकनिवासी राजे हो, तुम्ही आम्हांजवळ आमच्या यज्ञाप्रत या. हे मित्रावरुण हो, हे गोरसयुक्त सोम तुमचे [होत]—[हे] तेजस्वी [आणि] गोरसयुक्त सोम [तुमचे होत].

Hymn 137.

To *Mitra* and *Varuṇa*. By *Paruchchhepa*, the son of *Divodâsa*. Metre—*Atis'akvarî*.

1. We have expressed [the Somas] by means of the stones, come [ye, O Mitra and Varuṇa]. These [Somas] mixed with milk [are] exhilarating—these Somas are exhilarating. Come ye, O heavenly kings, among us for our sacrifice. Yours, O Mitra and Varuṇa, are these, mixed with milk—bright Somas mixed with milk.

---

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच असून मित्र आणि वरुण या देवांविषयीं आहे.

'हे मित्रावरुण हो, तुम्हांसाठीं आम्हीं हे सोमरस काढून त्यांत दूध मिसळून तुम्हांला ग्राह्य केले आहेत, आणि हे तुम्हांला तृप्त करून माद आणणारे आहेत, तर तुम्ही सत्वर या आणि ते प्या.'

'गोरसानें मिश्र केले आहेत'=' गोश्रीताः.' म्हणजे 'दुधानें' असें सायणाचार्य म्हणतात. ते आणखी असें म्हणतात कीं, मित्रावरुणांला अर्पण करावयाचा जो सोम, त्यांत दूध मिसळण्याची चाल असे. भाषेखालीं घेतलेला उतारा पहा.

'राजे'=' राजाना.' मित्रावरुणांस 'राजे' असें वेदांत म्हणण्याचा प्रघात आहे. सू. २४ मं. १४ आणि टीप पहा. ऋ. ३. ५९. ४ यांत 'अयं मित्रः नमस्यः सुशेवः राजा सुक्षत्रः'=' हा मित्र देव पूज्य, सुगम्य आणि चांगल्या रीतीनें अधिकार चालविणारा राजा होय' असें म्हटलें आहे तें पहा.

या सूक्ताचें वृत्त 'अतिशक्करी.' अतिशक्करी म्हणजे साठ अक्षरांचा मिश्र श्लोक. अत्यष्टींत अडुसष्ट अक्षरें असतात, तशीं

इम आ यातमिन्दवः सोमासो दध्याशिरः सुतासो दध्याशिरः ।
उत वामुषसो बुधि साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ।
सुतो मित्राय वरुणाय पीतये चारुर्ऋताय पीतये ॥ २ ॥

इमे । आ । यातम् । इन्दवः । सोमासः । दधिऽआशिरः । सुतासः । दधिऽआशिरः ।
उत । वाम् । उषसः । बुधि । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ।
सुतः । मित्राय । वरुणाय । पीतये । चारुः । ऋताय । पीतये ॥२॥

भाषायाम्.

२. [हे मित्रावरुणौ], आ यातम् (=आगच्छतम्) इमे इन्दवः सोमासः (=क्लेदनसमर्थाः सोमाः=सोमरसा) दध्याशिरः (=दधिमिश्रिताः) [सन्ति]— सुतासः दध्याशिरः (=अभिषुतसोमा दधिमिश्रिताः) [सन्ति] । उत (=अपि च) उषसो बुधि (=उषसः संबन्धिनि बोधे=उषस उदयकाले) [तथा] सूर्यस्य रश्मिभिः साकं (=सूर्योदये सति) [सोमो] मित्राय वरुणाय [च] पीतये सुतः (=पातुम् अभिषुतोस्ति)—चारुः (=सुन्दरः=तेजोयुक्तः) [सोम] ऋताय (=सत्यभूताय) [वरुणाय] पीतये (=पातुं) [सुतः=अभिषुतोस्ति] ॥

चारुश्चरणीयो भक्षणीयः सोम इति सायणः ॥

यांत नसतां केवळ साठच असतात. रचनेचा प्रकार असाः—पहिल्या पादांतील तीन पोटचरण अनुष्टुभाचे, अक्षरें २४; दुसऱ्या पादांतील दोन्ही पोटचरण अनुष्टुभाचे, अक्षरें १६; तिसऱ्यांतील पहिला पोटचरण जगतीचा, आणि दुसरा अनुष्टुभाचा, अक्षरें २०; एकूण ६०. अथवा सात चरणांचा श्लोक असून सातवा चरण मात्र द्वादशाक्षरी जगतीचा, बाकी सर्व अष्टाक्षरी अनुष्टुभाचे असावे.

वृत्तसुखार्थ दुसऱ्या चरणांत ‘ दिविस्पृशा’ । ‘अस्मत्रा’ असें व्यस्त वाचावें.

२. [हे मित्रावरुण हो], [तुम्ही] या, हे सोमरस दह्यांत मिसळलेले [आहेत], गाळून काढिलेले सोम दह्यांत मिसळलेले [आहेत]. आणि उषा जागी झाल्याबरोबर, [आणि] सूर्याचे किरण येतांच मित्राकारणें [आणि] वरुणाकारणें प्यावयासाठीं सोम काढिला [आहे]—सत्यरूप [वरुणा]कारणें पिण्यासाठीं सुंदर सोम काढिला [आहे].

2. Come, [O Mitra and Varuṇa]; these Soma juices are mixed with curds—the extracted Somas are mixed with curds. And at the awakening of Ushas and at the [appearance of] the sun's rays the Soma is extracted for Mitra [and] for Varuṇa to drink—the glittering [Soma] [extracted] for just [Varuṇa] to drink.

---

२. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं सोमरस काढून ते दुधांत मिसळले आहेत; आतां म्हणतो, ' हे मित्रावरुण हो, हे तुम्हांकरितां आम्हीं सोम काढून दह्यांत मिसळले आहेत; तर तुम्ही येऊन ते प्या. मित्राला आणि न्यायी वरुणाला पिण्याला लखलखीत असा सोम काढिला आहे. '

' उषा जागी झाल्याबरोबर '=' उषसो बुधि.' म्हणजे पहांटेला, उषेचा उदय होतांच, अरुणोदयीं.

वृत्तासाठीं 'दधिआशिरः' असें दोन्ही ठिकाणीं वाचावें लागतें. बाकीचे चरण सर्व बरोबर लागतात.

तां वां धेनुं न वासरीमंशुं दुहन्त्यद्रिभिः सोमं दुहन्त्यद्रिभिः ।
अस्मत्रा गन्तमुप नोऽर्वाञ्चा सोमपीतये ।
अयं वां मित्रावरुणा नृभिः सुतः सोम आ पीतये सुतः ॥३॥१॥

ताम् । वाम् । धेनुम् । न । वासरीम् । अंशुम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ।
सोमम् । दुहन्ति । अद्रिऽभिः ।
अस्मऽत्रा । गन्तम् । उप । नः । अर्वाञ्चा । सोमऽपीतये ।
अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । नृऽभिः । सुतः । सोमः । आ । पीतये । सुतः ॥ ३ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

३. [हे मित्रावरुणौ], तां वां वासरीं धेनुं न (=तां प्रसिद्धां युवयोर्बहुदुग्धां गामिव) [इमे नरः=उपासका] अंशुं (=सोमवल्लीम्) अद्रिभिः (=ग्रावभिर्) दुहन्ति (=अभिषुण्वन्ति)—सोमम् अद्रिभिः (=ग्रावभिर्) दुहन्ति (=अभिषुण्वन्ति) । [तस्मात् कारणाद्] अर्वाञ्चा (=अर्वाञ्चौ=अस्मदभिमुखौ सन्तौ) [युवाम्] अस्मत्रा (=अस्मासु मध्ये) नः [यज्ञम्] (=अस्माकं यज्ञं प्रति) उप गन्तम् (=आगच्छतम्) । हे मित्रावरुणा (=मित्रावरुणौ), अयं नृभिः (=उपासकैर्) वां (=युवयोरर्थं) सुतः (=अभिषुतः)—[अयं] सोमः पीतये (=पानाय) सुतः (=अभिषुतोऽस्ति) ॥

वां युवयोः संबन्धिनमंशुं वल्लीरूपं सोमम् । ...... तां प्रसिद्धामग्निहोत्राद्यर्थां वासरीं सर्वाङ्गाच्छादितपयस्काम् । बहुक्षीरामित्यर्थः । यद्वा पयआदिनाच्छादयित्रीम् ...... धेनुं न । प्रीणयित्रीं गामिव । इति सायणः ॥

३. [हे मित्रावरुण हो], ती जी तुमची पुष्कळ दूध देणारी धेनु, तिजप्रमाणें सोमवल्लीला ग्राव्यांच्या योगानें दोहत आहेत— सोमवल्लीला ग्राव्यांच्या योगानें दोहत आहेत. [तर] तुम्ही आम्हांप्रत आमच्या [यज्ञाला] सोम पिण्यासाठीं या. हे मित्रावरुण हो, हा सोम तुम्हांसाठीं [या] ऋत्विजांनीं काढिला आहे—पिण्यासाठीं सोम काढिला आहे.

3. Like that bounteous cow of yours they are milking the soma-plant with the stones—milking with the stones the soma-plant. Come among us to our sacrifice driving hither to drink the Soma. This has been, O Mitra and Varuṇa, extracted for you by the worshippers —[this] Soma extracted [for you] to drink.

---

३. ‘ हे मित्रावरुण हो, हा जो सोम आम्ही अर्पीत आहों, तो तुम्हांला या उपासकांनीं सोमवल्लीपासून, तुमच्या गाईचें दूध पिळून काढितात तसा पिळून काढिला आहे. तर तुम्ही आम्हांकडे वळा, आणि आम्हांजवळ येऊन तो प्या, कारण तो तुम्ही प्यावा म्हणून काढिला आहे. ’

‘ तुमची पुष्कळ दूध देणारी धेनु तिजप्रमाणें ’=‘ वां धेनुं न वासरीम्.’ ‘ तुमची धेनु ’ म्हणजे कोणती ? ‘ वां धेनुम्’ असा अन्वय घेऊन आम्हीं केल्याप्रमाणेंच ऋषीचा अर्थ विवक्षित आहे यांत संशय दिसत नाहीं. पण मित्रावरुणांची गाय ती कोणती ? मित्रावरुणांसाठीं जिचें दूध प्रतिदिनीं ऋषि काढीत असेल आणि जी पुष्कळ दूध देणारी असेल अशी ऋषीला चांगली ठाऊक असलेली गाय असावी असें दिसतें.

‘ सोमवल्लीला ग्राव्यांच्या योगानें दोहत आहेत ’=‘ अंशुं दुहन्ति अद्रिभिः.’ म्हणजे सोमवल्लीचे तुकडे चेचून त्याचा रस काढीत आहेत.

वृत्तासाठीं ‘ दुहन्ति ’ आणि ‘ अद्रिभिः ’ यांजमध्यें उभय ठिकाणींहि संधि न करणें, हें अवश्य आहे.

सूक्तम् १३८.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । पूषा देवता । अत्यष्टिश्छन्दः ॥

प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते महित्वमस्य तवसो न तन्दते स्तोत्रमस्य न तन्दते ।
अर्चामि सुम्नयन्नहमन्त्यूतिं मयोभुवम् ।
विश्वस्य यो मन आयुयुवे मखो देव आयुयुवे मखः ॥ १ ॥

प्रऽप्र । पूष्णः । तुविऽजातस्य । शस्यते । महिऽत्वम् । अस्य । तवसः । न । तन्दते । स्तोत्रम् । अस्य । न । तन्दते ।
अर्चामि । सुम्नऽयन् । अहम् । अन्तिऽऊतिम् । मयःऽभुवम् ।
विश्वस्य । यः । मनः । आऽयुयुवे । मखः । देवः । आऽयुयुवे । मखः ॥ १

भाषायाम्.

१. तुविजातस्य (=आजन्म बलवतः) पूष्णो [महित्वं=महत्त्वं] प्रप्र शस्यते (=अतिशयप्रकर्षेण स्तूयते सर्वैः) । तवसः (=बलवतः) अस्य महित्वं (=महत्त्वं) न तन्दते (=न हिंस्यते=केनापि न विरमति)—अस्य स्तोत्रं न तन्दते (=न विरमति=सदैव क्रियते) । [अतः कारणात्] सुम्नयन् (सुखमिच्छन्) अहम् अन्त्यूतिम् (=आसन्नरक्षणं) मयोभुवं (=सुखस्य संपादकं) [तम्] अर्चामि (=स्तौमि) यो मखः (=मंहनीयः पूजनीयः) [पूषा] विश्वस्य मनः (=सर्वस्य प्राणिजातस्य मन) आयुयुवे (=स्वसमीपम् आकर्षति)—[यो] मखो देवः (=पूजनीयो देवः) [पूषा] [विश्वस्य मन] आयुयुवे (=स्वसमीपम् आकर्षति) ॥

तुविजातस्य बहुयजमानार्थमुत्पन्नस्य ...... । न तन्दते । न हिनस्ति कश्चिदपि ...... । स्तोत्रं न तन्दते । न हिनस्ति । न विरमति । सर्वोपि जन एनं स्तौतीत्यर्थः । जगत्पोषकत्वादिति भावः । ...... । विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्ऋत्विजो मन आयुयुवे । समन्तान्मिश्रयति । शीघ्रवरप्रदानादिति भावः । ...... सामर्थ्याद्यजमानस्य मन इति लभ्यते ॥

सूक्त १३८.

ऋषि–दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता–पूषा. वृत्त–अत्यष्टि.

१. जातबलवान् पूषाचें महत्त्व मोठ्यानें स्तविलें जातें, या प्रबळ [देवा]चें महत्त्व कुंठित होत नाहीं—याचें स्तोत्र कुंठित होत नाहीं. सुखाची इच्छा करणारा जो मी, तो रक्षण करण्यास जवळ असलेल्या [आणि] सुख देणाऱ्या पूषाला स्तवितों; जो पूजनीय [पूषा] सकल विश्वाचें मन आपणाकडेस आकर्षून घेत असतो—[जो] पूजनीय देव [विश्वाचें मन] आकर्षून घेतो.

HYMN 138.

To *Pûshan*. By *Paruchchhepa* the son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*.

1. [The greatness] of Pûshan, born mighty, is declared loudly; the greatness of that mighty [god] is not exhausted—his praise does not become exhausted. Desirous of happiness I praise him who is ready at hand to protect [and] who is the giver of happiness: Adorable [Pûshan] who attracts to himself the mind of the universe—the adorable god [who] attracts to himself [the mind of the universe].

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच आहे. देवता मात्र 'पूषा' होय. पूषा म्हणजे सूर्याचीच अथवा सूर्यप्रकाशाची एक विभूति होय. पूषा देवाविषयीं सूक्त ४२ (आणि विशेषेंकरून त्या सूक्ताचा मं. १ यावरील टीप) पहा.

'जो जन्मला तोच बळवान् जन्मला, आणि सदैव बळवान्, असा जो पूषा देव, त्याचें महत्त्व मी गात आहें. त्याचें महत्त्व गाऊन संपलें, आतां गावयास कांहीं उरलें नाहीं असें कधीं होणें नाहीं, कारण त्याचें महत्त्व आणि त्या महत्त्वाची स्तोतव्यता हीं कधींहि कुंठित होत नाहींत. म्हणून सुखाची इच्छा करून मी त्याला स्तवीत आहें; कारण तो रक्षण करण्यास नेहमीं तयार असतो, आणि सुख देणारा असा आहे. आणि याच गुणांमुळें त्याणें सर्व लोकांचीं मनें आपल्याकडे ओढून जणूं घेतलीं आहेत,' असा भावार्थ.

'पूजनीय'='मखः.' हा शब्द कठिण आहे. त्याच्या अर्थाविषयीं वाद आहेत. पण सायणाचार्य 'पूजनीय,' 'ज्याप्रीत्यर्थ यज्ञ करणें योग्य होय तो'

प्र हि त्वा पूषन्नजिरं न यामनि स्तोमेभिः कृण्व ऋणवो यथा मृध उष्ट्रो न पीपरो मृधः ।
हुवे यत्त्वा मयोभुवं देवं सख्याय मर्त्यः ।
अस्माकमाङ्गूषान्द्युम्निनस्कृधि वाजेषु द्युम्निनस्कृधि ॥ २ ॥

प्र । हि । त्वा । पूषन् । अजिरम् । न । यामनि । स्तोमेभिः । कृण्वे । ऋणवः । यथा । मृधः । उष्ट्रः । न । पीपरः । मृधः ।
हुवे । यत् । त्वा । मयःऽभुवम् । देवम् । सख्याय । मर्त्यः ।
अस्माकम् । आङ्गूषान् । द्युम्निनः । कृधि । वाजेषु । द्युम्निनः । कृधि ॥ २

भाषायाम्.

२. हे पूषन्, यामनि अजिरं न (=आजिधावने शीघ्रगामिनमश्वमिव) त्वा (=त्वां) स्तोमेभिः (स्तोत्रैः) प्र कृण्वे (=प्रोत्साहयामि) यथा [त्वं] मृधः (=समराङ्गणानि) ऋणवः (=अतिक्रमय्यास्मान् नयेः)—उष्ट्रो न (=भारस्य वोढा पशुविशेषो यथा पारं नयति तथा) मृधः पीपरः (=संग्रामान् अस्मान् पारयसि=संग्रामेषु अस्मान् विजयिनः कुर्याः)। मर्त्यः (=मरणधर्माहं) मयोभुवं देवं (=सुखस्य दातारं मरणरहितं) त्वा (=त्वां) यत् (=यस्मात् कारणात्) सख्याय हुवे (=मित्रत्वाय आह्वयामि) [तस्मात्] अस्माकम् [इदानीं प्रोच्यमानान्] आङ्गूषान् (=स्तोत्रघोषान्) द्युम्निनः (=अन्नादिसंपद्युक्तान्) कृधि (=कुरु)—वाजेषु (=संग्रामेषु) द्युम्निनः (=शत्रोर्लब्धान्नादिसंपद्युक्तान्) कृधि (=कुरु)॥

सायणस्तु हे पूषन् अजिरं यज्ञदेशं प्रति गमनवन्तं त्वा त्वां यामनि गमने निमित्तभूते सति......प्रकृण्वे । प्रकृष्टं करोमि । तत्र दृष्टान्तः । यामनि शीघ्रगमनेऽजिरं न शीघ्रगामिनमश्वमिव । स यथा प्रस्तूयते तद्वत् । इति ॥

असा अर्थ करितात तो घेतल्याशिवाय निर्वाह दिसत नाहीं. सू. ६४ मं.११ आणि भाषा पहा.

वृत्तासाठीं 'अन्त्यूतिम्' या ठिकाणीं 'अन्तिऊतिम्' असें वाचावें लागतें.

२. हे पूषा, धांवण्याविषयीं चपळ वारूला [प्रोत्साहन द्यावें] त्याप्रमाणें, तूं आम्हांला संग्रामांमधून पार पाडावेंस म्हणून—सांडणीप्रमाणें समरांगणांतून पार पाडावेंस म्हणून, तुला स्तोत्रांनीं मी वळवीत आहें. [हे पूषा], सुख देणाऱ्या तुज देवाला मर्त्य मी ज्यापेक्षां मित्रत्वासाठीं बोलावीत आहें, [त्यापेक्षां] आमचीं स्तोत्रें तूं धनसंपन्न कर—संग्राममध्यें धनसंपन्न कर.

2. I prompt thee, O Pûshan, like a courser in a race, with hymns that thou mayest carry [us] safely through the battle fields— mayest carry [us] through the battle fields like a dromedary. Inasmuch as I, a mortal, am imploring for help thee a god that givest happiness, cause our loud prayers [to be] crowned with wealth— cause [our loud prayers to be] crowned with wealth in battles.

---

२. ' हे पूषा, एकाद्या वारूला जसें शर्यतींत सत्वर धांवण्यासाठीं प्रोत्साहित करावें तसा मी तुला या स्तोत्रांनीं प्रोत्साहित करीत आहें; तर तूं ये आणि आम्हांला या युद्धप्रसंगांतून पार पाड, एकादी सांडणी पार पाडिते तसा पार पाड. कारण मी दीन मर्त्य तुज कृपाळू देवापाशीं प्रार्थना करीत आहें, वास्तव तूं ये आणि आमचीं हीं स्तोत्रें सफळ कर आणि या युद्धांत आम्हांला यशस्वी करून आमच्या हातून शत्रूंचा पराजय करीव, आणि त्यांचें धन आमच्या हातीं लूट मिळे असें कर ' असा भावार्थ आहे.

' सांडणीप्रमाणें '=' उष्ट्रो न. ' अक्षरशः ' उंटाप्रमाणें. ' उंटाला वेदकाळींहि ओझें न्यावयास लावीत असत असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. या ठिकाणीं बसण्याच्या कामीं वापरलेला उंट अथवा सांडणी विवक्षित आहे असें दिसतें.

' मित्रत्वासाटीं '=' सख्याय. ' म्हणजे तूं येऊन आमच्या मित्राप्रमाणें आम्हांला साहाय्य करावेंस म्हणून.

' स्तोत्रें धनसंपन्न कर '=' अङ्गूषान् द्युम्निनः कृधि. ' म्हणजे आमचीं हीं स्तोत्रें ऐकून प्रसन्न हो, आणि आम्हांला धन म्हणजे शत्रूची संपत्ति लूट मिळवून दे.

या ऋचेवरून हें सूक्त, निदान ही ऋचा तरी कांहीं युद्धप्रसंगास अनुसरून रचिली आहे असें समजलें पाहिजे.

यस्य॑ ते पूषन्त्स॒ख्ये वि॑प॒न्यव॒: क्रत्वा॑ चि॒त्सन्तोऽव॑सा बुभु॒ज्रि॒र इति॒ क्रत्वा॑ बुभु॒ज्रिरे॑ ।
तामनु॑ त्वा॒ नवी॑यसीं नि॒युतं॑ रा॒य ई॑महे ।
अहे॑ळमान उरुशंस॒ सरी॑ भव॒ वाजे॑वाजे॒ सरी॑ भव ॥ ३ ॥

यस्य॑ । ते॒ । पू॒ष॒न् । स॒ख्ये । वि॒प॒न्यव॑: । क्रत्वा॑ । चि॒त् । सन्त॑: । अव॑सा । बु॒भु॒ज्रि॒रे । इति॑ । क्रत्वा॑ । बु॒भु॒ज्रि॒रे ।
ताम् । अनु॑ । त्वा॒ । नवी॑यसीम् । नि॒ऽयुत॑म् । रा॒य: । ई॒म॒हे॒ ।
अहे॑ळमान: । उ॒रु॒ऽशं॒स॒ । सरी॑ । भ॒व॒ । वाजे॑ऽवाजे । सरी॑ । भ॒व॥३॥

भाषायाम्.

३. हे पूषन्, विपन्यवः (=स्तोतारो) यस्य ते (=तव) सख्ये सन्तः (=मित्रत्वे तिष्ठन्तस्) [तव] क्रत्वा चित् (=तव प्रकृष्टेन कर्मणैव) [तव] अवसा (=रक्षणेन च) [यां नियुतं रायः=या नियुत्संख्याकाः संपदो] बुभुज्रिरे (=भुञ्जते)—इति क्रत्वा बुभुज्रिरे (=तव प्रकृष्टकर्मद्वारैव भुञ्जते) तां नव्यसीं नियुतं रायः (=तां नूतनतरां नियुतं संपदः=ता अत्यन्तनूतना नियुत्संख्याकाः संपदस्) [तं] त्वा (=त्वाम्) ईमहे (=याचामहे)। [अतः कारणात्] हे उरुशंस (=बहुभिः स्तुत), अहेळमानः (=अक्रुध्यन्=अस्मासु सुमनाः सन्) सरी भव (=अस्माकं नायको भव)—वाजे वाजे सरी भव (=सर्वेष्वपि संग्रामेषु नो नायको भव)॥

तव सख्ये तिष्ठन्तः स्तोतारस्तव कर्मणा तव रक्षणेन च यानि असंख्यातानि नूतनतराणि धनानि भुञ्जते तानि त्वां वयं याचामहे। अतस्त्वम् अस्मभ्यमक्रुद्धो भूत्वा सर्वेष्वपि संग्रामेष्वस्माकं नायको भवेत्यभिप्रायः॥

सायणस्त्वेवं व्याख्यातवान्। हे पूषन् देव यस्य ते रक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य तव सख्ये सखित्वे हितकरणे सति क्रत्वा चित् क्रतुना प्रकृष्टेन कर्मणैव ॥...... सन्तो भवन्तं प्रीणयितारः सन्तो विपन्यवो विशेषेण स्तोत्रशीलाः। यद्वा मेधाविनामैतत्। मेधाविनो यजमाना अवसा त्वत्कृतेन रक्षणेन रक्षिताः सन्तो बुभुज्रिरे। भुञ्जते भोगान्। इति एवमेव सर्वदा क्रत्वा कर्मणा बुभुज्रिरे। भुञ्जते सर्वे पाल्यन्त इति वा॥ ...... तां तादृशीं नवीयसीं नवतरां स्तुत्यां वा रक्षामनु अनुसृत्य रक्षाया अनन्तरं त्वां नियुतं

३. हे पूषा, तुझ्या मैत्रींत राहून स्तोते जन [तुझ्या] पराक्रमाच्याच योगानें [आणि] [तुझ्या] रक्षणाच्या योगानें ज्या [कोट्यावधि संपत्तींचा] उपभोग घेतात—होय, [तुझ्या] पराक्रमाच्या योगानें उपभोग घेतात, त्या अगदी नूतन कोट्यावधि संपत्ति आम्ही तुजपाशीं मागतों. [तर] हे बहुस्तुत [पूषा], [तूं आम्हांवर] क्रोध न करितां [आमचा] पुढारी हो, प्रत्येक लढाईंत [आमचा] पुढारी हो.

3. We pray thee for those thy most recent countless riches which pious men, being in thy friend-ship, O Pûshan, have enjoyed through [thy] valour alone [and] through [thy] favour—have enjoyed, yea through [thy] valour. Not displeased [with us] [therefore], O thou praised by many, be [our] leader—be thou [our] leader in every battle.

---

३. 'हे पूषा, स्तोते जन तुझ्या मैत्रींत राहून तुझ्या पराक्रमाच्या आणि तुझ्या कृपेच्या योगानें ज्या असंख्य संपत्तींचा उपभोग घेतात, त्या असंख्य नूतन संपत्ति आम्ही तुजपाशीं मागतों. तर ज्या तुझें स्तवन करणारे असंख्य लोक आहेत असा जो तूं, तो आम्हांवर क्रोध न करितां प्रत्येक संग्रामांत आमचा कैवारी हो' असा भावार्थ आहे.

या ऋचेंत ' यस्य ' आणि ' ताम् ' यांचा अन्वय सरळ नसल्यामुळें अर्थ समजण्यास प्रथम अडचण पडते, पण भावार्थ आम्हीं सांगितल्याप्रमाणें आहे यांत संशय नाहीं. आम्हीं भाषेंत केल्याप्रमाणें अन्वय लाविला म्हणजे अर्थ सरळ लागतो.

' कोट्यावधि '=' नियुतम्.' अयुत, नियुत् ह्या संख्या प्रसिद्धच आहेत. पण या ठिकाणीं परिमितार्थ इष्ट नाहीं, अपरिमित संख्येच्या ठिकाणीं परिमित संख्येचा प्रयोग केला आहे.

' अगदी नूतन '=' नवीयसीम्.' म्हणजे प्राचीन काळीं ज्या ज्या संपत्ति तुझ्या योगानें तुझ्या भक्तांला प्राप्त झाल्या म्हणून ऐकितों त्या नव्हत, तर अगदी आलीकडेहि उपभोग घेतात असें आपण प्रत्यक्ष पाहतों अशा संपत्ति.

' बहुस्तुत '=' उरुशंस.' म्हणजे ज्याची स्तुति करणारे जन पुष्कळ आहेत असा. हें विशेषण ' पुरुहूत ' यासारिखें आहे, आणि तें दुसऱ्या देवांस लाविलेलें आढळतें.

अस्या ऊ षू ण उप सातये भुवोऽहेळमानो ररिवाँ अजाश्व श्रवस्यतामजाश्व ।
ओ षू त्वा ववृतीमहि स्तोमेभिर्दस्म साधुभिः ।
नहि त्वा पूषन्नतिमन्य आघृणे न ते सख्यमपह्नुवे ॥ ४ ॥ २ ॥

अस्याः । ऊं इति । सु । नः । उप । सातये । भुवः । अहेळमानः । ररिऽवान् । अजऽअश्व । श्रवस्यताम् । अजऽअश्व ।
ओ इति । सु । त्वा । ववृतीमहि । स्तोमेभिः । दस्म । साधुऽभिः ।
नहि । त्वा । पूषन् । अतिऽमन्ये । आघृणे । न । ते । सख्यम् । अपऽह्नुवे ॥ ४ ॥ २ ॥

राय एतत्संख्याकान्धनानीमहे । याचामहे । किंच हे उरुशंस बहुधा स्तुत्य त्वमहेळमानोऽक्रुध्यन् । अस्मासु सुमनाः सन् सरी भव । अस्माभिर्गन्तव्यो भव ।......। किंच त्वं वाजे वाजे सर्वेष्वपि संग्रामेषु सरी भव । गमनशीलो भव । पुरतो गन्ता भवेत्यर्थः ॥

भाषायाम्.

४. अहेळमानः (=अस्मभ्यमक्रुद्धो) ररिवान् (=दाता) [च सन्] हे अजाश्व (=अजा एव अश्वा यस्य तादृश) [पूषन्], अस्याः (=पूर्वोक्ताया नियुतः संपदः) सातये (=लाभाय) [त्वं] नः उप भुवः (=अस्माकं साहाय्यकर्ता भव)—हे अजाश्व (=अजा एव अश्वा यस्य तादृश), श्रवस्यतां (=धनमिच्छतामस्माकम्) [उप भुवः=सहायो भव] । हे दस्म (=शत्रूणामुपक्षपयितः), त्वा (=त्वां) साधुभिः स्तोमेभिः (=सम्यग्रचितैः स्तोत्रैः) ओ षु ववृतीमहि (=अत्रास्मान् प्रति सुष्ठु प्रवर्तयेम=अन्ययज्ञांस्त्यक्त्वास्माकं यज्ञं प्रत्यागमयेम) । हे आघृणे (=दीप्तिमन्) पूषन्, [अहं] त्वा (=त्वाम्) अतिमन्ये नहि (=न खल्वतिक्रमामि)—ते (=तव) सख्यं (=मित्रत्वं) न अपह्नुवे (=नैवापनयामि=नैवावगणयामि) ॥

सायणस्तु । नोऽस्माकमस्या अस्यै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सातये लाभायाहेळमानोऽक्रुध्यन् अनादरमकुर्वन् ।......ओ षु ववृतीमहि । सर्वत एव सुतरां वर्तयेमहि...... यज्ञान्तरगमनान्निवर्तयाम इत्यर्थः...... । ते तव सखित्वं हितकर्तृत्वं न ह्यपह्नुवे । नैवापनयामि । न त्यजामि सर्वतः प्रख्यापयामीत्यर्थः । इति ॥

४. हे अजाश्वा, [तूं आम्हांवर] क्रोध न करितां [आणि] आम्हांवर उदार होऊन, [कोट्यावधि संपत्ति] आम्हांला मिळवून देण्यास चांगलें साहाय्य कर—लूट मिळावी अशी इच्छा करणाऱ्या [आम्हांला मिळवून देण्याविषयीं], हे अजाश्व [पूषा], [साहाय्य कर]. हे पराक्रमकारी [पूषा], कुशळ स्तोत्रांनीं तुला आम्ही इकडे फार वळवीत आहों, तर तूं ये. हे देदीप्यमान पूषा, मी तुझी अवगणना करीत नाहीं—तुझें मित्रत्व मी तुच्छ मानीत नाहीं.

4. Help us well to obtain those [riches], O thou whose car is drawn by goats, [and] be not angry [with us] [but be] liberal [unto us]—to [us] who are desirous of winning booty, O thou whose car is drawn by goats. May we successfully turn thee, O victorious [Pûshan], hitherwards by means of well-composed hymns. For I do not, O resplendent Pûshan, neglect thee—nor do I despise thy friendship.

वृत्तासाठीं ‘ सख्ये ’च्या ठिकाणीं ‘सखिए, ’ ‘ सन्तः अवसा ’ असें म्हणावें लागतें, आणि तिसऱ्या चरणांत ‘ अहेळमान उरुशंस ’ याच्या ठिकाणीं ‘ अहेळमानोरुशंस’ असें म्हणावें लागतें. तेरा अक्षरांचीं बारा अक्षरें करावीं लागतात.

---

४. ‘ हे पूषा, वर ज्या असंख्य संपत्ति तुझ्या प्रसादेंकरून तुझ्या स्तोत्यांला प्राप्त होतात म्हणून सांगितलें, त्या आम्हांला प्राप्त होण्याविषयीं तूं आमचा अनादर न करितां आणि आम्हांविषयीं उदार होऊन आम्हांला साहाय्य कर. आम्हीं चांगलीं स्तोत्रें रचून तुजप्रीत्यर्थ म्हणत आहों, आणि तूं दुसऱ्या यज्ञांप्रत न जातां आमच्याच यज्ञांप्रत यावें असें विनवीत आहों, तर तूं त्याप्रमाणें ये; कारण मी तुला टाकून दुसऱ्या देवांला भजत नसतों, आणि तुझी मैत्री तुच्छ आहे असें मी मानीत नाहीं ’ असा भावार्थ आहे.

‘ अजाश्व ’ =‘ अजाश्व.’ म्हणजे बकरे हेच ज्याचे घोडे होत, ज्याच्या रथाला घोड्यांऐवजीं मेंढे जोडिलेले असतात. हें पूषा देवाचें विशेषण वेदांत येत असतें. कारण पूषा हा मेंढपाळांचा, गुराख्यांचा आणि धनगरांचा देव (ऋ. ६. ३. ७) असल्यामुळें त्याच्या रथाला बकरे जोडिलेले असतात असें मानिलें

सूक्तम् १३९.

दिवोदासस्य पुत्रः परुच्छेप ऋषिः । कृत्स्नं सूक्तं वैश्वदेवम् । तत्राद्यया विश्वे देवा देवता । द्वितीयाया मित्रावरुणौ । अथ तिसोऽश्विदेवताकाः । ऐन्द्री षष्ठी । सप्तम्याग्नेयी । अष्टमी मारुती । नवम्यैन्द्राग्नी । दशमी बार्हस्पत्या । एकादशी वैश्वदेवी ॥ अन्त्या त्रिष्टुप् । पञ्चमी बृहती । अन्या अत्यष्टयः ॥

अस्तु श्रौषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु तच्छर्धो दिव्यं वृणीमह इन्द्रवायू वृणीमहे ।
यद्ध क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी ।
अध प्र सू न उप यन्तु धीतयो देवाँ अच्छा न धीतयः ॥ १ ॥

अस्तु । श्रौषट् । पुरः । अग्निम् । धिया । दधे । आ । नु । तत् । शर्धः । दिव्यम् । वृणीमहे । इन्द्रवायू इति । वृणीमहे ।
यत् । ह । क्राणा । विवस्वति । नाभा । सम्ऽदायि । नव्यसी ।
अध । प्र । सु । नः । उप । यन्तु । धीतयः । देवान् । अच्छ । न । धीतयः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अस्तु श्रौषट् (=श्रवणमस्तु=श्रूयताम्) । [अहं] धिया (="प्रणयनादिकर्मणा") अग्निं पुरो दधे (="आहवनीयाख्यम्" अग्निं पुरतो धारयामि=स्थापयामि) । नु (=अधुना) तद् दिव्यं शर्धः (=तं प्रसिद्धं द्युलोकनिवासिनं मरुतां संघम्) आ वृणीमहे (=आभिमुख्येन संभजामहे=आवाह्य परिचरामः)—इन्द्रवायू (=इन्द्रं च वायुमपि च) वृणीमहे (=परिचरामः=आवाह्य परिचरामः) । यद्ध (=यस्मात्कारणात् खलु) क्राणा (?=अस्माभिः क्रियमाणा) नव्यसी (=नूतनतरा) [धीः=कर्म] विवस्वति नाभा (=दीप्तिमति नाभौ=वेद्यां) संदायि (=संबध्यते=अस्माभिः कृतं कर्म वेदिसमीप उपतिष्ठति) अध (=अथ=अतः कारणात्) नः (=अस्माकं) धीतयः (=स्तुतयः) प्र सु उप यन्तु (=देवानां समीपं प्रकर्षेण सुष्टु गच्छन्तु)— देवान् अच्छ न धीतयः [यन्तु] (=देवानां पुरत इव गत्वा तिष्ठन्तु=प्रत्यक्षागतानां देवानां पुरतः सेवाकारिण्य इव तिष्ठन्तु) ॥

सूक्त १३९.

ऋषि—दिवोदासाचा पुत्र परुच्छेप. देवता—१ विश्वे देव, २ मित्रावरुण, ३–५ अश्वी, ६ इंद्र, ७ अग्नि, ८ मरुत्, ९ इन्द्राग्नी, १० बृहस्पति, ११ विश्वे देव, वृत्त— ५ बृहती आणि शेवटची त्रिष्टुभ्, ह्या दोन शिवाय करून बाकी उरलेल्या ऋचांचें वृत्त अत्यष्टि.

१. श्रवण करा. मी भक्तिपुरस्सर अग्नीला पुढें ठेवितों. [मरुतांच्या] त्या दिव्य वृन्दाला आम्ही भजतों. इंद्र आणि वायु यांला आम्ही भजतों. ज्यापेक्षां देदीप्यमान वेदीकडे [आम्हीं] केलेली अति नूतन उपासना सादर झाली आहे, त्यापेक्षां आमच्या प्रार्थना अगदी जवळ प्राप्त होओत. देवांसमक्ष जणुं आमच्या प्रार्थना उभ्या राहोत.

Hymn 139.

To—The *Vis've Devâs* (1,11), *Mitra* and *Varuṇa* (2), the *As'vins* (3–5), *Indra* (6), *Agni* (7), The *Maruts* (8), *Indra* and *Agni* (9), *Brihaspati* (10). By *Paruchchhepa* the son of *Divodâsa*. Metre—*Atyashṭi*, except in verse 5 where it is *Bṛihatî*, and Verse 11 which is a *Trishṭubh*.

1. Hearken ye. I have placed forward Agni with piety. We now worship that heavenly troop [of the Maruts]. We worship Indra and Vâyu. Inasmuch as the freshest service offered [by us] has approached the brilliant altar, so may our prayers stand near [the gods] —[our] prayers [stand] as though in the presence of the gods.

आहे हें साहजिक आहे. सू. ४२ पहा, आणि विशेषेंकरून त्याचा मं. १ याजवरील टीप पहा.

'कुशळ स्तोत्रांनीं'=' साधुभिः स्तोमेभिः.' म्हणजे ज्यांत कौशल्य खर्च केलें आहे, ज्यांत चातुर्याचा उपयोग केला आहे, आणि जीं मधुर असून पूषाला प्रसन्न करूं शकतील, अशीं स्तोत्रें.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणाचा दुसरा पोटचरण 'अहेळमानो ररिवाँ अजाशुअ' असा म्हणावा, आणि तिसऱ्या पोटचरणांतहि 'अजाशुअ' असें म्हणावें.

---

१. हेंहि सूक्त परुच्छेप ऋषीचेंच आहे. देवता मात्र एक नाहीं. निरनिराळे मंत्र निरनिराळ्या देवांविषयीं आहेत. म्हणूनच सूक्त विश्वे देव यांविषयीं आहे

यद्ध त्यन्मित्रावरुणावृतादध्याददाथे अनृतं स्वेन मन्युना दक्षस्य स्वेन मन्युना ।
युवोरित्थाधि सद्मस्वपश्याम हिरण्ययम् ।
धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः सोमस्य स्वेभिरक्षभिः ॥ २ ॥

यत् । ह । त्यत् । मित्रावरुणौ । ऋतात् । अधि । आददाथे इत्याऽददाथे । अनृतम् । स्वेन । मन्युना । दक्षस्य । स्वेन । मन्युना ।
युवोः । इत्था । अधि । सद्मऽसु । अपश्याम । हिरण्ययम् ।
धीभिः । चन । मनसा । स्वेभिः । अक्षऽभिः । सोमस्य । स्वेभिः । अक्षऽभिः ॥ २ ॥

यद्धेत्यादौ यद्यस्मात्कारणाद्विवस्वति दीप्तिमति नाभा नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने वेदिरूपे । यद्वा नाभौ सर्वफलस्य संबन्धके यज्ञे । यज्ञमाहुर्भुवनस्य नाभिमिति श्रुतेः । ऋाणा कुर्वाणा स्वार्थप्रकाशनं नव्यसी नवतरा स्तुतिरूपा वाक् संदायि। संबध्यते । ... । अस्माभिः प्रयुज्यत इत्यर्थः । यस्मात्स्तुतिः क्रियते तस्मादस्तु श्रौषट् । अस्याः स्तुतेः श्रवणं भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोग्निर्वा । इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् । अध अनन्तरेण धीतयोऽस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादिरूपाणि प्रसूपयन्तु । प्रकर्षेण सुष्टु युष्मानुपगच्छन्तु । किंच देवान् अच्छा न । अग्न्यादिदेवान् आभिमुख्येन प्राप्तुमिव धीतयोऽस्मदीयानि कर्माण्युपयन्तु । तेषां समीपं प्राप्नुवन्तु ॥ इति सायणः ॥

भाषायाम्.

२. हे मित्रावरुणौ, यद्ध (=यस्मात् खलु) [युवां] स्वेन मन्युना (=युवयोः स्वकीयेन मनसा)—दक्षस्य स्वेन मनसा (=युवयोर्बलस्य स्वकीयेन मनसा=प्रभाववतोर्युवयोः स्वकीयेन मनसा) त्यत् अनृतं (=तत् प्रसिद्धम् असत्यं=यद्यदनृतमिति प्रसिद्धं तत् तत्सर्वम्) ऋतात् अधि (=सत्यात्=सत्यस्य सकाशाद्) आददाथे (=विविक्तं कुर्वाथे) इत्था (=अतः कारणात्) [वयम्] अधि सद्मसु (=यज्ञगृहेषु) युवोर्हिरण्ययं (=युवयोर्हिरण्मयं) [रूपं] धीभिश्चन (=अस्माकं बुद्धिभिश्च) मनसा (=मनोद्वारा च) स्वेभिरक्षभिः (=अस्मदीयैर्नेत्रैः)—सोमस्य स्वेभिरक्षभिः (=सोमस्य स्वकीयैर्नेत्रैः)—अपश्याम (=पश्येम=यथा पश्यामस्तथा कुरुतम्) ॥

२. हे मित्र आणि वरुण हो, ज्यापेक्षां तुम्ही आपल्या मनानें, प्रभावाच्या निज मनानें, खऱ्यापासून खोटें जें जें तें निवडितां, त्यापेक्षां यज्ञशाळेंत तुमचें सुवर्णमय [रूप] आम्ही पाहूं,— [आपल्या] बुद्धींनीं, मनानें, [आणि] स्वतः आमच्या डोळ्यांनीं,— सोमाच्या स्वताहाच्या डोळ्यांनीं, [पाहूं] असें करा.

2. Inasmuch, O Mitra and Varuṇa, as you discern every thing that is false from that which is true with your own mind—with the own mind of [your] power, so may we see in the [sacrificial] houses your golden [form] with [our] thoughts, with [our] mind, with our own eyes—with the Soma's own eyes.

असें अनुक्रमणिकेंत सांगितलें आहे.

ह्या पहिल्या मंत्राचा भावार्थः—'मी अग्नीला पेटवून वेदीवर स्थापिला आहे. आतां मरुत्, इन्द्र आणि वायु यांस मी बोलावितों, कारण त्यांची उपासना करण्याविषयीं माझी इच्छा झाली आहे. आम्हीं केलेली उपासनेची सिद्धता वेदीजवळ सादर केली आहे. तर आमच्या स्तुति वेदीजवळ प्राप्त झालेल्या देवांसमक्ष जणुं जाऊन उभ्या राहोत.'

'ज्यापेक्षां देदीप्यमान वेदीकडे आम्हीं केलेली अतिनूतन उपासना सादर केली आहे'=' यत् ह क्राणा विवस्वति नाभा संदायि नव्यसी.' हा चरण कठिण आहे. आम्हीं सायणाच्या अर्थास अनुसरून निर्वाह केला आहे. पण 'क्राणा' 'विवस्वति' आणि 'नाभा' हे शब्द दुर्बोध आहेत. 'नाभि' म्हणजे येथें वस्तुतः काय समजावयाचें आहे? वेदी असा 'नाभि'शब्दाचा अर्थ वेदांत होतो तो येथें घेतल्याशिवाय निर्वाह दिसत नाहीं.

'श्रवण करा'=' अस्तु श्रौषट्.' हें देवांस म्हटलें आहे असें सायण म्हणतात, तरी आम्हांस वाटतें कीं जवळ असलेल्या ऋत्विजांस वगैरे ऋषि म्हणत आहे असें समजणें अधिक योग्य दिसतें. 'वषट्' आणि 'वौषट्' हे शब्द जसे आहुत्या देण्याचे वेळीं उच्चारावयाचे उद्गार होत, तसाच श्रौषट् हाहि आहे.

वृत्तासाठीं 'दिव्यं'च्या ठिकाणीं 'दिविअं' असें म्हणावें.

---

२. ही ऋचा मित्रावरुणाविषयीं आहे. 'हे मित्र आणि वरुण हो, तुम्ही ज्यापेक्षां आपल्या मनोनेत्रांनीं खरें कोणतें आणि खोटें कोणतें, म्हणजे खरा भक्त कोणता आणि खोटा भक्त कोणता हें जाणीत असतां, त्यापेक्षां आम्ही ज्या तुमच्या स्तुति ध्यानपूर्वक गात आहों, तुमचे कडेस जें मन लावून बसलों आहों, तुम्हांला सोम अर्पण करून मन लावून जे बसलों आहों, याच्या योगानें तुमचें सुवर्णमय स्वरूप आमच्या दृष्टीस या यज्ञमंडपांत पडे असें तुम्हीं करा, कारण

युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनाश्रावयन्तइव श्लोकमायवो युवां हव्याभ्या३यवः ।
युवोर्विश्वा अधि श्रियः पृक्षश्च विश्ववेदसा ।
प्रुषायन्ते वां पवयो हिरण्यये रथे दस्रा हिरण्यये ॥ ३ ॥

युवाम् । स्तोमेभिः । देवऽयन्तः । अश्विना । आश्रवयन्तःऽइव । श्लोकम् । आयवः । युवाम् । हव्या । अभि । आयवः ।
युवोः । विश्वाः । अधि । श्रियः । पृक्षः । च । विश्वऽवेदसा ।
प्रुषायन्ते । वाम् । पवयः । हिरण्यये । रथे । दस्रा । हिरण्यये ॥ ३ ॥

धीभिः । त्वदुद्देश्यैः [?=युष्मदुद्देश्यैः] कर्मभिर्यज्ञादिरूपैः । मनसा चन । त्वदासक्तेन [? युवयोरासक्तेन] चेतसा च । स्वेभिरक्षभिः आत्मीयैरनन्यैश्चक्षुरादीन्द्रियैः । किंच सोमस्य सोमं स्वेभिरक्षभिरस्मदीयैरिन्द्रियैः । नासाग्रपेक्षया बहुवचनम् । इति सायणाचार्याः ॥

भाषायाम्.

३. हे अश्विना (=अश्विनौ), स्तोमेभिः (=स्तोत्रैर्) युवां देवयन्तः (=युवामात्मने देवाविच्छन्तः=सकामं पूजयन्तः) [अपि च] श्लोकम् आश्रवयन्त इव (=युवयोः कीर्तिं प्रख्यापयन्त इव) आयवः (=इमे भक्ता) [युवामाह्वयन्ति]— युवाम् [इमानि पुरःस्थापितानि] हव्या अभि (=हव्यान्यभिलक्ष्य हविषां समीपम्) आयवः (=इमे भक्ता) [आह्वयन्ति] । युवोः (=युवयोर्) विश्वाः श्रियः (=सर्वा अपि लक्ष्म्यः) पृक्षश्च (=अन्नसंपच्च), हे विश्ववेदसा (=सर्वज्ञावश्विनौ), [युवयो रथे] अधि[रूढाः सन्ति] । वां हिरण्यये [रथे] (=युवयोर्हिरण्मये रथे) पवयः (=चक्रनेमयः) प्रुषायन्ते (=मधूनि स्रवन्ति)—हे दस्रा (=दस्रौ= शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ), [युवयोर्] हिरण्यये रथे (=हिरण्मये रथे) [पवयः प्रुषायन्ते=मधूनि स्रवन्ति] ॥

श्लोकं युष्मदीयस्तुतिरूपां वाचमाश्रावयन्त इव सर्वतः श्रवणविषयां कुर्वन्त इव ...... । विश्ववेदसा सर्वधनौ ...... । वां हिरण्यये रथे हिरण्मये मधुपूर्णे रथे पवयस्तन्नेमयः प्रुषायन्ते । क्षरन्ति । स्रवन्ति । ......मधुपूर्णपात्रोपेतत्वात् शीघ्रगमनेन चक्रेषु मधूनि स्रवन्तीति भावः । ...... अश्विनो रथस्य मधुपूर्णत्वं त्रयः पवयो मधुवाहने रथ इत्यादिषु प्रसिद्धम् । इति सायणः ॥

३. हे अश्वी हो, स्तोत्रांनीं तुम्हांला भजणारे [आणि] तुमची कीर्ति जणुं [लोकांकडून] ऐकविणारे [हे भक्त]जन तुम्हांला [बोलावीत आहेत]— हविरन्नांजवळ [हे भक्त]जन तुम्हांला [बोलावीत आहेत]. हे सर्वज्ञ हो, तुमच्या सकळ संपत्ति आणि [तुमचें] अन्न हीं [तुमच्या रथांत भरलेलीं आहेत]. तुमच्या सुवर्णमय [रथा]चे पाटे मधानें थबथबत असतात— हे पराक्रमकारी [अश्वी] हो, सुवर्णमय रथाचे [पाटे थबथबत असतात].

3. [These] worshippers serving you with praises, O As'vins, [and] spreading as it were [your] fame, [are invoking you]—the worshippers [are invoking] you towards the oblations. All your glories and your affluence are, O omniscient [Asvins], on [your chariot]. The fellies of your golden [chariot] are dropping honey— [the fellies] of [your] golden chariot, O mighty [As'vins].

आम्ही तुमचे खरे भक्त आहोंत, दांभिक नव्हत.'

'प्रभावाच्या निज मनानें'=' दक्षस्य स्वेन मन्युना.' म्हणजे प्रभावसंपन्न जे तुम्ही, त्या तुमच्या स्वहाताच्या मनानें. 'मन्युना' म्हणजे 'क्रोधानें' असा कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् येथें अर्थ करितात.

'सुवर्णमय [रूप].' 'रूप' ह्या ऐवजीं मुळांत शब्द नाहीं, तो सायणांस अनुसरून आम्हीं अध्याहृत घेतला आहे. पण 'रूप' शब्द अध्याहृत घेण्यापेक्षां 'रथ' शब्दाचा अध्याहार केला तर बरें असें दिसतें. पुढच्या ऋचेंतच अश्वींच्या 'हिरण्मय रथा' विषयीं निर्देश आहे, तो पहा.

'सोमाच्या स्वताहाच्या डोळ्यांनीं'= 'सोमस्य स्वेभिरक्षभिः.' आमचें भाषांतर अक्षरशः आहे. पण तुम्हांला अर्पण केलेला जो सोम, त्याजकडे लाविलेल्या आमच्या डोळ्यांनीं, तुम्हीं सोम पितां कीं नाहीं असें पाहत बसलेल्या आमच्या स्वताहाच्या डोळ्यांनीं, असा भावार्थ आहे असें दिसतें.

वृत्तासाठीं, 'अधि' आणि 'आददाथे' यांजमध्यें संधि न करणें, आणि 'सद्मसु' आणि 'अपश्याम' यांजमध्यें संधि न करणें, इतकें अवश्य आहे.

---

३. ही आणि पुढच्या दोन ऋचा अश्वी देवांविषयीं आहेत. ह्या ऋचेचा भावार्थः 'हे अश्वी हो, आम्ही जे भक्त जन, ते स्तोत्रें गाऊन तुमची सेवा करीत

अचे॑ति दस्रा॒ व्यु१॒॑ नाक॑मृण्वथो यु॒ञ्जते॑ वां रथ॒युजो॒ दिवि॑ष्टिष्व- ध्व॒स्मानो॒ दिवि॑ष्टिषु ।
अधि॑ वां॒ स्थाम॑ व॒न्धुरे॒ रथे॑ दस्रा हि॒रण्यये॑ ।
पथे॑व॒ यन्ता॑वनु॒शास॑ता॒ रजोऽञ्ज॑सा॒ शास॑ता॒ रजः॑ ॥ ४ ॥

अचे॑ति । द॒स्रा॒ । वि । ऊं॒ इति॑ । नाक॑म् । ऋ॒ण्व॒थः॒ । यु॒ञ्जते॑ । वा॒म् । र॒थ॒ऽयुजः॑ । दिवि॑ष्टिषु । अ॒ध्व॒स्मानः॑ । दिवि॑ष्टिषु ।
अधि॑ । वा॒म् । स्थाम॑ । व॒न्धुरे॑ । रथे॑ । द॒स्रा॒ । हि॒रण्यये॑ ।
प॒थाऽइ॑व । यन्तौ॑ । अ॒नु॒ऽशास॑ता । रजः॑ । अञ्ज॑सा । शास॑ता । रजः॑॥ ४॥

भाषायाम्.

४. हे दस्रा (=दस्रौ=शत्रूणामुपक्षपयितारौ), [इदम्.] अचेति (=ज्ञायते) [यद्] [युवां] नाकं वि ऋण्वथः (=स्वर्गम् अपावृणुथः=स्वर्गस्य [द्वाराणि उद्घाटयथः) [अपि च] दिविष्टिषु (=यज्ञेषु गन्तव्येषु सत्सु) वां रथयुजः (=रथे युक्ता युवयोरश्वा रथाश्वा) युञ्जते (=रथे युज्यन्ते)—दिविष्टिषु (=यज्ञेषु गन्तव्येषु सत्सु) अध्वस्मानः (=ध्वंसनरहिता=ध्वंसमकुर्वाणा) [अश्वा] [रथे युज्यन्ते] । हे दस्रा (=दस्रौ=पराक्रमकारिणावश्विनौ), वां वन्धुरे हिरण्यये रथे (=युवयोः सारथिस्थाने हिरण्मये रथे च=युवयोर्हिरण्मयस्य रथस्य सारथिस्थानीये काष्ठविशेषे) [वयम्] अधि स्थाम (=अधिरूढा भवेम=अस्मान् आरोहयतम्), पथेव यन्तौ (=सुपथेन भूम्यां गच्छन्ताविव) रजः अनुशासता (=निरालम्बाकाशप्रदेशेऽश्वान् गमयन्तौ)—अञ्जसा (=ऋजुना मार्गेण) रजः (=निरालम्बाकाशप्रदेशे) [अनु] शासता (=अश्वान्गमयन्तौ) [युवामस्मानारोहयतम्] ॥

अचेति वक्ष्यमाणं युष्मच्चेष्टितं ज्ञायते सर्वैः । किं तदिति तदुच्यते । नाकं स्वर्गं व्यृण्वथः । विशेषेण गच्छथः । ......। यज्ञसंपूर्त्यनन्तरमिति यावत् । ...... दिविष्टिषु दिवो गमनेषु निरालम्बाकाशगमनेष्वध्वस्मानो रथस्य तदाश्रितस्य च ध्वंसमकुर्वाणाः । किंच हे दस्रा अश्विनौ वां युवयोर्वन्धुरे वन्धुरत्रययुक्ते । युगवन्धनाधारः काष्ठविशेषो वन्धुरम् । तादृशत्रययुक्तत्वं रथो यो वां त्रिवन्धुर इत्यादिषु प्रसिद्धम् । हिरण्यये हिरण्मये रथेऽधि तादृशस्य रथस्योपरि स्थाम । अस्थापयाम । इति सायणः ॥

४. हे पराक्रमकारी [अश्वी] हो, हें प्रसिद्ध आहे [कीं] तुम्ही स्वर्गा[चें दार] उघडितां, [आणि] रथास जोडावयाचे तुमचे घोडे यज्ञां[स येण्या]साठीं [तुमच्या रथाला] जोडिले जातात—सुरक्षितपणें आणणारे [घोडे] यज्ञां[स येण्या]साठीं [जोडिले जातात]. हे पराक्रमकारी [अश्वी]हो, तुमच्या सुवर्णमय रथाच्या सारथिस्थानीं आम्हांस तुम्ही बसावयाला द्या; मार्गानें गेल्याप्रमाणें आकाशप्रदेशांतून [अश्वांला] मार्ग दाखवीत जाणारे— आकाशप्रदेशांतून सरळ मार्ग दाखवीत जाणारे [जे तुम्ही, ते] [तुमच्या रथाच्या सारथिस्थानीं आम्हांस बसावयाला द्या].

4. This, O mighty [As'vins], is known: you throw open the [gates of] heaven, [and] your chariot-horses are yoked [to your chariot] when you have to go to sacrifices—your safe [chariot-horses] [are yoked] when you have to go to sacrifices. O mighty [As'vins], permit us to stand on the pole [of] your golden chariot–you, who direct [your horses] through space as though going by a road—direct [them] by the right path through space.

आहों, आणि तुमची कीर्ति जणुं सर्वांकडून ऐकवीत आहों, आणि हें येथें हव्य अर्पण करून त्याजपाशीं तुम्हांला बोलावीत आहों. तर तुम्ही ज्या आपल्या रथांत आपल्या सर्व संपत्ति घालून आणि आपली सर्व अन्नसंपत्ति घालून फिरतां, आणि ज्यांत मधानें भरलेलीं भांडीं ठेविलेलीं असल्यामुळें तीं डुचमळून त्यांतील मध चाकावर गळून त्या चाकांचे पाटे भिजून जातात, आणि मधानें गळत असतात, त्या रथांत तुम्ही बसून या, आणि हीं हव्यें ग्रहण करा.'

[बोलावीत आहेत]. हें अध्याहृत घेतलें आहे, त्याऐवजीं मुळांत शब्द नाहीं. पण तसाच कांहीं तरी अध्याहार केल्याशिवाय दुसरा उपाय दिसत नाहीं. पुढच्या चरणांतहि तुमच्या ' रथांत भरलेलीं आहेत ' याचा अध्याहार करावा लागतो. असे अध्याहार वेदांत पुष्कळ येतात.

अश्वी देव रथांत बसून जाऊं लागले म्हणजे त्यांत संपत्ति, विपुळ धनधान्य

शचीभिर्नः शचीवसू दिवा नक्तं दशस्यतम् ।
मा वां रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥ ५ ॥३॥

शचीभिः । नः । शचीवसू इति शचीऽवसू । दिवा । नक्तम् । दशस्यतम् ।
मा । वाम् । रातिः । उप । दसत् । कदा । चन । अस्मत् । रातिः । कदा । चन ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

५. हे शचीवसू (=शौर्यकर्मधनौ) [अश्विनौ], [युवां] दिवा नक्तं (=दिवा रात्रौ च) शचीभिः (=युवयोः शौर्यकर्मभिर्) नः (=अस्मभ्यं) दशस्यतं (=साहाय्यं कुरुतम्) । वां रातिः (=युवयोर्दानादिरनुग्रहः) कदा चन (=कदापि) मोप दसत् (=मा क्षीणा भूत्)—[युवयो] रातिः (=दानादिरनुग्रहः) कदा चन (=कदापि) अस्मत् (=अस्माकं सकाशात्) [मोप दसत्=उपक्षीणा भूत्वा मा गच्छतु] ॥

आणि मध हीं भरून घेऊन फिरतात असें पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलेलें आहे.

वृत्तासाटीं 'अश्विना' आणि 'आश्वयन्तः' यांजमध्यें संधि न करणें, आणि दुसऱ्या चरणांतील तिसरा पोटचरण 'युवां हव्याभि आयवः' असा म्हणणें इतकें अवश्य आहे.

४. 'हे अश्वी हो, ही गोष्ट सर्वांस ठाऊक आहे कीं, तुम्हांला यज्ञांस जावयाचें असलें म्हणजे, तुम्ही स्वर्गाचे दरवाजे उघडून निघतां, आणि रथाश्व रथाला जोडून आधाररहित आकाशांतून जमिनीवरील सरळ मार्गानें चालल्याप्रमाणें चालत असतां. तर त्या तुमच्या रथावरचें जें सारथिस्थान, त्याजवर तुम्ही आम्हांला बसवा,' असा भावार्थ आहे; पण सायणांनीं अर्थ निराळा केला आहे. ते म्हणतात त्याचें तात्पर्य असें कीं, आकाशांतून सरळ मार्गानें चालल्याप्रमाणें चालणारे जे तुम्ही, अश्वी त्यांला आम्हीं तुमच्या सुवर्णमय रथांत स्तोत्राच्या योगानें बसविलें आहे, तर त्या रथांत बसून तुम्ही लवकर या.

'स्वर्गाचें दार उघडितां'='नाकं वि ऋण्वथः.' स्वर्गभर फिरत असतां असाहि अर्थ संभवतो.

'रथास जोडावयाचे घोडे'='रथयुजः.' ऋ. ८. ३३.१४ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

५. हे पराक्रमपूर्ण [अश्वी] हो, तुम्ही [आपल्या] पराक्रमांनीं आम्हांला दिवसा [आणि] रात्रीं साहाय्य करा. तुमची कृपा कदापि नष्ट न होओ—आम्हांपासून [तुमची] कृपा कदापि [नष्ट न होओ].

5. With your valorous deeds, O As'vins rich in valorous deeds, do you help us by day [and] by night. May your favour never perish away—[may your] favour never [perish away] from us.

' सरळ मार्ग दाखवीत जाणारे '= ' अञ्जसा अनुशासता रजः.' ऋ. ६. ५४. १ आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा. ' यः अञ्जसा अनुशासति ' याचें भाष्य त्यांनीं "ऋजुमार्गेण अनुशासति" असें केलें आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांतील पहिला पोटचरण ' अचेति दस्रा वि उ नाकमृण्वथः' असा वाचावा. आणि तिसऱ्या चरणांतील दोन्ही पोटचरणांमध्यें संधि करूं नये.

---

५. ' नष्ट न होओ '=' मा उप दसत्. ' म्हणजे नाहींशी न होओ, कमी न होओ.

या ऋचेचें वृत्त बृहती. म्हणजे अनुष्टुभ्च वृत्त, पण तिसरा चरण अष्टाक्षरी नसतां द्वादशाक्षरी जगती छंदाचा असतो.

वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इमे सुता अद्रिषुतास उद्भिदस्तुभ्यं सुतास उद्भिदः ।
ते त्वा मन्दन्तु दावने महे चित्राय राधसे ।
गीर्भिर्गिर्वाहः स्तवमान आ गहि सुमृळीको न आ गहि ॥ ६ ॥

वृषन् । इन्द्र । वृषऽपानासः । इन्दवः । इमे । सुताः । अद्रिऽसुतासः । उत्ऽभिदः । तुभ्यम् । सुतासः । उत्ऽभिदः ।
ते । त्वा । मन्दन्तु । दावने । महे । चित्राय । राधसे ।
गीःऽभिः । गिर्वाहः । स्तवमानः । आ । गहि । सुऽमृळीकः । नः । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे वृषन् (=सेचनसमर्थ=वीर्योपेत) इन्द्र, वृषपानासः (=त्वया वीरेण पातुं योग्या) अद्रिसुतासः (=ग्रावभिरभिषुता) उद्भिदः (=उद्भिन्दन्तः=पीयमानाः सन्तो हर्षरूपेण शरीरमुद्भिद्येव गच्छन्तः) इमे इन्दवः (=एते सोमाः) सुताः (=अभिषवणेन सिद्धाः) [सन्ति]—तुभ्यं (=त्वदर्थम्) उद्भिदः (=उद्भेदकाः) [सोमाः] सुतासः (=अभिषुताः) [सन्ति] । ते महे चित्राय राधसे दावने (=महत् चित्रं राधः दातुं=प्रभूतमुत्कृष्टं च धनमस्मभ्यं दातुं=तादृशं धनं त्वं यथा ददासि तथा कर्तुं) त्वा मन्दन्तु (=त्वां मादयन्तु) । हे गिर्वाहः (=गिर एव वाहनस्थानीया यस्य=गीर्भिरुह्यमान) [इन्द्र], गीर्भिः स्तवमानः (=अस्माकं स्तोत्रैः स्तूयमानः सन्) [त्वम्] आ गहि (=आगच्छ)—सुमृळीकः (=सुष्ठु सुखयिता त्वं) नः (=अस्मान्प्रति) आ गहि (=आगच्छ) ॥

अद्रिषुतासः । अद्रिभिर्दृढैः पाषाणैरभिषवसाधनैः सुताः । उद्भिदः । उद्भेदका वर्षस्य । ......उद्भिदो बलस्योद्भेदका उद्भिन्ना वा पर्वतादौ तादृशाः । इति सायणः ॥

६. हे वीरा इंद्रा, तूं वीरानें पिण्यास योग्य असे हे उद्भेदक सोमरस ग्राव्यांच्या योगानें आम्हीं काढिले आहेत—तुजकरितां उद्भेदक [सोमरस] काढिले [आहेत]. ते [आम्हांला] मोठें [आणि] रमणीय धन देण्यासाठीं तुला माद आणोत. हे स्तोत्रवाहन [इंद्रा], [आमच्या] स्तोत्रांनीं स्तविलेला जो तूं, तो ये—कृपाळु तूं आम्हांप्रत ये.

6. O hero, O Indra, here are these Soma-juices fit to be drank by a hero [and] extracted with the stones, that rise to the top—extracted for thee, Somas that rise to the top. May they exhilarate thee that thou mayest give us great [and] delightful wealth. Praised by [our] hymns come thou, O [Indra], who art borne on hymns—thou kind one, come unto us.

---

६. ही ऋचा इन्द्राविषयीं आहे. इन्द्राकरितां सोम अर्पण करून ऋषि म्हणतो, 'हे वीरा इन्द्रा, त्वां वीरानें पिण्यास योग्य असे, आणि पीतांच आनंद आणि हर्ष उत्पन्न करून शरीरांतून आवेशाच्या द्वारें जणुं बाहेर पडणारे, असे हे सोमरस तुजकरितां ह्या पाषाणांच्या योगानें आम्हीं काढिले आहेत; तर हे तूं पी, आणि आनंदित होऊन आम्हांला मोठी आणि सुंदर अशी संपत्ति दे. हे इंद्रा, उपासकांचीं स्तोत्रें ऐकतांच घोड्यावर अथवा घोडे जोडिलेल्या रथांत न बसतां, त्या स्तोत्रांवरच जणुं बसून येणारा असा जो तूं, तो हीं आमचीं स्तोत्रें ऐकून ये—कारण कीं, तूं कृपाळु आहेस; तर तूं आम्हांप्रत लवकर ये.'

'उद्भेदक'='उद्भिदः.' सायणांनीं अर्थ निराळा केला आहे (भाषा पहा). 'मेघाला फोडून पाण्याचा वर्षाव करविणारा' हा अर्थ संभवतो खरा.

'धन देण्यासाठीं'='राधसे दावने.' 'दावने' ही तुमर्थी चतुर्थी आहे. 'दातुम्' या अर्थी आणि 'राधसे' याजबद्दल 'राधः' अशी द्वितीया असावयाची होती, पण 'दावने' याच्या साहचर्याकर्षणामुळें 'राधस्' हेंहि पद चतुर्थ्यन्त झालें आहे.

'स्तोत्रवाहन'='गिर्वाहः.' सू. ६१ मं. ४ आणि त्याजवरील टीप पहा. सायणांनीं 'स्तोत्रें वाहून नेणारा' असें भाष्य केलें आहे.

ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीळितो देवेभ्यो ब्रवसि यज्ञियेभ्यो राजभ्यो यज्ञियेभ्यः ।
यद्ध त्यामङ्गिरोभ्यो धेनुं देवा अदत्तन ।
वि तां दुह्रे अर्यमा कर्तरी सचाँ एष तां वेद मे सचा ॥ ७ ॥

ओ इति । सु । नः । अग्ने । शृणुहि । त्वम् । ईळितः । देवेभ्यः । ब्रवसि । यज्ञियेभ्यः । राजऽभ्यः । यज्ञियेभ्यः ।
यत् । ह । त्याम् । अङ्गिरःऽभ्यः । धेनुम् । देवाः । अदत्तन ।
वि । ताम् । दुह्रे । अर्यमा । कर्तरि । सचा । एषः । ताम् । वेद । मे । सचा ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, नः (=अस्माकमाह्वानम्) ओ षु शृणु (=आगम्य शोभनं यथा तथा शृण्वेव)। [अस्माभिर्] ईळितः (=स्तुतस्त्वं) यज्ञियेभ्यः (=यज्ञार्हेभ्यो) देवेभ्यो ब्रवसि (=अस्मत्कर्म अस्मत्पक्षे वा ब्रूयाः=वद)—यज्ञियेभ्यः (=यज्ञार्हेभ्यो) राजभ्यः (=राजभूतेभ्यो) [देवेभ्यो] [ब्रवसि=ब्रूयाः]। हे देवाः, यत् ह त्यां (=यां प्रसिद्धां) धेनुं (=गां) [यूयम्] अङ्गिरोभ्यो अदत्तन (=दत्तवन्तः) तां (=यां च) कर्तरि सचा अर्यमा दुह्रे (=यजमानेन सह अर्यमा देवो दुदोह) तां (=तादृशीं) [धेनुं] मे सचा एष (=मत्समवाय एषोऽर्यमा) वेद (=जानाति=“अर्यमाहमपि जानामि”)॥

इदानीं देवाः प्रत्यक्षेणोच्यन्ते। अत्रेतिहासमाहुः। अङ्गिरसो नाम महर्षयः पूर्वं यज्ञार्थं देवान् स्तुत्या प्रीणयित्वा गा अयाचन्त। ते प्रीताः कामदुघां प्रादुः। लब्धां च तां धेनुं क्षीरं दोग्धुमशक्नुवाना अर्यमणं देवं प्रार्थयन्। स च प्रार्थितोऽग्निहोत्राद्यर्थं क्षीरं दुदोहेति। तदिदमत्रोच्यते। ...... एष एवार्यमा तां धेनुं मे सचा मत्समवायेन वेद। जानाति। अर्यमाहमपि जानामीत्यर्थः। ईदृशी धेनुस्त्वदर्थमेव दुह्यत इत्यग्नेः स्तुतिः। इति सायणः॥

७. हे अग्नी, तूं येऊन आमचें आह्वान ऐक. आम्हीं स्तविलेला जो तूं, तो यजनीय देवांप्रत [आम्हांविषयीं] [सांग].—यजनीय देवराजांप्रत [आम्हांविषयीं] [सांग]. हे देव हो, तुम्हीं जी ती गाय अंगिरसांला देते झालां, आणि जिचें अर्यमा आणि यजमान यांनीं मिळून दूध काढिलें—त्या [गाई]ला त्यानें आणि मी शोधून काढिलें आहे.

7. Do come and hear our [hymn], O Agni. Praised by us, thou shalt speak [in our behalf] to the adorable gods—to the adorable kings [of heaven]. For that cow which you gave, O gods, to the Angirases, and which Aryaman milked in company with the sacrificer,—that cow he (Aryaman) and I have found out.

---

७. ही ऋचा अग्नीविषयीं आणि दुसऱ्या देवांविषयीं आहे. ' हे अग्नी, तूं ये, आणि आम्ही कसें यजन करितों आहों आणि कशी स्तुति करीत आहों तें पाहून दुसऱ्या देवांला सांगून त्यांसहि इकडे घेऊन ये.—हे देव हो, तुम्ही पूर्वी अंगिरस नांवाच्या ऋषींला जशा प्रकारची गाय दिली, आणि तिचें दूध अर्यमा देवानें अंगिरसाबरोबर काढिलें, तसलीच गाय आतां आम्हीं आणिली आहे, आणि तशा गाईचें दूध काढून तुम्हांकरितां हवि सिद्ध केलें आहे. तर तुम्ही या, आणि हें ग्रहण करा' असा अभिप्राय.

पण शेवटच्या म्हणजे तिसऱ्या चरणाचा अर्थ स्पष्ट समजत नाहीं. आम्हीं सायणांस अनुसरून अर्थ केला आहे. ते म्हणतात, पूर्वी अंगिरसांला देवांनीं एक गाय ' कामधेनु ' दिली. तिचें दूध त्यांस काढावयाला येईना तेव्हां तें अर्यमा देवानें काढिलें. तसलीच गाय आतां अर्यमा याणें संपादन केली आहे, आणि तिच्या दुधापासून आजचें हें आमचें हवि तयार केलें आहे इत्यादि.

कसेंहि असो (म्हणजे अर्यमा यानें प्रस्तुत मंत्र म्हणणाऱ्या उपासकासहित दुसरी अथवा तसली गाय कशीहि संपादन केलेली असो), पण इतकें निःसंशय खरें दिसतें कीं, अंगिरसांनीं पूर्वी देवांनीं दिलेल्या ज्या गाईचें दूध काढून देवांस हवि अर्पण केलें, तसल्या अथवा त्याच गाईचें दूध काढून त्याचें हवि आज सिद्ध केलें आहे, यास्तव सर्व देवांनीं यावें; असा ऋषीचा अभिप्राय आहे; आणि अंगिरसांला देवांनीं एक चमत्कारिक गाय दिली होती अशा

मो षु वो अस्मदभि तानि पौंस्या सना भूवन्द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्पुरोत जारिषुः ।
यद्वश्चित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।
अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ ८ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौंस्या । सना । भूवन् । द्युम्नानि । मा । उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः । यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे । नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् । अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत । यत् । च । दुस्तरम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे मरुतः], तानि (=प्रसिद्धानि) सना (=सनातनानि=पुरातनानि) पौंस्या (=पौंस्यानि=प्रबलानि साहाय्यानि) मो षु [अस्मत्] अभि भुवने (=अस्मत्सकाशात् मैवापगच्छन्तु) उत (=अपि च) द्युम्नानि (=युष्मद्दत्तानि यशांसि) मा जारिषुः (=मा जीर्णानि भवन्तु)—अस्मत् पुरा (=अस्मभ्यं पूर्वमेव=अस्माकं मरणात्पूर्वमेव) मा जारिषुः (=मा जीर्णानि नष्टानि भवन्तु) । [अपि च] यत् (=यद्यद्) वः (=युष्माकं) चित्रं (=मनोहरं) [धनं] युगेयुगे (=प्रत्येकस्मिन् युगे=मनुष्याणां सर्वस्मिन्नायुष्यकाले) नव्यम् अमर्त्यं (=नूतनं मरणरहितं) [चेति] घोषात् (=घोष्येत=कीर्त्येत=प्रसिद्धं स्यात्) यच्च (=यद्यच्च) दुष्टरं (=शत्रुभिर्जेतुं दुःखेन शक्यं)—यच्च दुष्टरं (=यद्यच्च शत्रुभिस्तरीतुं जेतुम् अशक्यं) [धनं] दिधृत (=धारयत=प्रयच्छत) तत् (=तत्तत्सर्वं) हे मरुतः, [यूयम्] अस्मासु (=अस्मास्वेव) [दिधृत=धारयत=प्रयच्छत] ॥

पौंस्या पौंस्यानि बलानि । इति सायणः । अस्मत् पुरा पुराणि लक्षणया तत्रस्थाः प्राणिनः इति घोषात् घोषाः । व्यत्ययेन पञ्चमी । शब्दोपेता गवादयो घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयो वेति च तस्य चिन्त्यतरम् ॥

काहीं कथेला उद्देशून ऋषि बोलतो आहे हेंहि निर्विवाद दिसतें.

‘ आणि जिनें ’=‘ ताम्. ’ अक्षरशः ‘ तिला ’ अथवा ‘तिनें ’ इतकाच आहे, पण ‘ यत् त्वां ’ याचा ‘ तच्छब्द ’ खरोखर ‘ एष तां वेद मे सचा ’ यांतच आहे, त्यापूर्वी नाहीं.

‘ यजमान ’=‘कर्तरि.’ ऋ. ६. १९.

८. [हे मरुतांनो], तुमचीं [जीं] तीं जुनीं पाठबळें, [तीं] [आम्हांपासून] न जाओत; आणि [तुम्हीं दिलेलीं] यशें नष्ट न होओत —आम्ही [मरण्या]पूर्वींच नष्ट [न] होओत. जो जो तुमचा उत्तम [अनुग्रह] प्रत्येक पिढींत नवा [आणि] अमर्त्य [असा] गाजतो, [आणि] जें [शत्रूंनीं] जिंकण्यास कठीण [असें],—जें [जें] [शत्रूंनीं] जिंकण्यास कठीण [असें] [धन] तुम्ही देत असतां, तें [तें] हे मरुतांनो, तुम्ही आम्हांला द्या.

8. May those your ancient strong helps never depart [from us]; and may the splendors [given by you] never perish—[never] perish before we [die]. Whatever [favours of] yours are renowned [as] new [and] immortal in every generation, [and] whatever [is] unassailable —whatever unassailable [good] you confer, bestow all that upon us, O Maruts.

१ आणि भाष्य पहा.

'त्यानें आणि मी '=' एष मे सचा.' 'एष मयि सचा' असें असावें. 'मयि'-च्या ठिकाणीं 'मे' आहे अथवा 'मयि'चाच अपभ्रंश वृत्ताकरितां 'मे' असा झाला असें समजावयाचें कीं काय? 'सचा' आलें म्हणजे तृतीया किंवा सप्तमी येते.

वृत्तासाठीं 'देवेभिओ' आणि दोन्ही ठिकाणीं 'यज्ञियेभिओ,' 'अङ्गिरोभिओ' असें म्हणावें लागतें.

८. ही ऋचा मरुतांविषयीं आहे. भावार्थः—'हे मरुतांनो, तुमचें जें सामर्थ्यवान् पाठबळ फार दिवसांपासून आम्ही उपभोगीत आहों, तें आम्हांला सोडून न जाओ; आणि तुम्ही जें अनेक प्रकारचें वैभव आम्हांस दिलें आहे, तें आम्ही मरण्यापूर्वीं नष्ट न होओ, तर आम्ही जीवंत असेपर्यंत आम्हांपाशींच स्थिर राहो. आणि पिढीदरपिढींत जें जें म्हणून तुम्ही उत्तम ऐश्वर्य देतां,आणि जें नवें आणि अमर होय असें गाजतें, आणि जें जें वैभव शत्रूंहीं अजिंक्य असें देत असतां,तें तें सर्व तुम्ही आम्हांला द्या.'

'आम्ही मरण्यापूर्वीं'='अस्मत् पुरा.' अक्षरशः 'आम्हांपूर्वीं,' 'आमच्या अगोदर.' हा अर्थ उघड असतां सायणांनीं 'आमचीं नगरें' असें भाष्य केलें आहे.

दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिराः प्रियमेधः कण्वो अत्रिर्मनुर्विदु-
स्ते मे पूर्वे मनुर्विदुः ।
तेषां देवेष्वायतिरस्माकं तेषु नाभयः ।
तेषां पदेन मह्या नमे गिरेन्द्राग्नी आ नमे गिरा ॥ ९ ॥

दध्यङ् । ह । मे । जनुषम् । पूर्वः । अङ्गिराः । प्रियऽमेधः । कण्वः ।
अत्रिः । मनुः । विदुः । ते । मे । पूर्वे । मनुः । विदुः ।
तेषाम् । देवेषु । आऽयतिः । अस्माकम् । तेषु । नाभयः ।
तेषाम् । पदेन । महि । आ । नमे । गिरा । इन्द्राग्नी इति । आ । नमे ।
गिरा ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. दध्यङ् (=अथर्वगोत्रोत्पन्न एतन्नामा महर्षिः) पूर्वः अङ्गिराः (=पुरातनः अङ्गिरा नाम महर्षिः) प्रियमेधः कण्वः अत्रिः मनुर्ह [इत्येते] मे जनुषं (=मम जन्म) विदुः (=जानन्ति)—मनुस् ते [चान्ये] पूर्वे (=पूर्वपुरुषा) मे [जनुषं] (=मम जन्म) विदुः (=जानन्ति) । तेषाम् आयतिः (=दीर्घकालसंबन्धो) देवेषु (=इन्द्रादिषु) [आसीत्] अस्माकं नाभयः (=पूर्वबन्धवस्) तेषु (=मन्वादिषु पूर्वेषु) [आसन्] । तेषां (=मन्वादीनां) पदेन (=मार्गेण) गिरा (=स्तुत्या) महि (=अत्यधिकम्) आ नमे (=नमामि)—गिरा (=स्तुत्या) इन्द्राग्नी (=इन्द्रमग्निं च) आ नमे (=संभजे) ॥

सायणस्त्वेवमाख्यातवान् । दध्यङ् अथर्वगोत्रोत्पन्न एतन्नामको महर्षिः स च पूर्वः पूरकः सर्वस्य पुरातनो वा । अङ्गिरा अङ्गारः । तद्वत्तेजस्वीत्यर्थः । यद्वा अङ्गारा एवाङ्गिरसोऽभवन् येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति श्रुतेः । अङ्गिरा अङ्गारा अङ्कना अञ्चना इति निरुक्तम् । एतन्नामा महर्षिश्च प्रियमेधो मेधाप्रियः । प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधाः । नि० ३. १७ । इति यास्कः । स च कण्वो मेधावी स चात्रिर्दुःखत्रयरहितः । अत्रिर्न त्रय इति निरुक्तम् । ३. १७ । मनुर्मननवान् एतन्नामा महर्षिः । एते सर्वे महात्मानो महर्षयो मे जनुषं दिवोदासपुत्रस्य परुच्छेपस्य जन्म विदुः । जानन्ति ॥ ...... किंच ते पूर्वोक्ताः पूर्वकालीना मे अस्मत्पित्रादीञ्जानन्त इत्यर्थः । मनुर्मनवो ज्ञानवन्तो यतस्ते पूर्वे मनवश्च अतो विदुरिति भावः ॥ तेषां ज्ञान उपपत्तिमाह । तेषां दध्यगादीनां देवेष्वितरेषु देवनशीलेषु महर्षिषु मध्य आ-

९. दध्यङ्, पुरातन अङ्गिरा, प्रियमेध, कण्व, अत्रि [आणि] मनु [हे] माझी उत्पत्ति जाणतात— मनु [इत्यादिक] ते प्राचीन [ऋषि] माझी [उत्पत्ति] जाणतात. त्यांचा संबंध देवांशीं [असे]; आमचे पूर्व बन्धुजन त्यांजमध्यें [असत]. त्यांच्या रीतीनें स्तुति म्हणून मी फार विनवितों—स्तुति म्हणून इंद्राग्नींला फार विनवितों.

9. Dadhyanch, ancient Angiras, Priyamedha, Kaṇva, Atri [and] Manu know my origin—Manu [and] those [other] ancients know my [origin]. They had very ancient relation with the gods, our forefathers were among them. In their footsteps I humbly propitiate with prayer—propitiate Indra and Agni with prayer.

'प्रत्येक पिढींत'='युगेयुगे.' 'युग' शब्दाचा पिढी हा जो अर्थ येथें केला आहे, तो लक्ष्यांत ठेवावा. वेदांत 'युग' म्हणजे 'कलियुग,' 'द्वापरयुग' इत्यादि लांबलांब युगें विवक्षित नाहींत; तर 'पिढी,' 'डोई' असा अर्थ असतो. सू. ९२ मं. ११ सू. १०३ मं. ४ याजवरील टीप पहा.

'गाजतो'='घोषात्.' 'घोषात्' हें 'घुष्' धातूपासून झालेलें कर्मणि लेट्चें रूप आहे. प्रत्यय कर्तरि, पण अर्थ कर्मणि आहे. 'घोषात्' असें क्रियापदी रूप ऋक्संहितेंत पुनःहि आलेलें आहे. ऋ. ५. ३७. ३ यांत 'आस्य श्रवस्यात् रथ आ च घोषात्' असें आहे तें पहा. सायणांनीं 'घोषात्' म्हणजे "घोषोपलक्षिता ग्रामनगरादयः" असा अगदींच क्लिष्ट अर्थ केला आहे.

वृत्तासाठीं 'पौंसिआ' आणि 'अमर्तिअम्' असें म्हणावें लागतें.

९.भावार्थः—'पुरातन असे दध्यङ्, अंगिरा, प्रियमेध, कण्व, अत्रि, मनु, हे जे ऋषि, त्यांस माझें जन्म कोणापासून झालें तें ठाऊक आहे. त्यांचा संबंध देवांशीं प्रत्यक्ष असे, आणि आमचे मूळ पुरुष मन्वादिकांमध्यें असत. यास्तव मी मन्वादिकांच्याच पद्धतीनें इन्द्राग्नींला भजतों.'

'दध्यङ्' सू. ८० मं. १६, सू. ११६ मं. १२ इत्यादि पहा.

'अङ्गिरस.' सू. ३१ मं. १७, सू. ६२ मं. २ इत्यादि पहा.

'प्रियमेध.' सू. ४५ मं. ३, ४ पहा.

'कण्व.' सू. ३६ मं. १०, सू. ४७ मं. ५ इत्यादि पहा.

'अत्रि.' सू. ५१ मं. ३, सू. ११२ मं. ७ इत्यादि पहा.

'मनु.' सू. ३६ मं. १९, सू. ३१ मं. ४ इत्यादि पहा.

आपलें जन्म कोणापासून प्रथमतः

होता यक्षद्वनिनो वन्त वार्यं बृहस्पतिर्यजति वेन उक्षभिः पुरुवारेभिरुक्षभिः ।
जगृभ्मा दूरआदिशं श्लोकमद्रेरध त्मना ।
अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः पुरू सद्मानि सुक्रतुः ॥ १० ॥

होता । यक्षत् । वनिनः । वन्त । वार्यम् । बृहस्पतिः । यजति । वेनः । उक्षऽभिः । पुरुऽवारेभिः । उक्षऽभिः ।
जगृभ्म । दूरेऽआदिशम् । श्लोकम् । अद्रेः । अध । त्मना ।
अधारयत् । अररिन्दानि । सुऽक्रतुः । पुरु । सद्मानि । सुऽक्रतुः ॥ १० ॥

यतिर्दीर्घकालसंबन्धोऽस्ति । अतो विदुरित्यर्थः । ततश्च किमित्याह । अस्माकं नाभयो जीवेन सह संबन्धवन्तः प्राणाः फलेन संबद्धा यागा वा तेषु तेष्वेव वर्तन्ते । असौ विशिष्टजन्मा वो यज्ञयोग्य इति तैर्वक्तव्यत्वेन तदधीनत्वम् । तेषां दध्यगादीनां पदेनास्पदेन महत्त्वेन निमित्तेन गिरा स्तुतिरूपया वाचा महि महदत्यधिकं नमे । नमामि । सर्वो जनः । किंच तेषामनुग्रहाद्यज्ञयोग्यः सन् इन्द्राग्नी गिरा स्तुतिरूपया वाचा युक्तः सन्ना नमे । आभिमुख्येन नमामि स्तौमि । नमामि चेत्यर्थः । नमेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा कर्मकर्तरि न दुहस्नुनमामिति यकः प्रतिषेधः । स्वयमेव नतोस्मि ॥

भाषायाम्.

१०. होता (=बृहस्पतिरूपो देवानामाह्वाता) यक्षत् (=यजतु) । [तथा कृते सति] वनिनः (=दानशीला देवा) वार्यं (=सर्वैर्वरणीयं धनं) वन्त (=अस्मभ्यं दद्युः=दास्यन्ति) । वेनः (=अस्मान् कामयमानः=अस्मदनुग्रहीता) बृहस्पतिः (=दैव्यो होता) उक्षभिः (=सेचनसमर्थैर्वीर्यवद्भिः=प्रबलैः सोमैर्) यजति (=देवान् पूजयति)—पुरुवारेभिः उक्षभिः (=बहुभिर्वरणीयैः समर्थैः सोमैर्) [यजति] । अध (=अथ=इदानीं) [तेन प्रयुक्तस्य] अद्रेः (=ग्राव्णो) दूरआदिशं (=दूरप्रदेशं==दूरगामिनं) श्लोकं (=नादं) त्मना (=आयासं विना) जगृभ्म (=गृह्णीमः=शृणुमः) । [अनन्तरं] सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञो) [बृहस्पतिः] अररिन्दानि (=मेघोदकानि) अधारयत् (=धारयति=उपासकानामर्थं लब्ध्वा तेभ्यो ददाति)—सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञो) [बृहस्पतिः] पुरू सद्मानि (=पुरूणि निवासस्थानानि) [यजमानानामर्थम्] [अधारयत्=लब्ध्वा ददौ] ॥

१०. [बृहस्पतिरूप] होता यजन करो, [मग] उदार देव इष्ट धन देतील. कृपाळु बृहस्पति प्रबळ [सोमांनीं] यजन करितो— सर्वांनीं ज्यांची वांछा करावी अशा प्रबळ सोमांनीं यजन करितो. मग आपणाला पाषाणाचा दूर पोंहचणारा आवाज आपले आपण ऐकूं येत असतो. उत्तम बुद्धिमान् बृहस्पति [मेघांतील] उदकें घेतो—पुष्कळ घरें घेतो.

10. May [Bṛihaspati] the invoker conduct the sacrifice: the bounteous [gods] shall bestow the wished for [wealth]. Loving Bṛihaspati conducts the sacrifice with the strong [Somas]—with the strong [Somas] that are desired by many. We then hear the noise of the [Soma-pressing] stone, reaching afar. Wise Bṛihaspati has obtained the waters—the wise one [has obtained] numerous habitations.

झालें तें कांहीं टाऊक नाहीं, पण आपले वाडवडील दध्यङ्, अङ्गिरा, मनु इत्यादि जे पुरातन ऋषि, त्यांपैकीं होते, आणि ते (मन्वादिक) जसे देवांस भजत तसे इन्द्राग्नींला वगैरे आम्ही आतां भजतों, ती रीत कशीहि असो, वाडवडिलांपासून चालत आलेली आहे; ती देवांस मान्य होओ, असा ऋषीचा अभिप्राय आहे.

या ऋचेवरून हें सूक्त जेव्हां रचिलें गेलें तेव्हां दध्यङ्, अङ्गिरा, प्रियमेध, कण्व, अत्रि, आणि मनु हे अति प्राचीन काळीं होऊन गेलेले ऋषि होत असें मानीत असत, आणि परुच्छेप, अथवा प्रस्तुत सूक्ताचा जो कोण कर्ता असेल तो, त्या प्राचीन ऋषींच्या मागून फार दिवसांनीं झाला असें अनुमान केलें पाहिजे.

वृत्तासाठीं दुसऱ्या चरणांतील दोन्हीं पोटचरण पदपाठाप्रमाणें म्हणावे लागतात. त्याप्रमाणेंच तिसऱ्या चरणांतील पहिला पोटचरणहि पदपाठांत आहे तसा म्हणावा.

---

१०. हा मंत्र दुर्बोध आहे. मुळांतील निर्देश फार संक्षिप्त असल्यामुळें कोणता भाग कोणाविषयीं आहे तें स्पष्ट समजण्यास अडचण आहे. 'बृहस्पति' हा देवांला आणण्याविषयीं आणि त्यांस हवि आणि सोम अर्पण करून प्रसन्न करण्याविषयीं फार कुशल आहे, यासाठीं तो येऊन आमचा आजचा यज्ञ

ये दे॑वासो दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒ स्थ ।
अ॒प्सु॒क्षितो॑ महि॒नैका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम् ॥ ११ ॥ ४ ॥ २० ॥

ये । दे॒वा॒सः॒ । दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृ॒थि॒व्याम् । अधि॑ । एका॑दश । स्थ ।
अ॒प्सु॒ऽक्षितः॑ । म॒हि॒ना । एका॑दश । स्थ । ते । दे॒वा॒सः॒ । य॒ज्ञम् । इ॒मम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ ११ ॥ ४ ॥ २० ॥

बृहस्पतिरूपो होतास्माकं यज्ञं निष्पाद्य देवांस्तर्पयतु । ते च तस्य सोमपानेन प्रसादिताः सन्त उदारा देवा अस्मभ्यं मेघोदकानि तथा गृहादीनि धनानि ददत्विति भावः ॥

अररिन्दानि । उदकनामैतत् । ...... । वृष्टिलक्षणान्युदकानि त्मना आत्मना धारयत् । धारयति । इत्यादि सायणाचार्याः ॥

भाषायाम्.

११. हे देवासः (=देवाः), ये [यूयं] दिवि (=द्युलोके) [महिना=महिम्ना] एकादश स्थ, [ये] पृथिव्याम् अधि (=भूलोके) [महिना=महिम्ना] एकादश स्थ, [अपि च] [ये] महिना (=महिम्ना=महत्त्वेन) अप्सुक्षितः (=अन्तरिक्षनिवासिन) एकादश स्थ, ते [सर्वे मिलित्वा] इमम् [अस्माकं] यज्ञं जुषध्वं (=सेवध्वं=संभजध्वम्) ॥

चालवो. त्याणें यज्ञ चालविला म्हणजे देव आम्हांला धनसंपत्ति देतील. बृहस्पति येओ आणि यज्ञ चालवो असें आम्ही म्हणतों, यांत कांहीं विशेष नाहीं; कारण तो देव तें काम नित्य करीत असतोच, तें असें:–तो फार मादकारी सोम काढितो आणि यजन करीत असतो. तो असें करूं लागला म्हणजे मंत्र्यांचा ध्वनि दूरपर्यंत पोंहचतो आणि जनांच्या कानांवर पडतो. आणि मग तो मेघोदकें आणि अनेक घरें मनुष्यांकरितां आपल्या यजनाच्या योगानें संपादन करून देतो ' असा भावार्थ दिसतो.

' बृहस्पति. ' स्तोत्र आणि स्तोत्र उच्चारून जें यजनकर्म करावयाचें असतें, त्याची अभिमानिनी जी देवता, म्हणजे तद्रूपच जो देव, तो 'बृहस्पति.' तेव्हां त्याणें येऊन यज्ञ चालवावा, मग देव प्रसन्न होतील अशी प्रार्थना करणें साहजिक

११. हे देव हो, तुम्ही जे द्युलोकीं अकराजण [मोठेपणानें] राहत आहां, [आणि] पृथिवीवर अकराजण [मोठेपणानें] राहत आहां, [आणि] अंतरिक्षांत वास करणारे अकराजण मोठेपणानें राहत आहां, ते तुम्ही, हे देव हो, हा [आमचा] यज्ञ मान्य करून घ्या.

11. Ye, O gods, that are eleven [with majesty] in heaven, are eleven [with majesty] on earth, [and] live eleven [of you] with majesty in the firmament, do ye, O gods, enjoy this sacrifice.

आहे. सू. १४ मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'पुष्कळ घरें घेतो '=' पुरू सद्मानि अधारयत्.' म्हणजे उपासकांकरितां पुष्कळ घरें मिळवून देतो, असा भावार्थ दिसतो.

वृत्ताकरितां 'वार्यं 'च्या ठिकाणीं 'वारिअं ' असें म्हणावें.

---

११. हा येथें या सूक्ताचा उपसंहार झाला. 'हे देव हो, तुम्ही सर्व मोठे आहां; तुम्हांतून जे अकराजण द्युलोकीं राहतात, जे अकराजण पृथिवीवर राहतात, आणि जे अकराजण अंतरिक्षांत वास करितात, ते सर्वजण मिळून तुम्ही आज हा आमचा यज्ञ मान्य करून घ्या'.

याप्रमाणें तेहतीस देवांविषयीं ही ऋचा आहे. आणि त्यांतून तीन भाग असून अकरा पृथिवीवर, अकरा अंतरिक्षांत, आणि अकरा द्युलोकांत याप्रमाणें राहतात.

सू. ३४ मं. ११ यांतहि देव तेहतीस आहेत असें सांगितलें आहे (आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना).

सू. ४५ मं. २ यांतहि देव तेहतीस आहेत असें सांगितलें आहे. (त्याजवरील टीप पहा).

ऋ. ३. ६. ९ यांत 'पत्नीवन्तास्त्रिंशतं त्रींश्च देवान्...आ वह'(='हे अग्नी, तेहतीस देवांला त्यांच्या पत्न्यांसहित आण)' असें म्हटलें आहे.

ऋ. ८.२८. १ यांत 'ये त्रिंशति त्रयस्परो देवासो बर्हिरासदन् '=' जे तीस आणि तीन देव आमच्या कुशासनावर बसले ' असें म्हटलें आहे. शिवाय ऋ. ८. ३०. २ (ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च), ऋ. ८. ३५. ३, ९. ९२. ४, हेहि मंत्र पहा.

हे मूळचे तेहतीस देव प्रथम असतां त्यांचे वेदोत्तरकालीन ग्रंथांत, म्हणजे पुराणादिकांत तेहतीस कोटी केले, तेव्हां या अशा संबंधानें पाहिलें असतांहि पुराणांच्या अत्यंत अतिशयोक्तीचेंहि बीज

सूक्तम् १४०.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । अन्त्ये त्रिष्टुभौ । दशमी त्रिष्टुब् जगती वा । शिष्टं सूक्तं जागतम् ।

वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युते धासिमिव प्र भरा योनिमग्नये ।
वस्त्रेणेव वासया मन्मना शुचिं ज्योतीरथं शुक्रवर्णं तमोहनम् ॥१

वेदिऽसदे । प्रियऽधामाय । सुऽद्युते । धासिम्ऽइव । प्र । भर । योनिम् । अग्नये ।

वस्त्रेणऽइव । वासय । मन्मना । शुचिम् । ज्योतिःऽरथम् । शुक्रऽवर्णम् । तमःऽहनम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे अध्वर्यो], वेदिषदे (=वेद्यां सीदते) प्रियधामाय (=प्रियधाम्ने=नित्यं प्रियस्थानासीनाय) सुद्युते (=शोभनं यथा तथा द्योतमानाय) अग्नये धासिमिव (=हविर्लक्षणमन्नमिव) योनिं (=वेद्याख्यं स्थानम्) आ भर (=प्रहर=प्रयच्छ) । [अपि च] शुचिं (=शुद्धं) ज्योतीरथं (=ज्योतिरेव रथो यस्य तं) शुक्रवर्णं (=दीप्तवर्णं) तमोहनम् (=अन्धकारस्य हन्तारं) [तमग्निं] वस्त्रेणेव मन्मना वासय (=स्तोत्रेणाच्छादय) ॥

प्रियधामाय प्रियधाम्ने प्रियस्थानायोत्तरवेदिलक्षणप्रियाय......वासय ।...वस्त्रेण यथा गोपनीयं वस्तु गोपयन्ति तद्वत्तमग्निं वासय । निवासय स्थापय । मन्मना मननीयेन हव्येन वस्त्रसदृशेन मृदुकाष्ठादिनाच्छादय वा । कीदृशम् । ज्योतीरथम् । दीप्तिरथोपेतम् । इति सायणः ॥

वेदांत आहे असें म्हटल्यास चिंता नाहीं. सू. ३४ मं. ११ याजवरील टीप पहा.

'अंतरिक्षांत वास करणारे'=' अप्सुक्षितः.' अक्षरशः 'उदकांत वास करणारे.' मेघोदकें बाष्परूपानें ज्यांत असतात ते प्रदेश, म्हणजे अंतरिक्ष प्रदेश, अथवा अंतरिक्षच; त्यालाहि 'अपः' अथवा 'उदकें' अशीच संज्ञा वेदांत आहे. आधुनिक काळीं स्वर्ग, पृथिवी आणि पाताळ असें जें त्रैलोक्य प्रसिद्ध आहे, त्यांतून उदकमय जें पाताळ म्हणजे भूमीखालचा लोक, तो वेदांत नाहीं. वेदांत सांगितलेला जो उदकबाष्पमय अंतरिक्षलोक, त्यापासून आधुनिक पाताळ, पुराणकर्त्यांनीं रचिला असावा.

हा शेवटचा मंत्र श्राद्धसंकल्पांत अ-

सूक्त १४०.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा. देवता—अग्नि. वृत्त—जगती, मात्र शेवटच्या दोन ऋचा त्रिष्टुभ्, दहावी त्रिष्टुभ् अथवा जगती.

१. वेदीवर बसणारा, त्याला जें प्रिय स्थान तसल्या स्थानावर आरूढ होणारा, [आणि] फार प्रकाशणारा [जो] अग्नि, [त्या]ला हवीप्रमाणें आसन आणून दे. शुचिर्भूत, ज्योतीरथ, शुभ्रवर्णाचा, [आणि] अंधकाराचा नाश करणारा [जो अग्नि, त्या]ला वस्त्रानें [आच्छादिल्या]प्रमाणें स्तोत्रानें आच्छाद.

HYMN 140.

To *Agni*. By *Dîrghatamas*, the son of *Uchathya*. Metre—*Jagatî*, except verses 12 and 13 where it is *Trishṭubh*; verse 10 is either in the *Jagatî* or the *Trishṭubh*.

1. Offer a seat as well as oblation to Agni, who sits on the altar, who is given the seat that he loves, who is very brilliant. Clothe him with a hymn as with a garment—[him] who is bright, whose chariot is his flame, who is of brilliant colour, [and] who destroys darkness.

ननिवेदनाच्या वेळीं म्हणतात.

या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे. दुसऱ्या पादांत 'पृथिविआम् अधि एकादश' असें वाचावें लागतें.

---

१. आतां परुच्छेपाचीं सूक्तें संपून दीर्घतमा या ऋषीचीं लागलीं. तीं पुढें १६४ व्या सूक्तापर्यंत चालतील.

या पहिल्या मंत्रांत ऋषि आपल्या जवळ उभा असलेल्या अध्वर्यूला अथवा त्यासारिख्याच दुसऱ्या कोणा तरी मनुष्याला बोलत आहे. 'हे मित्रा, ज्या अग्नीला, आवडतें तेंच वेदिरूप स्थान नित्य जन देत असतात, त्याला तूं हवि आणि वेदिरूप आसन दे. आणि ज्योति हाच ज्याचा रथ, आणि जो तेजःपुञ्ज असा होय त्या अग्नीला, वस्त्रानें प्रावरण घातल्याप्रमाणें स्तोत्राचें प्रावरण घाल.'

'हवीप्रमाणें आसन'='धासिमिव योनिम्.' म्हणजे हवि आणि आसन असें समजलें पाहिजे.

ह्या आणि पुढल्या चोवीस सूक्तांचा ऋषि जो 'दीर्घतमा' ऋषि, तो उचथ्याचा पुत्र असें अनुक्रमणिकेस अनुसरून वर सांगितलें आहे; पण पुत्र म्हणजे मुलगाच असें समजणें अवश्य नाहीं, अपत्य अथवा त्या कुळांत जन्मलेला इ-

अभि द्विजन्मा त्रिवृदन्नमृज्यते संवत्सरे वावृधे जग्धमी पुनः ।
अन्यस्यासा जिह्वया जेन्यो वृषा न्यन्येन वनिनो मृष्ट वारणः२

अभि । द्विऽजन्मा । त्रिऽवृत् । अन्नम् । ऋज्यते । संवत्सरे । ववृधे । जग्धम् । ईम् इति । पुनरिति ।
अन्यस्य । आसा । जिह्वया । जेन्यः । वृषा । नि । अन्येन । वनिनः । मृष्ट । वारणः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. द्विजन्मा (=द्वयोर्द्यावापृथिव्योर्जातं) त्रिवृत् (त्रिप्रकारम्) अन्नम् अभि ऋज्यते (=प्राप्नोति) । संवत्सरे (=संवत्सरे पूर्णे) जग्धं (=भक्षितम्) ईम् (=एतदन्नं) पुनः (=पुनरपि) वावृधे (=वर्धयति) । अन्यस्य (=अग्नेः=एकस्याग्नेः) आसा (=आस्ना=मुखेन) जिह्वया [च] जेन्यो वृषा (=श्रेष्ठो वीरो) [भवति] अन्येन (=दावाग्निना च=दावाग्निरूपेण च) वारणः (=प्रबलः सोऽग्निः) वनिनः (=वृक्षान्) नि मृष्ट (=निमार्ष्टि=दहति) ॥

द्विजन्मा । द्वाभ्यामरणीभ्यां जायमानत्वात् । यद्वा मथनेनाधानसंस्कारेण चोत्पन्नत्वाद् द्विजन्मत्वम् । ...... त्रिवृदन्नमाज्यपुरोडाशसोमरूपेण त्रिप्रकारमन्नमदनीयमभि ऋज्यते । प्राप्नोति । ...... पुनर्ववृधे । अग्निर्वर्धयति । जीर्णस्य पुनर्वृद्ध्यभावाद्यजमानं हविर्वृद्ध्या प्रतिसंवत्सरं यागसमर्थं करोतीत्यर्थः । ...... किंचायमग्निर्वृषा वर्षकः सन् अन्यस्य हविष आसा आस्येन जिह्वया जेन्यः प्रभूतो भवतीति शेषः । यद्वा वर्षिता सन् एकेन रूपेणान्यस्य यज्ञे होत्रादेर्जिह्वया तदुपलक्षितया स्रुचा जेन्यो प्रवृद्धो भवति । तथान्येन दावाग्निरूपेण वारणः सर्वेषां वारकः सन् वनिनो वनसंबन्धिनो वृक्षान्निमृष्ट । निमार्ष्टि । दहतीत्यर्थः । इति सायणः ॥

तर्केंच विवक्षित असेल. 'दीर्घतमा' याचें आडनांव 'औचथ्य' म्हणजे 'उचथ्या'चा पुत्र अथवा वंशज, असें आहे. या दीर्घतमा ऋषीचीं येथें सांगितलेलीं पंचवीस सूक्तें ऋग्वेदांत आहेत, त्याशिवाय दुसरीं नाहींत. पूर्वी जो कक्षीवान् ऋषि सांगितला आहे (सू. ११६–१२५), तो याच दीर्घतमा ऋषीचा पुत्र असावा. दीर्घतमा ऋषीला 'मामतेय' म्हणजे 'ममता' या नांवाच्या स्त्रीचा पुत्र असेंहि नांव आहे.(सू. १५८ मं. ६).

२. दोघांपासून जन्मलेल्या अग्नीला त्रिगुण अन्न प्राप्त होतें. खाल्लेलें अन्न एक वर्षांत पुनः तो वाढवितो. तो एका [विस्तवा]च्या तोंडानें आणि जिभेनें उत्तम सामर्थ्यवान् होतो, आणि तो प्रबळ अग्नि दुसऱ्या विस्तवाच्या योगेंकरून वनवृक्ष जाळून टाकितो.

2. Agni born of the two obtains the three-fold food. He augments again in a year the food eaten. He becomes a noble hero through the mouth and tongue of one [fire] —and powerful [Agni] burns down the forest-trees through another.

---

२. 'विजेच्या रूपानें द्युलोकीं जन्मणारा, आणि विस्तवाच्या रूपानें पृथिवीवर जन्मणारा जो अग्नि, त्याला तीन प्रकारचें अन्न प्राप्त होतें तें तो खातो, आणि तें खाल्लेलें अन्न पुनः एक वर्षांत तो वाढवितो. तो एका रूपानें (म्हणजे यज्ञांत पेटविला जातो त्या रूपानें) हविरन्न भक्षून भजकांला साहाय्य करणारा सामर्थ्यवान् वीर होतो; आणि दुसऱ्या रूपानें, म्हणजे दावानलरूपानें अरण्यांतील वृक्ष जाळून टाकितो.'

'दोघांपासून जन्मलेल्या'=' द्विजन्मा.' म्हणजे आकाश आणि पृथिवी या दोहोंत जन्मलेला. म्हणजे विजेच्या रूपानें आकाशांत आणि विस्तवाच्या रूपानें पृथिवीवर. सू. ६० मं. १ व टीप पहा. अथवा 'अरणी' नांवाच्या ज्या लांकडांत अग्नि मंथून काढीत, त्या दोघींपासून उत्पन्न झालेला. हाच अर्थ अधिक संभाव्य दिसतो. पुढच्या ऋचेंत जें अग्नीच्या दोघां आईबापांविषयीं सांगितलें आहे, त्यावरून 'दोघांपासून जन्मलेला' म्हणजे 'दोन्ही अरणींपासून जन्मलेला' हाच अर्थ येथें विशेष म्हणीय दिसतो.

'त्रिगुण अन्न'=' त्रिवृत् अन्नम्.' म्हणजे तीन प्रकारचें अन्न. सायण म्हणतात, पुरोडाश, आज्य (तूप) आणि सोम हीं जीं तीन प्रकारचीं अन्नें, तीं त्रिगुण अन्नें होत.

'खाल्लेलें अन्न पुनः तो वाढवितो'= 'ववृधे जग्धं पुनः.' याचा अभिप्राय नीट समजत नाहीं. अग्नीला जसजसें हवीच्या रूपानें अन्न खावयाला घालावें, तसतसें तो वार्षिक पिकाच्या रूपानें वाढवून यजमानाला देतो, असा भावार्थ असावा.

वृत्तासाठीं 'जेन्यो'च्या ठिकाणीं 'जेनिओ' असें म्हणावें, आणि चवथा चरण पदपाठांत आहे तसा म्हणावा.

कृष्णप्रुतौ वेविजे अस्य सक्षिता उभा तरेते अभि मातरा शिशुम् ।
प्राचाजिह्वं ध्वसयन्तं तृषुच्युतमा साच्यं कुपयं वर्धनं पितुः ॥ ३ ॥

कृष्णऽप्रुतौ । वेविजे इति । अस्य । सऽक्षितौ । उभा । तरेते इति ।
अभि । मातरा । शिशुम् ।
प्राचाऽजिह्वम् । ध्वसयन्तम् । तृषुऽच्युतम् । आ । साच्यम् । कुपयम् ।
वर्धनम् । पितुः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३· अस्य [अग्निरूपस्य शिशोः] कृष्णप्रुतौ (=मथनोपक्रमेऽग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ) वेविजे (=भीते) सक्षितौ (=समाननिवासे) उभा (?=उभे) मातरा (=मातरौ=उभे अप्यरण्यौ) प्राचाजिह्वं (=प्राग्देशस्थितं जिह्वास्थानीयज्वालं) ध्वसयन्तं (=तमो निवारयन्तं) तृषुच्युतम् (=अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तम्) आ साच्यं (=समवेतव्यं च) कुपयं (=गोपनीयं) पितुर्वर्धनं (=पितृस्थानीयस्य यजमानस्य वर्धयितारं) शिशुं (=बालम्=एतम् अग्निम्) अभि तरेते (=आभिमुख्येन प्राप्नुतः) ॥

इमां प्रायोदुर्बोधामृचं सायण एवं व्याख्यातवान् । अस्याग्नेर्मातरा मातृस्थानीये उत्पादयित्र्यावुभा उभे अरण्याख्ये मातरौ वेविजे । चलतः । ओविजी भयचालनयोः । अस्माद्यङ्लुगन्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदमेकवचनं च । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । मथनोपक्रमे कृष्णप्रुतावग्निसंपर्कात्कृष्णवर्णतां प्राप्नुवत्यौ प्रापयन्त्यौ वा भूमिम् । तथा सक्षितौ समानकार्यमग्न्युत्पादनं गच्छन्त्यौ । एवंभूते मातरौ शिशुं शिशुवदुत्पत्तिसमयेऽत्यल्पमग्निमभितरेते । आभिमुख्येन प्राप्नुतश्च । कीदृशं शिशुम् । प्राचाजिह्वम् । प्राग्देशस्थितजिह्वास्थानीयज्वालम् । ध्वसयन्तम् । तमो नाशयन्तम् । तृषुच्युतम् । अरणीभ्यां क्षिप्रं निर्गच्छन्तम् । अक्लेशेन योनेः सकाशात् शीघ्रमुत्पद्यमानम् । आ ईषत् साच्यं समवेतव्यं मृदुकाष्ठचूर्णादिना । कुपयं गोपनीयं पितुः पालकस्य यजमानस्य वर्धनं प्रवर्धनं प्रवर्धयितारम् । उक्तप्रकारैर्लौकिकशिशुसाधारणैरुपेतं शिशुमग्निं मातरावुत्पादयत इत्यर्थः । इति

३. याचे काळे झालेले, भ्यालेले, एकमेकांस चिकटून राहणारे दोघेहि आईबाप या मुलाजवळ येतात; जो पूर्वेकडेस जिह्वा टाकणारा, चपळ उड्या मारणारा, आणि सहवासाला योग्य, गोपन करण्यास योग्य, [आणि] पित्याचा उत्कर्ष करणारा [आहे].

3. Both the parents of this boy,—both darkened, frightened, living close to each other, approach him,— the boy who throws out his tongue towards the east, removes darkness, bounds about quickly, sociable, fit to be protected and a bringer of joy to his father.

---

३. हीहि ऋचा फार दुर्बोध आहे. इजमध्यें तात्पर्य इतकें दिसतें कीं, 'अग्नीचीं आईबापें होत अशा ज्या अरणी त्यांच्या पोटांतून अग्नि झटकन् उडी मारून बाहेर पडल्याबरोबर त्यांस त्याची भीति उत्पन्न होते, तथापि त्याची काळजी घेण्याकरितां म्हणून आणि त्याचें लालन करण्याकरितां म्हणून त्या त्याजजवळ येतात.' परंतु यांतील बहुतेक अग्नीचीं आणि अरणींचीं विशेषणें दुर्बोध आहेत. त्यांविषयीं पुढें पहा.

'काळे झालेले'='कृष्णप्रुतौ.' म्हणजे सायणाचार्य म्हणतात कीं, अग्नीच्या जन्मामुळें ज्यांत रंग काळा झाला आहे. दुसरे प्रयोग नाहींत.

'भ्यालेले'='वेविजे.' 'वेविजे' हें 'वेविज' शब्दाचें स्त्रीलिंगी प्रथमेचें द्विवचन समजून अर्थ केला आहे. सायणांनीं द्विवचनी क्रियापद घेतलें आहे. क्रियापद घ्यावें तर तें एकवचनी आहे. विशेषण घ्यावें तर तें स्त्रीलिंगी होऊन 'उभा' हें पुंल्लिंगी आहे. अशा रीतीनें दोहींकडून अडचणच आहे.

'एकमेकांस चिकटून राहणारे'='सक्षितौ.' याचींहि प्रयोगान्तरें नाहींत. अरणी ह्या स्वभावतः एकत्र राहणाऱ्या होत. कारण जसा पाटा वरवंटा, तशा अरण्या परस्पर संबद्ध होत.

'पूर्वेकडेस जिव्हा टाकणारा'='प्राचाजिह्वम्.' याविषयींहि दुसरे प्रयोग नाहींत. पूर्वेकडे अग्नीला पेटविल्यामुळें हें विशेषण लाविलें आहे.

'गोपन करण्यास योग्य'='कुपयम्.' हा शब्द वेदांत पुनः आलेला नाहीं. आम्हीं सायणानुसारें अर्थ केला आहे. 'ज्याचें प्रतिपालन केलें पाहिजे तो' असा भावार्थ दिसतो.

'पित्याचा उत्कर्ष करणारा'='पितुर्वर्धनम्.' म्हणजे यजमान अग्नीला खावयास आणि प्यावयास देतो म्हणून तो त्याचा बाप होय; आणि अग्नि त्याचें कल्याण करितो म्हणून तो त्याचा उ-

मुमुक्ष्वो३ मनवे मानवस्यते रघुद्रुवः कृष्णसीतास ऊ जुवः ।
असमना अजिरासो रघुष्यदो वातजूता उप युज्यन्त आशवः॥४॥

मुमुक्ष्वः । मनवे । मानवस्यते । रघुऽद्रुवः । कृष्णऽसीतासः । ऊं इति । जुवः ।

असमनाः । अजिरासः । रघुऽस्यदः । वातऽजूताः । उप । युज्यन्ते । आशवः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. मुमुक्ष्वः (=बन्धनान्मुक्तिम् इच्छन्तो) रघुद्रुवः (=क्षिप्रं गच्छन्तः) कृष्णसीतासः (=कृष्णसीताः=कृष्णमार्गा) ऊ (=उत=अपि च) जुवः (=जवनशीला) असमनाः (=भिन्नभिन्नदिङ्मुखा) अजिरासः (=अजिराः=गमनशीला) रघुष्यदः (=क्षिप्रगमना) वातजूताः (=वायुप्रेरिता) आशवः (=अश्वा) मानवस्यते मनवे (=मनुष्यान् आत्मन इच्छते भक्ताय=तदर्थम्) उप युज्यन्ते (=अग्निरथे नियुज्यन्ते)॥

असमनाः । असमानमनस्काः । काश्चन [ज्वालाः] प्राङ्मुख्यो गच्छन्ति । काश्चन प्रत्यङ्मुख्य इति विविधमनस्काः । व्यत्ययेनैकवचनम् । यद्वा असमना भिन्नवर्णाः । भिन्नवर्णत्वं च तत्रैव श्रूयते । काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वभुवी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा इति । इति सायणः॥

४. मोकळे होण्याविषयीं इच्छा करणारे, सहज धांवणारे, काळ्या मार्गानें चालणारे, आणि वेगवंत, अनेक दिशांकडे तोंडें असलेले, चपळ, सत्वर धांवणारे, [आणि] वातवेगी [असे] [अग्नीचे] वारू मनुष्यप्रिय यजमानासाठीं रथाला जोडिले जातात.

4. Agni's horses, desirous of being let go, running swiftly, leaving a dark track behind them as they go, swift, with faces turned in different directions, quick in motion, lightly flying, [and] propelled by the wind, are harnessed [to the chariot] for the sake of the worshipper, who loves men.

त्कर्ष करणारा होय असें म्हटलें आहे असें जें सायणांनीं सांगितलें आहे, त्याप्रमाणें समजणें अवश्य आहे.

एकंदरींत ही ऋचा अति कठिण आहे.

वृत्तासाठीं चवथ्या चरणांत 'साच्यं'-च्या ठिकाणीं 'साचिअं' असें वाचावें लागतें.

४. अग्नीच्या ज्या ज्वाला, अथवा त्याचे जे स्फुलिंग, तेच कोणीएक घोडे कल्पून ते घोडे अग्नीला भक्ताकडेस घेऊन येतात असें या ऋचेंत सांगितलें आहे. वरच्या मंत्राप्रमाणेंच यांत पुष्कळ विशेषणें आहेत. आणि तीं 'चपळ' आणि 'सत्वर धांवणारे' या अर्थाचीं प्रायः आहेत.

'मोकळे होण्यासाठीं इच्छा करणारे'='मुमुक्ष्वः.' म्हणजे, उंचा घोडा असला म्हणजे त्याला रथाला जोडिल्याबरोबर तो धांवण्यास पाहतो, तसे हे अग्नीचे घोडे रथास जोडिले जाऊन सत्वर धांवण्याविषयीं उतावीळ होणारे असें तात्पर्य आहे.

'काळ्या मार्गानें चालणारे'='कृष्णसीतासः.' म्हणजे अग्नि अथवा अग्नीचे घोडे—म्हणजे त्याच्या ज्वाळा, ज्या मार्गानें जातील तेथील गवत वगैरे जळून जातें, आणि तितका मार्ग काळा होत असतो. म्हणून अग्नीला 'कृष्णपथ' असें नांव पडलें आहे.

'अनेक दिशांकडे तोंडें असलेले'='असमनाः.' म्हणजे अग्नीच्या कितीएक ज्वाळा अथवा त्याचे स्फुलिंग पूर्वाभिमुख असतात, कितीएक पश्चिमाभिमुख असतात, आणि कितीएक दुसरीकडेस तोंड असल्याप्रमाणें दिसतात, असा अभिप्राय.

'वातवेगी'='वातजूताः.' म्हणजे वाऱ्याप्रमाणें वेगवंत. अक्षरशः अर्थ 'वायूनें प्रेरित,' वारा ज्यांस ढकलून देतो अथवा हाकतो असे.

'मनुष्यप्रिय यजमानासाठीं'='मानवस्ते मनवे.' अक्षरशः 'मनुष्यांची

आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथेरते कृष्णमभ्वं महि वर्पः करिक्रतः ।
यत्सीं महीमवनिं प्राभि मर्मृशदभिश्वसन्स्तनयन्नेति नानदत् ॥५॥५

आत् । अस्य । ते । ध्वसयन्तः । वृथा । ईरते । कृष्णम् । अभ्वम् ।
महि । वर्पः । करिक्रतः ।

यत् । सीम् । महीम् । अवनिम् । प्र । अभि । मर्मृशत् । अभिऽश्व-
सन् । स्तनयन् । एति । नानदत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५. यत् सी (=यदा खलु) [अग्निर्] महीम् अवनिं (=महतीं पृथिवीम्) अभि मर्मृशत् (=अभितः पुनःपुनरामृशत्) अभिश्वसन् (=अभितः श्वासध्वनिं कुर्वन्) स्तनयन् (=भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन्) नानदत् (=ततोपि च महान्तं ध्वनिं कुर्वन्) एति (=गच्छति), आत् (=तदानीम्) अस्य (=तस्य) ध्वसयन्तः (?="तमांसि ध्वसयन्तस्") ते (=अश्वाः) कृष्णं (=कृष्णवर्णम्) अभ्वम् (=अभिभवद्गमनमार्गं) महि (=महत्) वर्पः (=रूपं) करिक्रतः (=अतिशयेन प्रादुर्भावयन्तः सन्तो) वृथा ईरते (=अनायासेनेतस्ततो गच्छन्ति) ॥

आदनन्तरमस्य स्तूयमानस्याग्नेस्ते प्रसिद्धा विस्फुलिङ्गा वृथा सहैवेरते । सर्वतो गच्छन्ति । ...... अभिश्वसन् सर्वतश्चेष्टमानः । ...... यदेतस्ततो जिह्वाभिर्लेलिहानो भुगुभुगुध्वनिं कुर्वन् ज्वलति तदैव विस्फुलिङ्गा उद्गच्छन्तीत्यर्थः । इति सायणः॥

इच्छा करणारा जो मानवी यजमान, त्यासाठीं ' असा अर्थ. हें विशेषण ऋषि आपल्या यजमानविशेषाला, म्हणजे एका व्यक्तीला अनुलक्षून जर लावीत असेल, तर ' ज्याला मनुष्यांची आवड आहे अशा ह्या आमच्या यजमानासाठीं ' अशा अर्थी विशेषण चांगलें जुळतें, पण जर तसें नसून साधारण यजमानाविषयीं असेल, तर मात्र या विशेषणाचें प्रयोजन स्पष्ट समजत नाहीं.

वृत्तासाठीं ' मुमुक्षवो ' असें वाचावें.

५. जेव्हां तो पृथिवीला चाटीत चाटीत [आणि] फुसफुसत [आणि] भुगुभुगु असा ध्वनि करीत [आणि] गर्जना करीत करीत जातो, तेव्हां त्याचे ते तमोनाशक [घोडे] [आपलें] काळें, भयंकर [आणि] मोठें रूप प्रगट करीत करीत सहज उडून जात असतात.

5. When [Agni] goes touching [and] licking the great earth, [and] hissing, rattling, [and] rumbling, then those his [horses], the destroyers of darkness, easily fly about, exhibiting their black, terrific [and] great form.

---

५. 'जेव्हां अग्नि मार्गाला चाटीत चाटीत जणुं जातो, आणि जातांना प्रथम थोडा, मग जरा अधिक, मग त्याहून अधिक असा नाद करीत करीत चालतो, तेव्हां त्याचे विस्फुलिंगरूप घोडे आपलें मोठें आणि भयंकर स्वरूप प्रगट करीत करीत इकडे तिकडे उडतात, आणि अंधकार नाहींसा करितात' असा भावार्थ आहे.

'पृथिवीला '=' महीम् अवनिम्.' हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. कितीएक विद्वान् 'प्रवाह' असा अर्थ करितात. त्यावरून 'मार्ग' असा अर्थ संभवतो.

'तमोनाशक '=' ध्वसयन्तः.' हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. परंतु 'तमः' शब्द यांत नाहीं त्यावरून अर्थाविषयीं संशय आहे. कितीएक (पाश्चात्त्य विद्वान् 'फेकणारे' अथवा 'फेकल्याप्रमाणें उडणारे') असा अर्थ करितात.

भूषन्न योऽधि बभ्रूषु नम्नते वृषेव पत्नीरभ्येति रोरुवत् ।
ओजायमानस्तन्वश्च शुम्भते भीमो न शृङ्गा दविधाव दुर्गृभिः॥६॥

भूषन् । न । यः । अधि । बभ्रूषु । नम्नते । वृषाऽइव । पत्नीः । अभि । एति । रोरुवत् ।
ओजायमानः । तन्वः । च । शुम्भते । भीमः । न । शृङ्गा । दविधाव । दुःऽगृभिः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. यः [अग्निर्] भूषन् न (=? आत्मानमलंकुर्वन्निव) अधि बभ्रूषु (=बभ्रुवर्णास्वोषधीषु=काष्ठेषु) नम्नते (=प्रविशति) । वृषेव पत्नीः (=वृषा पत्नीर्यथा=वीर्यसेचनसमर्थो बलीवर्दो गाः प्रति यथा अभ्येति तथा) रोरुवद् अभि एति (=अत्यन्तं शब्दयन् ओषधीः प्रति गच्छति) । च (=अपि च) ओजायमानः (=स्वयं बलमिवाचरन्=स्वकीयं बलमाविष्कुर्वन्) तन्वः शुम्भते (=तनूः शोभयति स्वकीया ज्वालारूपा विभूतीरलंकरोति) । भीमो [मृगो] न (=भयंकरो मृग इव) दुर्गृभिः (=दुर्ग्रहः सन्) शृङ्गा दविधाव (=शृङ्गाणि अत्यन्तं चालयति) ॥

यथा कश्चित्स्त्रीकामो वृषभोत्यन्तं शब्दयन् गाः प्रति गच्छति स्वकीये शृङ्गे च चालयन् ताभ्यां स्वबलमाविष्कुर्वन् दुर्ग्रहो भाति तथैवायं स्त्रीकाम इव बभ्रुवर्णा ओषधीः प्रति दुर्ग्रहः सन् गच्छतीति भावः ॥

सायण एवं व्याख्यातवान् । योग्निर्बभ्रूषु बभ्रुवर्णास्वोषधीषु भरणकुशलासु वा जगताम् अधि अधिकं नम्नते । नमति । काष्ठानि प्रविशति । ...... भूषन्न । भूतान्येव स्वतेजसा भूषयन्निव । ...... तन्वश्च शुम्भते । स्वशरीरभूता ज्वाला अपि दीपयति । पोषयतीत्यर्थः । किंच प्रवृद्धज्वालो दुर्गृभिः केनचिदपि ग्रहीतुमशक्यः सन् भीमो न भयंकरो मृग इव स यथा दुर्ग्रहः सन् शृङ्गं चालयति तद्वदयमपि शृङ्गाणि शृङ्गवदुन्नता ज्वाला दविधाव । अत्यर्थं चालयति । इति ॥

६. जो [अग्नि] [आपणास] अलंकृत जणुं करून सांवळ्या रंगाच्या [ओषधींच्या] आंगीं शिरतो. बांगर बैल गाईकडेस [धांवतो] तसा तो मोठ्यानें डुरकत धांवतो. तो आपलें मोठें बळ प्रगट करीत करीत आपलें शरीर शोभवितो. कोणींहि धरण्यास कठिण [असा हा अग्नि], भयंकर [सावजा] प्रमाणें, [आपलीं] शिंगें हालवितो.

6. And he, as if decorating himself, enters into the brown plants. He runs even as a bull towards the cows, lowing loudly. And proudly manifesting his strength he adorns his person. Like a terrific beast he violently shakes his horns.

६. हा मंत्र कठिण आहे. पण भावार्थ बहुतकरून उघड दिसतो. तो असाः—' जसा एकादा माजलेला पोळ मोठ्यानें डुरकत गाईंच्या आंगावर धांवतो, आणि आंगची मस्ती दाखविण्याकरितां शिंगें इकडून तिकडे जोरानें हालवितो, आणि त्याला कोणी धरूं म्हटलें तर कोणाच्याहि हातीं सांपडण्याजोगा नसतो, तसा अग्नि समिधांच्या आंगावर धांवतो आणि कोणासच जुमानीत नाहीं, तर एकदम माजलेल्या पोळाप्रमाणें त्यांच्या आंगावर जाऊन पडतो.' अग्नि लांकडें जाळतो त्याचें हें वर्णन आहे.

'[आपणास] अलंकृत जणुं करून'=' भूषन्न.' हें विशेषण कठीण आहे. सायणाचार्य 'भुवनाला शोभविणारा' अथवा 'शोभविणारा' असा अर्थ करितात. भूषन् याचें कर्म उक्त नाहीं, तें कोणतें अध्याहृत घ्यावयाचें इतकेंच विचार्य आहे.

'आपलें शरीर शोभवितो'= 'तन्वः शुम्भते.' अक्षरशः अर्थ 'शरीरें शोभवितो.' म्हणजे शरीराच्या ठिकाणीं असणाऱ्या ज्या अग्नीच्या ज्वाळा, त्या शोभवितो.

'आपलीं शिंगें'=' शृङ्गा.' म्हणजे ज्वालांचे जे शेंडे वर दिसतात आणि शिंगांप्रमाणें हालतात, ते.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'बभुरूषु' आणि 'अभि एति' असें दुसऱ्या पादांत आणि 'तनुअश्व' असें तिसऱ्यांत म्हणावें लागतें.

स संस्तिरो विष्टिरः सं गृभायति जानन्नेव जानतीर्नित्य आ शये ।
पुनर्वर्धन्ते अपि यन्ति देव्यमन्यद्वर्पः पित्रोः कृण्वते सचा ॥ ७ ॥

सः । सम्ऽस्तिरः । विऽस्तिरः । सम् । गृभायति । जानन् । एव । जानतीः । नित्यः । आ । शये ।

पुनः । वर्धन्ते । अपि । यन्ति । देव्यम् । अन्यत् । वर्पः । पित्रोः । कृण्वते । सचा ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. सः (=अग्निः) संस्तिरः (=सहैव स्तीर्णाः=सहैव स्थिता) विस्तिरः (=विविधं स्तीर्णाः=भिन्नत्वेन स्थिता) [ज्वालाः] सं गृभायति (=संगृह्णाति)। जानन् एव (=ज्वाला जानन्नेव) जानतीः (=अग्निं जानतीर्) नित्यः (=अविच्छिन्नः सन्) आ शये (=आ शेते=ताभिः सह स्वपिति=शान्तो भवति)। [ताः] पुनर्वर्धन्ते (=मृताः सत्योपि परस्मिन्दिने पुनरपि वर्धन्ते) [अपि च] देव्यम् अपि यन्ति (=देवत्वं प्राप्नुवन्ति)। [तदनन्तरं] पित्रोः सचा (=पितृभ्यां सह=अग्नेः पित्रोर्द्यावापृथिव्योरुदितयोर् सत्योर्) अन्यत् वर्पः (=तेजस्वि रूपम्=अन्यद्रूपं) कृण्वते (=आविष्कुर्वते)॥

पुनर्वर्धन्त इत्यादौ एवंभूतज्वालाः पुनः पूर्वं प्रवृद्धा एव पुनरपि यागयोग्या यथा भवन्ति तथा वर्धन्ते। देव्यं यागादिव्यवहारयोग्यं स्तुत्यं वा अग्निमपि यन्ति। प्राप्नुवन्ति। यद्यप्यग्निज्वालयोरेकत्वं तथापि राहोः शिर इतिवदौपचारिको गन्तृगन्तव्यभावः। किंच एवं प्रवृद्धा ज्वाला ओषधयो वा सचा अग्निना सह पित्रोर्जगत्पालयित्रोस्ताभ्यां संभूय द्यावापृथिव्योरन्यत्पूर्वमविद्यमानं तेजोमयं वर्पो रूपं कृण्वते। कुर्वन्ति। लोकद्वयं स्पृशन्तीत्यर्थः। इति सायणः॥

७. तो एकत्र पडून राहिलेल्या [आणि] निरनिराळ्या पडून राहिलेल्या [ज्वाळां]ला एकाच ठिकाणीं घेतो. ओळखीचा [अग्नि] ओळखीच्या [ज्वाळां]वर नित्य निजतो. त्या पुन: वाढतात. त्या देवत्वाप्रत पावतात. त्या आईबापांबरोबर दुसरें रूप प्रगट करितात.

7. He takes together [the flames]—that lie together [and the flames] that lie separate. He continually lies on them, an acquaintance with acquaintances. They grow again. They attain to divinity. They exhibit another form in company with the two parents.

७. ही सुद्धा ऋचा गूढार्थ आहे. भावार्थ असा दिसतो कीं, 'अग्नि ज्वाळांला, म्हणजे काष्ठांला, आपल्या हातांमध्यें घेतो आणि त्यांजवळ निजतो, मग त्या एकत्र असोत अथवा एकमेकींपासून दूर दूर निजलेल्या असोत. हा त्यांच्या ओळखीचा असतो आणि त्या ह्याच्या ओळखीच्या असतात. त्या ज्वाळा शांत झाल्यानंतर ज्वालारूपानेंच पुनः दुसऱ्या दिवशीं वृद्धिंगत होतात, आणि देवत्वाप्रत पावून अग्नीचे आईबाप जे द्यावापृथिवी, त्यांजमध्यें आपलें तेजःपुंज स्वरूप प्रगट करितात.'

या ऋचेंत प्रथम अर्धात ज्वाला ह्या अग्नीच्या स्त्रिया होत असें जाणविलें आहे. परंतु उत्तरार्धामध्यें ज्वालांविषयीं तसला निर्देश नसून त्या केवळ ज्वाळा होत असें जाणविलें आहे. आणि त्या अग्नि विझाल्यावर शांत होतात अथवा मरतात, आणि दुसरे दिवशीं अग्नीला पेटविलें म्हणजे त्याहि पुनः वाढतात, आणि पहांटेस पृथिवी आणि द्युलोक यांचा उदय होतांच आपलें दिव्यरूप प्रगट करितात. 'पित्रोः' याजबरोबर 'अग्नीचे' (अग्नेः) अशा अर्थाचा कांहींच शब्द नसतां 'द्यावापृथिवी' असा अर्थ घ्यावा लागतो ही अडचण आहे असें नाहीं. सर्व विश्वाचे आईबाप म्हणून द्यावापृथिवींस 'अमुकाचे' असें न म्हणतां) केवळ 'आईबाप' असें म्हणण्याची चाल वेदांत आहे. ऋ. १. १६४.८ आणि त्याजवरील भाष्य पहा. पण ती अडचण दुर्निवार्य दिसत नाहीं.

'निरनिराळ्या पडून राहिलेल्या'= 'विष्टिरः.' सायणांनीं येथें 'संस्तिरः' आणि 'विष्टिरः' हीं अग्निशब्दाचीं पुंल्लिंगी एकवचनी विशेषणें केलीं आहेत, पण ऋ. २. १३. १० याजवरचें सायणभाष्य पाहिल्यावर आमचा अर्थ सप्रमाण आहे असें दिसून येईल.

'देवत्वाप्रत'='देव्यम्.' ऋ. ४.३६. १ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

एकंदरींत ही ऋचा दुर्बोध आहे यांत संशय नाहीं. परंतु पुढच्या ऋचे-

तमग्रुवः केशिनीः सं हि रेभिर ऊर्ध्वास्तस्थुर्मम्रुषीः प्रायवे पुनः ।
तासां जरां प्रमुञ्चन्नेति नानदद्सुं परं जनयंजीवमस्तृतम् ॥८॥

तम् । अग्रुवः । केशिनीः । सम् । हि । रेभिरे । ऊर्ध्वाः । तस्थुः । मम्रुषीः । प्र । आयवे । पुनरिति ।
तासाम् । जराम् । प्रऽमुञ्चन् । एति । नानदत् । असुम् । परम् । जनयन् । जीवम् । अस्तृतम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. केशिनीः (=केशिन्यः=दीर्घकेशोपेता) अग्रुवः (=ज्वालारूपा युवतयस् तं सं रेभिरे हि (=अग्निमालिङ्गितवत्यो हि) । [तदनन्तरं] मम्रुषीः (=मम्रुष्यः= अङ्गारभावमापन्नास्) [ता] आयवे (=अग्नेरर्थं) पुनः (=पुनरपि) ऊर्ध्वाः प्र तस्थुः (=ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे=उत्थाय तस्थुः) । [सोपि] तासां जरां प्रमुञ्चन् (=तासां ज्वालानां वयोहानिमपहरन्) [अपि च] परम् (=उत्कृष्टं) जीवं (=जीवधारणसमर्थम्) अस्तृतम् (=अहिंसितम्=अहिंसितव्यम्) असुं (=प्राणं) जनयन् (=पुनरपि तासूत्पादयन्) नानदत् एति (=ध्वनिं पुनःपुनः कुर्वन्नेति= आगच्छति=भुगुभुगुध्वनिं कुर्वाणः पुनरप्यागत्य मृतासु तासु ज्वालारूपासु युवतिषु प्राणमुत्पाद्य ता अजराः करोति) ॥

केशिनीः केशस्थानीयोर्ध्वभाविकार्ष्ण्योपेता ज्वालाः सं रेभिरे हि । परिरम्भं कुर्वन्ति खलु ।...... आयव आगच्छतेऽग्नये भर्त्रे पुनः स्वोपद्रवमजानत्य ऊर्ध्वाः प्रतस्थुः। ऊर्ध्वमुखा उन्नताः प्रतस्थिरे । मृतप्राया अपि प्रत्युत्थानं कृतवत्य इत्यर्थः । एवं कृतवतीषु सतीषु स भर्ताग्निस्तासां ज्वालानां जरां वयोहानिं प्रमुञ्चन् प्रकर्षेण मोचयन् नानदत् जरापरिहाराय मन्त्रयन्निवात्यर्थं शब्दयन् ।...... एति । गच्छति । तासां ज्वालानां संनिधिं प्राप्नोति । यथा लोके काश्चन रमण्यो रमणेन सह निर्भरं क्रीडित्वा पश्चात्प्रोषिते तस्मिन्विरहेण जीर्णा म्रियमाणाः पश्चात्तस्मिन्नागते सति स्वदौर्बल्यमगणयित्वा संतोषेण परिष्वङ्गाय चेष्टन्ते स भर्ता मन्त्रोच्चारणेन जरामपनीयोपचितप्रदानेन प्राणयन् रक्षतीत्ययं भावोत्रानुसंधेयः । इति सायणः ॥

वरून इचा भावार्थ उघड होतो.

वृत्तसुखार्थ 'देव्यं'च्या ठिकाणीं 'देविअं' आणि 'पित्रोः'च्या स्थळीं 'पितरोः' असें वाचलें पाहिजे.

८. त्याला त्या लंबकेशी तरुण स्त्रिया आलिंगन देतात. [आणि] त्या मेलेल्या स्त्रिया अग्नीकरितां पुनः उठून उभ्या राहतात. त्यांचें म्हातारपण घालवून [आणि] त्यांजमध्यें उत्तम, अक्षत, आणि सजीव प्राण उत्पन्न करून हा अग्नि ध्वनि करीत करीत येतो.

8. The long-haired damsels embraced him. [Then though] dead they stood erect again for Agni. Rumbling he comes, ridding them of [their] old age [and] creating [in them] an excellent, lively, [and] invincible breath.

८. 'अग्नीच्या ज्या ज्वाला, त्याच कोणीएक सुंदर आणि लांब केशांच्या स्त्रिया, त्या अग्नीला आलिंगन देतात, आणि म्हाताऱ्या होऊन मग मरतात. म्हणजे अग्नि शांत झाल्यावर मेल्यासारिख्या होतात. दुसऱ्या दिवशीं अग्नीला समिद्ध केलें म्हणजे तो त्यांला पुनः जीवंत करून त्यांस पुनः तरुण करितो' असा भावार्थ.

'पुनः उठून उभ्या राहतात'='पुनः ऊर्ध्वाः प्र तस्थुः.' म्हणजे अग्नि विझून गेला म्हणजे, ज्वाळा नाहींशा होऊन त्यांचे केवळ निखारे अथवा ऊन ऊन कोळसे किंवा राख राहते. त्याच अग्नीला दुसरे दिवशीं प्रदीप्त केलें म्हणजे त्याच ज्वाळा जणुं पुनः उठून उभ्या राहिल्याप्रमाणें दिसतात.

'ध्वनि करीत करीत येतो'=' नानदत् एति.' सायणाचार्य मेलेल्या ज्या ज्वालारूप स्त्रिया, त्यांस उठविण्याकरितां मन्त्रध्वनि करीत करीत, असा अर्थ करितात. तो भाषेखालीं उतरून घेतलेला पहा.

अधीवासं परि मातू रिहन्नह तुविग्रेभिः सत्वभिर्याति वि ज्रयः ।
वयो दधत्पद्वते रेरिहत्सदानु श्येनी सचते वर्तनीरह ॥ ९ ॥

अधीवासम् । परि । मातुः । रिहन् । अह । तुविऽग्रेभिः । सत्वऽभिः ।
याति । वि । ज्रयः ।

वयः । दधत् । पत्ऽवते । रेरिहत् । सदा । अनु । श्येनी । सचते ।
वर्तनिः । अह ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. मातुः (=पृथिव्या) अधीवासम् (=उपर्याच्छादनस्थानीयं तृणगुल्मौषध्यादिकं) परि रिहन् (=परितो लिहन्) तुविग्रेभिः सत्वभिः (=प्रभूतं शब्दयद्भिः प्राणिभिः) [सह] ज्रयः वि याति अह (=आरण्यं स्थानं विभिद्य गच्छति=अरण्यसंबन्धिषु स्थानेषु मध्ये गच्छतीति प्रसिद्धम्)—सदा (=नित्यं) रेरिहत् (=अत्यर्थं लिहन्=दहन्) [तथा कृत्वा च] वयः पद्वते दधत् (=पादचारिभ्यः प्राणिभ्योन्नं ददत्) [याति]। श्येनी वर्तनिः (=कृष्णा पदवी) [तम्] अनु सचते अह (=अग्निमनुगच्छति=अग्नेः पश्चात्कृष्णपथस्तिष्ठतीति प्रसिद्धम्) ॥

दावाग्निः स्तूयते । ...... पद्वते पादवते द्विपदे चतुष्पदे च वयोन्नं तत्तदुचितं दधत् ददत् । विवने दावानले भीत्या पलायमानान् प्राणिनो व्याघ्रादयो भक्षयन्तीति प्रसिद्धम् । किं कुर्वन् । सदा सर्वदा तृणादिकं रेरिहत् दहन् । किंच श्येनी श्यामवर्णा वर्तनिर्मार्गा वियान्तमनु अनुक्रमेण सचते सेवते । यत्र यत्राग्निर्गच्छति तत्र तत्र मार्गोपि कृष्णो भवति । अहेति प्रसिद्धौ । इति सायणः ॥

९. आईचें प्रावरण चाटीत चाटीत [अग्नि] मोठ्यानें ओरडणाऱ्या प्राण्यांसह [अरण्य]प्रदेशामधून चालतो. [तो] नित्य चाटीत चाटीत जाऊन पादचारी [प्राण्यां]ला अन्न देत देत [चालतो]. काळा मार्ग [अग्नीच्या] पाठीमागें नित्य राहतो.

9. He passes through tracts, as is well known, licking the garment of [his] mother [and] [accompanied] by the loudly crying animals ; [passes] always licking violently [and] giving food to creatures moving on feet. A dark track, as is well known, follows [him].

---

९. वरच्या मंत्रांत वेदीवर वरीं नित्य पेटविला जाणाऱ्या अग्नीविषयीं सांगितलें. यांत दावाग्नीविषयीं, म्हणजे अरण्यांत जो वणवा पेटतो, त्याजविषयीं स्तुति आहे.

' अग्नीची आई जी पृथिवी, तिच्या आंगावरचें वस्त्र, म्हणजे गवत, झुडपें वगैरे जीं आहेत तीं जाळीत जाळीत तो जातो, आणि मोठ्या अरण्यप्रदेशांस विभागून जणुं चालतो. तो जसजसा जातो, तसतशीं अरण्यांतील श्वापदेंहि पळतात. तेव्हां व्याघ्रादिक प्राण्यांला अन्न पुष्कळ मिळतें. अग्नि ज्या ज्या मार्गानें जातो, तो तो मार्ग काळा होत असतो हें तर प्रसिद्ध आहे. '

' आईचें '=' मातुः. ' द्यावापृथिवींला, म्हणजे द्युला आणि पृथिवीला अग्नीचीं आईबापें असें वेदांत म्हणतात. कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् येथें आई म्हणजे ' अरणी,' कीं ज्यांत अग्नीला मंथून उत्पन्न करितात ती, असें समजतात; पण येथें सायणाचाच अर्थ अधिक योग्य दिसतो.

' चाटीत चाटीत '=' रिहन्. ' म्हणजे जाळीत जाळीत.

' [अरण्य]प्रदेशामधून ' = ' विव्रयः. ' ' व्रयः' शब्दाचा असा अर्थ सप्रमाण आहे अशाविषयीं ऋ. ६. ६. ६ आणि त्याजवरील सायणाचें भाष्य पहा.

' पादचारी प्राण्यांला'=' पद्वते. ' म्हणजे व्याघ्रादिकांला असें सायणानुसारें समजणें आहे.

' उत्सर्जन ' आणि ' उपाकर्म ' अथवा ' श्रावणी ' म्हणून जी करितात, त्यांत हा मंत्र म्हणतात.

अस्माकमग्ने मघवत्सु दीदिह्यध श्वसीवान्वृषभो दमूनाः ।
अवास्या शिशुमतीरदीदेर्वर्मेव युत्सु परिजर्भुराणः ॥ १० ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । दीदिहि । अध । श्वसीवान् । वृषभः । दमूनाः ।
अवऽअस्य । शिशुऽमतीः । अदीदेः । वर्मऽइव । युत्ऽसु । परिऽजर्भुराणः ॥ १० ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, अस्माकं मघवत्सु (=यजमानेषु मध्ये=यजमानानां गृहेषु) दीदिहि (=प्रकाशस्व) । अध (=अथ=अनन्तरं) श्वसीवान् (=श्वसनवान्=ज्वालाभिश्चेष्टावान्) वृषभः (=सेचनसमर्थः=शौर्योपेतो) दमूनाः (=गृहमित्रो) [भव] । शिशुमतीः (=वत्सवतीर्) [गा] अवास्य (=अवक्षिप्य=दत्त्वा) अदीदेः (=विशेषेण प्रकाशस्व) । [अपि च] युत्सु वर्मेव (=संग्रामेषु यथा कवचं परिजर्भुराणं भवति तथा) परिजर्भुराणः (=अतिशयेन शत्रूणां पुनः पुनः परिहर्ता) [भव] ॥

मघवत्सु अस्माकं संबन्धिषु अन्नवत्सु यागेषु गृहेषु वा ...... । शिशुमतीरवास्य । शिशुशब्देन तदवस्था लक्ष्यते । शैशववतीर्ज्वाला अपक्षेप्य विहायादीदेः । भृशं दीप्यस्व । इति सायणः ॥

आणि त्याप्रमाणें ‘ अन्त्येष्टि ’ अथवा मेलेल्या मनुष्याचे दिवस करितात त्यांतहि ‘ हतवस्त्रधारण ’ म्हणजे तोडलेलें वस्त्र नेसणें म्हणून भाग असतो तो करिते वेळेस हा मंत्र म्हणतात. त्याचें कारण ‘ वास ’ हीं अक्षरें यांत आलीं आहेत, आणि ‘ वासस् ’ म्हणजे वस्त्र !

वृत्तासाठीं ‘ सदा । अनु ’ असें वाचावें.

१०. हे अग्नी, तूं आमच्या यजमानांच्या घरीं प्रकाश आणि फुसफुसणारा [आणि] प्रबळ असा गृहमित्र [हो]. तूं वत्सांसहित [गाई] देऊन प्रकाश [आणि] युद्धांमध्यें कवचाप्रमाणें शत्रुनिवारक [हो].

10. Shine, O Agni, in [the houses of] our patrons and be a crackling, powerful friend of the family. Giving [cows] accompanied by calves, shine thou brilliantly. [Be thou] a warder off of enemies like a coat of mail in battles.

---

१०. 'हे अग्नी, तूं आमच्या या यजमानांच्या घरीं प्रकाश, आणि सामर्थ्यवान् गृहमित्र होऊन राहा. तूं वासरांसहित गाई दे; आणि युद्धांत जसें कवच रक्षण करितें, तसा तूं सर्व संकटांपासून रक्षण करणारा हो.'

'आमच्या यजमानांच्या घरीं'='अस्माकं मघवत्सु.' म्हणजे आम्ही स्तोते ज्या यजमानांसाठीं तुझी स्तुति करीत आहों, त्यांच्या घरीं. सायणाचार्य 'आमच्या हविरन्नसमृद्ध घरीं' अथवा यज्ञांत इतकाच अर्थ करितात.

'फुसफुसणारा'='श्वसीवान्.' अग्नीचा जो स्वभावतः ध्वनि जळतांना होत असतो, त्याला अनुलक्षून हें विशेषण लाविलेलें आहे.

'[गाई].' हें अध्याहृत घेतलें पाहिजे. सायणांचा अर्थ भाषेखालीं उतरून घेतला आहे, तो पहा.

या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे अथवा जगतीहि आहे (सूक्तारंभीं पहा). त्रिष्टुभाप्रमाणेंच म्हणावयाची असली, तर 'अवास्य'च्या ठिकाणीं 'अवासिआ' असें वाचावें लागतें. जगतीप्रमाणें म्हणावयाची असली तर 'दीदिह्यध'च्या ठिकाणीं 'दीदिहि । अध', 'दमूनाः'च्या ठिकाणीं 'दमून आः', 'अतास्या'च्या ठिकाणीं 'अवासिआ', 'अदीदेः'च्या ठिकाणीं 'अदीदएः' आणि 'परिजर्भुराणः' बद्दल 'परिजर्भुराअणः' असें वाचावें.

इदमग्ने सुधितं दुर्धितादधि प्रियादु चिन्मन्मनः प्रेयो अस्तु ते ।
यत्ते शुक्रं तन्वो३ रोचते शुचि तेनास्मभ्यं वनसे रत्नमा त्वम् ११

इदम् । अग्ने । सुऽधितम् । दुःऽधितात् । अधि । प्रियात् । ऊं इति ।
चित् । मन्मनः । प्रेयः । अस्तु । ते ।
यत् । ते । शुक्रम् । तन्वः । रोचते । शुचि । तेन । अस्मभ्यम् । व-
नसे । रत्नम् । आ । त्वम् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, इदम् (=इदानीमस्माभिरुच्चार्यमाणं) सुधितं (=सुहितं=सुष्ठु विहि-तं=शोभनं यथा तथा रचितं) [मन्म=स्तोत्रं] दुर्धिताद् (=दुर्हितात्=दुर्विहितात्= असम्यग्रचितात् मन्मनः) अधि (=अधिकं) [प्रियं]—प्रियाद् उ चित् मन्मनः (=प्रियादपि स्तोत्रात्) ते प्रेयः अस्तु (=तुभ्यं प्रियतरं भवतु) । [अपि च] ते तन्वः (=तव शरीरस्य) यत् शुचि शुक्रं (=दीप्तं तेजो) रोचते (=शोभते) तेन [शुक्रेण=तेजसा] त्वम् अस्मभ्यं रत्नम् आ वनसे (=रमणीयं धनं दद्याः= प्रयच्छ) ॥

सायणस्तु इदमस्मदीयं सोमादिरूपं हविः । कीदृशं तत् । दुर्धिताद्दुष्टं स्थापिता-त्कठिनात्काष्ठादेरधि उपरि सुधितं सुहितं सुष्ठु दत्तम् । मन्मनो मननीयात् प्रियादु चित् तव हव्यादपि......ते तव प्रेयोतिप्रियतममस्तु । इत्यादि ॥

११. हे अग्नी, हें चांगलें रचिलेलें स्तोत्र वाईट रचिलेल्या स्तोत्रापेक्षां, आणि प्रिय स्तोत्रापेक्षांहि तुला अधिक प्रियकर होओ. तुझ्या शरीराचें जें देदीप्यमान तेज प्रकाशत आहे, त्याच्या योगेंकरून तूं आम्हांला उत्तम संपत्ति दे.

11. May this well-composed hymn be more agreeable to thee, O Agni, than an ill-composed one, nay more even than an agreeable one. By that resplendent brightness of thy person which is shining, mayest thou give us excellent wealth.

---

११. सूक्त संपत येत आहे, तसतसा ऋषि अग्नीपाशीं अभीष्ट वर मागावयास लागत आहे. ' हे अग्नी, हें तुजसाठीं आम्हीं उत्तम प्रकारें स्तोत्र केलें आहे; तर इतर भक्तांचीं जीं वाईट स्तोत्रें त्यांपेक्षां, किंबहुना इतरांचीं जितकीं तुला प्रिय असतील त्यांपेक्षांहि हें स्तोत्र तुला अधिक प्रिय होओ; आणि तूं हा प्रकाशत आहेस तो दयाळू होऊन अशी कृपादृष्टि आम्हांवर कर कीं, तेणेंकरून आम्हांला उत्तम संपत्ति प्राप्त होईल.'

' चांगलें रचिलेलें '=' सुधितम्. ' हें विशेषण याच अर्थी ' मन्म ' शब्दास लावावयाचें याविषयीं ऋ. ७, ३२. १३ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तासाठीं 'तन्वः'च्या ठिकाणीं ' तनुअः ' आणि ' त्वम्, 'च्या स्थळीं 'तुअम् ' असें वाचावें लागतें.

रथा॑य ना॒वमु॒त नो॑ गृ॒हाय॒ नि॒त्यारि॑त्रां प॒द्वतीं॑ रास्यग्ने ।
अ॒स्माकं॑ वी॒राँ उ॒त नो॑ म॒घोनो॒ जनाँ॑श्च॒ या पा॒रया॒च्छर्म॒ या च॑ १२

रथा॑य । नाव॑म् । उ॒त । नः॒ । गृ॒हाय॑ । नित्य॑ऽअरित्राम् । प॒त्ऽवतीम् । रा॒सि॒ । अ॒ग्ने॒ ।

अ॒स्माक॑म् । वी॒रान् । उ॒त । नः॒ । म॒घोनः॑ । जना॑न् । च॒ । या । पा॒रया॑त् । शर्म॑ । या । च॒ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. हे अग्ने, [अस्माकं] रथाय उत नो गृहाय (=अस्माकं गृहाय च=अस्माकं कुटुम्बाय च) नित्यारित्रां (=सदोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेतां) पद्वतीं (=पादयुक्तां=पादैर्गच्छन्तीं) नावं रासि (=नौकां ददासि=प्रयच्छ) या [नौः] अस्माकं वीरान् (=पुत्रपौत्रादीन्) उत नो मघोनः (=अपि च अस्माकं यजमानान् पुरुषान्) जनांश्च (=इतरान् जनांश्च) पारयात् (=पारयितुं शक्नुयात्) या च शर्म (=सुखं) [प्रति नयेत्] ॥

सायणस्तु हे अग्ने उत अपि च रथाय रंहणाय गृहाय सर्वस्यायतनभूताय नोऽस्माकं यजमानाय नावं संसारोत्तारिकां सोमयागात्मिकां नावम् । यज्ञो वै सुतर्मा नौरित्यादिषु श्रुतिषु नौरूपत्वेन स्तुतत्वात् । कीदृशीं ताम् । नित्यारित्राम् । नियतऋत्विग्रूपोदकाकर्षणकाष्ठसाधनोपेताम् । पद्वतीं......द्रव्यदेवतामन्त्रादिरूपपादोपेताम् । ईदृशीं यज्ञात्मिकां नावं रासि । देहि संपादय ।...... पारयात् पारयेत् उत्तारयेत् । ...... जननमरणादिबहुदुःखात्मकस्य पारं निरतिशयसुखास्पदं ब्रह्मलोकं प्रापयेत् । ......एवं प्रापय्य च या नौः शर्म सुखं निरतिशयं ब्रह्म प्रापयेत् । इत्यादि व्याचष्टे ॥

१२. हे अग्नी, [आमच्या] रथाला आणि घराला नेहमीं वल्हीं असलेली [आणि] पायांनीं चालणारी नौका दे, [कीं] जी आमच्या पुत्रपौत्रादिकांला आणि आमच्या यजमानांला आणि लोकांला पार पाडील आणि जी कल्याणाप्रत [पोंहचवील].

12. To our chariot, O Agni, and to our family give thou a ship that shall always have oars and shall go on feet,—that shall save our heroes and our sacrificers and our people, and that [shall lead them] to happiness.

---

१२. यांतहि अभीष्टवरयाचनाच आहे. मात्र रूपकानें वर मागितला असल्यामुळें मनांतील भावार्थ सर्व अंशीं उघड समजत नाहीं. पण तात्पर्य असें दिसतें कीं, 'हे अग्नी, आमचे रथ, घरदार इत्यादिक जी संपत्ति, तिचा निभाव या जगामध्यें अशा रीतीनें पाड कीं, तिच्या योगानें आम्हीं, आमचे पुत्रादिक घरांतील पुरुष, आमचे यजमान, आणि आमचे दुसरे जन हे सर्व दुःखांतून, संकटांतून, आणि पापांतून पार पडतील आणि सुखाप्रत पोंहचतील.' परंतु रूपक झालें तरी आमच्या रथाला आणि घराला नौका दे असें म्हणणें म्हटलें म्हणजे सुबोध नाहीं. सायणाचार्य म्हणतात, ही नौका म्हणजे यज्ञरूप होय, 'वल्हीं असलेली' म्हणजे जिला ऋत्विज् हींच वल्हीं आहेत ती, आणि 'पायांनीं चालणारी' म्हणजे ज्यांत हवि दिलें जातें आणि ज्यांत देवता, मंत्र इत्यादि असतात असा जो यज्ञ, तद्रूप. परंतु ही मोठी ओढाताण दिसते.

कसेंहि असलें तरी 'पद्वती' (पायांनीं चालणारी) असें विशेषण दिलें आहे यावरून ही नौका म्हणजे रूपकसिद्ध समजावयाची आहे; खरी भौतिक नव्हे, हें मात्र उघड आहे.

ह्या ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुभ् आहे. दुसऱ्या चरणांत 'रासि अग्गने' असें वाचावें लागतें.

अभी नो अग्न उक्थमिज्जुगुर्या द्यावाक्षामा सिन्धवश्च स्वगूर्ताः ।
गव्यं यव्यं यन्तो दीर्घाहेषं वरमरुण्यो वरन्त ॥ १३ ॥ ७ ॥

अभि । नः । अग्ने । उक्थम् । इत् । जुगुर्याः । द्यावाक्षामा । सिन्धवः ।
च । स्वऽगूर्ताः ।
गव्यम् । यव्यम् । यन्तः । दीर्घा । अहा । इषम् । वरम् । अरुण्यः ।
वरन्त ॥ १३ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

१३. हे अग्ने, [त्वं] नः इत् उक्थम् (=अस्माकमेव स्तोत्रम्) अभि जुगुर्याः (=आभिमुख्येन स्तुहि=प्रोत्साहय=सम्यक्स्तुतमित्यङ्गीकुरु) । [अपि च तव प्रसादेन] स्वगूर्ताः (=स्वयमेवोद्गीर्णाः=स्वयमेव कीर्तिमापन्नाः सिन्धवश्च) द्यावाक्षामा (=द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं चेत्येते) गव्यं यव्यं यन्तः (=गोसंभवं क्षीरादिकं यवादिधान्यकृतं च हविः प्राप्नुवन्तस्) [तथैव] अरुण्यः (=अरुणवर्णा उषसश्च) इषम् (=अन्नं) वरम् (=इष्टं धनं च) वरन्त (=अस्मान्प्रापयन्तु) ॥

सायणस्तु । ...... तथा द्यावाक्षामा ... अपि यज्ञसाधनसंपादनेन प्रोत्साहयताम् । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यश्च ...... गव्यं गोसंभवं क्षीरादिकं ...यव्यं यवव्रीह्यादिजन्यं पुरोडाशादिकं यन्तः प्रापयन्तः प्रोत्साहयन्तु । इत्यादि व्याचष्टे ॥

पोंच ता. १ पासून ता. २८ फेब्रुआरी.

	रु. आ. पै.
रा. सा. बाबुरावजी गवरन्मेंट प्लीडर....	१४–१२–०
रा. रा. लालजी अंबाजी सुभे	६–६ –०
नेटीवलायब्ररी संगमनेर	६–६ –०
रा. रा. दलपतराम प्राणजीवन	६–६ –०
रा. सा. हरीगोपाळ पाध्ये	६–६ –०
रा. रा. रामचंद्र सदासीव जोगळेकर....	६–० –०
,, ,, त्रिंबक बापूजी जाधव....	१२–० –०
रा. सा. घनःश्याम नीलकंठ नाडकर्णी, मुंबई.	६–० –०
रा. सा. नारायण विष्णु बापट, मुंबई.	६–० –०
रा. रा. गोविंदराव सीवराम गोरे.	६–६ –०
नेटिवलायब्ररी नडीयाद	६–१२–०
रा. रा. महादेव नारायण सीरगांवकर	६–६ –०
रा. सा. नारायण रामचंद्र जोगळेकर मामलेदार	६–६ –०
रा. रा. गणपतराव गोविंद बरवे	३–५ –६
श्रीमत् आत्मानंद सरस्वती स्वामी.....	६–६ –०

Registered No. 110 of 1878.

NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Maṇḍala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

सूचना.

	रु.	आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६	०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षीचे	०	६
फुटकळ दर प्रतीस	०	१०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdeva Nârâyan Paṇḍit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.

THE

VEDÂRTHAYATNA

OR

AN ATTEMPT TO INTERPRET THE VEDAS.

The Ṛigveda Saṁhitâ with Marâṭhî and English translations, a paraphrase in classical Sanskṛit and copious notes in Marâṭhî.

वेदार्थयत्न.

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी भाषांतर,

संस्कृत व्याख्या आणि मराठी टीका.

VOL. III. NO. 6 MARCH 1879. MONTHLY PART 36.

पुस्तक ३. अंक ६. मार्च सन १८७९. मासिक भाग ३६.

मुंबईंत

"निर्णयसागर" छापखान्यांत छापिलें.

(हें सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें नोंदलें आहे.)

पौंच ता. १ पासून ता. ३१ मार्च.

	रु. आ.
हिज़हायनेस् धी ठाकूरसाहेब लिमडी	६३-१२
आलफ्रेड गार्डनी.	१२-१२
ए. जे. कर.	६-६
रा. रा. नारायण महादेव परमानंद, मुंबई.	६-
,, वासुदेव बापूजी कानीटकर.	६-
,, गोविंदराव कृष्ण रानडे....	६-
डाक्टर सखाराम अर्जुन	६-
रा. रा. पांडुरंग रामनाथ खोटे....	६-
,, शामराव विठ्ठल वकील, मुंबई.	६-
,, माधवराव श्रीधरजी, मुंबई.	६-
,, सदाशिव वामन काणे.	६-
,, नारायण विश्राम दळवी, मुंबई....	६-
,, शिवराव गोविंद धारकर, मुंबई...	६-
जोसेफ मार्टिन, मुंबई	६-
डाक्टर मॉक डोनल्ड......	१२-
रा. रा. जव्हेरीलाल उमियाशंकर.	६-
,, जगन्नाथ गोविंद माडगांवकर.	६-
मुंबई ब्रांच आफ् धी रायल एशियाटिक सोसायटी.	६-
रा. रा. सखाराम नारायण.	६-
आनरेबल नानाभाई हरिदास	६-
रा. रा. हरिश्चंद्र कृष्ण जोशी	६-
डाक्टर गोपाळ शिवराम....	६-
रा. रा. गोविंद रामचंद्र खांडेकर.	६-
आनरेबल सोराबजी शापूरजी बंगाली.	६-
डा० भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर...	६-
रा. रा. विठ्ठल वासुदेव गुर्जर....	६-६
,, रामचंद्र मोरेश्वर बापट.	१२-१२
,, जगन्नाथ इच्छाराम.	६-६
,, रामकृष्ण गोविंद अर्थे....	१२-

१३. हे अग्नी, आमच्याच स्तोत्राची [तूं] प्रशंसा कर. [आणि] स्वस्तुत द्यावापृथिवी आणि अंतरिक्ष [हीं] गोरसापासून केलेलें [आणि] यवांपासून केलेलें हवि ग्रहण करून, [तीं] [आणि] उषा [ज्या, त्या ह्या सर्व मिळून] [आम्हांला] नित्य अन्न [आणि] वांछिलेलें धन प्राप्त करून देओत.

13, Mayest thou, O Agni, applaud our hymn alone. [And] may the self-renowned Heaven and Earth and the Firmament, accepting the oblation made of milk [and] the oblation made of barley, [and] [also] the ruddy dawns, bestow ever and ever food [and] [other] wished for wealth [upon us].

---

१३. ही ऋचा सूक्ताचा उपसंहार होय. भावार्थः—' हे अग्नी, याप्रमाणें आम्हीं तुझी स्तुति केली आहे, तर ही चांगली झाली अशी आम्हांस शाबासकी देऊन तूं ग्रहण कर, आणि इतर देवांस आम्हांवर प्रसन्न कर. तूं जर प्रसन्न करिशील, तर द्यावापृथिवी, अंतरिक्ष आणि उषा ह्या सर्व आम्हीं आज दिलेलें हवि स्वीकारून घेऊन आम्हांला अन्न आणि आम्हांस पाहिजे असलेली दुसरी संपत्ति नित्य देत जातील.'

' आमच्याच '=' नः इत्. ' सर्व उपासकांत आम्हीच उत्तम भक्त असें मानून आम्हांसच शाबासकी दे, असा अभिप्राय.

' अंतरिक्ष '=' सिन्धवः. ' अक्षरशः ' नद्या;' म्हणजे मेघोदकांचे प्रवाह बाष्परूपानें ज्या प्रदेशांत राहतात, ते प्रदेश, अर्थात् अंतरिक्ष. सू. ३५ मं. ८ याजवरील टिपेंत ' सप्त सिन्धु ' याचा अर्थ अंतरिक्ष असा कसा होतो तें ज्या कारणांनीं दाखविलें आहे, तींच या ठिकाणीं लागू पडतात.

'स्वस्तुत '=' स्वगूर्ताः. ' हें द्यावापृथिवी आणि अंतरिक्ष या सर्वांचें विशेषण आहे. आम्हांसारिख्यांनीं स्तुति करून प्रख्यात झालेले नव्हे, तर स्वताहाचेच प्रख्यात असा भावार्थ ऋ. ४. १९. १० (यथायथा वृष्ण्यानि स्वगूर्ता इ०) याजवरील सायणभाष्य पहा.

' गोरसापासून आणि यवांपासून केलेलें हवि '=' गव्यं यव्यम्.' म्हणजे दुधाचें, आणि सातू वगैरे जें धान्य, त्याचें केलेलें. यावरून कदाचित् दिसून येईल कीं, प्राचीन आर्य (ते जरी मांसाहारी होते, आणि गाईचें वगैरे मांस देवांस केव्हां केव्हां यज्ञांत म्हणजे उपासनेंत अर्पण करीत असत तरी) देवांला नित्य मांस अर्पण करीत नसत; तर दुधाचा पायस आणि सातूचा भात वगैरे करून तो अर्पण करीत. यावरून त्यांचा नेहमीचा आहार मांस नसावें, तर दूध आणि

सूक्तम् १४१.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः। अग्निर्देवता। अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ। शिष्टं सूक्तं जागतम्॥

बळित्था तद्वपुषे धायि दर्शतं देवस्य भर्गः सहसो यतो जनि।
यदीमुप ह्वरते साधते मतिर्ऋतस्य धेना अनयन्त सस्रुतः॥ १॥

बट्। इत्था। तत्। वपुषे। धायि। दर्शतम्। देवस्य। भर्गः। सहसः। यतः। जनि।

यत्। ईम्। उप। ह्वरते। साधते। मतिः। ऋतस्य। धेनाः। अनयन्त। सऽस्रुतः॥ १॥

भाषायाम्.

१. देवस्य (=द्योतमानस्य) [अग्नेर्] दर्शतं (=रमणीयं) भर्गः (=तेजो) यतः सहसः जनि (=यतः बलात् अजनि=यत् तेजः बलान्मथनप्रयुक्ताद् उत्पाद्यते) तत् [भर्गो] बळित्था (=सत्यमेव) वपुषे धायि (=सौन्दर्याय धार्यते=सुन्दरं यथा तथा धार्यतेग्निना)। यत् (=यस्मात् कारणात्=तत एव हेतोर्) ईम् [भर्गः] (=तत्तेजः प्रति) मतिः (=मम बुद्धिः) उप ह्वरते (=उपगच्छति) साधते (=तत् पूजयति च)। ऋतस्य धेनाः (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य गोभूताः स्तुतिरूपा वाचः) सस्रुतः (=सहैव प्रवर्तमाना) अनयन्त (=अनीयन्त=नीयन्ते) [तत् तेजः प्रति]॥

अरण्योः सकाशात् मथनेन तेजस्विनं यमग्निं वयमुत्पादयामः स शोभनं विभाति। अतः कारणादेव मम मतिस्तं प्रत्येव स्तुत्या सह धावति। सर्वेषां स्तुतयः संमिलिताः सत्यस्तमेव गच्छन्ति चेति भावः॥

देवस्य द्योतनशीलस्यादित्यस्य दर्शतं सर्वैर्दर्शनीयं तत् प्रसिद्धं भर्गस्तेज इत्था इत्थं सर्वैर्दृश्यमानप्रकारेण वपुषे शरीरव्यवहाराय दार्ढ्याय धायि। धार्यते सर्वैः। बळित्थेत्युभे अपि सत्यनामनी बट् श्रत् सत्रा इत्थेति तन्नामसु पाठात्। जाठराग्निना भुक्तानां जरणेन शरीरधारणं प्रसिद्धम्। ...... साधते च। तेनैव तेजसा [मतिः] साधयति स्वाभीष्टम्। किंच यज्ञस्य यज्ञसाधकस्याग्नेस्तेजसा धेनाः सर्वप्राणिनां वाचः सस्रुतः समानं गच्छन्त्यः सहैव प्रवर्तमानाः। ...... अनयन्त। नयन्ति। अग्नेः स्तोत्रं निर्वहन्ति। इति सायणः॥

धान्य यांपासून केलेले पदार्थ हे असावेत. कारण कीं, जें ते खात तेंच ते आपल्या देवतांस अर्पण करीत.

वृत्तासाठीं तिसरा आणि चवथा हे चरण खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हणावे लागतातः—

गवीयँ यव्यं यॅन्तोँ दीर्घाँ अँहा।
इषं वरँमरूणिओ वरन्त॥

सूक्त १४१.

ऋषि—**दीर्घतमा** (पूर्वसूक्ताचाच कर्ता). देवता—**अग्नि.** वृत्त—**जगती;** मात्र शेवटच्या दोन ऋचा **त्रिष्टुभ्** वृत्ताच्या.

१. देदीप्यमान [अग्नी]चें जें तेज बळापासून उत्पन्न केलें जातें, तें सुंदर तेज खरोखरच शोभतें; म्हणूनच [माझी] मति त्याजप्रत धांवते; [आणि] [त्यालाच] भजते; स्तुति सर्व मिळून त्याजकडे धांव घेतात.

Hymn 141.

To *Agni.* By *Dîrghatamas* (Author of the previous hymn). Metre—*Jagatî,* except in the last two verses, where it is *Trishṭubh.*

1. That beautiful effulgence of brilliant Agni, which is produced by force, truly shines beautifully; and that is why my mind runs to it and propitiates it: all prayers are carried to it in numbers.

---

१. हेंहि सूक्त 'दीर्घतमा' या ऋषीचेंच असून वरील सूक्ताप्रमाणेंच अग्नीविषयीं आहे; आणि वरील सूक्ताप्रमाणेंच याच्याहि आरंभींच्या ऋचा कठिण आहेत.

या पहिल्या ऋचेचा भावार्थ असा दिसतो कीं, 'अरणीमध्यें घर्षण करून जो तेजस्वी अग्नि मथून काढिला जातो, तो फारच सुंदर होय. म्हणूनच तर माझी बुद्धि त्याची स्तुति करण्याला पुढें सरसावते, आणि त्यालाच पुजूं इच्छिते; आणि सर्व लोकांच्या ज्या स्तुति, त्या, एकदम त्याजकडेसच धांव घेतात.'

'जें तेज बळापासून उत्पन्न केलें जातें'='भर्गः सहसो यतो जनि.' अक्षरशः 'ज्या बळापासून तेज उत्पन्न केलें जातें अथवा जन्मतें,' म्हणजे बळापासून जें अरणींच्या योगेंकरून तेज जन्मास येतें तें तेज. 'यतः' या शब्दाचा संबंध अक्षरशः जरी 'सहसः'शब्दाशीं आहे, तरी अर्थसंबंधानें 'भर्गः'-शब्दाशीं अन्वय आहे असें घेऊन 'देवस्य भर्गः सहसो यत् जनि' असें असल्याप्रमाणें अर्थ केला पाहिजे.

'शोभतें'='वपुषे धायते.' अक्षरशः अर्थ 'शोभेसाठीं धरिलें जातें;' जेणेंकरून शोभा येईल त्या रीतीनें धरिलें जातें. 'वपुः'शब्दाचा अर्थ 'शोभा' असा होतो, आणि 'वपुषे' म्हणजे सुंदर रीतीनें' असें होतें याविषयीं ऋ. ५. ७३. ३ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

'म्हणूनच माझी मति त्याजप्रत धांवते'='यद् ईम् उप ह्वरते.' 'यद् ईम्' म्हणजे 'यद् ई भर्गः'='ज्या ह्या तेजाप्रत' असा अर्थ घ्यावयाचा आहे.

'स्तुति'='ऋतस्य धेनाः.' अक्षरशः 'सत्यरूप यज्ञाच्या गाई.' म्हणजे यज्ञातें गाईच्या दुधाप्रमाणें पुष्ट करणाऱ्या ज्या वाणी त्या.

पृक्षो वपुः पितुमान्नित्य आ शये द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु ।
तृतीयमस्य वृषभस्य दोहसे दशप्रमतिं जनयन्त योषणः ॥ २ ॥

पृक्षः । वपुः । पितुऽमान् । नित्यः । आ । शये । द्वितीयम् । आ । सप्तऽशिवासु । मातृषु ।
तृतीयम् । अस्य । वृषभस्य । दोहसे । दशऽप्रमतिम् । जनयन्त । योषणः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. एषाऽत्यन्तं दुर्बोधा । तदपि यथामति व्याख्यास्यामः । तदेवम् । [अग्नेः प्रथमं] वपुः (=स्वरूपम्) [एतद्भवति] [यत्] पृक्षः (=अन्नवान्) पितुमान् (=हविर्लक्षणान्नवांश्च) नित्यः (=सदैव वर्तमानः सन्) [स] [यज्ञगृहे] आ शये (=गार्हपत्याहवनीयादिरूपेण तिष्ठति)। द्वितीयम् [अस्य] [वपुः] सप्त (=सप्तसंख्याकासु) शिवासु (=कल्याणासु) मातृषु (=मातृस्थानीयासु वृष्टिषु) [वर्तते]। अस्य वृषभस्य (=अग्निरूपस्यास्य वीरस्य) तृतीयं [वपुः स्वरूपं] दोहसे (=दोहनाय=क्षीरादानाय) [वर्तते]। [एवंरूपं] प्रमतिं (=प्रकर्षेण मनयितारम् अग्निं) दश योषणः (=अङ्गुलिरूपा दश युवतयो] जनयन्त (=जनयन्ति=मथनेनोत्पादयन्ति) ॥

अत्राग्नेस्त्रीणि रूपाणि प्रतिपादितानि । तत्रैकं यज्ञगृहे स्थितम् । द्वितीयं मेघवृष्टिष्विति सायण आह । तृतीयं सूर्यकिरणेष्विति स एव । तमग्निं भक्तस्याङ्गुलिरूपा दश युवतयो मथनकालेऽरणिभ्यामुत्पादयन्तीति भावगतम् । उक्तानां पुनरग्नेस्त्रयाणां रूपाणां स्थानानि न स्पष्टानि । अर्थलाभाय सप्तशिवासु इति पदं सप्त शिवासु इति दशप्रमतिमिति पदं च दश प्रमतिम् इति व्यस्तं वाचनीयम् ॥

सायण एवं व्याचष्टे । अयमग्निः पृक्षोऽन्नसाधकः पाकादिना । वपुर्वपुष्मान् शरीराभिवृद्धिहेतुः पितुमान् हविर्लक्षणान्नयुक्तो नित्यः शाश्वतः । ईदृशः सन् प्रथमं पृथिवीस्थानः सन् आशये । आशेते । दाहपाकादि लौकिकं कर्म यज्ञादि वैदिकं कर्म च निवर्तयन् भुवो भूमौ वर्तत इत्यर्थः । तथा सप्तशिवासु मातृषु सप्तलोकशिवकरीषु मातृस्थानीयासु हितकरीषु वृष्टिषु द्वितीयमाशेते । मध्यमस्थानो विद्युद्रूपो वा वर्तते । अस्य वृषभस्य वर्षितुरस्यैव वैद्युताग्नेः सहायत्वेन संबन्धिने दोहसे दोग्ध्र आदित्यस्योदकस्य वर्षयित्र आदित्यरश्मये ॥ दुहेः कर्तर्यसुप्रत्ययः ॥ तत्प्रवृत्तये तृतीयमाशेते । द्युस्थानो वर्तते । यद्वा अस्य वृषभस्य वर्षितुः प्रसिद्धस्यादित्यस्य

२. [याचें पहिलें] स्वरूप [हें कीं], [हा] अन्नवान् [आणि] हव्यवान् [असून] [यज्ञशाळेमध्यें] नित्य निजून राहतो. दुसरें [स्वरूप] कल्याणकारक [ज्या] सात आया, त्यांत [होय]. या महापुरुषाचें तिसरें [स्वरूप] दूध काढण्यासाठीं [आहे]. [असा जो हा सर्वांचा] पालक, त्याला दहा युवति जन्म देतात.

2. [His first] form [is], [that], possessed of food [and] honoured with oblations, he always lies [in the sacrificial hall]. [His] second [form] [is] in the seven blessed mothers. The third [form] of this hero [is] for the milking. [This] guardian the ten young damsels bring forth.

'बळापासून उत्पन्न केलें जातें'='सहसः जनि.' अग्नीला 'बळाचा पुत्र' असें नांव वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे. सू. २६ मं. १०, सू. ७४ मं. ५, सू. ७९ मं. ४ इत्यादि पहा.

'देदीप्यमान [अग्नी]चें...तेज'='देवस्य भर्गः.' म्हणजे 'देदीप्यमान अग्नि.'

२. ही ऋचा फार कठिण आहे. शब्दार्थ कठिण नाहीं, पण रूपक उघड नाहीं, त्यामुळें ऋषीचें हृद्य समजत नाहीं. इतका भावार्थ दिसतो कीं, 'अग्नीचीं तीन स्वरूपें आहेत, म्हणजे तो तीन ठिकाणीं असतो आणि वेगवेगळीं कार्यें करितो. तर त्या तीन ठिकाणीं असणाऱ्या अग्नीला भजकाच्या ज्या दहा अंगुलि त्याच कोणी एक दहा तरुण स्त्रिया, त्या त्याला मथन करून अरणींत उत्पन्न करितात.'

पण तीन स्वरूपें कोणतीं? याविषयींच मोठा संशय आहे. सायण म्हणतात, मनुष्यांनीं खाल्लेलें अन्न पचविणारा आणि यज्ञांत दिलेलें हवि घेणारा जो पृथिवीवरचा अग्नि, तें एक स्वरूप; सर्वांला मातेप्रमाणें पोसणाऱ्या ज्या मेघोदकांच्या वृष्टि, त्यांत विजेच्या रूपानें असलेला जो अग्नि, तें दुसरें स्वरूप; आणि अंतरिक्षाच्या वरील जो अत्युच्च द्युप्रदेश, त्यांत सूर्यकिरणांच्या रूपानें राहणारा जो अग्नि, तें तिसरें स्वरूप. हा अर्थ निरूपायासाठीं क्षणभर घेतला तरी त्यांत अडचणी पुष्कळ आहेत. ऋग्वेदांत कितीएक जे अत्यंत दुर्बोध मंत्र आहेत, त्यांतीलच हा एक आहे, असें समजून तूर्त त्याच्या अर्थलाभाची विशेष आशा नाहीं असें म्हणावें.

'अन्नवान्'='पृक्षः.' म्हणजे उपासकांला द्यावयाचें अन्न ज्याजवळ आहे असा.

'कल्याणकारक ज्या सात आया त्यांत'='सप्त शिवासु मातृषु.' यांत अशी अडचण आहे कीं 'सप्त शिवासु मातृषु' असें म्हणावें असें वाटतें त्याब-

निर्यदीं बुध्नान्महिषस्य वर्पस ईशानासः शवसा क्रन्त सूरयः ।
यदीमनु प्रदिवो मध्व आधवे गुहा सन्तं मातरिश्वा मथायति॥३॥

निः । यत् । ईम् । बुध्नात् । महिषस्य । वर्पसः । ईशानासः । शवसा । क्रन्त । सूरयः ।
यत् । ईम् । अनु । प्रऽदिवः । मध्वः । आऽधवे । गुहा । सन्तम् । मातरिश्वा । मथायति ॥ ३ ॥

संबन्धिने दोग्ध्रे रश्मये तत्प्रवृत्त्यर्थम् । आदित्यरश्मयो घर्मकाले भूमिस्थमुदकमाकृष्य सूर्यं प्रापय्य तत्र चिरकालं धृत्वा पुनरन्तरिक्षं प्राप्य मेघेषु स्थित्वा वर्षकाले प्रवर्षन्तीति प्रसिद्धम् । अतो रश्मेर्दोग्धृत्वम् । ईदृशं त्रिस्थानमग्निं महाभागं योषणो मिश्रणशीलाः सर्वा दिशो जनयन्त । उत्पादयन्ति । सर्वासु दिक्षु प्रसृत इत्यर्थः । कीदृशं तम् । दशप्रमतिम् । दशसु दिक्षु प्रकृष्टमननवन्तं पूज्यत्वाय । यद्वा मथनकाले दशभिरङ्गुलिभिरुत्पन्नं लोकत्रये दश दिक्षु च व्याप्तमित्यर्थः ॥

भाषायाम्.

३. ४. यद् (=यदा) महिषस्य वर्पसः ईशानासः (=? महतो रूपस्य प्रभवः=स्वयं स्थूलरूपाः) सूरयः (=उपासका) ईम् (=एतम् अग्निं) शवसा (=बलेन मथनप्रयुक्तेन) बुध्नात् (=? अरणिमूलात्) निष्क्रन्त (=निष्कुर्वन्ति=उत्पादयन्ति) यत् (=यदा च) मातरिश्वा [यथा तथा यजमानः] प्रदिवः (=पूर्वकाल इव) ईम् (=एतमग्निं) गुहा सन्तं (=निगूढं सन्तमपि=अरण्योर्विलीनं सन्तमपि) मध्वः आधवे (=मधुरस्य सोमस्य प्रक्षेपणे निमित्ते सति) अनु मथायति (=मथ्नाति=मथनेनारणिभ्यामुत्पादयति) [तथा च] यत् (=यदा) [स] परमात् पितुः (=श्रेष्ठात् गार्हपत्यरूपात् पितुः=गार्हपत्यस्याग्नेः सकाशात्) प्र परि नीयते (=आहवनीयं प्रति नीयते) [यदा च स] पृक्षुधः (=? प्रक्षुधोः=विशेषेण क्षुधायुक्ताः=अग्निमिच्छन्तीर्) वीरुधो (=ओषधीः=समिधः) दंसु (=? दमनपरं सुष्ठु च यथा भवति तथा=शान्तं रमणीयं च यथा भवति तथा आरोहति) [अपि च] यत् (=यदा) उभा (=? उभे) [अरणी] अस्य जनुषम् इन्वतः (=अग्नेर्जन्म व्याप्नुतः प्रेरयतः=स्वीकुरुतः) आदित् (=तदानीमेव=तत्क्षणमेव) [स] घृणा (=घृणया=दीप्त्या) शुचिः (=तेजस्वी) यविष्ठः (=अत्यन्तं यौवनोपेतः) अभवत् (=भवति) ॥

३. जेव्हां मोठ्या आकाराचे प्रभु [असे] भक्तजन याला बळाच्या योगेंकरून [अरणींच्या] बुंधामधून उत्पन्न करितात; जेव्हां प्राचीन काळाप्रमाणें सोमाची आहुति देण्यासाठीं मातरिश्व्या[प्रमाणें उपासक] त्याला, लपून राहिला असतांहि, मथन करून उत्पन्न करितो;

3. When the wise sacrificers, the lords of great shapes, produce him with force from the bottom [of the wood]; when, as in ancient times, for the offering of sweet Soma, [the worshipper like] Mâtaris'vâ churns him out though he lies concealed ;

इल ' सप्तशिवासु मातृषु ' असें आहे. दुसरें असें कीं, ' सप्त माता ' म्हणजे काय? सात माता हें नांव वृष्टींला दिलेलें वेदांत प्रसिद्ध नाहीं. (सायण अन्यथाच निर्वाह करितात, भाषेखालीं पहा).

' दूध काढण्यासाठीं [आहे] '= ' दोहसे. ' हा अर्थ अक्षरशः केला आहे, पण कशाचें ' दोहन ' आणि भावार्थ काय आहे तें कळत नाहीं.

३, ४. ह्या दोन्ही ऋचा वरच्या प्रमाणेंच कठिण आहेत. मात्र दोहींचा अन्वय एकत्र आहे इतकें स्पष्ट आहे. त्यामुळें आम्हीं त्यांचा भावार्थ एकत्र सांगतोः—

' जेव्हां मोठ्या आकृतीचे उपासकजन अग्नीला अरणींच्या बुंधापासून उत्पन्न करितात; जेव्हां देवांला सोमाहुति देण्यासाठीं, मातरिश्वा याणें पूर्वीं अग्नीला मथून काढिला तसा, यजमान अरणींत चिकटून राहिलेल्या अग्नीला मथून काढितो (३); जेव्हां घरांत नित्य प्रदीप्त ठेवावयाचा जो ' गार्हपत्य ' या नांवाचा अग्नि असतो, त्यापासून या अग्नीला दुसऱ्या जागीं ('आहवनीय'- नांवाचा अग्नि पेटवावयाचा त्या स्थलीं) नेतात, आणि जेव्हां तो भुकेलेल्या सारिख्या जणुं त्याची वाट पाहत राहिलेल्या समिधांवर शांत आणि सुंदर रीतीनें चढतो; आणि जेव्हां दोन्ही अरणि अग्नीला उत्पन्न करण्याचा पत्कर घेतात, तेव्हां लागलाच, म्हणजे अरणींतून निघून समिधांवर चढल्याबरोबर, तो आपल्या मोठ्या कांतीनें अतितरूण आणि टवटवीत दिसूं लागतो; (४) म्हणजे, अरणीच्या योगानें अग्नीला उत्पन्न करून त्याला समिधा घालतांच तो पूर्व दिवशीं संध्याकाळीं म्हातारा जणुं होऊन नाहींसा झाला होता, तो दुसऱ्या दिवशीं पुनः अतितरूण आणि टवटवीत दिसूं लागतो. '

हा जरी भावार्थ साधारणपणें उघड आहे, तथापि या दोन्ही ऋचेंत अवघड अर्थीचे शब्द बरेच आहेत.

' मोठ्या आकाराचे प्रभु '=' महतो वर्पसः ईशानासः. ' म्हणजे ज्यांचीं शरीरें धिप्पाड आहेत ते, असा अर्थ दिसतो. कारण ज्याला जोर नाहीं त्याच्या

प्र यत्पितुः परमान्नीयते पर्या पृक्षुधो वीरुधो दंसु रोहति ।
उभा यदस्य जनुषं यदिन्वत आदिद्यविष्ठो अभवद्घृणा शुचिः ॥४॥

प्र । यत् । पितुः । परमात् । नीयते । परि । आ । पृक्षुधः । वीरुधः ।
दम्ऽसु । रोहति ।
उभा । यत् । अस्य । जनुषम् । यत् । इन्वतः । आत् । इत् । यविष्ठः ।
अभवत् । घृणा । शुचिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

एते उभे अप्यसुलभार्थे सायणेनैवं व्याख्याते । ईमेनमग्निं यद्यस्मात्कारणान्महिषस्य । महन्नामैतत् । महिषोऽभ्व ऋभुक्षा इति तन्नामसु पाठात् । महतो यज्ञस्य बुध्नान्मूलादधानादारभ्य वर्पसः । रूपनामैतत् । रूपस्योपक्रमोपसंहारात्मकस्य सिद्धय ईशानासः स्वकीयव्यापारसमर्थाः सूरयो मेधाविन ऋत्विजः शवसा बलेन मन्त्रादिरूपेण शारीरेण वा निष्कृन्त निष्कुर्वन्ति साधयन्ति । उत्पादयन्ति काष्ठात् । यद्वा एनमग्निं बुध्नादादितो मथनादारभ्य महिषस्य वर्पसो महतो रूपस्याहुतिस्वीकारसमर्थस्य सिद्धये निष्कुर्वन्ति । करोतेश्छान्दसे लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । व्यत्ययेनान्तादेशः ॥ किंच यत् ईमेनमेवाग्निं प्रदिवः पुराणात् अनादिकालमारभ्य न केवलमिदानीमेवेत्यर्थः । पूर्ववदिदानीं मध्वो मधुनो मधुसदृशस्याधव आधवने प्रक्षेपे निमित्ते सति गुहा सन्तं गुहायां वेद्यां काष्ठेषु निगूढं सन्तं मातरिश्वान्तरिक्षे चेष्टमानो वायुरनुक्रमेण मथायति । चालयति । उद्बोधयतीत्यर्थः यद्वा मातरि फलस्य मातरि यागे श्वसति चेष्टत इति मातरिश्वा यजमानो गुहा सन्तमरण्योर्निगूढं सन्तं प्रादुर्भावायानुक्रमेण मथायति । मथ्नाति । उत्पादयतीत्यर्थः । यस्मादेवंरूपस्तस्मात्स्तोतव्य इत्यर्थः ॥

यद्यस्मात्पितुरन्नस्य पशुलक्षणस्य । षष्ठीस्थाने प्रथमा । तस्य परमात् परमत्वाद्धेतोः । उत्कृष्टत्वायेत्यर्थः । तदर्थं प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण परितो नीयते । पर्यग्नि क्रियत इत्यर्थः । यद्वा पितुरुत्पादकात्परमादुत्कृष्टाद्गार्हपत्यलक्षणस्याग्नेः सकाशादाहवनीयं प्रति प्रपरिणीयते । प्रकर्षेण नीयते । पर्यनर्थकः । किंच पृक्षुधः पशुपुरोडाशादिषु दाहमध्ये धीयमानाः । यद्वा प्रशब्दस्य संप्रसारणम् । क्षुध बुभुक्षायाम् । क्विप् । प्रक्षोध्याः । प्रकर्षेण बुभुक्षिता भोक्तुमिष्यमाणा वीरुधो दंसु दन्तेषु मध्य आरोहति । आरोहंति । प्रविशन्तीत्यर्थः । यद्यस्मादुभा उभावध्वर्युयजमानौ उभे अरणी वास्याग्नेर्जनुषं जन्मोत्पत्तिमिन्वतः । व्याप्नुतः । स्वीकुरुत इत्यर्थः । इवि

४. जेव्हां उत्तम पित्यापासून तो इकडे तिकडे नेला जातो, [आणि जेव्हां] तो भुकेलेल्या वनस्पतींवर शांतपणें आणि सुंदर रीतीनें चढतो; जेव्हां दोन्ही [अरणी]—जेव्हां [दोन्ही अरणी] त्याच्या जन्माचा पत्कर घेतातः तेव्हां लागलाच तो प्रतापानें तेजस्वी असा अतितरुण पुरुष होतो;

4. When he is carried around from [his] excellent father, [and when] he mounts quietly and beautifully the hungry pieces of fuel ; when the two [Araṇis]—when they, promote his birth : then he instantly becomes most youthful, brilliant with effulgence.

हातून अग्निमथन होणार नाहीं. अग्नि मथून काढण्यांत विशेष बळ लागे असें ' सहसः पुत्रः, ' ' सहस्पुत्रः, ' ' सहसो युवा ' इत्यादिक जीं अग्नीचीं नांवें, त्यांजवरून उघड होतें. आम्हीं घेतल्याप्रमाणें अन्वय घेतल्याशिवाय दुसरा चांगला निर्वाह दिसत नाहीं.

' सोमाच्या आहुति देण्यासाठीं '=' मध्वः आधवे.' म्हणजे ' सोम [अग्नींत] फेकावयाचा असला म्हणजे, असा अक्षरार्थ आहे.

' मातरिश्व्या[प्रमाणें] '=' मातरिश्वा.' मातरिश्वा याणें अग्नीला पृथिवीवर प्रथम आणिलें, त्याणेंच त्याला अरणींतून प्रथम मथन करून बाहेर काढिलें, त्यापूर्वीं अग्नि पृथिवीवर नव्हता असें वेदांत सांगितलें आहे. सू. ३१ मं. ३ आणि टिपा पहा.

' लपून राहिला असतांहि '=' गुहा सन्तम्.' म्हणजे घर्षण करून अरणींतून काढण्याच्या पूर्वीं अग्नि अरणीच्या पोटांत लपून राहिलेला असतो अशी कल्पना करणें हें स्वाभाविक आहे.

'उत्तम पित्यापासून'='परमात् पितुः.' हा उत्तम पिता म्हणजे कोण? सायण म्हणतात, गार्हपत्य जो अग्नि, म्हणजे घरांत नित्य जागृत ठेवावयाचा विस्तव, तो होय. पण खरें काय असेल कळत नाहीं.

' शांतपणें आणि सुंदर रीतीनें '=' दंसु. ' हा अर्थ सायणांनीं अन्यत्र (ऋ. ६. ३. ७) दिलेल्या केवळ निर्वचनावरूनच केला आहे. ' दंसु'शब्द दोनदाच आला आहे त्याशिवाय एक दोन ठिकाणीं समासस्थ आढळतो, त्याजवरून अर्थनिर्णयाविषयीं समाधान होत नाहीं.

' वनस्पतींवर ......चढतो '=' आ वीरुधः रोहति. ' म्हणजे समिधा जेव्हां हळु हळू पेट घेऊं लागतात तेव्हां.

' अरणी. ' म्हणजे दोन काष्ठें अथवा लांकडाचे तुकडे असत. ते एकमेकांवर

आदिन्मातृराविंशद्यास्वा शुचिरहिंस्यमान उर्विया वि वावृधे ।
अनु यत्पूर्वा अरुहत्सनाजुवो नि नव्यसीष्ववरासु धावते ॥५॥८॥

आत् । इत् । मातृः । आ । अविशत् । यासु । आ । शुचिः । अहिं-स्यमानः । उर्विया । वि । ववृधे ।
अनु । यत् । पूर्वाः । अरुहत् । सनाऽजुवः । नि । नव्यसीषु । अव-रासु । धावते ॥ ५ ॥ ८॥

व्याप्तौ । इदित्वान्नुम् । आदित् अत एव कारणाच्छुचिः शुद्धोऽयमग्निर्घृणा यजमानेष्वनुग्रहेण । यद्वा घृणा घृणी दीप्तिमान् । मत्वर्थो लुप्यते । दीप्त्या वा यविष्ठो युवतमोऽभवत् । संपन्नः । स्वीकारसमर्थोऽभवदित्यर्थः ॥

भाषायाम्.

५. आदित् (=यदा यविष्ठोभवत् तत्क्षणमेव) [स] मातृः (=मातृस्थानीया ओषधीः=समिधः) आ अविशत् (=तासां मध्ये प्रविशति) यासु आ (=यासां मध्ये=तासां मध्ये च) शुचिः (=दीप्तिमान्) [सः] अहिंस्यमानः (=केनाप्यपीड्यमानः सन्) उर्विया (=उरु यथा भवति तथा=अत्यन्तं) वि ववृधे (=विशेषेण प्रवृद्धो भवति)। [स] यत् (=यदा) सनाजुवः (="दीर्घकालवियोगिनीः") पूर्वाः (=पूर्वकालीनाः पूर्वाह्णे प्रज्वलनानन्तरं शमिता) [मातृः] अनु अरुहत् (=अनुक्रमेण आरूढवान् भवति) [तदनन्तरं स] नव्यसीषु (=अतिशयेन नवासु=अपूर्वज्वलितासु) अवरासु (=पूर्वापेक्षया निकृष्टासु) [मातृषु] नि धावते (=नितरां धावति) ॥

सायणस्तु मातृरुत्पादयित्रीर्मातृस्थानीया दश दिश आ अविशत् । सर्वतः प्रविशति ।......दिक्षु प्रकाशेन व्याप्त इत्यर्थः । मातरो विशेष्यन्ते । यासु मातृष्वहिंसमानः परैरपीड्यमान उर्विया उर्वतिप्रभूतं विवावृधे । विविधं प्रवृद्धोभवत् । तास्वाविशत्। यथा लोके कश्चित्तेजस्वी जनन्याः स्तनपानपरिपीडादिभिः सम्यक्पोषितो लोके प्रकाश्य पुनरागत्य मातरमालिङ्गति तद्वदिति भावः । कस्मिन्काल इति तत्राह ।...।सनाजुवो दीर्घकालवियोगिन्यः (? नीः) स्थापनकाल एव प्रक्षिप्ताः अतएव पूर्वाः प्रथमभाविनीरोषधीरनुक्रमेणारुहत् । आरोहति । ...... । उपरि प्रज्वलति । तथा नव्यसीषु नवतरासु अतएवावरासु अत एव पूर्वापेक्षया निकृष्टासु पश्चाद्भाविनीष्वोषधीषु नि धावते । नितरां नीचैर्वा गच्छति । अन्तः प्रविशतीत्यर्थः । यदा काष्ठनामधस्तादुपरिष्टाच्च प्रविश्य ज्वलति । तदा दिक्षु प्रकाशितोऽभवदित्यर्थः । इति ॥

५. तेव्हां लागलाच तो प्रभावान् [अग्नि] आयांमध्यें प्रवेश करितो [आणि] त्यांजमध्यें तो उपद्रवरहित [होऊन] विस्तीर्णपणें वाढतो. [तो] जेव्हां चिरकाळ वियोग झालेल्या पूर्वींच्या [आयां]वर चढतो, [तेव्हां] [मग] नवीन [आणि] कनिष्ठ [ज्या माता], त्यांजवर तो धांवतो.

5. Then he shining brilliantly instantly enters [his] mothers, in whom he grows far and wide without injury; when he has mounted on the elder ones, long separated [from him], he runs down to the newest [and] youngest [mothers].

घांसून त्यांजपासून अग्नि उत्पन्न करीत, त्या दोन्ही अरणींला अग्नीचे आईबाप असें म्हणतात.

'प्रतापानें'='घृणा=घृणया.' म्हणजे समिधांनीं पेट घेतल्याबरोबर अग्नीचें तेज वाढतें, आणि तो फार तरूण आणि प्रभावान् दिसूं लागतो.

वृत्तासाठीं चवथ्या ऋचेंत 'परि। आ' असें वाचावें.

५. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं, अग्नि एकाएकीं तरूण होतो. आतां म्हणतो, 'त्या क्षणींच तो आपल्या आयांच्या ठिकाणीं प्रवेश करितो, आणि त्यांच्या आंगावर चढून त्या ठिकाणीं मोठा होतो; त्याला कोणीहि उपद्रव करीत नाहीं. तो प्रथम जुन्या आयांच्या आंगावर चढतो, आणि नंतर नव्या आयांच्या आंगावर चढतो.'

या आया म्हणजे अग्नि पेटावा म्हणून जीं लांकडें घालितात, तीं. त्यांतून कितीएक नवीं असतात आणि कितीएक पूर्व दिवसाचीं विझवून ठेविलेलीं असतात. जीं पूर्व दिवसाचीं असतात, तीं आधीं पेट घेतात, आणि नवीं असतात तीं मागून जळतात, म्हणून नव्या आयांकडे अग्नि मागाहून धांवतो असें ऋषि म्हणतो आहे.

'विस्तीर्णपणें'='उर्विया.' म्हणजे त्याचें तेज आसमन्तात् पसरतें.

'पूर्वींच्या आयांवर'='पूर्वाः.' म्हणजे पूर्व दिवशीं पेटलेलीं, नंतर विझवून ठेविलेलीं लांकडें, असा अर्थ.

'नवीन आणि कनिष्ठ ज्या माता त्यांजवर'='नव्यसीषु अवरासु.' म्हणजे नवीन जीं लांकडें त्यांवर.

सायणांनीं 'आया' म्हणजे दिशा असा अर्थ केला आहे, पण तसें करणें अवश्य नाहीं.

आदिद्धोतारं वृणते दिविष्टिषु भगमिव पपृचानास ऋञ्जते ।
देवान्यत्क्रत्वा मज्मना पुरुष्टुतो मर्तं शंसं विश्वधा वेति धायसे ६

आत् । इत् । होतारम् । वृणते । दिविष्टिषु । भगम्ऽइव । पपृचानासः । ऋञ्जते ।
देवान् । यत् । क्रत्वा । मज्मना । पुरुऽस्तुतः । मर्तम् । शंसम् । विश्वधा । वेति । धायसे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. आदित् (=तदानीमेव) [तमग्निं] दिविष्टिषु (=यज्ञेषु) होतारं (=देवानामाह्वातारं) वृणते (=संभजन्ते मनुष्याः) [अपि च] पपृचानासः (=स्तुत्यादिना पूरयन्तः=तोषयन्तो) भगमिव (=" महान्तं राजानमिव ") ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति) (=प्रसादयन्ति) । यत् (=यस्मात् कारणात्) पुरुष्टुतः (=बहुभिः स्तुतः) [स] क्रत्वा मज्मना (=स्वकीयया प्रज्ञया महत्त्वेन) [च] देवान् (=इन्द्रादीन्) मर्तं शंसं (=मर्त्यं जनं प्रति तस्य स्तोत्रं प्रति च) धायसे (=हविरन्नाय=हविरन्नस्वीकाराय) विश्वधा वेति (=सर्वदा गमयति) ॥

६. तेव्हां लागलाच [अग्नीला] यज्ञामध्यें होत्याच्या ठायीं स्थापितात; [आणि] [एकाद्या] मोठ्या राजाला [प्रसन्न करावें] तसें, [स्तुति इत्यादिकेंकरून] मोठ्या प्रेमानें [त्याला] भजून प्रसन्न करितात. कारण कीं बहुतांनीं स्तविलेला[असा जो अग्नि, तो] [आपल्या] प्रज्ञेनें [आणि] मोठेपणानें देवांला मर्त्य [उपासका]प्रत [आणि] [त्याच्या] स्तोत्राप्रत हविरन्नासाठीं नित्य घेऊन येतो.

6. Then do worshippers choose [him] [as their] invoker in sacrifices ; [and] gratifying [him] [with praises] like a great king, propitiate [him]. For praised by many he, with [his] wisdom [and] greatness, always brings the Gods to the mortal [and] to [his] prayer for [receiving his] oblation.

---

६. 'वर सांगितल्याप्रमाणें अग्नि सिद्ध झाला म्हणजे, तत्क्षणींच त्याला भक्तजन होत्याच्या कामीं, म्हणजे यज्ञसंपादकाच्या कामीं योजितात; म्हणजे तो यज्ञसंपादक आहे असें समजून त्याची एकाद्या मोठ्या राजाची स्तुति केल्याप्रमाणें स्तुति करून त्याला प्रसन्न करितात. कारण कीं, बहुत ज्याला भजतात असा जो हा अग्नि, तो आपल्या प्रज्ञेच्या योगेंकरून आणि प्रभावाच्या योगेंकरून देवांला नित्य मर्त्य उपासकाचे घरीं घेऊन येतो आणि त्याचें स्तोत्र आणि हविरन्न हीं त्यांजकडून स्वीकारवितो ' असा याचा भावार्थ आहे. हा मंत्र उघड आहे, पूर्वींच्या मंत्रांसारिखा दुर्बोध आणि क्लिष्टार्थ नाहीं.

' एकाद्या मोठ्या राजाला '=' भगम् इव. ' हा अर्थ सायणानुसार केला आहे आणि आम्हांस वाटतें, तो बरोबर आहे. दुसऱ्याहि कितीएक ठिकाणीं 'भग'शब्दाचा अर्थ सायणांनीं असाच केला आहे.

'नित्य'='विश्वधा.' या ठिकाणीं जरी सायणांनीं निराळा अर्थ केला आहे ('सर्वधनवान्' अथवा 'विश्वात्मक'असा), तरी ऋ. ९. ८९. २ आणि त्याजवरील त्यांचें भाष्य पहा.

'घेऊन येतो'='वेति'. अक्षरशः 'जाववितो' अथवा 'येववितो' असा अर्थ आहे, तथापि ' गमयति ' असा अर्थ 'वेति' क्रियापदाचा होत असतो, आणि स्वतः सायणांनींच ऋ. ६. २. ११ (वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवः नॄन्) या ठिकाणीं तसा केला आहे. सांप्रतच्या मंत्रांत मात्र त्यांणीं 'इच्छितो' असा अर्थ केला आहे, तो येथें जुळत नाहीं.

वि यदस्थाद्यजतो वातचोदितो ह्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः ।
तस्य पत्मन्दक्षुषः कृष्णजंहसः शुचिजन्मनो रज आ व्यध्वनः ७

वि । यत् । अस्थात् । यजतः । वातऽचोदितः । ह्वारः । न । वक्वा ।
जरणाः । अनाकृतः ।
तस्य । पत्मन् । धक्षुषः । कृष्णऽजंहसः । शुचिऽजन्मनः । रजः ।
आ । विऽअध्वनः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यत् (=यदा) यजतः (=यजनीयः) [अग्निः] वातचोदितः (=वातप्रेरितः सन्) वक्वा ह्वारो जरणा न (=कश्चिद् वाग्मी कुटिलपुरुषो यथा स्तुतीर्वितिष्ठते= " विविधं कुर्वन् वर्तते तद्वत् ") अनाकृतः (=अनिवारितः=अप्रतिहतप्रसरः) वि अस्थात् (=वितिष्ठते=सर्वतो व्याप्तो भवति) [तदानीं] तस्य धक्षुषः (=दहतः) कृष्णजंहसः (=कृष्णमार्गस्य) शुचिजन्मनः (=शुद्धजननस्य) व्यध्वनः (=विविध-मार्गस्य=" विविधज्वालस्यानियतमार्गस्य ") [अग्नेः] पत्मन् (=पत्मनि=मार्गे) रजः आ (=अन्तरिक्षप्रदेशा आसमन्तात्) [भवन्ति] ॥

वातप्रेरित इवाग्निर्यदा प्रसरति तदा सोऽन्तरिक्षप्रदेशेषु व्याप्तो भवति न केवलं भूमौ तिष्ठतीति भावः ॥

ह्वारो न वक्वा जरणा इत्यत्यन्तदुर्बोधम् ।

सायण इमामृचमेवं व्याचष्टे । यत् यदायमग्निर्वातचोदितो वायुना प्रेरितः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यजतः सर्वैर्यष्टव्यो यष्टुं योग्यः सन् व्यस्थात् । वितिष्ठते सर्वतो व्याप्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनाकृतोऽनिवारितोऽप्रतिहतप्रसरो वक्वा बहुवक्ता । वचेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । दृशिग्रहणात्कुत्वम् । ह्वारो न कुटिल इव विदूषणकादिरिव । ह्वरतेर्ण्यन्तात्पचाद्यच् । स यथा जरणाः स्तुतीर्वितिष्ठते । विविधं कुर्वन् वर्तते । तद्वदयमप्यनाकृतोऽप्रतिबद्धप्रसरो व्यवस्थितः । तदा तस्याग्नेः पत्मन् पतने मार्गे यज्ञरूपे रजो रञ्जनात्मको लोक आस्थात् । आतिष्ठति । सर्वत आश्रयति । अग्नौ बहुधा यजतीत्यर्थः । कीदृशस्य तस्य । धक्षुषः । दहतः । दहेर्लिटः क्सुः । कृष्णजंहसः । कृष्णमार्गस्य । पुनः पुनर्गम्यत इति जंहा मार्गः । हन्तेर्यङ्लुगन्तात्कर्मण्यसुन् । कुत्वाभावश्छान्दसः । शुचिजन्मनः मन्तसहितारण्योरुत्पन्नत्वात् । व्यध्वनः । विविधज्वालस्यानियतमार्गस्य । इति ॥

७. जेव्हां पूज्य [आणि] वातप्रेरित होत्साता [अग्नि], जसा एकादा बोलका कुटिल मनुष्य स्तुतींच्या मधून अनावर होऊन पसरतो, तसा पसरतो, तेव्हां त्या दाहक, कृष्णमार्ग, शुद्धजन्म [आणि] विविधमार्ग अग्नीच्या मार्गांत अंतरिक्षलोक येतो.

7. When adorable [Agni], propelled by the wind, extends himself unresisted, even as [does] an eloquent satirist through praises, then on the path of burning [Agni] whose path is black, whose birth is pure [and] who travels in all various directions, there lies the firmament.

---

७. ही एक ऋचा पुनः फार दुर्बोध आहे. प्रथमार्धांत एक उपमा दुर्बोध आहे. आणि उत्तरार्धांत क्रियापद नाहीं. पण भावार्थ असा दिसतो कीं, 'अग्नि वाढूं लागला म्हणजे केवळ पृथिवीवरच वाढतो असें नाहीं, तर तो सर्व अंतरिक्षभर पसरतो; आणि तो हळुहळू पसरतो असेंहि नाहीं, तर वायूनें जणुं लोटून दिलेला असा होत्साता फार सपाट्यानें पसरतो.'

'जसा एकादा बोलका कुटिल मनुष्य स्तुतींच्या मधून अनावर होऊन पसरतो तसा'='ह्वारो न वक्वा जरणा अनाकृतः' ह्याचा अर्थ कांहीं उघड नाहीं. आम्हीं सायणांस अनुसरून अक्षरशः भाषांतर केलें आहे; पण कवीच्या मनांत खरोखर काय आहे तें कळत नाहीं. 'ह्वार'शब्द तीनदा वेदांत आला आहे, पण तिन्ही ठिकाणीं सायणांनीं तीन निरनिराळे अर्थ केले आहेत, आणि ते बहुतकरून निर्वचनावलंबी आहेत. त्यावरून अर्थनिर्णयाला आधार नाहीं.

'कृष्णमार्ग'='कृष्णजंहसः.' म्हणजे जो जाऊं लागला म्हणजे, त्याच्या मागें काळा मार्ग राहतो.

'विविधमार्ग'='व्यध्वनः.' हाहि शब्द कठिण आहे, दुसरे प्रयोग नाहींत; त्यामुळें केवळ सायणांस अनुसरून निर्वचनास अवलंबून अर्थ केला आहे. भाषा पहा.

वृत्तासाठीं 'व्यध्वनः' हा शब्द पदपाठांत लिहिल्याप्रमाणें वाचावा.

रथो न यातः शिक्वभिः कृतो द्यामङ्गेभिररुषेभिरीयते ।
आदस्य ते कृष्णासो धक्षि सूरयः शूरस्येव त्वेषथादीषते वयः ॥८

रथः । न । यातः । शिक्वऽभिः । कृतः । द्याम् । अङ्गेभिः । अरुषेभिः । ईयते ।

आत् । अस्य । ते । कृष्णासः । धक्षि । सूरयः । शूरस्यऽइव । त्वेषथात् । ईषते । वयः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. शिक्वभिः (=शक्तिमद्भिः) [पुरुषैः] कृतः (=निर्मितो) यातः (=यापितः प्रेरितश्च) रथो न (=रथ इव) [अयमग्निः] अरुषेभिरङ्गेभिः (=आरक्तवर्णैरङ्गैर्) द्यां (=द्युलोकं प्रति) ईयते (=गच्छति) । आत् (=तदानीम्) अस्य (=तस्याग्नेस्) ते (=प्रसिद्धाः) कृष्णासः (=कृष्णाः=कृष्णवर्णाः) सूरयः (=दीप्तयः=धूममिश्रितानि तप्ततेजांसि) धक्षि (?=दहन्ति यत्रन्मार्गे तिष्ठति तत्तद्दहन्ति) [एवं सति] शूरस्येव त्वेषथात् (=कस्यचिद्विक्रान्तस्य पुरुषस्य तेजसः सकाशादिव) वयः (=पक्षिजातम्) ईषते (=पलायते) ॥

सायणस्तु अयमग्निः शिक्वभी रज्जुभिः कृतो बद्धो रथो न रथ इव । स यथा स्वीयैश्चक्रादिभिरङ्गैरीयते तद्वत् यातः स्थापितः सन् अरुषेभिर्गमनशीलैरङ्गैभिर्ज्वालादिरूपैरवयवैर्द्यामन्तरिक्षमाज्येन हृष्टः सन् ईयते । गच्छति ।......आत्...... ते सूरयः सरणयो मार्गाः कृष्णासः कृष्णवर्णा भवन्ति । ...... अन्तरिक्षं स्पृशन् सर्वतो दहतीति सर्वदा दावाग्निरूपेण स्तूयते । इति ॥

८. सामर्थ्यवान् [पुरुषां]नीं केलेला [आणि] चालविलेला रथ [जसा] [जातो], तसा [अग्नि] [आपल्या] आरक्त अंगांनीं द्युलोकाप्रत जातो. त्या वेळीं त्याच्या त्या काळ्या प्रदीप्ति जाळीत जातात. शूराच्या [भयानें पळाल्या]-प्रमाणें पक्षी भयानें पळून जातात.

8. Like a chariot, made [and] set in motion by [men] of powers, he rolls on towards heaven with [his] ruddy limbs. Then those his black splendors burn. All birds fly away as from fear of a hero.

---

८. 'जसा एकादा रथ जातो, तसा अग्नि आपल्या लाल ज्वालारूप चक्रांनीं आकाशीं चढतो. तेव्हां धुरानें काळ्या झालेल्या त्याच्या ज्वाला आसपासच्या आणि मधें येणाऱ्या सर्वांस जाळून भस्म करितात. आणि एकाद्या काळपुरुषाला भिऊन जसे पळतात तसे पक्षी त्याला भिऊन पळतात.

हा मंत्र एकंदरींत सोपा आहे; पण यांत रथाच्या संबंधाचीं केलेलीं जीं विशेषणें तीं, आणि अग्नीच्या काळ्या दीप्ति जाळतात म्हणून सांगितलें आहे तो भाग, इतकें कठिण आहे.

'सामर्थ्यवान् [पुरुषां]नीं'=' शिक्वभिः.' हा शब्द इतर ठिकाणीं आला आहे ते प्रयोग पाहून आम्हीं येथें भाषांतर केलें आहे.

'आरक्त अंगांनीं'='अरुषेभिरङ्गेभिः.' म्हणजे तांबड्या ज्या अग्नीच्या ज्वाळा, त्यांसहित किंवा त्यांच्या योगानें,असा भावार्थ.

'काळ्या प्रदीप्ति जाळीत जातात'='कृष्णासो दक्षि सूरयः.''अक्षरशः काळे प्रवाह.'काळे प्रवाह म्हणजे धुरानें काळे झालेले जे अग्नीचे प्रवाह, अथवा निखाऱ्यांनीं धगधगीत असलेले अग्नीचे भाग, अथवा त्याच्या ज्वाळा, हें उघड आहे. परंतु 'जाळितात' या अर्थाचें जें 'दक्षि' (पदपाठांत 'धक्षि') असें क्रियापद आहे, तें द्वितीय पुरुषीं आहे इतकेंच नव्हे, पण एकवचनीं आहे. त्यावरून या वाक्यामध्यें पाठाविषयीं कांहीं तरी प्रमाद झाला असावा असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

'पक्षी'='वयः.' 'वयः' हें येथें 'वि' शब्दाचें अनेकवचन नव्हे, तर 'पक्षिसमूह' अथवा 'पक्षिजन' या अर्थीं समुदायवाचक शब्द आहे.

वृत्तासाठीं 'द्याम्'च्या ठिकाणीं 'दिआम्' असें पहिल्या पादांत म्हणावें; दुसऱ्यांत दोन अक्षरें कमी आहेत, त्यांच्या भरतीस 'अग्निः' असा शब्द 'अङ्गेभिः' या शब्दाच्या मागून असता तर बरें झालें असतें. तसें नसल्यामुळें दुसरा पाद खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचला पाहिजे.

अङ्गे ऍभिररुषेभिरिईयते ।

त्वया ह्यंग्ने वरुणो धृतव्रंतो मित्रः शांशद्रे अर्यमा सुदानंवः ।
यत्सीमनु क्रतुंना विश्वथां विभुरराान्न नेमिः परिभूरजायथाः ॥ ९

त्वयां । हि । अग्ने । वरुणः । धृतऽव्रंतः । मित्रः । शाशद्रे । अर्यमा । सुऽदानंवः ।
यत् । सीम् । अनु । क्रतुंना । विश्वऽथां । विऽभुः । अरान् । न । नेमिः । परिऽभूः । अजायथाः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, वरुणः मित्रः अर्यमा [च] [प्रत्येकं] धृतव्रतः [सन्] (=धृतव्रताः सन्तः=धारितकर्माणः सन्तः=येषां शासनं सर्वे धारयन्ति पालयन्ति तादृशाः सन्तः) शाशद्रे (=शत्रून् वृत्रादीन् हिंसन्ति) सुदानवः (=शोभनदानाश्च) [भवन्ति] । यद् (=यस्मात् कारणात्) क्रतुना (=तव कर्मणा=शौर्यकर्मणा) अरान् न नेमिः (=अरान् नेमिरिव) (=अरान् यथा नेमिर्बाह्यवलयः परिभूर्भवति=परितो वेष्टते तथा) सीम् अनु (=एतान्=वरुणमित्रार्यमण उद्दिश्य) विश्वथा (=सर्वेण प्रकारेण) विभुः परिभूरजायथाः (=महान् परिवेष्टनकर्ता जातोसि=तान् परिवेष्ट्य तेषां रक्षको जातोसि) ॥

सायणस्तु धृतव्रतः स्वीकृतवर्षणादिकर्मा भवति । ...... परिभूः स्वतेजसा सर्वतः परिभाविता सन् अनुक्रमेणाजायथाः । ...... तत्र दृष्टान्तः । अरान् रथस्य चक्रान् नेमिर्न बाह्यवलय इव । स यथा व्याप्य तिष्ठति तद्वदयमग्निर्वरुणादीन्व्याप्य तिष्ठति । इति ॥

९. कारण कीं हे अग्नी, तुझ्या मुळेंच वरुण, मित्र, [आणि] अर्यमा यांचीं शासनें सर्व जग पाळितें, [आणि] ते [शत्रूंचा] पराभव करितात, [आणि] मोठे दाते होतात; कारण कीं तूं [आपल्या] पराक्रमानें सर्व प्रकारेंकरून, अरां[चें संरक्षण] पाटा [करितो] तसें, त्यांचें संरक्षण करणारा महापुरुष जन्मला आहेस.

9. For through thy aid, O Agni, do Varuṇa, Mitra, [and] Aryaman hold their laws intact, destroy the enemy, [and become] bounteous givers [to men]; for thou with [thy] valour hast been a great protector of them in all ways, even as a felly [protects] the spokes.

९. 'हे अग्नी, त्रिभुवनाचे राजे असे जे वरुण, मित्र आणि अर्यमा हे देव, त्यांची आज्ञा सर्व लोक पाळितात, ते वृत्रादिक शत्रूंचा नाश करितात आणि मनुष्यांला संपत्ति देतात, हा तुझाच पराक्रम आहे. कारण जसा रथाच्या अऱ्यांला वेष्टून पाटा राहतो, आणि त्यांचें संरक्षण करितो, तसा तूं वरुणादिकांला सर्व प्रकारांनीं व्यापून त्यांचें सर्व प्रकारेंकरून संरक्षण करीत असतोस ' असा भावार्थ.

' वरुण......यांचीं शासनें सर्व जग पाळितें '=' धृतव्रतः. ' सू. ४४ मं. १४ आणि त्याजवरील टीप पहा. सायणाचार्य ' जो वृष्ट्यादिक आपलीं कामें बजावितो ' असा अर्थ करितात. हा ' धृतव्रत ' शब्द ऋक्संहितेंत बरेच वेळ आला आहे. तो ' वरुणादिक ' जे त्रैलोक्याचे ' राजे, ' त्यांस विशेषणार्थी लाविला आहे. तेव्हां ज्यांचें शासन सर्व लोक मानितात ते, असा अर्थ चांगला संभवतो. सायणाचार्य ' वृष्टि करण इत्यादि कामें जे बजावितात ते ' असें बहुतकरून भाष्य करीत असतात.

' शत्रूंचा पराभव करितात '=' शाशद्रे. ' शद् धातूचीं रूपें इतर मंत्रांत आलीं आहेत तीं स्थळें पाहून आम्हीं येथें अर्थ केला आहे.

या मंत्रांत ऋषि अग्नीची योग्यता वरुण, मित्र आणि अर्यमा इत्यादि मोठ्या देवांपेक्षांहि मोठी समजतो हें लक्ष्यांत ठेवावें. अग्नि म्हणजे केवळ भौतिक अग्नि घ्यावयाचा नाहीं, तर पृथिवी, अंतरिक्ष आणि द्युलोक यांचा जो निःसीम अवकाश त्यांत उजेच्या आणि तेजाच्या रूपानें वर्तणारा जो अग्नि, तद्रूप देव समजावयाचा आहे.

त्वमग्ने शशमानाय सुन्वते रत्नं यविष्ठ देवतातिमिन्वसि ।
तं त्वा नु नव्यं सहसो युवन्वयं भगं न कारे महिरत्न धीमहि॥१०

त्वम् । अग्ने । शशमानाय । सुन्वते । रत्नम् । यविष्ठ । देवऽतातिम् । इन्वसि ।
तम् । त्वा । नु । नव्यम् । सहसः। युवन् । वयम् । भगम् । न । कारे । महिऽरत्न । धीमहि ॥ १० ॥

अस्मे रयिं न स्वर्थं दमूनसं भगं दक्षं न पपृचासि धर्णसिम् ।
रश्मींरिव यो यमति जन्मनी उभे देवानां शंसमृत आ च सुक्रतुः ॥ ११ ॥

अस्मे इति । रयिम् । न । सुऽअर्थम् । दमूनसम् । भगम् । दक्षम् । न । पपृचासि । धर्णसिम् ।
रश्मीन्ऽइव । यः । यमति । जन्मनी इति । उभे इति । देवानाम् । शंसम् । ऋते । आ । च । सुऽक्रतुः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हे यविष्ठ अग्ने (=अतिशयेन यौवनोपेत अग्ने), त्वं शशमानाय (=स्तुवते भक्ताय) सुन्वते (=सोमाभिषवं कुर्वते च) रत्नम् (=उत्तमां संपदं) देवतातिं (=देवसमूहं च) इन्वसि (=प्रेरयसि=आगमयसि)। नव्यं (=स्तवनीयं) तं त्वा (=तं त्वाम्=अतः कारणात् त्वां) हे महिरत्न (=महाधन) सहसो युवन् (=बलस्य यौवनोपेत पुत्र), भगं न (=महान्तं राजानमिव) नु (=क्षिप्रं) कारे (=स्तोत्रे) धीमहि (=स्थापयामः=त्वां स्तुमः)॥ यस्मात् कारणात् त्वं देवान् उपासकं प्रति आवहसि तेभ्यश्च तं धनं प्रापयसि अतः कारणाद् वयं त्वां महान्तं राजानमिव नः स्तोत्रे स्तुम इति भावः ॥

११. [हे अग्ने], स्वर्थं (=शोभनप्रयोजनं) दमूनसं (=गृहसंबन्धिनं) रयिं न (=धनं यथा तथैव=धनं च) भगं धर्णसिं दक्षं न (=भाग्यं धारणसमर्थं=प्रबलं बलं च) अस्मे पपृचासि (=अस्मासु संपृणक्षि=अस्मभ्यं देहि)। यः [अग्नी] रश्मीनिव उभे जन्मनी (=देवजातमनुष्यजाते=देवान् मनुष्यांश्च प्रग्रहानिव) यमति (=नियमयति=तेषां नियामको भवति)। च (=अपि च) सुक्रतुः (=शोभनप्रज्ञोग्निर्) देवानां शंसं (=देवानां स्तोत्रम्) ऋते आ (=यज्ञे) [यमति=नियमयति] ॥

१०. हे अति तरुण अग्नी, तूं स्तोत्र करणाऱ्याला आणि सोम काढून अर्पण करणाऱ्याला उत्तम संपत्ति [आणि] देवसमूह घेऊन येतोस. म्हणून हे बळाच्या पुत्रा, स्तवनीय जो तूं त्या तुला, हे महाधनसंपन्न [अग्नी], आम्ही, मोठ्या राजाला स्तविल्याप्रमाणें, आमच्या स्तोत्रांत स्तवितों.

10. Thou, O ever youthful Agni, bringest wealth and the gods to the person who praises [thee], [and] to the person who extracts the Soma [for thee]. We, therefore, place thee who art praiseworthy, youthful son of might, in our hymn like a great king, O thou possessed of excellent wealth !

११. [हे अग्नी], तूं आम्हांला चांगल्या उपयोगीं पडणारी घरसंबंधी संपत्ति आणि भाग्य, आणि प्रबळ सामर्थ्य दे. जो [अग्नि] लगाम चालविल्याप्रमाणें [देवसंबंधी आणि मानवी या] दोहीं योनींवर आपली सत्ता चालवितो. सुप्रज्ञ [अग्नि] यज्ञांत देवांविषयींच्या स्तोत्रावर [आपली सत्ता चालवितो].

11. Grant us, [O Agni], useful [and] household wealth and good fortune and powerful strength,—[Agni], who governs the two races [of gods and of men], like the reins ; wise [Agni] [governs] the praise of the gods in the sacrifice.

---

१०. ' हे अग्नी, तूं देवांस भक्ताकारणें घेऊन येत असतोस, यास्तव आम्ही तुला एकाद्या महाराजाची स्तुति केल्याप्रमाणें स्तवितों' असा भावार्थ आहे.

' अतितरुण '=' यविष्ठ. ' सू. २२ मं. १० आणि त्याजवरील टीप पहा.

' स्तोत्र करणाऱ्याला आणि सोम काढून अर्पण करणाऱ्याला '=' शशमानाय सुन्वते. ' यांत स्तोत्रकर्ता ऋषि अथवा कवि, आणि यज्ञ करणारा यजमान, असे दोन निरनिराळे पुरुष दर्शविले आहेत.

' उत्तम संपत्ति [आणि] देव घेऊन येतोस '=' रत्नं देवतातिम् इन्वसि. ' म्हणजे देवांस घेऊन येतोस आणि त्यांजकडून भक्ताला उत्तम संपत्ति देववितोस असें तात्पर्य. सायणाचार्य 'आम्हीं दिलेलें हवि देवांप्रत पोंहचवितोस' असा अर्थ करितात.

' आमच्या स्तोत्रांत स्तवितों '=' कारे.

उत नः सुद्योत्मा जीराश्वो होता मन्द्रः शृणवच्चन्द्ररथः ।
स नो नेषन्नेषतमैरमूरोऽग्निर्वामं सुवितं वस्यो अच्छ ॥ १२ ॥

उत । नः । सुऽद्योत्मा । जीरऽअश्वः । होता । मन्द्रः । शृणवत् । चन्द्रऽरथः ।

सः । नः । नेषत् । नेषऽतमैः । अमूरः । अग्निः । वामम् । सुवितम् । वस्यः । अच्छ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. उत (=अपि नाम) सुद्योत्मा (=सुद्योतमानो) जीराश्वः (=शीघ्रगमनाश्वो) मन्द्रः (=मदनशीलः=आनन्दकारी) चन्द्ररथः (=आह्लादकारिरथो) होता (=अयमग्निरूपो देवानामाह्वाता) नः श्रवणत् (=अस्मान् शृणुयात् ? =अस्माकं प्रार्थनां शृणुयात् किम्) ? सः अमूरः (=अमूढः=सुप्रज्ञः) अग्निर्नः (=अस्मान्) नेषतमैः (=अत्यन्तं नेतृभिः=अत्यन्तं सुखं यथा तथा नेतृभिः) [स्वकीयैरश्वैर्] वामं सुवितं (=वननीयं=काम्यं सुखं) वस्यः अच्छ (=वसीयः=अतिशयेन साधु धनम्=अतिशयवसुमत्त्वं प्रति) नेषत् [उत] (=नयेत् किम्) ?

उतशब्दोपिशब्दार्थः । स च संभावनायाम् । ...... उत शृणवत् । अपि नाम शृणुयात् । ...... उत नेषत् । अपि नाम नयेत् । इति सायणाचार्याः ॥

धीमहि.' अक्षरशः अर्थ, 'स्तोत्रांत ठेवितों' अथवा स्थापितों.' असा आहे.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत ' त्वम् '-च्या ठिकाणीं ' तुअम् ' असें म्हणावें.

११. ' हे अग्नी, तूं देव आणि मनुष्य या उभय लोकांचा नियन्ता आहेस; तूं यज्ञांत मनुष्यांच्या हातून चांगली देवांविषयीं स्तुति करवितोस, आणि ती देवांला पोंहचे असें करितोस; तर तूं आम्हांला घरीं उपयोगीं पडणारी अशी आणि जिचा चांगला उपयोग होईल अशी संपत्ति, आणि भाग्य, आणि बळ आणि सामर्थ्य हीं आम्हांस मिळतील असें कर ' असा भावार्थ आहे.

' प्रबळ सामर्थ्य '=' धर्णसिं दक्षम्. ' म्हणजे जें सामर्थ्य टिकाव धरील असें, जें थोडक्या संकटानें नष्ट होणारें नव्हे असें.

या ठिकाणीं अग्नीची सत्ता देवांवर आणि मनुष्यांवर चालते आणि तो देवांची सेवा मनुष्यांकडून करवून मनुष्यांचें कल्याण देवांकडून करवितो असें म्हटलें आहे त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें.

या ऋचेंत प्रथम द्वितीय पुरुषीं नि-

१२. सुप्रभावान्,शीघ्राश्व, आनंदकारी, [आणि] सुरथवान् होता [जो अग्नि, तो] आमचें ऐकेल काय ? तो प्रज्ञावान् अग्नि उत्तम तऱ्हेनें वाहून नेणाऱ्या [घोड्यां]च्या योगानें आम्हांला सुंदर सुखाप्रत [आणि] भाग्याप्रत नेईल काय ?

12. May the brilliant [and] delightful invoker [of the gods], who has quick horses [and] who has a beautiful chariot, hear us ? May that wise Agni take us, with the excellent guides, [his horses], to delightful happiness [and] blessedness ?

देश असून नंतर तृतीय पुरुषीं आहे. आणि हें पुरुषांतर वृत्तासाठीं झालेलें नाहीं, कारण ' यमति 'च्या बद्दल ' यमसि ' घातलें असतें तर वृत्तसंबंधी कांहीं अडचण आली नसती; पण वैदिक युगांत अशा प्रकारचें पुरुषांतर करणें यांत कांहीं वाईट आहे असें मानीत नव्हते. कशीहि भाषा असली तरी बोलणाऱ्याच्या मनांतील अर्थ उत्तम रीतीनें ऐकणाऱ्यांस समजला म्हणजे पुरे अशीच समजूत असे.

वृत्तासाठीं पहिल्या चरणांत ' स्वर्थ'-च्या ऐवजीं ' सुअर्थ ' असें म्हणून तिसरा चरण ' रश्मींवे यो यमति जन्मनी उभे ' असा म्हटला पाहिजे. म्हणजे ' रि ' अक्षराचा अपभ्रंश होऊन त्याचा केवळ रेफच राहतो.

---

१२. ' उत्तम रीतीनें प्रकाशणारा, उत्तम घोडे ज्याच्या रथाला जोडिलेले असतात, जो आनंदकारक, ज्याचा रथ मनोहर होय, असा जो अग्निरूप होता, तो आमची प्रार्थना ऐकेल काय ? अग्नि आपल्या अतिचपल घोड्यांच्या योगानें आम्हांस उत्तम सुखाप्रत आणि मोठ्या भाग्याप्रत पोंहचवील काय ?' असें ऋषि आपल्या मित्रांस अथवा जवळ असलेल्यांस अथवा आपणालाच विचारीत आहे.

' भाग्याप्रत '='वसः.' ऋ. ८. २७. २२ आणि त्यावरील सायणाचें भाष्य पहा.

वृत्तासाठीं पहिला चरण ' उतै नः सुद्योतमॉ जीरअश्वः ' असा वाचला पाहिजे.

अस्तांव्यग्निः शिमींवद्भिरर्कैः साम्राज्याय प्रतरं दधानः ।
अमी च ये मघवांनो वयं च मिहं न सूरो अति निष्टं-तन्युः ॥ १३ ॥ ९ ॥

अस्तांवि । अग्निः । शिमींवत्ऽभिः । अर्कैः । साम्ऽराज्याय । प्रऽतरम् । दधानः ।
अमी इति । च । ये । मघऽवानः । वयम् । च । मिहम् । न । सूरः । अति । निः । ततन्युः ॥ १३ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१३. [अनेन प्रकारेण] साम्राज्याय (=सम्राड् यथा प्रकाशते तथा) प्रकाशनाय प्रतरं दधानः (=प्रकृष्टतरं धृतः=पुरतः स्थापितः) अग्निः शिमीवद्भिः अर्कैः (=कर्मयुक्तैः स्तोत्रैः) अस्तावि (=स्तुतोभूत्) । अमी च ये मघवानः (=हविर्द्रव्यवन्तः =यजमानास्ते) वयं च मिहं न सूरः (=मेघं सूर्यो यथा नादयति तथा) अति निः ततन्युः (=अत्यर्थं शब्दयन्तु=अत्यर्थं स्तोत्रैर्ध्वनिं कुर्याम) ॥

सायणस्तु साम्राज्याय साम्राज्यस्येति कर्मणि षष्ठीस्थाने चतुर्थी । सम्यग्राजमानत्वं प्रतरं प्रकृष्टतरमत्यर्थं दधानः । इति ॥

अति अत्यर्थं निष्टतन्युः । शब्दयन्तु । निष्पूर्वः स्तनतिः शब्दकर्मेति सम्यक्स एव ॥

---

१३. [या प्रकारेंकरून] अग्नीला पुढें ठेवून साम्राज्यानें त्याणें शोभावें म्हणून कर्मयुक्त स्तोत्रांनीं त्याला स्तविलें आहे. हे जे यजमान, त्यांहीं आणि आम्ही जे त्यांहीं, सूर्य जसा मेघाला गर्जवितो त्याप्रमाणें, स्तोत्राच्या योगानें गर्जत राहावें असें होओ.

13. [Thus] has Agni, put before us for to shine as the king of all, been praised with hymns accompanied by rites. May these [men] who [are] sacrificers, as well as we, ever reverberate with [his praises] loudly even as the sun [makes the cloud [rumble].

---

१३. येथें या सूक्ताचा उपसंहार झाला. ऋषि म्हणतोः 'या प्रकारेंकरून आम्हीं अग्नीनें साम्राज्यानें प्रकाशावें म्हणून त्याला अगदी आपल्या समोर ठेवून यजन करून स्तोत्रांनीं त्याला पूजिलें आहे. तर आम्ही आणि हे यजमान लोक ह्यांनीं, सूर्य जसा मेघाला गर्जवितो, तशी अग्नीविषयींच्या स्तोत्रांनीं गर्जना करावी ही आमची इच्छा आहे.'

'साम्राज्यानें शोभण्यासाठीं'='साम्राज्याय.' म्हणजे राजाधिराजाप्रमाणें शोभावें म्हणून.

'कर्मयुक्त स्तोत्रांनीं'=' शिमीवद्भिः अर्कैः.' म्हणजे यजनकर्मांनीं आणि स्तोत्रांनीं.

'सूर्य जसा मेघाला गाजवितो तसा'=' मिहं न सूरः.' यांतील उपमा चमत्कारिक आहे. सूर्य मेघाला गाजवितो असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं प्रसिद्ध नाहीं.

वृत्तासाठीं पहिल्या पादांत 'अस्तावि अग्निः' असें, आणि दुसऱ्यांत 'साम्राजिआय' असें म्हणावें लागतें.

सूक्तम् १४२.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । प्रथमायाः समिद्धोग्निर्देवता । द्वितीयायास्तनूनपात् । तृतीयाया नराशंसः । चतुर्थ्या ईळितोग्निः । पञ्चम्या बर्हिः । षष्ठ्या देव्यो द्वारः । सप्तम्या उषासानक्ता । अष्टम्या दैव्यौ होतारौ । नवम्याः सरस्वतीळाभारत्यस्तिस्रो देव्यः । दशम्यास्त्वष्टा । एकादश्या वनस्पतिः । द्वादश्याः स्वाहाकृतिः । त्रयोदश्या इन्द्रः । अनुष्टुप् छन्दः ॥

समिद्धो अग्न आ वह देवाँ अद्य यतस्रुचे ।
तन्तुं तनुष्व पूर्व्यं सुतसोमाय दाशुषे ॥ १ ॥

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आ । वह । देवान् । अद्य । यतऽस्रुचे ।
तन्तुम् । तनुष्व । पूर्व्यम् । सुतऽसोमाय । दाशुषे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, समिद्धः (=अस्माभिः सम्यक् प्रदीप्तस्त्वम्) अद्य यतस्रुचे (=यागायोद्यतस्रुचे यजमानाय) देवान् आ वह (=आनय) । [अपि च] सुतसोमाय दाशुषे (=अभिषुतसोमाय हविर्दत्तवते यजमानाय) पूर्व्यं तन्तुं तनुष्व (=पूर्वैः कृतं तन्तुं यज्ञावयवान् विस्तारय=यजमानार्थं यज्ञं विस्तारय=कुरु) ॥

सूक्त १४२.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र दीर्घतमा (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता— १ली समिद्ध नांवाच्या, म्हणजे पेटविलेल्या, अग्नीविषयीं; २री तनूनपात् या नांवाच्या अग्नीविषयीं; ३री नराशंस अग्नीविषयीं; ४थी इळ याविषयींची, म्हणजे स्तविलेला (ईळित) जो अग्नि त्याविषयींची; ५वी बर्हिविषयींची; ६वी द्वारांविषयींची; ७वी उषासानक्ता (म्हणजे उषा आणि रात्र); ८वी दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ यांविषयींची; ९वी तीन देवी म्हणजे सरस्वती, इला, भारती यांविषयीं; १०वी त्वष्टा याविषयीं; ११वी वनस्पति, म्हणजे यूप अथवा यज्ञस्तंभ, याविषयीं; १२वी स्वाहाकृति याविषयीं; पण वास्तविकपणें पूषा, मरुत्, वायु, विश्वे देव आणि इंद्र यांविषयीं; १३वी इंद्राविषयीं. वृत्त—अनुष्टुभ्.

१. हे अग्नी, पेटविलेला [जो तूं, तो] देवांला आज पळी पुढें करणाऱ्या [उपासका]प्रत घेऊन ये. [तूं] सोम काढून अर्पण करणाऱ्या [या] भक्ताकारणें पुरातन तंतु ताण.

Hymn 142.

To *Samiddha Agni*, i.e., The *Fire kindled* (1) ; *Tanûnapât* i. e. *Agni* born of himself (2) ; *Narâs'aṁsa* i. e. *Agni* praised by men (3) ; *Îlita Agni*, i. e., *Agni praised* (4) ; the *Barhih*, i. e., the sacrificial grass (5) ; *Dvârah* i. e. the *Doors* (6) ; *Ushâsânaktâ* i. e. *Ushas* and *Night* (7) ; *Daivyau Hotârau* i. e. *Agni* in the form of the two invokers, the Earthly and the Heavenly (8); the three Goddesses *Sarasvatî*, *Ilâ* and *Bhâratî* (9) ; *Tvashṭâ* (10); *Vanaspati* i. e. the sacrificial post (11) ; the exclamation *Svâhâ* (but in reality about an offering to *Pûshan*, the *Maruts*, *Vâyu*, the *Vis've Devas* and *Indra* (12) ; *Indra* (13). By *Dîrghatamas* son of *Uchathya* (author of the previous hymn). Metre—*Anushṭubh*.

1. Kindled do thou, O Agni, bring this day the gods for the sacrificer who stretches forth his ladle ; [and] spread thou the ancient thread for the giver of oblation who has extracted the Soma.

घृतवन्तमुप मासि मधुमन्तं तनूनपात् ।
यज्ञं विप्रस्य मावतः शशमानस्य दाशुषः ॥ २ ॥

घृतऽवन्तम् । उप । । मासि । मधुऽमन्तम् । तनूऽनपात् ।
यज्ञम् । विप्रस्य । माऽवतः । शशमानस्य । दाशुषः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे तनूनपात् (=एतन्नामकाग्ने), मावतो विप्रस्य शशमानस्य दाशुषः (=मत्सदृशो यो विप्रः कविः शशमानः स्तोता दाश्वान् हविर्दत्तवान् यजमानस्तस्य पुरुषस्य) यज्ञं [त्वं] घृतवन्तं (=घृतसमृद्धं) मधुमन्तं (=मधुसमृद्धं) [च] उप मासि (=उपेत्य निर्मिमीषे=करोषि=कुरु) ॥

---

१. हें सूक्त 'आप्री' सूक्त आहे. यांतील कितीएक मंत्र अग्नीविषयींच आहेत. अनुक्रमणिकेवरून वर उतरून घेतलेल्या सदरांत ज्या वेगवेगळ्या देवता अथवा विषय लिहिले आहेत, त्यांतून पहिल्या चार ऋचा तर अग्निरूप देवतांविषयींच आहेत. दुसऱ्यांविषयीं त्या त्या ऋचेवरील टीप पहा. हें सूक्त आप्री सूक्त असल्यावरून ह्यांतील मंत्र सू. १३ याशीं मंत्रवार जमतात. देवताशब्द इत्यादिकांविषयीं ऐक्य मोठें आहे.

'पेटविलेला जो तूं तो '='समिद्धः'. म्हणजे, आम्हीं तुला पेटविलें आहे यास्तव तूं इ० असा अर्थ आहे.

'पळी पुढें करणाऱ्या '=' यतस्रुचे.' म्हणजे आहुति देण्यास पळी पुढें सरसाविली आहे ज्याणें, जो सिद्ध आहे त्याप्रत. सू. ८३ मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'पुरातन तंतु ताण '=' पूर्व्यं तन्तुं तनुष्व.' आम्हीं भाषांतर अक्षरशः केलें आहे. पण पुरातन भक्त जसा यज्ञ करीत तसला यज्ञ आम्हांकरितां संपाद असा भावार्थ आहे. 'तन्तु' म्हणजे यज्ञरूप वस्त्राचा तन्तु अथवा अवयव. या रीतीचे प्रयोग वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत. उदाहरणार्थ, ऋ. ८. १३. १४ 'आ तु गहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः'. । 'तन्तुं तनुष्व पूर्व्यम्' असें आहे तें पहा.

वृत्तासाठीं तिसऱ्या चरणांत 'पूर्व्यं'-च्या ठिकाणीं 'पूर्विअं' असें वाचलें पाहिजे. सू. १३ मं. १ पहा.

२. हे तनूनपात्, मजसारिखा जो कवि, स्तोता [आणि] यजमान, त्याचा यज्ञ तूं घृतयुक्त [आणि] मधुयुक्त कर.

2. Mayest thou, O Tanûnapât, render the sacrifice of a poet, suppliant [and] sacrificer like me, rich in clarified butter [and] rich in honey.

---

२. 'हे अग्नी, मजसारिखा जो कोणी कवि स्तोत्र करणारा अथवा यज्ञ करणारा असेल, त्याला तूं प्रसन्न होतोस आणि त्याचा यज्ञ तुपानें आणि मदानें परिपूर्ण करितोस.'

'तनूनपात्.' हें अग्नीचें एक नांव आहे. पण तें कशावरून पडलें याविषयीं वाद आहे. ज्या ज्या ऋग्मन्त्रांत हा शब्द आला आहे, तेते सर्व वाचून पाहतां आणि त्यांजवरील भाष्याचा विचार करितां सायणाचार्य बहुतकरून दोन अर्थ सांगतात, आणि त्यांतून एक घ्यावा म्हणतात: १ला, 'तनू' म्हणजे मेघोदकें (कारण तीं अंतरिक्षांत पसरलेलीं असतात, (तन्=पसरणें !) त्यांचीं अपत्यें काष्ठें, आणि काष्ठांपासून (म्ह० अरणीपासून) अग्नि होतो म्हणून तो 'तनूनपात्'=' मेघोदकांचा नातू;' २रा, 'तनू' म्हणजे गाई (कारण कीं ज्यांजमध्यें गोरस पसरलेले असतात. 'तन्'(=पसरणें) आणि गाईचा रस तूर, आणि तुपापासून अग्नि उत्पन्न होतो अथवा समृद्ध होतो, म्हणून तो 'तनूनपात्'=' गाईचा नातू.' पण हे दोनी अर्थ अतिशय क्लिष्ट आहेत यांत संशय नाहीं. पाश्चात्त्य विद्वान् (मास्मनप्रमुख) सुचवितात कीं, 'तनू' म्हणजे स्वताहाचें शरीर त्यापासून झालेला म्हणून 'तनूनपात्;' कारण कीं अग्नीपासून अग्नि उत्पन्न होतो, जसा गार्हपत्यापासून 'आहवनीय.' हा अर्थ संभवतो. पण याला संहितेंत अथवा भाष्यांत प्रमाण दिसत नाहीं.

ऋ. ३. २९. ११ यांत म्हटलें आहे कीं 'तनूनपात् उच्यते गर्भः'=' अरणींच्या पोटांत असणारा जो गर्भरूप अग्नि, त्याला तनूनपात् म्हणतात.' यावरून सायणांनीं दिलेल्या एका अर्थास बीजरूपानें प्रमाण मिळतें पण, इतक्यावरून निर्वचनाविषयीं पुरता खुलासा होत नाहीं. सू. १३ मं. २ आणि त्याजवरील टीप पहा.

शुचिः पावको अद्भुतो मध्वा यज्ञं मिमिक्षति ।
नराशंसस्त्रिरा दिवो देवो देवेषु यज्ञियः ॥ ३ ॥

शुचिः । पावकः । अद्भुतः । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षति ।
नराशंसः । त्रिः । आ । दिवः । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ ३ ॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।
इयं हि त्वा मतिर्ममाच्छा सुजिह्व वच्यते ॥ ४ ॥

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।
इयम् । हि । त्वा । मतिः । मम । अच्छ । सुऽजिह्व । वच्यते ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. शुचिः (=दीप्तिमान्) पावकः (=शोधयिता) अद्भुतः (=आश्चर्यकारी) [अपि च] देवेषु [मध्ये] यज्ञियः (=यज्ञार्हो) देवः [एतादृशो] नराशंसः (=एतन्नामा अग्निस्) त्रिरा दिवः (=प्रतिदिवसं त्रिवारं) मध्वा (=मधुना=मधुरेण रसेन) यज्ञं मिमिक्षति (=सिञ्चति=स्वादयति) ॥

नराशंसो नरैः कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः शंसनीयः इति सायणाचार्याः ॥

४. हे अग्ने, ईळितः (=अस्माभिः स्तुतस्त्वं) चित्रं (=चायनीयं=तेजस्विनं) प्रियं [च] इन्द्रम् इहावह (=अत्रानय) । हि (=यस्मात् कारणात्) हे सुजिह्व (=शोभनजिह्वोपेत=शोभनवचनसामर्थ्य), इयं मम मतिः (=स्तोत्रं) त्वा अच्छ (=त्वां प्रति) वच्यते (=उच्यते) ॥

३. देदीप्यमान, पवित्र करणारा, आश्चर्यकारक [आणि] देवांमध्यें यजनार्ह देव असा नराशंस दिवसाला तीन वेळ मधानें यज्ञ गोड करितो.

3. The brilliant, purifying [and] wonderful Narâs'aṁsa— the adorable god among the gods— sweetens the sacrifice with honey three times a day.

४. हे अग्नी, स्तविलेला [असा जो तूं, तो] सुंदर [आणि] प्रिय इंद्राला इकडे घेऊन ये. कारण कीं, हे सुजिह्व [अग्नी], हें माझें स्तोत्र तुजप्रत गाइलें जात आहे.

4. Praised [by us] do thou, O Agni, bring hither resplendent [and] dear Indra. For this my hymn is, O sweet-tongued [Agni], being chanted towards thee.

---

३. ही ऋचा 'नराशंस' अग्नीविषयीं आहे. 'नराशंस'. हें अग्नीचें एक नांव आहे. तें कशावरून पडलें तें निश्चयानें सांगवत नाहीं; पण नरांनीं ज्याचें शंसन म्हणजे स्तोत्र करण्यास योग्य होय, तो, असा अर्थ सायणाचार्य बहुतकरून करितात. सू. १३ मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'पवित्र करणारा'='पावकः.' वस्तुतः हेंहि अग्नीचें एक नांवच आहे. येथें दिलेला अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् 'देदीप्यमान,' 'लखलखीत' असा अर्थ करितात. पण 'पावक' हें विशेषनाम असल्याप्रमाणें अग्नीला लाविलेलें असतें, त्याचा अर्थ सायणांस सोडून करण्यास पुरता आधार दिसत नाहीं. 'पावक' शब्दाविषयीं आम्हीं पूर्वीं एकदा सांगितलें आहे.

'दिवसाला तीन वेळ'='त्रिः आ दिवः.' ऋ. ३. ५६. ५ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. प्रभातकाळचें, मध्याह्नीचें, आणि संध्याकाळचें अशीं जीं तीन सवनें अथवा समर्पणकाळ त्या त्या वेळीं असें तात्पर्य आहे. सू. १३ मं. ३ पहा.

४. 'हे अग्नी, तुझी आम्ही स्तुति करीत आहों, तर तूं इंद्राला येथें घेऊन ये. कारण तूं चांगला बोलका आहेस. तूं इकडे येण्याविषयीं इंद्राचें मन वळवूं शकशील. तर आम्ही तुझी स्तुति करीत आहों, तो ऐकून इंद्राला आम्हांजवळ आण'.

'स्तविलेला'='ईळितः.' याच शब्दावरून हा मंत्र 'इण्नामक' अग्नीविषयीं आहे असें समजतात. म्हणजे स्तुति अथवा हवि (=इळा) तीच जी अग्नी-

स्तृणानासो यतस्रुचो बर्हिर्यज्ञे स्वध्वरे ।
वृञ्जे देवव्यचस्तममिन्द्राय शर्म सप्रथः ॥ ५ ॥

स्तृणानासः । यतऽस्रुचः । बर्हिः । यज्ञे । सुऽअध्वरे ।
वृञ्जे । देवव्यचःऽतमम् । इन्द्राय । शर्म । सऽप्रथः ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावृधः प्रयै देवेभ्यो महीः ।
पावकासः पुरुस्पृहो द्वारो देवीरसश्चतः ॥ ६ ॥ १० ॥

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । प्रयै । देवेभ्यः । महीः ।
पावकासः । पुरुऽस्पृहः । द्वारः । देवीः । असश्चतः ॥ ६ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

५. [अस्मिन्] स्वध्वरे यज्ञे (=केनाप्यतिशयेनाहिंस्ये) यज्ञे यतस्रुचः (=उद्यतजुह्वादिपात्रा) बर्हिः स्तृणानासः (=दर्भान् आस्तरन्तो) [भक्ता] इन्द्राय देवव्यचस्तमम् (=अतिशयेन देवव्यापनयोग्यं) सप्रथः (=विस्तीर्णं च) शर्म (=आसनं) वृञ्जे (=वृञ्जते=संपादयन्ति) ॥

६. ऋतावृधः (=सत्यभूतस्य यज्ञस्य वर्धका) महीः (=मह्यः=महत्यः) पावकाः (=शोधयन्त्यः) पुरुस्पृहः (=बहुभिः स्पृहणीया) देवीः (=देव्यः=द्योतमाना) द्वारः (="द्वाराभिमानिन्यो देवता ") देवेभ्यः प्रयै (=देवेभ्यः प्रयातुं=प्रगन्तुं=देवा यथा प्रविशन्ति तथा) असश्चतः वि श्रयन्ताम् (=परस्परविप्रकृष्टा विवृता भवन्तु=विवृता भूत्वा परस्परं विकृष्टास्तिष्ठन्तु) ॥

ची विभूति, तिजविषयीं ? सू. १३ मं. ४ पहा.

वृत्तासाठीं 'वह । इन्द्रं' आणि 'मम । अच्छा ' असें म्हणावें.

५. अत्यंत विघ्नरहित [अशा या] यज्ञांत [हे] उपासक पळ्या पुढें करून, [आणि] दर्भ पसरून, देवांनीं बसण्यास अत्यंत योग्य [आणि] विस्तीर्ण [असें] आसन इंद्राकरितां घालीत आहेत.

६. यज्ञांचा प्रकर्ष करणारीं, पावन करणारीं, [आणि] बहुतांस आवडणारीं, [अशीं जीं] मोठीं दिव्य द्वारें, [तीं], देवांनीं आंत यावें म्हणून, एकमेकांस न लागत अशा रीतीनें उघडोत.

5. In [this] sacrifice, entirely free from obstruction, the worshippers, ready with the ladles, and having spread the grass, are cutting for Indra a seat most suited to be occupied by a god, and spacious.

6. Let the great divine doors, the promoters of worship, holy, [and] dear to many, stand open, without touching each other, for the gods to enter.

---

५. अनुक्रमणिकेप्रमाणें ही ऋचा 'बर्हि' म्हणजे दर्भ याविषयीं आहे. याचें कारण हें कीं, सू. १३वें हें जें 'आप्री' सूक्त यांतील ५वी ऋचाहि दर्भाविषयींच आहे, ती पहा.

'अत्यंत विघ्नरहित'='स्वध्वरे.' इतर ठिकाणीं 'स्वध्वर'शब्दाचे प्रयोग पाहून आम्हीं येथें भाषांतर केलें आहे.

'घालीत आहेत'='वृञ्जे.' हें 'वृञ्जते' या अनेकवचनाऐवजीं एकवचन आहे असें समजून आम्हीं भाषांतर केलें आहे. कितीएक विद्वान् 'वृञ्जे' म्हणजे 'वृज्यते' या अर्थी कर्मणि घेऊन 'शर्म' याशीं अन्वय करितात.

६. ही ऋचा द्वाररूप ज्या देवी, म्हणजे यज्ञशाळेचीं जीं दारें, त्याच कोणीएक देवी, त्यांविषयीं आहे. 'आप्री' सूक्त १३ मं. ६ पहा.

'यज्ञाचा प्रकर्ष करणारी'='ऋतावृधः.' म्हणजे यज्ञाला साहाय्य करून त्याचा उत्कर्ष जेणेंकरून होईल तसें करणारीं.

'एकमेकांस इ०' म्हणजे उघडोत आणि एकमेकाला न चिकटतां उघडीं राहोत.

वृत्तासाठीं 'देवेभिओ' असें वाचावें लागतें.

आ भन्दमाने उपाके नक्तोषासा सुपेशसा ।
यह्वी ऋतस्य मातरा सीदतां बर्हिरा सुमत् ॥ ७ ॥

आ भन्दमाने इति । उपाके इति । नक्तोषसा । सुऽपेशसा ।
यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा । सीदताम् । बर्हिः । आ । सुऽमत् ॥७

मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी होतारा दैव्या कवी ।
यज्ञं नो यक्षतामिमं सिध्रमद्य दिविस्पृशम् ॥ ८ ॥

मन्द्रऽजिह्वा । जुगुर्वणी इति । होतारा । दैव्या । कवी इति ।
यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ॥ ८॥

भाषायाम्.

७. भन्दमाने (=सर्वैः स्तूयमाने) उपाके (=परस्परं संनिहिते) सुपेशसा (=सु-पेशसौ=शोभनरूपे) ऋतस्य (=सत्यरूपस्य यज्ञस्य) यह्वी मातरा (=यह्व्यौ महत्यौ मातरौ) [एतादृशे] नक्तोषसा (=नक्तोषसौ) बर्हिः (=कुशासनं=कुशोपरि) सुमत् (=सुष्ठु=शोभनं यथा तथा) आ सीदताम् (=आगत्य निषीदताम्) ॥

ऋतस्य मातरा यज्ञस्य निर्मात्र्यौ । ताभ्यामागमनाद्यज्ञस्य संपूर्तेर्यज्ञमातृत्वमुपचर्यते । यद्वा अतिरात्रादीनामहोरात्रसाध्यत्वात् । इति सायणः ॥

८. मन्द्रजिह्वा (=मन्द्रजिह्वौ=मादकजिह्वौ=आनन्दकारिवचनसामर्थ्यौ) जुगुर्वणी (=अतिशयेन स्तोतारौ) कवी (=प्रज्ञावन्तौ) [एतादृशौ] दैव्या होतारा (=दैव्यौ होतारौ=देवसंबन्धिनौ यज्ञसंपादकौ) अद्य नः (=अस्माकम्) इमं (=पुरोवर्तिनं) सिध्रं (=स्वर्गादिफलस्य साधकं) दिविस्पृशं (=द्युलोकं स्पृशन्तं=देवान्प्रति गन्तारं) यज्ञं यक्षतां (=यजतां=संपादयताम्) ॥

मन्द्रजिह्वा देवानां मादनज्वालौ जुगुर्वणी भृशं गृणतां स्तुवतां यजमानानां संभक्तारौ ।...... दैव्या होतारौ देवसंबन्धिनौ होतारौ अयं च मध्यमस्थानश्चेत्युभौ । इति सायणः ॥

७. [सर्वांनीं] स्तविल्या जाणाऱ्या, एकमेकीच्या संनिध असणाऱ्या, [आणि] सुशोभिवंत, [आणि] यज्ञाच्या मोठ्या आई [अशा ज्या] रात्र आणि उषा, [त्या] येऊन सुंदर रीतीनें दर्भांवर बसोत.

7. May Night and Ushas, praised [by the world], closely joined to each other, beautiful, the great mothers of the sacred rite, come and sit beautifully on the Kus'a-[grass].

८. सुजिह्व, स्तुतिप्रिय, [आणि] प्रज्ञावंत [असे जे] दोघे दिव्य यज्ञकर्ते, [ते] आज हा आमचा इष्टसाधक [आणि] स्वर्गीं जाणारा यज्ञ संपादोत.

8. May the two divine invokers, possessed of a good tongue, fond of praising, [and] wise, accomplish this day this our sacrifice that shall touch the heaven and fulfil our desires.

---

७. ही ऋचा रात्र आणि उषा या दोघींविषयीं आहे. आप्री सूक्त १३,याची ऋचा ७ पहा. दुसरें आप्री सूक्त म. ३. ४ याचाहि सातवाच मंत्र उषा आणि रात्र यांविषयीं आहे. दुसरीं आप्री सूक्तें पहा (सूक्त १३ मं. १ याजवरच्या टिपेंत आप्रीसूक्तें सांगितलीं आहेत).

' स्तविल्या जाणाऱ्या '=' भन्दमाने. ' किंवा 'आम्ही ज्यांला स्तवीत आहों त्या' असेंहि होईल.

' एकमेकीच्या संनिध असलेल्या '= ' उपाके. ' म्हणजे रात्र आणि उषा ह्या एकमेकीच्या मागूनच येतात म्हणून.

' यज्ञाच्या आई '=' ऋतस्य मातरा. ' उषा आली म्हणजे प्रातःकाळची उपासना होत असे, आणि रात्र आली म्हणजे सायंकाळची उपासना होत असे.

' सुंदर रीतीनें '=' सुमत्. ' आम्हांस वाटतें कीं ' सु ' याला ' मत् ' हा प्रत्यय लागून हें अव्यय झालें आहे. कितीएक पाश्चात्त्य विद्वान् ' एकत्र ' असा अर्थ करितात, पण ' सुमत् ' हें पद समस्त अथवा व्यस्त जेथें जेथें आलें आहे ते सर्व मंत्र पाहिल्यावर सायणांनीं बहुतेक ठिकाणीं केलेला ' सुंदर रीतीनें ' हाच अर्थ चांगला दिसतो. यास्कांनीं ' स्वयमेव '=' स्वतः,' ' आपणाहून ' असा अर्थ केला आहे.

८. देव होत असे जे दोन ' होते ' म्हणजे यज्ञसंपादक, त्यांविषयीं ही ऋचा आहे. सायणाचार्य म्हणतात, हे दोन होते म्हणजे पृथिवीवरील जो अग्नि, तो

शुचिर्देवेष्वर्पिता होत्रा मरुत्सु भारती ।
इळा सरस्वती मही बर्हिः सीदन्तु यज्ञियाः ॥ ९ ॥

शुचिः । देवेषु । अर्पिता । होत्रा । मरुत्ऽसु । भारती ।
इळा । सरस्वती । मही । बर्हिः । सीदन्तु । यज्ञियाः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. शुचिः (=शुद्धा) देवेषु मरुत्सु (=? देवेषु मर्त्येषु यजमानेषु च=देवमनुष्याणां मध्ये) होत्रा अर्पिता (=होमनिष्पादिका सती स्थापिता) [एतादृशी] भारती (=एतन्नाम्नी देवी) [अपि च] इळा [नाम देवी] मही सरस्वती (=महती सरस्वती) [च] [इत्येतास्तिस्रो] यज्ञिया (=यज्ञार्हा) [देव्यो] बर्हिः सीदन्तु (=कुशासनमुपविशन्तु) ॥

भारती भरतस्यादित्यस्य संबन्धिनी द्युस्थाना वाक् । तथेळा पार्थिवी प्रैषादिरूपा मही महती सरस्वती । सर इत्युदकनाम तद्वती स्तनितादिरूपा माध्यमिका च वाक् । एतास्तिस्त्रस्त्रिस्थानवागभिमानिदेवताः । इति सायणः ॥

एक, आणि विद्युद्रूपानें अंतरिक्षांत राहणारा जो तो दुसरा असे जे दोन अग्नि तेच होत. दुसरीं 'आप्री'सूक्तें (सू. १३ मं. १ याजवरील टीप पहा) पाहतां त्या त्या ठिकाणींहि सायणांनीं तोच अर्थ केला आहे; मात्र ऋ. ५. ५ या 'आप्री'सूक्तांत आणि ऋ. १०. ११० मं. ७ यांत हे दोघे 'होते' याचा निराळा अर्थ केला आहे. ऋ. ५. ५ यांत अग्नीपासून झालेला एक आणि आदित्यापासून (=सूर्यापासून ?) झालेला एक, असे दोघे असें ते म्हणतात. आणि ऋ. १०.११०. ७ यांत ते म्हणतात, अग्नि आणि आदित्य हेच दोघे होते होत. यावरून स्वतः भाष्यकारांचाहि याविषयीं निश्चय दिसत नाहीं. कदाचित् सायणांनीं सांप्रत ऋचेवर दिलेला जो अर्थ आम्हीं घेतला आहे, तोच घ्यावा हें उत्तम होय. सू. १३ मं. ८ आणि त्याजवरील टीप पहा.

'सुजिह्व' = 'मन्द्रजिह्वा.' म्हणजे ज्यांची वाणी गोड, आणि जिला भुलून देव येतील असे.

'स्तुतिप्रिय'=' जुगुर्वणी.' म्हणजे देवांची स्तुति करण्याविषयीं ज्यांस आवड आहे असे.

वृत्तासाठीं 'देविआ' असें वाचलें पाहिजे.

९. देदीप्यमान, [आणि] देव [आणि] मर्त्य [उपासक यां] मध्यें होमनिष्पादक [करून] स्थापिलेली [अशी जी] भारती, [ती] [आणि] इळा [आणि] मोठी [जी] सरस्वती, [त्या तिघी] यज्ञयोग्य देवी [आमच्या] दर्भासनावर बसोत.

9. May pure Bhâratî established [as] the invoker between the gods [and] the mortals, [and also] Iḷâ, [and] the great Sarasvatî— [the three] adorable [goddesses]—sit on the Kus'a-[grass].

---

९. प्रत्येक आप्रीसूक्ताच्या ८व्या किंवा ९व्या ऋचेंत येत असणाऱ्या ज्या भारती, इळा आणि सरस्वती अशा तीन देवी, त्यांविषयीं ही ऋचा आहे. प्रस्तुत मंत्रावरील भाष्यांत सायण म्हणतात कीं, भारती म्हणजे द्युलोकसंबंधी वाणी, इळा म्हणजे पृथिवीवरची वाणी (म्हणजे देवांला बोलाविण्यांत वगैरे जी योजिली जाते ती,) आणि सरस्वती म्हणजे माध्यमिका वाक्, म्हणजे मेघोदकरूप नद्यांचा, मेघांचा, वगैरे जो ध्वनि आकाशांत मेघगर्जनादिरूपेंकरून होत असतो तो; मिळून ह्या तीन देवी म्हणजे त्रिस्थळोंच्या तीन वाचा होत. ऋ. १. १८८. ८ यांत तर ते म्हणतात कीं, भारती म्हणजे द्युलोकदेवता, सरस्वती म्हणजे अंतरिक्षदेवता, आणि इळा म्हणजे पृथिवीदेवता. आणि सर्व आप्रीसूक्तांतहि या तीनहि देवींविषयीं ते असेंच अथवा याच्या जवळ जवळच सांगतात. कसेंहि असो, यज्ञांत जिचा उपयोग होतो अशी जी स्तुतिरूप अथवा आह्वानरूप वाणी, तिच्याच ह्या वेगवेगळ्या मानिलेल्या विभूति होत असें दिसतें.

'मर्त्य'='मरुत्सु.' हा अर्थ सायणांस अनुसरून केला आहे. 'मरुत्' हें प्रायः मरुत् नांवाचे जे देव, तद्वाचक होय. पण या ठिकाणीं सायणांनीं केलेल्या आम्हीं घेतलेल्या ह्या अर्थाशिवाय चांगला निर्वाह दिसत नाहीं. आतां या अर्थाविषयीं प्रयोगान्तरें अवश्य आहेत, तीं जरी उपलब्ध दिसत नाहींत, तरी तो अर्थ येथें केल्याशिवाय निर्वाह दिसत नाहीं. धात्वर्थावरून (=मृ मरणें यावरून मरुत् शब्द झाला आहे असें कितीएकांचें मत आहेच त्यावरून) पाहिलें तर 'मर्त्य' 'मनुष्य' असा अर्थ करण्यास अडचण दिसत नाहींच. शिवाय वेदांत कितीएक शब्द असे आढळतात कीं, त्यांचा सायणांनीं केलेला अर्थ प्रथम जरी संशयास्पद दिसतो तरी तो व्याख्यानाच्या परंपरेला अनुसरून असल्यामुळें जुळतो इतकेंच नव्हे, पण वेदार्थाविषयीं शोध लावतां लावतां

तन्न॑स्तु॒रीप॒मद्भु॑तं पु॒रु वारं॑ पु॒रु त्मना॑ ।
त्वष्टा॒ पोषा॑य॒ वि ष्य॑तु रा॒ये नाभा॑ नो अस्म॒युः ॥ १० ॥

तत् । नः॒ । तु॒रीप॑म् । अद्भु॑तम् । पु॒रु । वा॒ । अर॑म् । पु॒रु । त्मना॑ ।
त्वष्टा॑ । पोषा॑य । वि । स्य॒तु॒ । रा॒ये । नाभा॑ । नः॒ । अ॒स्म॒ऽयुः॥१०॥

भाषायाम्.

१०. अस्मयुः (=अस्मान् कामयमानस्) त्वष्टा (=एतन्नामको विश्वनिर्माता देवो) नाभा (=पृथिव्या नाभौ=उत्तरवेद्यां) [स्थितः सन्] नः पोषाय राये (=अस्माकं पोषणाय=पुत्रपौत्रादिभिरुत्कर्षाय धनप्राप्तये च) तत् (=प्रसिद्धं=यत्त्वष्टा विष्यति तत्) तुरीपं (=रेतो) नः (=अस्मदर्थं) पुरु वा अरं (=पर्याप्तं यथा भवेत्तथा प्रभूतं) त्मना पुरु (=आत्मनैव प्रभूतम्=अनायासेन यथा प्रभूतं स्यात्तथा) वि ष्यतु (=मोचयतु=प्रापयतु) ॥

अत्र तन्नस्तुरीपम् अध पोषयित्नु देव त्वष्टः वि रराणः स्यस्व । यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षः युक्तग्रावा जायते देवकामः (ऋ. ३. ४. ९) इत्यत्र यदुक्तं तद्द्रष्टव्यम् ॥

तो शेवटीं खरा ठरतो.

'होमनिष्पादक करून स्थापिलेली '=' होत्रा ' अर्पिता. ' म्हणजे स्तुतिरूप जी देवता, ती देव आणि मनुष्य यांजमध्यें अग्नीप्रमाणें दूतपणा करणारी होय, असें यांत जाणविलें आहे.

' मोठी '=' मही. ' हें जरी ' सरस्वती 'चें विशेषण आहे, तथापि तिघींलाहि तें लावावें असें विवक्षित आहे.

वृत्तासाठीं ' देवेषु अर्पिता ' असें पहिल्या पादांत वाचावें.

१०. आमचें कल्याण करूं इच्छिणारा त्वष्टा उत्तरवेदीवर [बसून], तें [जें] आश्चर्यकारक बहु विपुल, सहजच विपुळ वीर्य, [तें] आमच्या उत्कर्षासाठीं [आणि] संपत्तीसाठीं आम्हांला प्राप्त करो.

10. May Tvashṭâ, loving us, [standing] on the northern altar, create in us that wonderful semen in plenty—plentiful naturally, for our prosperity [and our] wealth.

---

१०. प्रत्येक आप्रीसूक्ताच्या ९व्या अथवा १०व्या मंत्रांत अवश्य आलाच पाहिजे असा जो त्वष्टा देव, त्याजविषयीं ही ऋचा आहे.

भावार्थः—' प्रजेची उत्पत्ति ज्यापासून होते असें जें वीर्य, तें त्वष्टा देव आम्हांवर कृपा करून उत्तरवेदीवर बसून आमच्या आंगीं पुष्कळ उत्पन्न करो, कीं जेणेंकरून आम्हांला शूर पुत्र होऊन आम्हांस संपत्ति वगैरे मिळेल आणि आमचा उत्कर्ष होईल. '

वेदांत ' त्वष्टा ' या देवाविषयीं जें सांगितलें आहे, त्यांत हें एक आहे कीं, तो स्त्रियांचे पोटीं गर्भ राहे असें करितो. उदाहरणार्थ, ' आ यत् नः पत्नीः गमन्ति अच्छ त्वष्टा स्वपाणिर्दधातु वीरान् ' (ऋ. ७. ३४. २०)=जेव्हां पत्नी आम्हांजवळ येतात, तेव्हां त्वष्टा आम्हांला पुत्र देओ. ' ऋ. १. १८८. ९ यांत त्वष्टा रेतापासून गर्भ होई असें करितो=' त्वष्टा रूपाणि हि प्रभुः ' इ०. ऋ. १०. १८४. १ यांत ' विष्णु गर्भस्थान उत्पन्न करो, त्वष्टा गर्भ उत्पन्न करो '=' विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ' असें म्हटलें आहे. या प्रकारचीं अनेक वाक्यें यजुर्वेदांत आणि अथर्ववेदांतहि आलीं आहेत.

' उत्तरवेदीवर [बसून]'=' नाभा. ' अक्षरशः ' नाभीवर.' यज्ञांत जें उत्तरदिशेकडे अग्निस्थान करित असतात, त्याला ' उत्तरवेदि ' अथवा ' हविर्धान ' असें म्हणतात. त्यालाच ऋग्वेदांत ' नाभि ' अथवा ' पृथिव्या नाभिः ' असें पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. तेथें त्वष्ट्यानें येऊन बसावें आणि प्रार्थिलेला वर द्यावा असें ऋषीचें मनोगत आहे.

' वीर्य '=तुरीपम्. ' ऋ. ३. ४. ९ आणि ऋ. ७. २. ९, आणि त्यांजवरील भाष्य पहा.

' प्राप्त करो '=' विष्यतु.' अक्षरशः अर्थ ' गळवो, ' ' वाहवो; ' आमच्या आंगातून वाहे अथवा पडे असें करो, असा भावार्थ.

अवसृजन्नुप त्मना देवान्यक्षि वनस्पते ।
अग्निर्हव्या सुषूदाति देवो देवेषु मेधिरः ॥ ११ ॥

अवऽसृजन् । उप । त्मना । देवान् । यक्षि । वनस्पते ।
अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः ॥ ११ ॥

पूषण्वते मरुत्वते विश्वदेवाय वायवे ।
स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिन्द्राय कर्तन ॥ १२ ॥

पूषण्ऽवते । मरुत्वते । विश्वदेवाय । वायवे ।
स्वाहा । गायत्रऽवेपसे । हव्यम् । इन्द्राय । कर्तन ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. हे वनस्पते (=वनानां प्रभो=यूपरूप वृक्षविकार=यूपाभिमानिदेव), त्मना [हव्यानि] अवसृजन् (=आत्मना स्वयमेव हवींषि अवगमयन्) [त्वं] देवान् उप यक्षि (=देवान् उपेत्य यज) । देवेषु मेधिरो देवः (=देवानां मध्ये मेधावी देवभूतः) अग्निः (=स्वयमग्निरपि) हव्या सुषूदति (=हव्यानि हवींषि क्षारयति=देवान्प्रति सृजति) ॥

१२. [हे ऋत्विजः], पूषण्वते (=पूष्णा युक्ताय) मरुत्वते (=मरुद्भिर्युक्ताय) विश्वदेवाय (=विश्वैर्देवैर्युक्ताय) वायवे [तथा] गायत्रवेपसे इन्द्राय (=गायत्रच्छन्दस्कस्तोत्ररूपायेन्द्राय=यत्रयत्र गायत्रं तत्रतत्र स्थितायेन्द्राय) स्वाहा हव्यं कर्तन (=स्वाहाशब्देन हविष्कुरुत=प्रापयत) ॥

विश्वदेवाय विश्वदेवसंघाय ...... गायत्रवेपसे । वेप इति रूपनाम । गायत्रशब्द इतरसामोपलक्षणः । गायत्रं वेपो रूपं यस्य तादृशायेन्द्राय । इति सायणः ॥

११. हे वनाधिपती, तूं स्वतः हव्यें होमून देवां प्रीत्यर्थ यजन कर. देवांमध्यें बुद्धिमान् देव जो अग्नि, तो हव्यांच्या आहुति देतो.

11. Letting down the offerings personally, do thou, O Lord of the forest, worship the gods. Agni, the wise god among the gods, pours forth the oblations.

१२.[हे मित्रहो], पूषा ज्याजबरोबर आहे, मरुत् ज्यांजबरोबर आहेत, [आणि] विश्वे देव हे ज्याजबरोबर आहेत, [अशा] वायूसाठीं [आणि] गायत्ररूप इंद्रासाठीं [तुम्ही] स्वाहा [म्हणून] हवि अर्पा.

12. Offer, [ye friends], with [the exclamation] *Svâhâ*, an oblation to Vâyu accompanied by Pûshan, the Maruts, [and] the Vis've Devas, [and] to Indra who is recognized in the *Gâyatra* metre.

११. आप्रीसूक्तांत १०व्या अथवा ११व्या ऋचेंत येत असतो असा जो 'यूप' म्हणजे यज्ञस्तंभ, त्याविषयीं हा मंत्र आहे.

ऋषि म्हणतो, 'हे यूपा, तूं स्वतः होम करून देवांचें आज यजन कर, तूं हवि देऊन यजन केलेंस म्हणून नवल नाहीं; कारण कीं सकल देवांमध्यें बुद्धिमान् असा जो देव अग्नि, तोहि हवि देऊन यजन करीत असतो.'

'वनाधिपती'=' वनस्पते.' म्हणजे वनाचा प्रभुच जणुं असा जो वृक्ष, त्यापासून केलेला. यज्ञांत बलि द्यावयाचा पशु ज्याला बांधीत, त्या लांकडाच्या खांबाला 'यूप' असें म्हणत. तो खैराचा (खदिराचा) करीत असतात.

१२. आप्रीसूक्तांत ११व्या किंवा १२व्या मंत्रांत 'स्वाहा' शब्द यावयाचाच, त्याप्रमाणें यांत आला आहे, आणि सर्व देवांविषयीं निर्देश असावयाचा त्याप्रमाणें यांत झाला आहे. 'पूषा, मरुत्, विश्वेदेव, वायु आणि इंद्र यासाठीं स्वाहा! असा उच्चार करून हवि सिद्ध करून अर्पण करा' इतकेंच या ऋचेचें तात्पर्य आहे.

'गायत्ररूप इंद्रासाठीं'='गायत्रवेपसे इन्द्राय.' हे शब्द कठिण आहेत. गायत्र वृत्तांत केलेलीं सूक्तें ज्यास आवडतात त्या इंद्राला, जेथें जेथें गायत्र वृत्तांत रचिलेलीं सूक्तें म्हणण्यांत येतात, तेथें तेथें दृष्टीस पडणारा जो इंद्र, त्याकारणें, असा अर्थ समजून आम्हीं निर्वाह केला

स्वाहाकृतान्या गह्युप हव्यानि वीतये ।
इन्द्रा गहि श्रुधी हवं त्वां हवन्ते अध्वरे ॥ १३ ॥ ११ ॥

स्वाहाऽकृतानि । आ । गहि । उप । हव्यानि । वीतये ।
इन्द्र । आ । गहि । श्रुधि । हवम् । त्वाम् । हवन्ते । अध्वरे ॥१३॥११॥

भाषायाम्.

१३. [हे इन्द्र,] स्वाहाकृतानि (=येषु विषये स्वाहेत्युच्चारणं कृतमस्ति तादृशानि) [इमानि] हव्यानि (=हवींषि) वीतये (=भक्षयितुम्) उप आ गहि (=आगच्छ)। हे इन्द्र, आ गहि (=आगच्छ)। [अपि च] हवम् (=अस्माभिः क्रियमाणमिदमाह्वानं) श्रुधि (=शृणु)। अध्वरे (=अस्मिन् यज्ञे) त्वा (=त्वां) हवन्ते (=ऋत्विज आह्वयन्ति) ॥

स्वाहाकृतानि। स्वाहेत्येवंपूर्वा कृतिः कारणमुच्चारणं यक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतयः। तद्वन्ति हव्यानि हवींषि। अत्र प्रयाजेषु वषट्कारप्रदानात् स्वाहाकृतं हविरित्यर्थः। इति सायणः ॥

आहे. पण याविषयीं आम्हांला अगदी संशय नाहीं असें नाहीं. तरी सू. १० मं. १ आणि टीप पहा. शिवाय सू. २१ मं. २. पहा.

१३. [हे इंद्रा], स्वाहा म्हणून अर्पिलेलीं जीं हव्यें, तीं भक्षण्याकरितां तूं ये. हे इंद्रा, तूं ये [आणि [आमचें] आह्वान ऐक. [या] यज्ञांत तुला [हे जन] बोलावीत आहेत.

13. Come, [O Indra], to eat the offerings, given with the exclamation *Svâhâ*. Come, Indra, [and] hear [our] call. They are invoking Thee in [this] sacrifice.

---

१३. ही ऋचा इंद्राविषयींच आहे, तथापि 'स्वाहा' या शब्दाच्या संबंधाचीच आहे.

वृत्तासाठीं पहिला चरण ' स्वाहाकृतानि आ गहि ' असा म्हणावा.

हें सूक्त येथें संपलें. ऋग्वेदांत जीं दहा आप्रीसूक्तें आहेत त्यांतील हें दुसरें होय. सू. १३ मं. १ याजवरील टिपेंत हीं सूक्तें कोणतीं आणि त्यांस ' आप्री ' कां म्हणतात तें सांगितलें आहे. या आप्री सूक्तांतील प्रत्येक ऋचेंत एक एक निरनिराळी देवता असते, आणि ती यज्ञांत जे मुख्य मुख्य पदार्थ असतात, अथवा देवता असतात, तद्रूप असते. कितीएकांचें म्हणणें असें आहे, आणि तें बहुत अंशीं खरें आहे, कीं, इतर वेदांतील (म्हणजे यजुर्वेद आणि सामवेद यांतील) सर्व भाग यज्ञाला अनुलक्षन, यज्ञसंबंधानें, यज्ञासाठीं, यज्ञाच्या वेळीं म्हणण्यासाठीं आणि यज्ञाच्या संबंधानेंच अर्थ करण्यास योग्य असे जरी आहेत तरी ऋग्वेदांतील सूक्तें तशीं नाहींत, तर तीं यज्ञाच्या संबंधानें न रचितां भक्तिभावानें स्तुतिपर रचिलेलीं अशीं आहेत. त्या म्हणण्याला हीं आप्रीसूक्तें बाधक होत; साधकें पुष्कळ आहेत, पण हें एक बाधक होय.

सूक्तम् १४३.

उचथ्यस्य पुत्रो दीर्घतमा ऋषिः । अग्निर्देवता । अन्त्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टं सूक्तं जागतम् ॥

प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नये वाचो मतिं सहसः सूनवे भरे ।
अपां नपाद्यो वसुभिः सह प्रियो होता पृथिव्यां न्यसीददृत्वियः॥१

प्र । तव्यसीम् । नव्यसीम् । धीतिम् । अग्नये । वाचः । मतिम् । सहसः । सूनवे । भरे ।
अपाम् । नपात् । यः । वसुऽभिः । सह । प्रियः । होता । पृथिव्याम् । नि । असीदत् । ऋत्वियः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहं] सहसः सूनवे (=बलस्य पुत्राय) अग्नये तव्यसीम् (=अतिशयेन प्रवर्धयित्रीं) नव्यसीम् (=अतिशयेनाभिनवां) धीतिं (=स्तुतिं) वाचो मतिं (=वाचः स्तोत्रं=वाग्बद्धं स्तोत्रं च) प्र भरे (=प्रकर्षेण संपादयामि) । यः अपां नपात् (=यो मेघोदकानाम्=अन्तरिक्षस्य पुत्रभूतोग्निः) वसुभिः सह (=धनैः सह) प्रिय ऋत्वियो होता (=यजमानस्य प्रीणयिता यथाकालं प्राप्तः आगच्छंश्चैतादृशो देवानाम् आह्वाता भूत्वा) पृथिव्यां नि असीदत् (=भूलोके निषण्णोस्ति) ॥

वाचो मतिमित्यत्र वाचो मतिं स्तुतिरूपं कर्म ।...... पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वसुभिः...... गवादिधनैः सहितः । इति सायणः ॥

सूक्त १४३.

ऋषि—उचथ्याचा पुत्र **दीर्घतमा** (पूर्व सूक्ताचा जो तोच). **देवता**—**अग्नि.** वृत्त—**जगती**; शेवटची ऋचा मात्र **त्रिष्टुप्** छंदाची.

१. बळाचा पुत्र [जो] अग्नि, [त्या]कारणें मी महा प्रबळ [आणि] अत्यंत नवी [अशी] स्तुति [आणि स्तोत्र करितों. जो उदकांचा पुत्र, प्रिय [आणि] समयीं प्राप्त होणारा [असा] होता [होऊन] संपत्तींसहित पृथिवीवर बसला आहे.

Hymn 143.

To *Agni*. By *Dîrghatamas* the son of *Uchathya*. Metre—*Jagatî*, except in the last verse where it is *Trishṭubh*.

1. I compose to Agni, the son of might, a most invigorating [and] entirely new hymn, [and] a prayer expressed in words. For he, the offspring of the waters, has sat down on earth, with riches, [as] a dear [and] punctual invoker [of the gods].

---

१. 'बळकट जोरानें अरणीच्या पोटीं घांसून घांसून उत्पन्न केलेला जो अग्नि, त्या कारणें मी अतिशय बळ आणणारें आणि पूर्वीं कोणी कधीं न केलेलें आणि न ऐकिलेलें असें स्तोत्र रचितों. कारण कीं उदकांचा पुत्र असा जो अग्नि,तो भक्तजनांला आणि देवांला प्रिय असा आणि वेळावर प्राप्त होणारा असा होता होऊन, धनसंपत्ति भक्तजनांला देण्यासाठीं आपल्या बरोबर घेऊन स्वर्गलोकांतून येऊन या भूलोकीं बसला आहे.'

' महा प्रबळ '=' तव्यसीम्. ' स्तोत्राच्या योगानें देवाला बळ प्राप्त होतें असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. तर जेणेंकरून अग्नीला मोठें बळ येईल असें स्तोत्र.

' स्तुति '=' धीतिम्. ' ' धीति ' शब्दाचा हा अर्थ सप्रमाण आहे अशाविषयीं ऋ. ८. १२. १० आणि ६. १५. ११ यांजवरील सायणांचें भाष्य पहा.

'स्तोत्र'='वाचो मतिम्.' अक्षरशः 'वाणीचें अथवा वाचेचें मनन. ' म्हणजे मनन करून शब्दांनीं प्रदर्शित केलें जें स्तोत्र तें, केवळ मनांतले मनांत केलेलें ध्यान नव्हे. अथवा ' वाचः ' ही द्वितीया घेऊन ' सूक्तें आणि स्तोत्र ' असा अर्थ करावा.

' उदकांचा पुत्र '=' अपां नपात्. ' म्हणजे वाष्परूपानें ज्यांत उदकें राहतात ते प्रदेश=' अंतरिक्ष,' ज्याला वेदांत ' आपः' अथवा उदकें असें म्हणतात. त्यावरून ' अपां नपात् ' म्हणजे

स जायमानः परमे व्योमन्याविरग्निरभवन्मातरिश्वने ।
अस्य क्रत्वा समिधानस्य मज्मना प्र द्यावा शोचिः पृथिवी अरोचयत् ॥ २ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमनि । आविः । अग्निः । अभवत् । मातरिश्वने ।
अस्य । क्रत्वा । सम्ऽइधानस्य । मज्मना । प्र । द्यावा । शोचिः । पृथिवी इति । अरोचयत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. सोग्निः परमे व्योमनि (=उत्कृष्टे=उत्तुङ्गतमे स्वर्गे) जायमानः (=यदा जातोस्ति तदानीमेव) मातरिश्वने (=एतन्नामकाय कस्मैचिद्) आविरभवत् (=प्रत्यक्षोभूत्) । समिधानस्य अस्य (=यदा स मातरिश्वना समिद्धोभवत्तदानीमेव तस्य) क्रत्वा मज्मना (=कर्मणा महत्त्वेन च) [तस्य] शोचिः (=प्रभा) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ=द्युलोकभूलोकावुभावपि) प्रारोचयत् (=प्रकर्षेण अदीपयत्) ॥

सायणस्त्वन्यथा । तदेवम् । जायमानोऽरणीभ्यामुत्पद्यमानः काष्ठेषु वा प्रादुर्भूतः सन् तदानीमेव परम उत्कृष्टे व्योमनि विविधरक्षणवति वेदिदेशे मातरिश्वनेन्तरिक्षसंचारिणे वायवे प्रथममाविरभवत् । प्रत्यक्षोभूत् ...... अथवा ...... मातरिश्वा यजमानः । तदर्थम् । किंच समिधानस्येन्धनैः सम्यग् वर्धमानस्याग्नेर्मज्मना । इत्यादि ॥

'अंतरिक्षाचा पुत्र' म्हणजे अंतरिक्षांत विद्युद्रूपानें उत्पन्न होणारा जो तो. हें अग्नीचें नांव आहे. सू. २२ मं. ६ याजवरील टीप पहा. सू. १२२ मं. ४ याजवरीलहि टीप पहा.

'संपत्तीं सहित......बसला आहे'= 'वसुभिः सह न्यसीदत्.' म्हणजे बसलेला असतो, आणि संपत्ति देत असतो. वृत्तासाठीं 'नि असीददृत्वियः' असें चवथ्या पादांत वाचावें.

२. तो अग्नि अत्यंत उंच स्वर्गीं उत्पन्न होतांच मातरिश्व्याच्या दृष्टीस पडला. तो पेटविल्यानंतर त्याच्या पराक्रमानें [आणि] मोठेपणानें त्याची प्रभा द्युलोक आणि भूलोक यांला प्रकाशानें भरिती झाली.

2. That Agni, [so soon as he was] born in the highest heaven, became visible to Mâtaris'vâ. Through his power [and] through [his] greatness, [his] splendor when he was kindled illuminated heaven and earth.

---

२. अग्नि प्रथम आकाशांत असून पृथिवीवर तेथून येऊन मनुष्यहितासाटीं होता होऊन बसला आहे म्हणून वर सांगितलें; आतां ऋषि म्हणतो, 'हा जेव्हां आकाशांत प्रथम उत्पन्न झाला, तेव्हां [illegible] मातरिश्वा याला दृष्टिगोचर झाला. [illegible]रिश्व्यानें त्याला भूमीवर आणून पे[illegible] [illegible]व्हां त्याच्या पराक्रमाच्या यो[illegible] [illegible] मोठेपणाच्या योगानें त्याची [illegible], कीं तिणें भूलोक [illegible] हे दोन्हीहि अगदी भरून गेले.'

'मातरिश्व्याच्या दृष्टीस पडला.' मातरिश्वा कोण, आणि त्याच्या दृष्टीस अग्नि कसा पडला, आणि त्यानें तो पृथिवीवर कसा आणिला याविषयीं सू. ६० मं. १, सू. ७१ मं. ४ आणि सू. ९६ मं. ४ आणि त्यांजवरील टीपा पहा.

'पेटविल्यानंतर त्याच्या'='समिधानस्य अस्य.' म्हणजे भूलोकीं आणून पेटविल्यानंतर असें तात्पर्य दिसतें.

वृत्तासाटीं पहिल्या चरणांत 'विओमनि' असें म्हणावें.

अस्य त्वेषा अजरा अस्य भानवः सुसंदृशः सुप्रतीकस्य सुद्युतः ।
भात्वक्षसो अत्यक्तुर्न सिन्धवोऽग्ने रेजन्ते असंसन्तो अजराः ॥३॥
अस्य । त्वेषाः । अजराः । अस्य । भानवः । सुऽसंदृशः । सुऽप्रतीकस्य । सुऽद्युतः ।
भाऽत्वक्षसः । अति । अक्तुः । न । सिन्धवः । अग्नेः । रेजन्ते । असंसन्तः । अजराः ॥ ३ ॥

यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसं नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना ।
अग्निं तं गीर्भिर्हिनुहि स्व आ दमे य एको वस्वो वरुणो न राजति ॥ ४ ॥
यम् । आऽईरिरे । भृगवः । विश्वऽवेदसम् । नाभा । पृथिव्याः । भुवनस्य । मज्मना ।
अग्निम् । तम् । गीःऽभिः । हिनुहि । स्वे । आ । दमे । यः । एकः । वस्वः । वरुणः । न । राजति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अस्य भानवः (=दीप्तयः) त्वेषाः (=तेजस्विनो) [भवन्ति] सुसंदृशः (=सुसम्यग्द्रष्टुः) सुप्रतीकस्य (=शोभनमुखस्य) सुद्युतः (=सर्वतो द्योमातग्नेः) अस्य (=तस्याग्नेर्) [भानवः] अजराः (=सदैव यौवनोपेता इव प्रखरा) [भवन्ति] । भात्वक्षसः न (=भा एव त्वक्षो बलं यस्य तस्य=प्रखरतेजसः सूर्यस्येव अग्नेः) सिन्धवः (=तेजःप्रवाहाः) असंसन्तः (=अस्वपन्तः=सदैव स्वकार्ये व्याप्ता) अजराः (=जरारहिताश्च) [सन्तः] अक्तुः (=?अक्तुम्) अति रेजन्ते (=नैशं तमोतिक्रम्य व्याप्नुवन्ति) ॥

ते च [भानवः] सुसंदृशः सुष्ठु सम्यग्द्रष्टारः सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । सुद्युतः सुष्ठु सुद्युतो द्योतमानाः । ...... अक्तुरिति रात्रिनामैतत् ...... द्वितीयार्थे प्रथमा ।... ... नैशं तमोति अतिक्रम्य इत्यादि सायणाचार्याः ॥

४. यं विश्ववेदसं (=सर्वधनम्) [अग्निं] भृगवः (=एतन्नामान ऋषयो) भुवनस्य मज्मना (=भूतजातस्य बलेन) पृथिव्या नाभा (पृथिव्या नाभौ=उत्तरवेदिरूपे मध्यस्थाने) एरिरे (=स्थापितवन्तः) यः (=यश्च) वरुणो न (=वरुण इव) एकः (=एकाकी=अद्वितीयो) वस्वः राजति (=वसुनः राजति=वसुनो धनस्य राजा

पोंच ता. १ पासून ता. ३१ मार्च.

	रु. आ.
रा. रा. गोविंद चिंतामण साने	१०–
श्रीमंत तात्यासाहेब सांगलीकर...	१२–१२
हि. हायनेस् धि ठाकूरसाहेब पालिटाणा.	१५९–६
रावसाहेब आण्णाजी व्यंकटराव.	६–६
कलकत्ता ब्रांच आफ् धि रायल एशियाटीक सोसायटी. ...	६–६
भुज दरबार लायब्ररी...	६–६
रा. रा. दामोधर भिकाजी जठार.	६–६
,, नारायण स्वामीराव.	१२–१२
रावबहादूर अनंदराव भास्करजी...	६–६
शरणपूर मिशन लायब्ररी.	६–६
रा. रा. अनंदराव सखाराम बर्वे.	६–६
,, गौरीशंकर उदयाशंकर...	६–६
श्री. गायकवाड सरकार.	१५९–६
रा. रा. गोपाळराव हरी भिडे...	६–६
सर रीचर्ड मीड.	१२–१२
रा. रा. ईश्वरलाल उच्छवराम...	६–६
हि. हायनेस् धी राव आफ् कच्छ.	१५९–६
पोलिटिकल सुपरिन्टेंडेंट सावंतवाडी...	३८–४
दरबार लायब्ररी वढवाणस्टेट.	६–६
बादेका समस्त ब्राम्हण चित्रवाडिया.	६–६
रावसाहेब विष्णु बाळकृष्ण सोहनी.	६–६
अधिकारी कृष्णाजी द्वारकादास मंदिर...	६–६
राणा जालम सिंगजी....	२५–८
नेटिव जनरल लायब्ररी मलकापूर	६–६
श्रीमंत नारायणराव दादासाहेब पोंवार...	६–६
रा. रा. रामचंद्र गोविंद ओक.	६–६
रामपूर रिडिंग रूम	६–६
ने० ज० लायब्ररी अक्कलकोट	६–६
रावबहादूर भोलानाथ साराभाई.	१२–१२

Registered No. 110 of 1878.

NOTICE.

The third Volume of the *Vedârthayatna* will end with the last hymn of the 1st Mandala, i. e. with hymn 191.

Subscription is annual and commences with the beginning of any Volume.

विशेष सूचना.

पहिल्या मंडलाचें शेवटचें सूक्त, म्हणजे ऋग्वेद संहितेचें सूक्त १९१, हें संपलें म्हणजे वेदार्थयत्नाचा तिसरा भाग संपेल.

सूचना.

	रु.	आ.
वर्षाची वर्गणी, आगाऊ	६	०
मुंबईबाहेर राहणारांस टपाल हंशिलाबद्दल दरवर्षीचे	०	६
फुटकळ दर प्रतीस	०	१०

वर्गणीदार होण्यास इच्छिणाऱ्यांनीं कोणत्याहि भागाच्या आरंभापासून वर्गणीदार व्हावें.

All communications to be addressed to the Manager Mr. Mahâdev Nârâyan Pandit, No. 29 *Moroba Popatji's Oart, Kalka Devi Road, Bombay.*

सर्व प्रकारचा पत्रव्यवहार मुंबई मोरोबा पोपटजीची वाडी घर नंबर २९, या पत्त्यावर रा. रा. महादेव नारायण पंडित "म्यानेजर वेदार्थयत्न" यांच्याशीं ठेवावा.